

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Faragó Tamás: II. József népszámlálása Borsod megyében (1786)	7
Őri Péter: Hatalom és demográfia. II. József népszámlálása Magyarországon I.	39
Veres Valér: Adalékok Erdély 18. századi népessége etnikai összetételének kérdéséhez	75
Benda Gyula: A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen 1757–1851	109
Elter András: A házasságkötések demográfiája Dunabogdányban az anyakönyvek tükrében 1724–1895	143
Sebestény István: Tiszabó történeti demográfiája a helyi katolikus anyakönyvek számítógépes feldolgozása alapján (1737–1799)	201

FIGYELŐ

Faragó Tamás: Adalékok a történeti demográfiai kutatások nemzetközi áttekintéséhez I. (Svédország, Közép-Európa, Németország).....	249
Őri Péter: A történeti demográfia Franciaországban	299
Peter Laslett (1915–2001)	319
Tamara Hareven (1937–2002)	321

ISMERTETÉSEK

Beluszky Pál: <i>Magyarország településföldrajza. Általános rész.</i> Dialóg Campus Kiadó, Területi és Települési Kutatások, 13. kötet, Budapest–Pécs, 1999. (Daróczi Etelka)	323
Monográfiák és tanulmánygyűjtemények a történeti földrajz köréből. (Illés Sándor)	329
Für Lajos: <i>Magyar sors a Kárpát-medencében. Népesedésünk évszázadai 896–2000.</i> Kairosz Kiadó Bp. 2001. (Buskó Tibor László)	332
Sonkoly Gábor: <i>Erdély városai a XVIII–XIX. században.</i> L'Harmattan – Atelier, Budapest, 2001. (Veres Valér)	341

Ioan Bolovan: <i>Transilvania între Revoluția de la 1848 și Unirea din 1918. Contribuții demografice.</i> (Erdély az 1848-as Forradalom és az 1918-as Egyesülés között. Demográfiai adalékok.) Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, 2000. és	
Sorina Paula Bolovan: <i>Familia în satul românesc din Transilvania. A doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX.</i> (A család az erdélyi román faluban. a XIX. század második és a XX. század első felében.) Cluj-Napoca, Centrul de studii Transilvane, Fundația Culturală Română, 1999. (Pakot Levente)	345
Saskia Sassen: <i>Guests and Aliens.</i> (Vendégek és idegenek.) The New Press, New York, 1999. (Melegh Attila)	354
SZERZŐK JEGYZÉKE	359

CONTENTS

STUDIES

Tamás Faragó: Population census of Joseph II. in county Borsod (1786)	7
Péter Óri: Power and demography. Joseph II.'s population census in Hungary I.	39
Valér Veres: Contribution to the problem of 18 th century Transylvania's ethnic composition	75
Gyula Benda: The measure and structure of households in Keszthely, 1757–1851	109
András Elter: Demography of marriages in Dunabogdány on the basis of the parish registers, 1724–1895	143
István Sebestény: Historical demography of Tiszabó village on the basis of the roman-catholic parish registers elaborated by computer (1737–1799)	201

INFORMATIONS

Tamás Faragó: Contribution to the survey of international historical demographic researches I. (Sweden, Central-Europe, Germany)	249
Péter Óri: Historical demography in France	299
Peter Laslett (1915–2001)	319
Tamara Hareven (1937–2002)	321

REVIEWS

Pál Beluszky: <i>Magyarország településföldrajza. Általános rész.</i> (Urban Geography of Hungary. General Part.) Dialóg Campus K. Budapest-Pécs, 1999. (Etelka Daróczy)	323
Monográfiák és tanulmánygyűjtemények a történeti földrajz köréből (Monographs and Studies on Historical Geography) (Sándor Illés)	329
Lajos Für: <i>Magyar sors a Kárpát-medencében. Népesedésünk évszázadai 896–2000.</i> (Hungarian Fate in the Carpathian-basin. Centuries of our Population History 896–2000.) Kairosz K. Budapest, 2001. (Tibor László Buskó)	332

Gábor Sonkoly: <i>Erdély városai a XVIII–XIX. században.</i> (Towns of Transylvania in the XVIII–XIXth centuries) L’Harmattan-Atelier, Budapest, 2001. (Valér Veres)	341
Ioan Bolovan: <i>Transilvania între Revoluția de la 1848 și Unirea din 1918. Contribuții demografice.</i> (Transylvania between the Revolution in 1848 and the Union in 1918. A Demographic Contribution.) Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, 2000. and	
Sorina Paula Bolovan: <i>Familia în satul românesc din Transilvania. A doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX.</i> (Family in Transylvanian Romanian Village in the Second Half of the XIXth and First Half of the XXth Century.) Cluj-Napoca, Centrul de studii Transilvane, Fundația Culturală Română, 1999. (Levente Pakot)	345
Saskia Sassen: <i>Guests and Aliens.</i> The New Press, New York, 1999. (Attila Melegh)	354
LIST OF THE AUTHORS	359

II. JÓZSEF NÉPSZÁMLÁLÁSA BORSOD MEGYÉBEN (1786) (Elemzési kísérlet)¹

FARAGÓ TAMÁS

1. Bevezető

Jelen írás egy nagyobb munka része, melynek célja az első magyarországi népszámlálás újrakiadása és feldolgozása. Ha valaki kicsit is jártas a 18. század magyar történetében, illetve a történeti demográfiában, akkor rögvest felmerülhet benne a kérdés: mi újat hozhat egy ilyen kutatás? Hisz Thirring Gusztáv már 1938-ban monográfiát szentelt e kérdésnek, 1960-ban Dányi Dezső és Dávid Zoltán a fennmaradt községsoros anyag legnagyobb részét külön kötetben közzétette, melyet több kisebb és két nagyobb pótlás követett, így jelenlegi ismereteink szerint mindössze Abaúj megye községi összesítője és néhány kisebb töredék maradt kiadatlan. Ráadásul Dányi és Dávid az alapadatokból elvégezték Magyarország történeti és jelenlegi területére vonatkozóan a népességszámmal, népsűrűséggel, nemek arányával, és a településszerkezettel kapcsolatos alapvető számításokat. Nos, ez mind igaz, de ezzel együtt korántsem állíthatjuk azt, hogy a forrásban rejlő információkat már teljes mértékben megismertük, illetőleg hogy minden a forrással kapcsolatos probléma megnyugtatóan rendezve lett. Állításunk bizonyosságául ízelítőül felsorolunk néhány olyan kérdést, amely még további részletes vizsgálatokat igényel.

A) Nem sikerült szisztematikusan átnézni az összes vonatkozó levéltárat az eddig ismert forrásanyag kiegészítése, illetőleg a lehetséges szintig teljessé tétele céljából. Különösen a határon túli közgyűjtemények esetében látszanak szükségesnek további kutatások, mivel erre az 1950-es években, az első forrásközlés időszakában Erdélyben, Kárpátalján és a Felvidéken nem volt igazán mód. Ugyancsak fel kell dolgoznunk a második, illetve harmadik időmetszetből fennmaradt megyei összesítéseket. A népszámlálást ugyanis 1785. évi elkészülte után a következő két évben a változásokkal helyesbítették és új összegzéseket készítettek, de ezek meglétét 1960 előtt abban az esetben, ha egy metszet a feldolgozás rendelkezésére állt, már nem vizsgálták, illetve a rendelkezésre állókat nem használták fel.

¹ Jelen írás a XXX. Statisztikatörténeti Vándorülés 2002. április 25-én Tihanyban elhangzott előadásának átdolgozott, kibővített változata. A vizsgálat az NKI – MTA Demográfiai Módszertani Kutatócsoport vizsgálati keretében készült, melyhez jelentős segítséget adott a 30312. sz. OTKA pályázati támogatás.

B) Az 1960. évi forráskiadvány, csakúgy, mint Bars megye 1962. évi közlése (Vörös 1962), illetve az 1975-ben kiadott „Pótfüzet” (Dávid – Faragó – Fügedi 1975) hiányos. A közlés során a zsidó népesség adatait összevonták a keresztényekével (kivéve a foglalkozási, illetve rendi státusra vonatkozó adatokat, ahol ez nem volt lehetséges) és összevontan tették közzé a vándorlásra vonatkozó információkat is. Ez a közlési mód – amely minden valószínűség szerint nem a közreadóktól indult ki, hanem hivatali döntés lehetett – némileg megzavarta az adatok használhatóságát és egyúttal jelentős információvesztéssel járt, bár kétségtelenül bizonyos mértékű terjedelmi rövidítést eredményezett.

C) Nem történt meg kielégítő módon a közölt adatok kritikai ellenőrzése. Thirring Gusztáv (1938), illetve Dányi Dezső (1980, 1985) ehhez számos fontos szempontot adott munkáiban, sőt utóbbi szerző a megyei összegek alapján körvonalazta a lehetséges torzulások egy részét is, ténylegesen azonban nem tudunk arról, hogy sor került volna az adatok településszintű ellenőrzésére, valamint a hiányzó adatok pótlására², vagyis a hagyományos forráskritikára. Részben ennek tudható be, hogy a történészek között nem teljesen indokolt forráskritikai kétségek fogalmazódtak meg a II. József által elrendelt népszámlálás pontosságával, teljességével kapcsolatban (Wellmann 1989, Kováts 2001, vö. Faragó 1991).

D) A népszámlálás részletes forrásanyagának 70 évvel ezelőtti felfedezése és 40 évvel ezelőtti részletes közlése óta a népességtörténeti elemzések terén nagyon sok minden megváltozott. Bevonultak a recens demográfia, valamint a statisztika fejlettebb vizsgálati módszerei a történeti demográfia fegyvertárába, mindennapossá vált nagy adatbázisok alkalmazása és feldolgozása számítógép segítségével, és eltűntek azok a hivatalnoki gyanakvások is, amelyek az 1950–1960-as években még a történeti Magyarország adataival történő foglalkozást kísérték. Ma olyan elemzési lehetőségeink vannak, amelyekkel elődeinknek nem volt módjuk élni.

Csak egyetlen példát említünk az utóbbival kapcsolatban. Eddig a népszámlálás minden elemzése a megyei adatok alapján történt, holott tudjuk, hogy – különösen a nagyobb megyéken belül, illetőleg a mezővárosok és a falvak (utóbbiakon belül a kishemesi és a parasztfalvak) között – népességi jellemzőikben számottevő különbségek feltételezhetők a különböző települések között. Borsod megye vándormozgalmainak kapcsán a községsoros adatok elemzésével például sikerült kimutatnunk azt, hogy a megyei végeredmények olyan átlagszámok, melyek esetenként elfedhetik a tényleges táji/társadalmi különbségeket. Az adott esetben a települések közötti eltérő vándorlási minták a vándor-

² Több helyen hiányoznak a földbirtokos adatok, egyes megyéknél nem jelölték a mezővárosokat és nem minden esetben jelölték név szerint az összeírt településhez tartozó pusztákat sem. Ahol az összeírás két időmetszetben áll rendelkezésre, ott a részadatok is összehasonlíthatóak lettek volna, ennek azonban nem találtuk nyomát.

dorlási különbözetet összességében megyei szinten nullára redukálják (Faragó 1997a). Kézi úton természetesen a nagymennyiségű településsoros adat feldolgozása elképzelhetetlen. A forrás gépi adatbázissá alakítása azonban elhárítja ezt az akadályt, és új távlatokat nyithat meg a 18. század végi magyarországi népesség és társadalom megismerése előtt. Az alábbiakban egy ilyen elemzési kísérlet néhány részletét adjuk közre.

A vizsgálat terepe a már korábban munkába vett Borsod megye, mely esetünkben az állatorvosi ló szerepét hivatott betölteni. Anyagán akarjuk végig próbálni, kikísérletezni a forrásanyag gépi elemzésének, feldolgozásának lehetőségeit. Miért esett a választás Borsod megyére? Először is jók a forrásadottságai, a népszámlálás községsoros összesítője két évből (1786, 1787) is rendelkezésünkre áll, ami az adatok részletes ellenőrzését teszi lehetővé. Sok kiegészítő forrással is rendelkezünk. E sorok írója ugyanis monografikus népességtörténeti kutatást folytatott Miskolc városára vonatkozóan (Faragó 2000), melynek kapcsán módja nyílt alaposan tanulmányozni a megyei levéltár forrásanyagát, és részletesebb kiegészítő ismereteket szerezni a társadalmi, felekezeti, etnokulturális jellemzőkkel, illetve Borsod társadalmának regionális tagoltságával kapcsolatban. Rendelkezésünkre áll az egykorú statisztikai forrásanyagok legfontosabb részét feldolgozó megyei történeti helységnévtár (Barsi 1991), továbbá olyan földrajzi kutatások, melyek a megye népességének kistáji tagolását a hagyományos adminisztratív járási bontásnál jóval megalapozottabb módon teszik lehetővé (Beluszky 1979, Fekete 1991, Frisnyák 1985). Nem utolsósorban próbafeldolgozásra alkalmasnak látszanak a megye alapadatai is, melyek az országos átlaghoz közeli megoszlásokat mutatnak, egy kérdést kivéve: nevezetesen, hogy a nemesek aránya kiemelkedően magas Borsodban. Utóbbi viszont épp ezért szinte egyedülálló lehetőségeket teremt az egyébként ország-szerte sokkal inkább szórtan elhelyezkedő nemesi falvak demográfiai elemzésére.

Vizsgálatunk két részre tagolódik. Első része a formális adatkritikával, második része az adatok elemzésével kíván foglalkozni. Jelen írás azonban ezúttal terjedelmekímélés szempontjából mellőzi a forráskritikai részleteket, a nem kifejezetten demográfiai témákat (település- és társadalomszerkezet) továbbá a demográfiai témák közül a vándorlás behatóbb vizsgálatát, melyre már néhány évvel korábban sort kerítettünk (Faragó 1997a, 1997b, 1998). Az alábbiakban mindössze három kérdésre koncentrálnak. A legnagyobb figyelmet a modern magyarországi népességstatisztikákban ritkábban érvényesülő szempontokra: az egyes mutatók táji, társadalmi, valamint etnokulturális tényezők szerinti részletezésére fordítjuk. Kiemelten foglalkozunk ezen kívül a család- és háztartásszerkezet összefüggéseivel, továbbá megvizsgáljuk a termékenységre utaló adatok elemzésének lehetőségét is.

2. Borsod megye néhány társadalom- és népességföldrajzi jellemzője a 18. század végén

Borsod megyéről a közvélekedés azt tartja, hogy az egyik „legmagyarabb” megye. A 20. századi népszámlálások kétségtelenül alátámasztják ezt a képet, a 18. század valósága azonban még egy kissé mást mutat. Noha a török háborúk csak „súrolták” a megyét, és mindössze déli csücske lett Eger elfoglalása után a hódoltság része, a 18. század nagy vándorlási mozgalmi mégsem hagyták teljesen érintetlenül. A század végére jelentős számú szlovák és ruszin/görögkatolikus lakost találunk Borsod megyében, valamint kisebb, de még figyelemreméltó számú német, zsidó és balkáni eredetű népesség (görögök, macedónok) jelenlétét mutatják forrásaink. Ekkoriban a megye 179 települése közül mindössze 140 (kerekén 78 százalék) mondható tisztán magyarnak, ezzel szemben 29 nemzetiségi többségű (10 szlovák, 2 német-szlovák, 17 pedig ruszin/görögkatolikus)³, nyolcban pedig a magyar lakosság mellett jelentős számú kisebbség található⁴. A nemzetiségi közösségek többségükben egymáshoz közeli blokkokban települtek le. A jelenség érthető, hisz a hagyományos társadalomban az élthez, illetve túléléshez szükséges összes fontos ismeretet a családon és rokonságon belül, illetve a környezettől „ellevve” sajátítják el, tehát a mindennapi élet technikájának megtanulásához szükséges a kulturális azonoság, ami az egy csoportba tartozókat egymás közelében történő letelepedésre sarkallja. Ennek korlátait azonban a korábban megtelepült lakosság által el nem foglalt területek mérete és elhelyezkedése szabta meg. Nem véletlen tehát, hogy a később települt „nem magyar” közösségek többsége csak a megye rosszabb adottságú hegyvidékein, valamint a török háborúk alatt részben elpusztult területeken (Miskolc környéke, Alföld pereme, Boldva völgye) kapott helyet.

A megye településállománya az 1780-as években 10 mezővárosból, 166 faluból és három, száz fő körüli vagy annál népesebb, falunak is beillő pusztából állt, nem számítva a kisebb lakott helyeket (magányos házakat, vendégfogadókat, malmokat, valamint 17, egyenként 1–50 fő közötti lakossággal rendelkező további pusztát). Ezekkel a településkategóriákkal az elemzés során azonban nem sokat tudtunk kezdeni. A 166 falu, illetve a három nagyobb puszta sem térbeli, sem társadalmi, sem demográfiai jellemzői tekintetében nem alkotott egységes tömböt, a megye 10 mezővárosának mutatói pedig Miskolc kivételével nem igazán ütöttek el a falvakétól. A népszámlálás által megadott sajátos

³ Alsótelekes, Arnót, Besenyő, Cserépváralja, Felsőgyőr, Felsőtelekes, Kurittyán, Óhuta, Szirmabesenyő és Újhuta lakossága szlovák, Hámor és Massa lakossága német-szlovák, Abod, Csécs, Debréte, Felsőszolca, Galvács, Görömböly, Hejőkeresztúr, Irota, Jákfalva, Kálló, Mucsony, Rakacza, Rakaczaszend, Sajópálfalva, Sajópetri, Sajószöged és Viszló pedig ruszin/görögkatolikus többségű a 18. század végén. (Utóbbiak jelentős része a 19. század folyamán elszlovákosodik.)

⁴ Két helyen számottevő szlovák (Diósgyőr, Cserépfalu), három helyen ruszin (Boldva, Örös, Sajóvámos) két helyen pedig zsidó (Hejőcsaba, Sajószentpéter) kisebbséget találunk, Miskolcon pedig a magyarok mellett jelentős szlovák, német, görög és zsidó népesség is élt a 18. század végén.

társadalmi-foglalkozási szerkezet elemzése alapján ténylegesen négy település-csoport volt megkülönböztethető. 40 falut – a települések 22 százalékát – a nemesség relatíve jelentős súlya jellemzett (a felnőtt férfiak között a nemesek aránya meghaladta a 20 százalékot).⁵ 60 faluban – Borsod megye településeinek kerekén harmadában – pedig a zsellérháztartások domináltak (arányuk meghaladta a 70 százalékot). 75 település – az összes helység 42 százaléka – hagyományos parasztfalunak nevezhető a telkes jobbágyok abszolút (26 település) vagy relatív (49 település) többsége miatt. Négy település (Miskolc, Mindszent, Hámor és Massa) a „hivatalnok” kategóriába soroltak, valamint az ipari keresők („polgárok”) jelentősebb, 20 százalékot meghaladó aránya miatt különbözött az eddig felsoroltaktól, ezeket jobb híján „polgárosodó” néven különítettük el a többitől. Noha Borsod a 19. században ipari népességéről vált híressé, mindez a 18. században még nem mondható jellemzőnek. Ekkoriban mindössze Miskolc (illetve a tulajdonképpen külvárosaként létező Mindszent) főként ruházati iparban dolgozó kézművesei, valamint Hámor és Massa vas munkásai mellett általában egy-egy üveghutát üzemeltető hegyi falu lakossága képezi a megye ipari népességének túlnyomó többségét.

Borsod megye adatainak településföldrajzi tájak szerinti csoportosítását Schneller Károly 1931. évi beosztását alapul véve végeztük el (1. térkép). Eszerint függetlenül az akkoriban hivatalosan létező négy járás határaitól hat kistájat (Alföld, Bükkvidék, a Boldva, illetve a Sajó völgye, Miskolc és Ózd környéke) különítettünk el vizsgálati egységként.

Nézzük meg a felsorolt három tényező, a települések társadalmi, valamint etnokulturális jellege és a táji hovatarozás közötti kapcsolatot. A társadalmi és etnokulturális jellemzők összevetése (I. ábra) azt mutatja, hogy a református és római katolikus felekezethez tartozó magyar lakosságú ún. „régifalvak” többsége nemesi és parasztfalu, míg a ruszin/görög katolikus és szlovák települések között ilyeneket gyakorlatilag nem találunk. Utóbbiak többsége zsellérfalu, illetve vegyes társadalmi összetételű település. A felekezeti vegyes települések elsősorban többsége viszont zsellérfalu, más típus csak mutatóban akad közöttük.

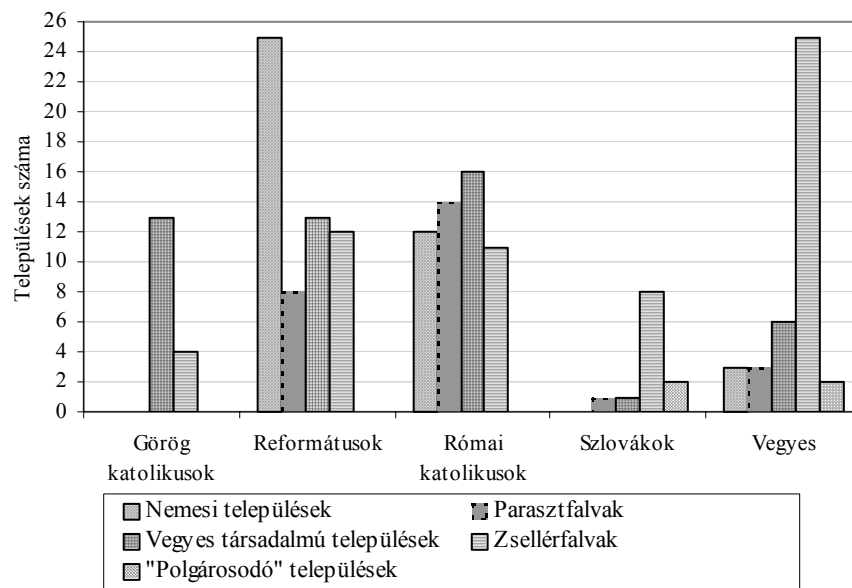
Ha az egyes kistérségek etnokulturális jellegét nézzük (II. ábra), akkor azt látjuk, hogy Ózd környéke szinte teljesen római katolikus településekből áll, míg a többi kistáj felekezeti vegyes. Közülük Borsod megye alföldi részén nagyjából azonos arányban találunk római katolikus és református településeket, viszont a többi négyben gyakorlatilag nincs római katolikus falu, sőt a Boldva és a Sajó völgyében fekvő falvak között a reformátusok a 18. század végén még viszonylagos többséget képeznek.

⁵ A nemesek magas aránya a felnőtt férfiak között többnyire egyúttal a birtokos parasztság majdnem teljes hiányát is jelentette, mellettük általában csak zsellérháztartásokat találunk adataink szerint.

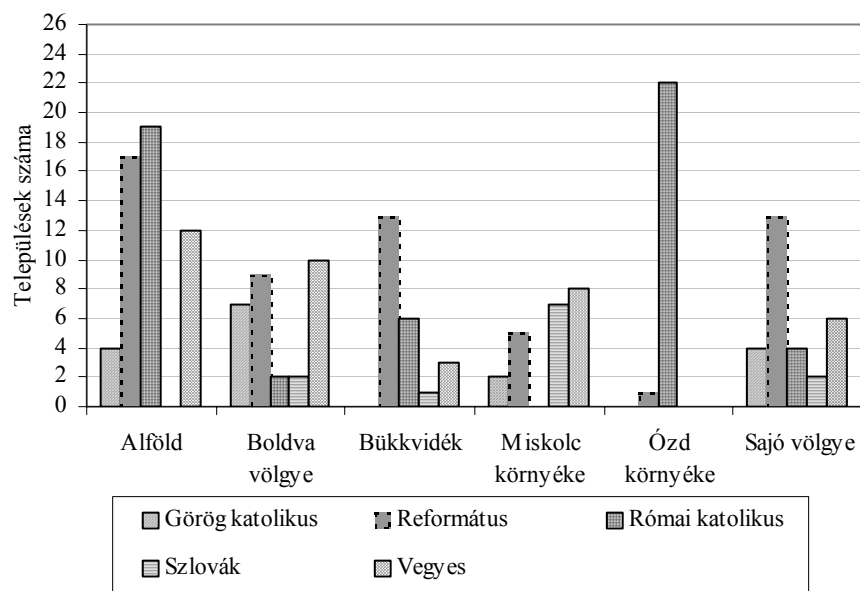

1. térkép

Borsod megye regionális felosztása a 18. század végén

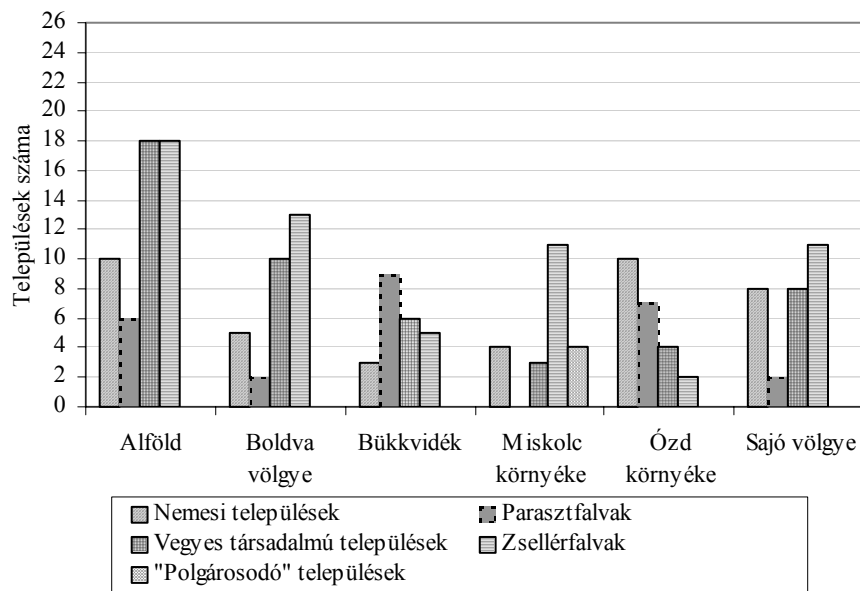

I. Borsod megye településeinek megoszlása társadalmi és etnokulturális jellegük szerint (1786)

II. Borsod megye kistérségeinek etnokulturális jellege (1786)

A kistérségek társadalmi jellege is számottevő eltéréseket mutat egymástól (III. ábra). Miskolcra és környékére indokoltan éreztük a „polgárosodó” elnevezést, mivel az itt található helységek többnyire proletarizálódó zsellérfalvak vagy iparral – kereskedelemmel foglalkozó települések. Ezzel szemben Ózd környékén feltűnően sok a nemesi és a parasztfalu. A Bükkvidék településeinek társadalma viszonylag kevésbé differenciált, többségükben a birtokos parasztság dominál. A további három kistáj (a Boldva és a Sajó völgye, valamint a megye alföldi része) településeinek társadalma a fentieknél erősebben differenciált, közös bennük, hogy a dominánsan birtokos paraszti falvak száma alacsony közöttük.

III. Borsod megye kistérségeinek társadalmi jellege (1786)

Együtt nézve a felsorolt tényezőket azt mondhatjuk, hogy három tájtípus jellemzi Borsod megyét a 18. század végén. Miskolc és környéke települései többségükben elütnek társadalmi összetételükben, felekezeti vegyességükben a többitől. Az alföldi területek, valamint a Boldva és a Sajó völgye települései társadalmi-felekezeti értelemben ugyancsak vegyesek, de alapjában még a hagyományos társadalom keretei között maradtak, míg Ózd környéke és a Bükkvidék kevésbé differenciált társadalmú falvai nevezhetők a leghagyományosabbnak. Utóbbiak többségében ekkor még a kismemesi – birtokos paraszti népesség dominál. Említést érdemel azonban ennek kapcsán, hogy Ózd környéke, mint látjuk, a megyében egyedülállóan homogén római katolikus többségű táj, míg vele szemben a Bükkvidéken a református lakosság élvez viszonylagos túlsúlyt.

3. Demográfiai jellemzők a népszámlálás tükrében

Induljunk ki az 1786. évi népszámlálási összegzés alapján Borsod megye összképéből (1. táblázat). Eszerint a megye mind településeinek száma, mind azok mérete tekintetében közel áll az országos átlaghoz, bár kétségtelen, hogy a települések méret szerinti megoszlásának szórása még Miskolc nélkül is igen magas, vagyis a megyei átlag meglehetősen eltérő méretű települések adataiból formálódott ki. Ezzel ellentétben a nemek, a 18 év alattiak, valamint a házas férfiak aránya meglehetősen kevésbé szóródik, vagyis a mérhető mutatók arra utalnak, hogy a táji, kulturális, társadalm szerkezeti és településméretbeli differenciák ellenére a népességszerkezet nagyjából homogénnek tekinthető. Az előbbinél kétszer-négyszer nagyobb a laksűrűség, a háztartásszerkezet, valamint a vándorlási mozgékonyagra utaló mutatók szórása, vagyis e struktúrák, illetve jelenségek esetében már nagyobb különbségekkel számolhatunk: egy-egy házban tehát eltérő számú és eltérő szerkezetű háztartások élnek, és az egyes közösségek népessége elég különböző mértékben mutat hajlandóságot a vándormozgalmakban való részvételre. A vándorlási egyenleg igen szélsőséges szórása pedig egyértelműen arra utal, hogy a megyében egyaránt található nagy bevándorlási centrumok és jelentős számú népességet kibocsátó települések. Nézzük meg, hogy a rendelkezésünkre álló adatok szerint milyen tényezők gyaníthatók az itt felsorolt eltérő mértékű szórások mögött.

A kistérségek megyei átlagtól való eltérése (2. táblázat) több ízben is igen feltűnő. Az nem okoz meglepetést, hogy a megye centrumát jelentő Miskolc környékén, valamint a megye alföldi peremén az átlagosnál jóval nagyobbak a települések. Előbbi esetben a városi szerepkör, a központi funkciók ellátása, valamint a falvakéhoz képest fejlett és differenciált gazdaság és társadalom, utóbbi esetben a hagyományos gazdálkodás alföldi típusú gyakorlata ezt érthetővé teszi. Figyelemreméltó viszont az, hogy Ózd környékén és a Bükkvidéken az átlagosnál jóval gyakrabban fordulnak elő nagyobb és bonyolultabb szerkezetű háztartások, míg az Alföld peremén, valamint Miskolc környékén az adatok alapján valószínűsíthető, hogy a háztartások döntő többsége egyszerű, egyszemélyes szerkezetű. Ez esetben már eltérő szokásrendszereket, kulturális illetve népességi viselkedésbeli különbségeket sejtethetünk a háttérben. Ugyanez állapítható meg a vándormozgalmakkal kapcsolatban is. Miskolc környéke és a Boldva völgye népessége jóval mozgékonyabb, mint az átlag, ellenben a Bükkvidék, valamint az alföldi részek lakói nem szívesen vándorolnak. A Boldva völgy esetében ez a mozgékonyosság egyértelműen elvándorlást jelent, míg a többi kistáj az alföldi rész kivételével szerény vándorlási nyereséget tud felmutatni. Miskolc környéke azért nem emelkedik ki feltűnő mértékben a többi kistáj közül, mert míg a város nagy népességvonzó, addig a többségükben a környékbéli falvakból származó bevándorlói otthagytott lakóhelyük számára nega-

tív vándorlási mutatókat hoznak létre, vagyis itt kistáji szinten csaknem kiegyenlítik egymást az el- és odavándorlók (Faragó 1997a).

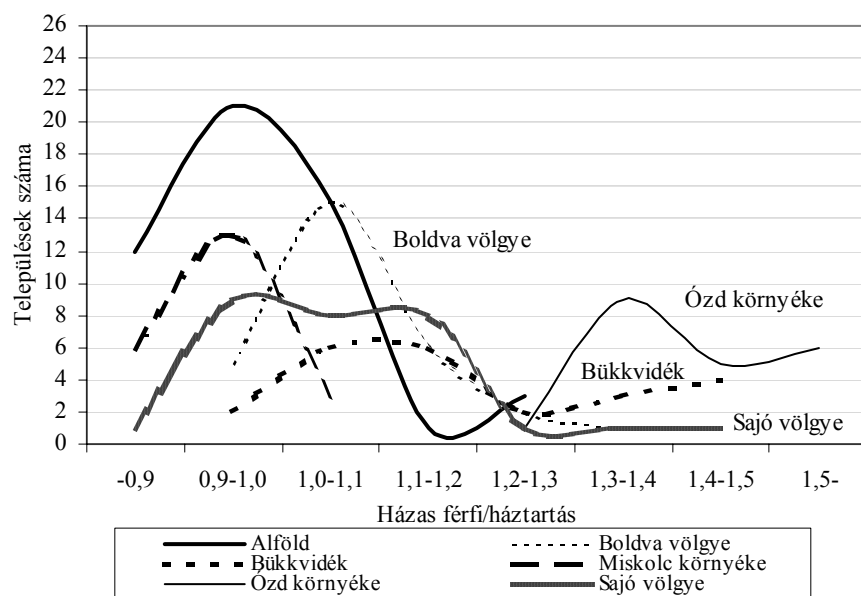
Nézzük meg ezek után a megye társadalmi csoportjainak demográfiai jellemzőit, amennyire az a települések társadalmi karaktere alapján megállapítható (3. táblázat). Eszerint valójában az ún. „polgárosodó” csoport válik el a többi-től. Szinte minden mutatójában szemben áll a többivel: nagyobbak települései, jóval magasabb a laksűrűsége, kisebbek, egyszerűbbek (gyakorlatilag kizárólag nukleáris szerkezetűek) háztartásai, nincs férfitöbblete (valószínűleg számolnunk kell szolgálólányok bevándorlásával), jóval kisebb a fiatalok aránya (feltehetőleg e tájon alacsonyabb a termékenység és/vagy a vándormozgalmak következtében más a korszerkezet), és kiugróan magas a vándorlási mozgékonyasága, amely alapvetően a bevándorlásból adódik. A többi tájegység a felsoroltaknak szinte mindenben ellentettje. Különösen figyelmet érdemelnek a többségükben a megye rosszabb adottságú peremvidékein elhelyezkedő ún. „parasztfalvak” mutatói. Utóbbiak többsége az átlagosnál kisebb méretű, háztartásszerkezetük többnyire bonyolult és igen kicsi a vándorlási mozgékonyaságuk. Mutatóik mintegy sugallják az elszigetelt helyzetet. Egyedül a házas férfiak magas aránya – vagyis a házasságkötés kötelező normája minden felnőtt számára – az, ami közös minden tájegységben. Figyelmet érdemel azonban egy kérdés, amelyet jelenleg nem tudunk megválaszolni: noha majd mindenütt kisebb – nagyobb mértékű elvándorlás mutatható ki, ugyanakkor mutatóink enyhé férfitöbbletet jeleznek. Jelen pillanatban nem állapítható meg, hogy ez milyen mértékben vezethető vissza a szokásos fiúszületési többletre és/vagy a nők hiányos számbavételére. (Azt nem tartjuk valószínűnek, hogy az elvándorlók nagyobb része szolgálólány lett volna és ily módon jött létre férfitöbblet.)

Ha adatainkat az etnikulturális jellemzők szerint csoportosítjuk, akkor lényegesen kisebbek az eltérések az egyes csoportok között (4. táblázat). Főként a háztartásszerkezet, illetve a vándormozgalmakban való részvétel tekintetében látszanak különbségek. A római katolikusok esetében feltűnő a nagy és bonyolult háztartásokra utaló magas mutató, valamint a számottevő arányú bevándorlás (mely megfigyelhetően férfitöbblettel jár). A vegyes etnikai összetételű, valamint a szlovák lakosságú települések esetében feltűnő a – többnyire elvándorlást jelentő – magas vándorlási mozgékonyaság. Úgy tűnik, hogy e két településcsoport lakói, akik jelentős részben a század első felében települtek lakóhelyükre, az 1780-as években az átlagosnál még mindig hajlamosabbak voltak arra, hogy a jobb élet reményében vándorbotot vegyenek a kezükbe.

A tájak, társadalmi és kulturális jellemzők szerint rendezett demográfiai mutatók tehát a fentiek alapján arra utalnak, hogy az egyes csoportok, illetve kistájak a 18. század végén többé-kevésbé határozottan megrajzolható demográfiai karakterrel rendelkeznek. A továbbiakban a népszámlálás segítségével megragadható jellemzők közül a háztartásszerkezet kérdését tesszük részletesebb vizsgálat tárgyává.

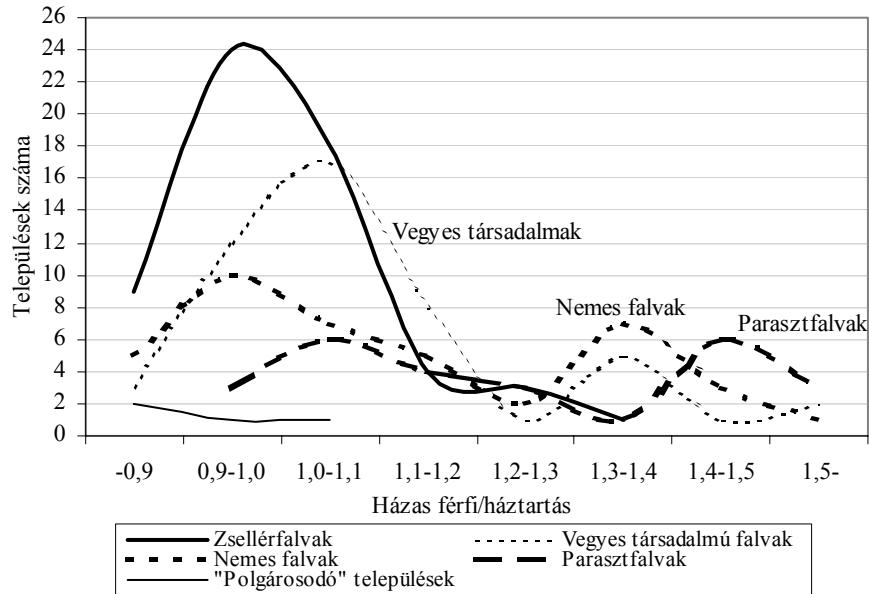
4. Borsod megye népességének háztartásszerkezete 1786-ban

Első megközelítésben a háztartásszerkezet kistáji, társadalmi és etnokulturális összefüggéseit vizsgáljuk meg. A háztartásszerkezet bonyolultságát jelző mutató (az egy háztartásra eső házas férfiak száma) kistájak szerinti megoszlását (IV. ábra) vizsgálva megállapítható, hogy elsősorban Ózd környékén, kisebb mértékben a Bükkvidéken és a Sajó völgyében tapintható ki az ún. „nagy családos” háztartások gyakoribb előfordulása. Ezzel szemben a megye alföldi pereme, valamint a Boldva völgy és Miskolc környéke településeinek háztartásai alapvetően egyszerű (nukleáris családos) szerkezetűeknek látszanak.

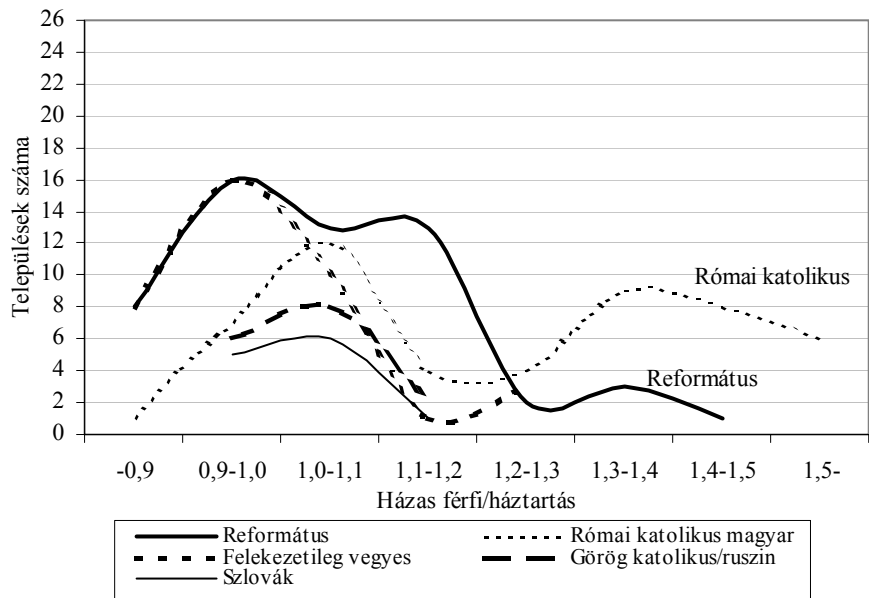

IV. A háztartásszerkezet bonyolultsága Borsod megyében kistájak szerint (1786)

A háztartásszerkezet bonyolultsága a települések társadalmi karaktere szerint is eltéréseket mutat (V. ábra). A kisnemesi és parasztfalvakban, valamint a vegyes társadalmi összetételű települések között egyaránt találhatóak „nagy családos” közösségek, míg a zsellérfalvak és a „polgárosodó” helyiségek döntően nukleáris szerkezetű háztartásokból állnak a mutatók szerint. Utóbbi könnyen indokolható azzal, hogy a zsellérfalvak szegénysége, illetőleg az ipari-kereskedelmi települések mezőgazdaságának jóval kisebb súlya sem lehetővé, sem funkcionálisan indokolttá nem teszi a nagyobb, bonyolultabb szerkezetű rokoni csoportok együttélését.

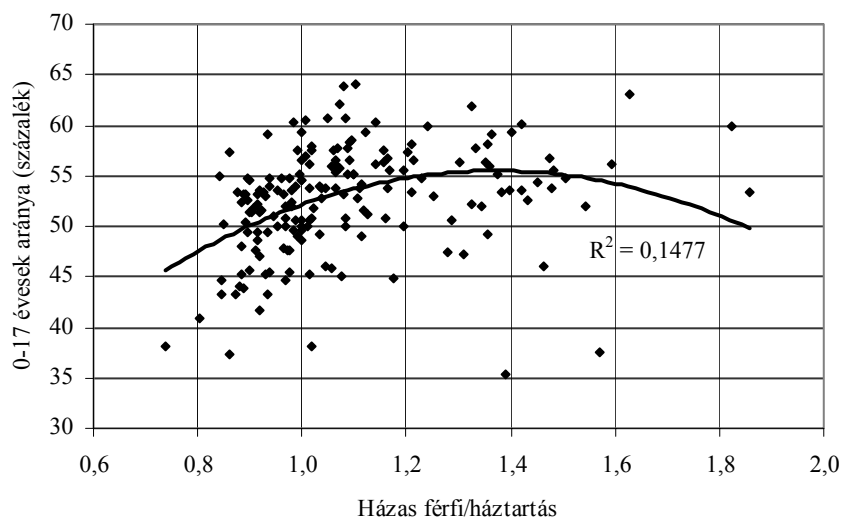

V. A háztartásszerkezet bonyolultsága Borsod megyében a települések társadalmi karaktere szerint (1786)

VI. A háztartásszerkezet bonyolultsága Borsod megyében etnikulturális/felekezeti csoportok szerint (1786)

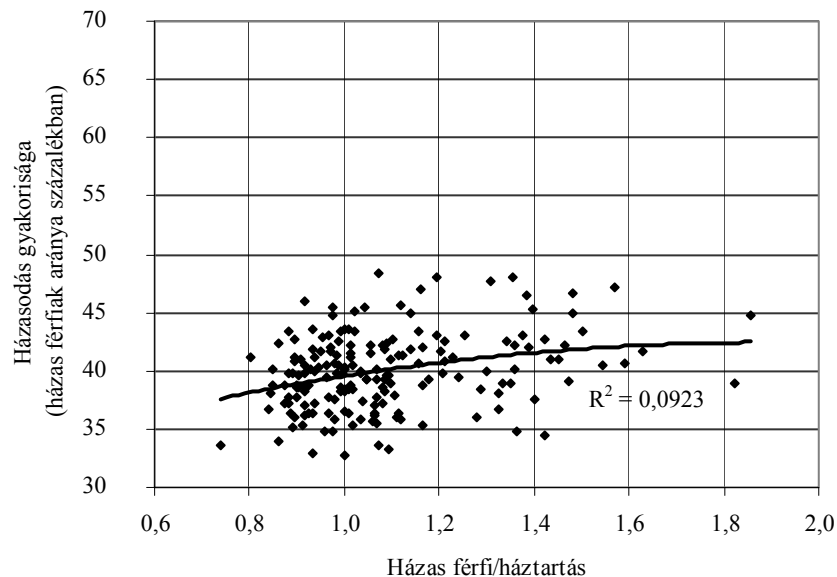
Az egyes etnikulturális/felekezeti csoportok háztartásszerkezete (VI. ábra) szintén eltéréseket mutat. Többcsaládos háztartások főként a római katolikus és református magyar népességű falvakban fordulnak elő. E helyeken magasabb arányú a birtokos parasztság és az ugyancsak paraszti életmódot élő kisnemesesség, vagyis a módosabb földművelő gazdaságok számosabbak. Ezzel ellentétben a ruszin és szlovák betelepült népesség főként egyszerű családi szerkezetű háztartásokban él. Utóbbi tény azonban minden valószínűség szerint nem valamilyen öröklött etnikulturális hagyományból következik, hanem inkább arra vezethető vissza, hogy többségük viszonylag szegény zsellércsalád, akiknek vizsgálatunk időszakában sem anyagi alapjuk, sem módjuk nem volt arra, hogy nagyobb létszámú, bonyolultabb rokoni együttéléseket hozzanak létre.

VII. A háztartásszerkezet összefüggésrendszere Borsod megyében I.

A háztartásszerkezet és a demográfiai tényezők összefüggése megyei szinten változó. A háztartásszerkezet és a vándorlás, illetőleg a háztartásszerkezet és a laksűrűség között egyáltalán nem látszik összefüggés. Gyenge a kapcsolat a háztartásszerkezet és a településnagyság között is, bár annyi megállapítható, hogy a nagyobb, bonyolultabb szerkezetű háztartások inkább a kisebb falvakban találhatóak. Ugyancsak gyenge az összefüggés a háztartásszerkezet és a nemek aránya között is, bár mintha a bonyolultabb szerkezetű háztartások arányának növekedése a férfítöbblet növekedésével járna együtt. Két esetben azonban viszonylag erősebb összefüggést figyelhetünk meg. A háztartásszerkezet bonyolultsága és a 0–17 éves fiúk aránya (VII. ábra) viszonylag erős, bár

nem egyértelmű. A trend arra utal, hogy a 0–17 évesek aránya egy darabig együtt emelkedik a háztartásszerkezet bonyolultságával, majd visszafelé fordul. Sok család együttélése esetén a 0–17 évesek aránya ismét alacsonyabb lesz, a tagok többségét már a felnőtt rokonság teszi ki. A háztartásszerkezet bonyolultsága és a házas férfiak aránya közötti közepes erősségű összefüggés (VIII. ábra) megyei adatai ugyanakkor azt a nyilvánvaló kapcsolatot jelzik, hogy a nagycsaládokban magasabb a házas férfiak aránya. Vagyis nincs korlátozva a családalapítás a szóban forgó népességben, viszont a házasságkötés aktusa önmagában még nem teszi lehetővé önálló háztartások létrehozatalát a fiatalok számára. Más szóval Borsodban a 18. század végén még a John Hajnal által megalkotott ún. „Keleti” háztartáskeletkezési modell uralkodik (Faragó 2001).

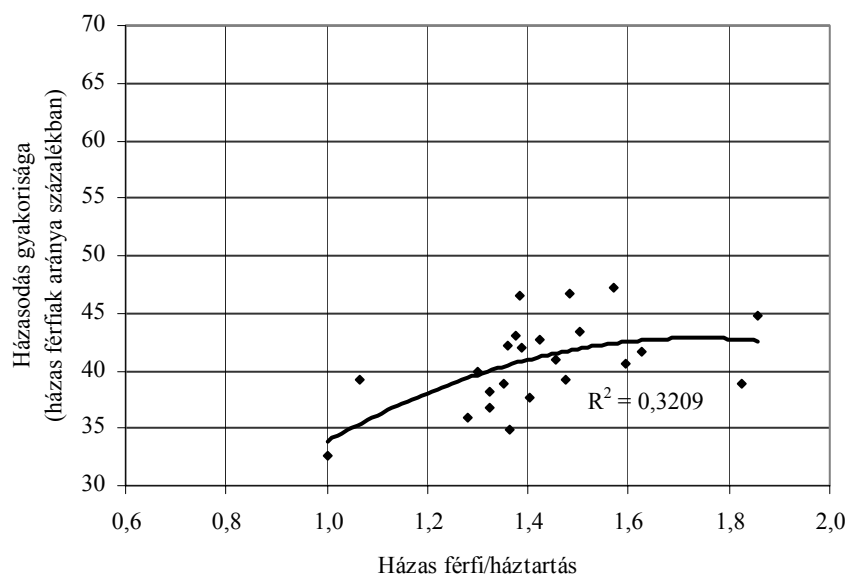

VIII. A háztartásszerkezet összefüggésrendszere Borsod megyében II.

Tekintettel azonban arra a tényre, amit már az eddigiekben remélhetőleg sikerült bizonyítanunk, ti. hogy a megye sem társadalmi, sem demográfiai, sem kulturális értelemben nem tekinthető homogénnek, az együttes adatából kiemeltük Ózd környékét, és a fenti összefüggés-vizsgálati lehetőségeket ott még egyszer végig próbáltuk. (Csak emlékeztetőül: ez a kistáj kevésbé differenciált társadalmú, döntően katolikus, és ami most számunkra lényeges, a többi kistérségtől eltérően többségében „nagycsaládos” településekből áll.)

Az utóbbi elemzésből megállapítható, hogy az Ózd környéki kistáj településeinek összefüggésrendszere mindössze egyetlen mutatónál esik egybe a me-

gyei tendenciákkal. Nevezetesen a házas férfiak aránya ugyanúgy együtt növekszik a háztartásszerkezet bonyolultságával (IX. ábra), mint ahogy azt a megye egészére nézve adataink mutatják. Figyelemre méltó ezzel szemben viszont, hogy Ózd környékén a háztartásszerkezet bonyolultságát mérő mutatók olyan tényezőkkel is erős összefüggést mutatnak, amelyekkel a megye egészét tekintve alig vagy gyengén mutatható ki kapcsolat. Vegyük röviden ezeket sorjában.

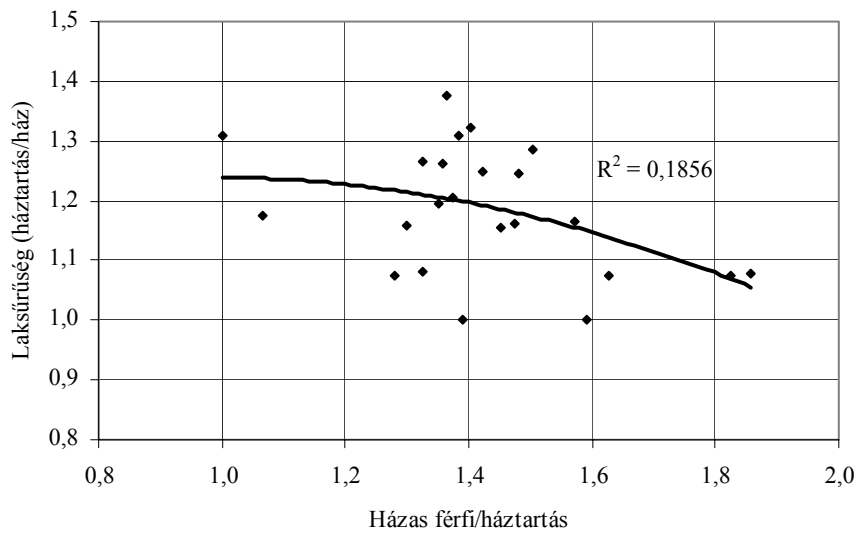
IX. A háztartásszerkezet összefüggésrendszere Ózd környékén I.

Minél bonyolultabbak a háztartások, annál kisebb a laksűrűség (X. ábra). Vagyis minél nagyobb az együtt élő csoport mérete, annál ritkábban lakik egy-nél több háztartás egy házban (véltőleg nincs hely a házban, illetve a telken több háztartás, több gazdaság számára).

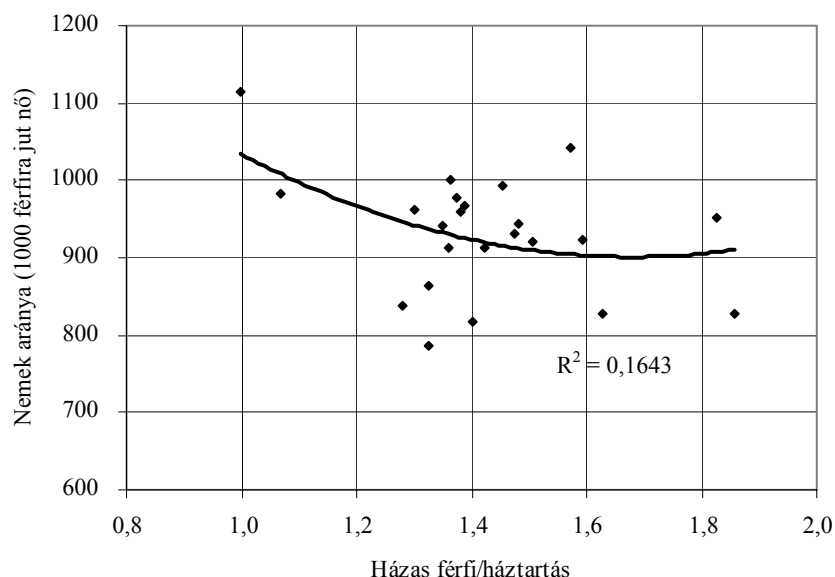
Minél bonyolultabbak a háztartások, annál nagyobb a férfítőbblet (XI. ábra). Ez a megyei adatoknál gyengén megmutatkozó összefüggés valószínűleg a lányoknak az együtt élő csoportból történő korábbi kiválásával (tizenéves korban történő házasságkötés) lehet összefüggésben.

A felsorolt összefüggések alapján megkockáztatható az a megállapítás, hogy Ózd környékén a család és együttélés modellje karakterisztikusan különbözött a megye más tájain megfigyelhetőktől. Jelen forráselemzés e különbség eredetére

vagy okára nem képes egyértelműen rávilágítani, ehhez komplexebb, több forrásra, több információra támaszkodó vizsgálatokra lenne szükség. Arra azonban mindenképpen gyanakodhatunk, hogy a népszámlálás anyagából kibontható helyzetkép egy szélesebb körben érvényesülő regionális hagyományrendszere utal. Feltűnő ugyanis, hogy az Ózd környéki „nagy családos” terület érintkezik a megyei adatok alapján kimutatható közép-felvidéki (Nógrád, Gömör, Liptó) bonyolultabb családrendszerű régióval (Faragó 2001).

X. A háztartásszerkezet összefüggésrendszere Ózd környékén II.

XI. A háztartásszerkezet összefüggésrendszere Ózd környékén III.

A többi tájat, tekintettel arra, hogy felekezeti és/vagy társadalmi karakterükben jóval összetettebbek voltak, mint Ózd környéke, nem elemeztük külön – a viszonylag kicsi esetszámokból levont következtetések ez esetben jóval ingatabbak lettek volna. Az Ózd esetében fontosnak látszó mutatókat azonban megvizsgáltuk felekezeti és társadalmi csoportok szerint is.

A házasodás gyakorisága (a házas férfiak aránya) és a háztartásszerkezet bonyolultsága között viszonylag erős volt az összefüggés⁶ a reformátusok ($R^2=0,2551$) és a római katolikusok ($R^2=0,1978$) esetében is. Vagyis általában megfigyelhető, hogy a régi népességben ez az összefüggés erősebb, mint a később érkezett telepesek között. Ugyanakkor a kismemesi ($R^2=0,0763$), illetve parasztfalvakban ($R^2=0,1263$) között az összefüggés gyengül, vagyis az összefüggés sokkal inkább táji, kulturális szokásrendszereken alapul, a települések társadalmi karaktere kevésbé befolyásolja.

A laksűrűség összefüggése – ti. minél bonyolultabb egy háztartás, annál inkább egyedül lakik egy házban – kimutatható a görög katolikus ($R^2=0,2821$) és a római katolikus ($R^2=0,2293$) felekezet, valamint a parasztfalvak esetében. A két tényező viszont nem mutat kapcsolatot a kismemesi települések, illetve a

⁶ A táblázatkezelő (Excel) segítségével megrajzolt trend az összefüggés irányát, az R^2 érték pedig annak erősségét mutatja. Az általunk erősnek ítélt esetekben a korreláció (R) értéke a 0,4–0,6 közötti tartományba esett.

református falvak vonatkozásában. Ez minden valószínűség szerint azzal magyarázható, hogy a nemesi háztartások amúgy is ritkábban laktak másokkal együtt, a református falvak lakosai között pedig viszonylag kevés volt a bonyolult szerkezetű háztartás.

A nemek aránya és a háztartásszerkezet bonyolultsága között a fontosabb felekezeti csoportok esetében gyakorlatilag nincs kapcsolat, viszont a kismemesi és parasztfalvak esetében viszonylag erős, Ózd környékéhez hasonló az összefüggés ($R^2=0,2924$, illetve $0,2130$). Amennyiben a nők fiatalon kötött házasságával kapcsolatban fentebb említett feltételezésünk igaz, akkor ez azt jelenti, hogy ennek bekövetkezése nem a felekezeti hovatartozással, hanem társadalmi- vagyoni tényezőkkel áll összefüggésben.

A háztartásszerkezet és a vándormozgalmak között a nagyobb felekezeti csoportokban sehol sem látszik komoly összefüggés, és ugyanez mondható el a fontosabb társadalmi csoportokra nézve is. Mindössze a kismemesi falvak képeznek e tekintetben kivételt, ugyanis esetükben a háztartás szerkezetének bonyolultságával együtt nő a népesség vándorlási mozgékonyasága is. A kérdés magyarázata további kutatásokat kíván. Lehetséges, hogy a fiatal nemes férfiak egy részét – akik mozgási szabadsága lényegesen nagyobb lehetett a parasztfalvaknál – távozásra készíteti a „nagy családszisztem”?

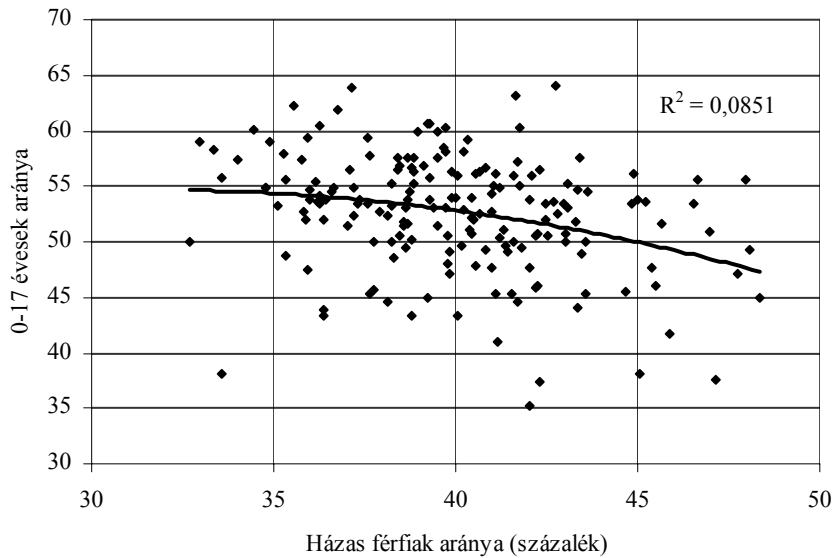
5. Termékenység és háztartásszerkezet

Adataink alapján még egy összevetési lehetőségünk van, mely korlátok között a Borsod megyei tájak eltérő termékenységi viszonyaira is utalásokat adhat számunkra. A népszámlálás ugyanis közli a nem nemesek (és nem papok) vonatkozásában a 0–17 éves nem örökös fiúgyermek, valamint az örökösök kormegjelölés nélküli adatát. Ha feltételezzük, hogy utóbbiak többsége túlnyomórészt 18 év alatti férfi, akkor ezekből az adatokból megkapjuk a 0–17 éves nem nemes népesség hozzávetőleges számát és kiszámítható össznépességen belüli arányuk is. A mutató természetesen a szükség szülöttje, nem tekinthető túl pontosnak. A kis számban ugyan, de feltételezhető 18 év feletti örökösök ide sorolása a számokat és arányokat felfelé, a minden bizonnyal létező csecsemő- és kisgyermek alulregisztráció viszont lefelé torzítja. Elképzelhető persze, hogy e két hatás némileg kiegyenlíti egymást, ezért a fenti módon kiszámított adatainkat előbb a házas férfiak arányához, majd a háztartásszerkezet bonyolultságához viszonyítjuk, amiből az egyes kistérségek, illetve társadalmi – felekezeti csoportok termékenységére próbálunk következtetni.

Ha tehát összevetjük egymással a 0–17 évesek és a házas férfiak arányát, akkor azt látjuk, hogy a tendencia enyhén negatív: minél magasabb a házas férfiak aránya, annál alacsonyabb a 0–17 éveseké. Az összefüggés különösen erősen érvényesül a kismemesi és parasztfalvakban, valamint a görög katoliku-

sok között, közepesen két vizsgált tájegységünkön, Ózd környékén, illetve az Alföld peremén és igen gyengén a zsellérek, illetve a két nagy felekezet, a római katolikusok és a reformátusok között csakúgy, ahogy a megye összesített adatai is gyenge kapcsolatot mutatnak (XII. ábra). A mutatókból arra következtethetünk, hogy lényegében két, egymással ellentétes módon viszonyuló korcsoportot vetettünk össze egymással, melyek a termékenység szintjére való következtetésre nem alkalmasak. (Ahol magas a fiatalok aránya, ott nyilván alacsonyabb a felnőtt korosztályoké és viszont.)

A háztartások bonyolultsága, valamint a 0–17 éves korcsoport összevetése valamivel eredményesebbnek látszik. Általában enyhén pozitív összefüggéseket látunk, vagyis ahol több család él együtt, ott magasabb a 0–17 évesek aránya. Két esetben viszont – a leginkább nagycsaládos Ózd környékén, és a római katolikus településeken – nincs igazán összefüggés a két tényező között (a két csoport egyébként kapcsolódik egymáshoz, mert Ózd környéke a leginkább római katolikus kistáj a megyében). Mindebből arra következtethetünk, hogy a háztartások összetételének bonyolultsága többnyire sokszor, de nem minden esetben jár együtt a fiatal korosztályok arányának növekedésével. Nem zárható ki az, hogy időközönként a nagycsalárendszer korai születéskorlátozáshoz – és ily módon a fiatal korosztályok alacsony arányához – vezetett (Andorka – Faragó 1984), adataink alapján azonban a Borsod megyei települések többségére a fenti összefüggés nem tekinthető jellemzőnek. Ugyanakkor az sem elképzelhetetlen, hogy Ózd és a római katolikusok esetében a mutatókat két falu (Czenter és Járdánháza) esetlegesen hibás, alulregisztrált korcsoport-adata vitte félre.

XII. A fiatalok és a házas férfiak arányának összefüggése Borsod megyében

Ha korrekten járunk el, akkor tehát azt kell mondanunk, hogy a józsefi népszámlálás adatai alapján nem igazán tudunk a termékenység mértékével kapcsolatos tendenciákra következtetni, ehhez finomabb bontásban kellene ismerünk Borsod megye településeinek korszerkezetét. A 0–17 éves korcsoport mérete túl nagy, a mögötte álló tényezők (termékenység, csecsemő- és gyermekhalandóság, vándorlás, alulregisztráció) túl számosak ahhoz, hogy belőlük direkt módon a termékenység méretére tudjunk következtetni.

5. Összegzés

Összefoglalóan megállapíthatjuk azt, hogy Borsod megye etnokulturális képe és társadalomszerkezete a 18. század végén még bonyolultabb, jóval kevésbé egységes annál, mint amit 19–20. századi adataink mutatnak. A bonyolultság, a tárgyi eltérések nem kis mértékben a 18. század első felében lezajlott települési- és népességátrendeződési folyamatokkal hozhatók összefüggésbe. Mindez azért különösképpen fontos számunkra, mert bebizonyosodott, hogy meghatározó demográfiai különbségekkel jár együtt.

Megállapítható, hogy a megyei átlagértékek mögött általában erős táji, társadalmi és etnokulturális különbségek tapinthatók ki, melyek a demográfiai

mutatókban szintúgy tetten érhetők. (Jó lenne azonban ezek kiegészítésül egy népmozgalommal kapcsolatos vizsgálatot is elvégezni.)

A családformák részletesebb vizsgálata alapján feltételezhető, hogy az ún. „nagycsaládok” létezése elsősorban gazdasági és társadalmi tényezőkhöz és ezekkel összefüggésben táji hagyományokhoz, táji modellekhez kapcsolható. Az együttélés formája vizsgált területünkön döntően nem tekinthető felekezeti/etnikus hagyománynak.

A vándormozgalmak részletesebb vizsgálatára vonatkozó lehetőségeket már korábban bizonyítottuk. Ugyanez azonban sajnálatos módon a termékenységre nézve jelen forrás alapján nem járt eredménnyel. Ennek vizsgálatára más módszereket, más forrásokat kell keresnünk.

Összességében azonban a népszámlálás Borsod megyei anyagának részletesebb elemzése során arra a következtetésre jutottunk, hogy egyrészt érdemes a fenti kérdéseket nagyobb méretű forrásanyagban regionális, vagy akár országos méretekben is vizsgálni, másrészt, amennyiben lehetséges, célszerű túllépni az eddig kényszerűen alapvetőként kezelt jogi településkategóriákon és közigazgatási beosztáson. Joggal gyanakodhatunk arra, hogy minden valószínűség szerint a 18. századi népesség és társadalom megértésének az egyik kulcsa a különböző regionális szerkezetek és folyamatok – a táji minták – feltárása lehet, amelyeket az eddig használt adminisztratív határok és jogi kategóriák jelentős mértékben torzítottak, esetenként teljesen el is fedtek.

1. Borsod megye 1786. évi népszámlálási eredményeinek fontosabb településenkénti^a adatai (megyei átlagok)

	Jogi népesség nagysága településenként	Laksűrűség (egy házra esik háztartás)	A háztartások szerkezetének nagysága (házas férfi/háztartás)	Nemek aránya (1000 férfira jut nő)	0-17 évesek aránya ^c	Házassági arány	Vándorlási mozgékonyosság ^d	Vándorlási egyenleg ^d
					százalék		ezrelék	
Települések száma	178 ^b	179	179	179	179	179	178 ^b	178 ^b
Min	61	1,00	0,74	659	35,29	32,69	8,20	-49,18
max	4622	3,00	1,86	1150	64,12	48,33	84,21	51,26
avg	675	1,23	1,09	960	52,56	39,95	32,97	-1,62
std	580	0,19	0,20	73	5,27	3,26	13,36	16,56
V%	85,86	15,18	18,21	7,65	10,02	8,16	40,51	-1020,09

^a A vizsgált 179 településből 10 mezőváros, 166 falu, 3 pedig 50 lakosnál nagyobb pusztá. (A mindössze 5-50 lakosú további 17 pusztá elemzésétől alacsony népességszámuk miatt eltekintettünk.)

^b A felfelé torzulás elkerülése érdekében Miskolc nélkül számítva.

^c Papok és nemesek nélkül számítva.

^d Míndszent szélsőséges értéke nélkül számítva.

2. A Borsod megyei kistérségek demográfiai jellemzői 1786-ban

Kistérség	Laksűrűség (háztartás/ház)	Háztartás- szerkezet (házas férfi/háztartás)	Nemek aránya (1000 férfira jut nő)	Fiatalok (0-17) aránya (%)	Házasság aránya (%)	Vándorlási mozgékonyosság (ezrelék)	Vándorlási egyenleg (ezrelék)	Település- nagyság (fő)	N (települé- sek száma)
Alföld	1,31	0,98	956	53,06	38,91	30,51	-1,91	952	52
Boldva völgye	1,18	1,08	945	53,81	38,26	37,28	-10,46	567	30
Bükkvidék	1,18	1,18	945	53,59	41,69	28,16	+1,72	646	23
Miskolc környéke	1,26	0,92	1010	46,98	40,06	43,79	+1,06	1294	22
Ózd környéke	1,18	1,42	930	54,07	40,59	35,65	+4,30	391	23
Sajó völgye	1,21	1,07	982	52,62	41,61	31,92	+2,02	509	29
Megye összesen	1,23	1,09	960	52,56	39,95	33,86	-1,08	675	179

bold = átlagot jelentősen meghaladó érték.

kurzív = jóval átlag alatti érték.

3. A Borsod megye demográfiai jellemzői 1786-ban a települések társadalmi karaktere szerint

Társadalmi-települési típus	Laksűrűség (ház-tartás/ház)	Háztartás-szerkezet (házas férfi/háztartás)	Nemek aránya (1000 férfira jut nő)	Fiatalok (0-17) aránya (%)	Házass férfiak aránya (%)	Vándorlási mozgékonyosság (ezrelék)	Vándorlási egyenleg (ezrelék)	Település-nagyság (fő)	N (települések száma)
Nemesi falvak	1,17	1,11	969	49,33	40,96	36,34	-0,08	761	40
Parasztfalvak	1,20	1,25	925	57,10	40,43	29,13	+1,62	544	26
Vegyes társadalmú települések	1,23	1,10	960	54,82	39,83	30,14	-2,57	669	49
Zsellérfalvak	1,28	1,00	967	51,78	39,21	34,87	-3,68	703	60
'Polgárosodó' települések ^a	1,49	0,90	994	43,29	39,44	90,30	+28,73	3514	4
Megye összesen	1,23	1,09	960	52,56	39,95	33,86	-1,08	675	179

^a Iparosok, illetve „polgárnak” besoroltak magas arányban szerepelnek a férfiak között.

4. A Borsod megyei etnikulturális felekezeti csoportok demográfiai jellemzői 1786-ban

Etnokulturális csoport ^a	Laksűrűség (háztartás/ház)	Háztartás-szerkezet (házas férfi/háztartás)	Nemek aránya (1000 férfira jut nő)	Fiatalok (0-17) aránya (%)	Házass férfiak aránya (%)	Vándorlási mozgékony-ság (ezrelék)	Vándorlási egyenleg (ezrelék)	Település-nagyság (fő)	N
Görög katolikus/ruszin eredetű	1,20	1,04	989	54,12	38,92	33,13	-4,96	490	17
Református magyar	1,17	1,04	975	50,84	41,10	31,18	-1,91	711	58
Római katolikus magyar	1,29	1,25	934	55,07	39,75	33,56	+4,15	568	53
Szlovák	1,30	1,00	950	51,05	38,96	38,34	-7,36	364	12
Felekezetiileg vegyes települések	1,25	0,99	963	51,52	39,28	37,19	-3,32	1271	39
Megye összesen	1,23	1,09	960	52,56	39,95	33,86	-1,08	675	179

^a A besorolás a települések lakosságának összességét jellemző egykorú forrásadatokat (főként a Lexicon Locorum) alapján történt.

IRODALOM

- Andorka Rudolf – Faragó Tamás 1984. Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle* 26. 3–4. sz. 402–437.
- Barsi János (szerk.) 1991. *Magyarország történeti helységnévtára. Borsod megye (1773–1808)*. Bp.; Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén M. Lvt.
- Beluszky Pál 1979. Borsod-Abaúj-Zemplén megye falusi településeinek típusai. *Földrajzi Értesítő* 28. 239–270.
- Dányi Dezső 1980. Az első magyar népszámlálás és előzményei. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 4. 189–215.
- Dányi Dezső 1985. Az első magyarországi népszámlálás kétszázéves évfordulójára. *Történeti Demográfiai Füzetek* 2. 71–97.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán. (összeáll.) 1960. *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. KSH Könyvtára-MŰM Levéltári Osztálya, Budapest.
- Dávid Zoltán – Faragó Tamás – Fügedi Erik. (összeáll.) 1975. *Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–1787*. KSH Kvt. és Dok. Szolg., Bp. (Történeti statisztikai tanulmányok, 3.).
- Faragó Tamás 1991. Népeségtörténet. (Wellmann Imre: Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In Magyarország története 1686–1790. Bp. 1989). *Budapesti Könyvszemle* 3. 3. sz. 323–327.
- Faragó Tamás 1997. Borsod megye és Miskolc vándormozgalmai az 1780-as években. *Borsodi Levéltári Évkönyv* 8. 184–215.
- Faragó Tamás 1997. Vándormozgalmak a Kárpát-medence északkeleti részén az 1780-as években. In Peter Kónya – René Matlovic. (red.) *Obyvatel'stvo Karpatskej kotliny*. Prešov: Universum. 1. 43–69.
- Faragó Tamás [közread. bev. és jegyz. ell.] 1997–1998. Vándormozgalmak Miskolcon a 18. században a tanúvallomások tükrében. *A Herman Ottó Múzeum évkönyve* 35–36. 231–254.
- Faragó Tamás 2000. A város népessége. In Faragó Tamás (szerk.) *Miskolc története III/1. 1702–1847-ig*. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, Miskolc. 151–272.
- Faragó Tamás 2001. Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Történeti Demográfiai Évkönyve, 2001*, 19–64.
- Fekete Éva G. 1991. Dinamikus, depressziós és stagnáló területek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 1869–1987 között. *Földrajzi értesítő* 40. 3–4. sz. 317–332.
- Frisnyák Sándor 1985. Dél-Borsod agrárföldrajzi vázlata. *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis*. 91–124.
- Kovács Zoltán 2001. A Kárpát-medence népesedési viszonyainak alakulása (900–1870). *KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Történeti Demográfiai Évkönyve*, 121–128.
- Schneller Károly 1931. *Borsod vármegye népszaporodása 1920-tól 1930-ig*. Ludwig és Janovits. Miskolc. (Miskolci Jogászséglet Könyvtára, 71.)

- Thirring Gusztáv 1938. *Magyarország népessége II. József korában*. MTA, Budapest.
- Vörös Károly 1962. Az első magyarországi népszámlálás Bars megyében. *Történeti Statisztikai Évkönyv 1961–1962*, 192–216.
- Wellmann Imre 1989. Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.) *Magyarország története 1686–1790. I.* Akad. K. Bp. 25–80. (Magyarország története tíz kötetben, 4/1.)

POPULATION CENSUS OF JOSEPH II. IN COUNTY BORSOD (1786)
(An essay of analysis)

Summary

Preparing the material of the population census ordered by Joseph II. in 1785-1787 for an entire computerised and critical edition the author analyses the census of county Borsod. This paper examines three questions: the differences of some demographic variables by regional, social and ethno-cultural characteristics, the types of the family and household structure separated by the aid of the data of the settlements, and the possibility of measuring fertility on the basis of the census material.

Population, society and the network of settlements in county Borsod at the end of the 18th century were different from the actual situation to a certain extent. Population was more mixed as for confession and ethnicity, about its fifth part did not belong to Hungarian ethno-cultural group due to immigration of the first half of the 18th century towards regions of low population density caused by the Turkish wars. For the sake of further demographic analysis the author has collected into groups the 179 examined settlements of the county on the basis of their cultural and social structure, and utilised with some changes the regional classification made by Károly Schneller in 1931 which referred to the settlements of the county. Behind the classification there is the author's hypothesis that the administrative boundaries of the age are not suitable for making real regional demographic analyses, but one has to examine other, more realistic regional groups of settlements elaborated on the basis of the community level data-base of the population census in 1785–1787.

Analysing the data on geographical-regional level the author could verify the existence of recognisable differences in confession and social structure among the communities of the county. Roman Catholic and Calvinist population lived on the territories of the county belonging to the Great Plain (Alföld) and in the valleys of Boldva and Sajó rivers, in both geographical regions peasants (with lands in their own tenure) and cottars (without lands in their own tenure) lived together in most of the settlements (peasant villages of the analysis). Along the boundaries of the county in the villages of the regions of the Bükk mountains and in the neighbourhood of Ózd the households of lower nobility and peasants with lands in their own tenure were the most frequent, the proportion of cottars was much lower. Population in those regions basically lived in traditional, less differentiated communities. On the contrary the neigh-

bourhood of the town of Miskolc was very complex both in social structure and confession. In those settlements the proportion of social groups without land or tenure and that of non-peasant households dealing with handicraft industry and commerce was significant (Figures I–III.).

On the basis of measurable demographic variables the author demonstrates that in Miskolc and in its neighbourhood simple household structure, settlements of higher population number and high propensity to migration were characteristic, while in other parts of the county complex household structure was more frequent, settlements were smaller and propensity to migration was much lower (Table 2.). Separately examining the social groups the high number of households per house, the high propensity to migration, the high proportion of simple (nuclear) family-households and the low proportion of population under 18 years of age were significant in the settlements of “bourgeois” population (dealing with agricultural production to a less extent).

As for ethno-cultural groups mainly the Slovak and Greek Catholic (Ruthenian) population’s relatively higher propensity to migration is remarkable (Table 4.). First of all they were the immigrants of the first half of the 18th century and it seems that their propensity to migration remained above the average of the county even in the decades after their settling down.

Examining in detail the data concerning family and household structure the author determines that more complex households can be found mainly in the neighbourhood of Ózd and in the peasant villages where noble and landholder peasant families lived in a traditional social structure (Figure V.). Connection between household structure and confession can be less determined. It can be demonstrated that in the settlements of more complex household structure the number of households per house was lower (there was no place for the cohabitation of several households in a house) and the surplus of males was higher (Figures X–XI.). Summarising it can be determined that the differences in household structure can be mainly explained by regional traditions and not by confessional, ethnic or social differences.

According to the author’s analyses the material of the first population census made in Borsod in 1786 is not suitable for the analysis of fertility because of the lack of detailed data concerning age structure. On the other hand it is probably that examining household structure can be successful even in the case of larger data-bases relating to larger regions. It was also proved that the analysis of settlement structure – especially if it is not elaborated on the basis of the administrative classification of the age – can be also successful in elaborating more or less realistic regional demographic variables.

Tables:

1. *The most important data of the population census of county Borsod in 1786 by settlements (mean values of the county)*

Headings: De jure population by settlements (without the town of Miskolc in order to avoid upward deformation); Number of households per house; Household structure (number of married males per household); Number of females per 1000 males; Proportion of the aged 0-17 (%); Proportion of married males (%); Number of migrants per 1000 inhabitants (without priests and noblemen), Balance of migration

Lateral text: Number of settlements; Minimum; Maximum; Average; Standard deviation; Variance %

2. *Demographic characteristics of small regions of county Borsod in 1786*

Headings: Regions; Number of households per house; Household structure (number of married males per household); Number of females per 1000 males; Proportion of the aged 0-17 (%); Proportion of married males (%); Number of migrants per 1000 inhabitants (without priests and noblemen), Balance of migration; Mean of the total population; Number of settlements

Lateral text: Names of the regions (Alföld, Boldva valley, Bükk mountains, neighbourhood of Miskolc, neighbourhood of Ózd, Sajó valley); County altogether;

Notes: bold – values well above the average
cursive – values well below the average

3. *Demographic characteristics of county Borsod in 1786 by the social features of the settlements*

Headings: Categories of the settlements by their social features; Number of households per house; Household structure (number of married males per household); Number of females per 1000 males; Proportion of the aged 0-17 (%); Proportion of married males (%); Number of migrants per 1000 inhabitants (without priests and noblemen), Balance of migration; Mean of the total population; Number of settlements

Lateral text: Categories of the settlements (Noble villages, Peasant villages, Villages of mixed society, Cottar villages, 'Bourgeois' settlements); County altogether

Note: high proportion of artisans and ranged among 'bourgeois' in male population

4. *Demographic characteristics of ethno-cultural confessional groups of county Borsod in 1786*

Headings: Ethno-cultural group; Number of households per house; Household structure (number of married males per household); Number of females per 1000 males; Proportion of the aged 0-17 (%); Proportion of married males (%); Number of migrants per 1000 inhabitants (without priests and

noblemen), Balance of migration (%); Mean of the total population; Number of settlements

Lateral text: Ethno-cultural groups (Greek-Catholic/Ruthenian origin, Hungarian Calvinists, Hungarian Roman-Catholics, Slovaks, Settlements of mixed confessions); County altogether

Note: classification on the basis of the sources of the age characterising the total population of the settlements (mainly the *Lexicon Locorum* – 1773).

Figures:

I. The settlements of county Borsod by social and ethno-cultural characteristics (1786)

Lateral text: Number of settlements

Below: Ethno-cultural groups: Greek-Catholics, Calvinists, Roman-Catholics, Slovaks, Mixed settlements by social features: Noble villages, villages of mixed society, 'Bourgeois' settlements, Peasant villages, Cottar villages

II. Ethno-cultural quality of the small regions in county Borsod (1786)

Lateral text: Number of settlements

Below: Ethno-cultural groups: Greek-Catholics, Calvinists, Roman-Catholics, Slovaks, Mixed Regions: Alföld, Boldva valley, Bükk mountains, neighbourhood of Miskolc, neighbourhood of Ózd, Sajó valley

III. Social characteristics of the small regions in county Borsod (1786)

Lateral text: Number of settlements

Below: Regions: Alföld, Boldva valley, Bükk mountains, neighbourhood of Miskolc, neighbourhood of Ózd, Sajó valley, Settlements by social features: Noble villages, villages of mixed society, 'Bourgeois' settlements, peasant villages, Cottar villages

IV. Household structure (number of married males per household) by small regions in county Borsod (1786)

Lateral text: Number of settlements

Below: Number of married males per household

Regions: Alföld, Boldva valley, Bükk mountains, neighbourhood of Miskolc, neighbourhood of Ózd, Sajó valley

V. Household structure (number of married males per household) by social characteristics of the settlements in county Borsod (1786)

Lateral text: Number of settlements

Below: number of married males per household

settlements by social features: Cottar villages, Noble villages, 'Bourgeois' settlements, villages of mixed society, peasant villages,

VI. Household structure (number of married males per household) by ethno-cultural confessional groups in county Borsod (1786)

Lateral text: Number of settlements

Below: number of married males per household, Ethno-cultural groups: Calvinists, Mixed, Slovak, Hungarian Roman-Catholics, Greek-Catholics/Ruthenian

VII. Relations of household structure in county Borsod (I.)

Lateral text: proportion of the aged 0-17 (%)

Below: number of married males by households

VIII. Relations of household structure in county Borsod (II.)

Lateral text: Frequency of marriages (proportion of married males – %)

Below: number of married males per household

IX. Relations of household structure in the neighbourhood of Ózd (I.)

Lateral text: Frequency of marriages (proportion of married males – %)

Below: number of married males per household

X. Relations of household structure in the neighbourhood of Ózd (II.)

Lateral text: households per house

Below: number of married males per household

XI. Relations of household structure in the neighbourhood of Ózd (III.)

Lateral text: number of females per 1000 males

Below: number of married males per household

XII. Correlation between the proportion of youngsters and that of married males in county Borsod

Lateral text: proportion of the aged 0–17

Below: Proportion of married males (%)

Map:

1. Geographical regions of county Borsod at the end of the 18th century

HATALOM ÉS DEMOGRÁFIA. II. JÓZSEF NÉPSZÁMLÁLÁSA MAGYARORSZÁGON I.¹

ŐRI PÉTER

Tanulmányunk – Faragó Tamás kötetünkben közzétett, a Józsefi népszámlálás Borsod megyei anyagát elemző írásához hasonlóan (Faragó 2002a) – annak az átfogó kutatásnak a része, amelynek célja a népszámlálás anyagának lehető legteljesebb, modernizált újrakiadása és feldolgozása. Faragó Tamás felsorolja mindazokat az érveket, amelyek ennek a nagy munkának az elvégzését igazolhatják. Ezért szükségtelennek érezzük, hogy magára a népszámlálásra vonatkozó kutatásnak a létjogosultságát próbáljuk bizonyítani, ehelyett dolgozatunk tárgyát szeretnénk pontosan körülírni, és előljáróban megjelölnénk azokat a kérdésköröket, ahol megítélésünk szerint néhány részlet megvilágításával gyarapíthatjuk a népszámlálással kapcsolatos kutatások eredményeit.

A Józsefi népszámlálás – hasonlóan a 18. századi népesség-összeírások nagy részéhez – hatalmi-kormányzati célokat szolgált, adatai így akkor teljes egészükben nem kerültek nyilvánosságra, bár arra volt példa, hogy egyes részletei publikussá váltak.² A népszámlálás iránti érdeklődés az osztrák hivatalos statisztikai szolgálat kiépülésével és a politikai akadályok elhárultával a 19. század második felében erősödött fel újra, immáron mint történeti statisztikai stúdium (Faragó 2002b). Ekkor került sor a fontosabb, Ausztriára vonatkozó adatok közzétételére, majd a Mária Terézia és József kori népszámlálások teljes történetének, hátterének, szervezetének, tartalmi változásainak, lefolyásának a feltárására (Goehler 1854. 1879. Ficker 1867. Gürtler 1909). Az érdeklődés Magyarországon is kétirányú volt: egyrészt a statisztikusok részéről érkezett és

¹ A tanulmány a 30312. sz. OTKA pályázat támogatásával folyó kutatás egyes eredményeit foglalja össze. Ugyanakkor része a szerző átfogóbb, a 18–19. századi népszámlálások és a demográfiai gondolkodás történetére vonatkozó kutatásainak. A Józsefi népszámlálás előzményeit illetően nagymértékben támaszkodik a szerzőnek a XXX. Statisztikatörténeti Vándorülésen, 2002. április 25-én, Tihanyban elhangzott előadására (Hatalom és demográfia. Népesség-összeírások a 18. század második felében), valamint készülő doktori disszertációjára (Őri 2002). Jelen tanulmányban az összeírás előtörténetét szeretnénk áttekinteni 1784. novemberéig, elsősorban a lélekösszeírásokkal kapcsolatban folytatott kutatások alapján, valamint az Országos Levéltár népszámlálással kapcsolatos iratanyaga felhasználásával. A népszámlálás tartalmi kérdéseivel, az összeírás lefolyásával és valamely megye adatainak elemzésével következő dolgozatunkban szeretnénk foglalkozni, elsősorban a több felvidéki levéltárban (Nyitra, Biccse, Besztercebánya, Lőcse, Eperjes) 1999 és 2000 nyarán-őszén gyűjtött anyag alapján.

² Így August Ludwig Schlözer göttingeni professzor (1735–1809), a német statisztikai tudomány egyik legjelesebb, magyar kapcsolatokkal, tanítványokkal is rendelkező képviselője (H. Balázs 1963) tett közzé egyes részleteket lapjában: Summarischer Populations Extract vom J. 1785 über den im Königreich Ungern vorgefundenen Populations-stand sämmtlicher Ungarischer Infanterie Regiments-Werb-Bezirke. *Staats-Anzeigen*, XII. Band, Heft 45–48. Göttingen, 1788.

a népszámlálás végrehajtásának leírásában és egyes összesített adatok közlésében nyilvánult meg (Schwartner 1798. 69–74.), másrészt a történészek oldaláról, akiket a 19. század második felében elsősorban a népszámlálás történetének politikai vonatkozásai érdekeltek, hogyan sértette meg a rendi alkotmányt, milyen reakciókat váltott ez ki, hogyan sikerült az ellenállás dacára mégis végrehajtani az összeírást (Horváth M. 1873. 543–554.; Marczali II. 1888. 369–383.). A népszámlálás adatai a gazdaság- és társadalomtörténeti érdeklődés megjelenésével váltak érdekessé (Tagányi 1896), majd különösen a 20. század harmincas éveiben a történeti statisztika forrásainak feltárása tette lehetővé a Józsefi népszámlálás háttérének felvázolását, az összeírás kérdőíveinek, forrásproblémáinak, lefolyásának bemutatását, a megtalált adatok kiadását.³ Mindez elsősorban a statisztikus Thirring Gusztáv nevéhez fűződött, aki 1931-ben alapvető tanulmányban tisztázta a népszámlálás háttérét, lefolyását (lényegében Marczali Henrik nyomán), bemutatta és elemezte a kérdőíveket, összegyűjtötte a kapcsolódó iratanyag legjelentősebb, az Országos Levéltárban fellelhető részét.⁴ Ezt követte 1938-as monográfiája a népszámlálásról, amely összefoglalta addigi kutatásait: elkészítette az addig feltárt népszámlálási anyag katalógusát, eredeti nyelven közzétette a legfontosabbnak ítélt iratokat és az (1784–85-ös) népszámlálás, valamint 1786-os és 1787-es revíziói országos főösszesítéseit, a szabad királyi városok és egyes megyék 1785-ös összesítéseit, valamint néhány község ház-, család- és népességszámait és az 1787-es revízió részletes megyei és szabad királyi városi adatait (Thirring 1938a). Elvégezte az adatok elemzését is, amelynek alapján bemutathatta Magyarország népesedési helyzetét II. József korában. A községsoros adatok közreadására, valamint a néhány községből fennmaradt háztartásonkénti összesítések (az ún. B lapok) publikálására azonban ebben a kötetben nem került sor. Ezt a hiányt részben pótolták a harmincas években a *Magyar Statisztikai Szemle* hasábjain megjelentetett tanulmányok, amelyek egyes települések népszámlálási adatait adták közre és elemezték.⁵ Thirring Gusztáv a további (községsoros) adatközléseket a következő nemzedékre hagyományozta, másrészt nem zárta ki annak lehetőségét, hogy a megyei levéltárakban további népszámlálási összesítéseket lehetne találni (Thirring 1938a 11.).

A Józsefi népszámlálás kiadásának, feldolgozásának következő szakasza a második világháború után az ötvenes évek végén kezdődött, és a KSH Könyvtárában működő történeti statisztikai kutatócsoport tevékenységéhez kapcsoló-

³ A történeti demográfia és a történettudomány, valamint a hivatalos statisztika kapcsolatát összefoglalja: Faragó 1996.

⁴ Ma ezek az OL Helytartótanácsi Levéltár, C 87. Departamentum Conscriptio nale állagában található. Thirring végeztetett kutatást emellett a Kancelláriai Levéltár és az Erdélyi Gubernium anyagában, valamint megyei levéltárakban és a bécsi állami levéltárakban (Staatsarchiv, Hofkammerarchiv, Archiv des Innern und der Justiz, Kriegsarchiv) is (Thirring 1938a 11. 145–192.).

⁵ Fodor 1934. Thirring 1935a, 1935b, 1935c, 1936, 1937, 1938b, 1940. Teljes áttekintést ad: Kovacsics 1957. bibliográfiája. A népszámlálási anyag további sorsáról tudósít: Föglein 1931.

dott.⁶ Mindenekelőtt összegyűjtötték az Országos Levéltár és a megyei levéltárak anyagából (a kutatást a felvidéki levéltárakra is kiterjesztve) a népszámlálás községsoros megyei összesítéseit, ennek adatait Dányi Dezső és Dávid Zoltán 1960-ban, az akkor végrehajtott népszámlálás kiadványsorozatának részeként tette közzé az összeírás lebonyolításának, forrásproblémáinak és adatainak alapvető elemzésével együtt (Dányi–Dávid 1960). A kötet több szempontból sem volt teljes: egyrészt ma már nehezen átlátható okokból a zsidó népesség adatait nem közölhették, a távollévők és a jelenlévő idegenek adatait is összevonták, másrészt pedig a nem sokkal később külön tanulmányban publikált Bars megyei anyag (Vörös 1962), majd a későbbi pótlások, kiegészítések (Dávid–Faragó–Fügedi 1975; Dányi–Faragó–László 1996) mutatták, hogy a hazai és a környező országbeli levéltárakban bőven lehet még lappangó népszámlálási táblákat találni, elsősorban az 1786–87-es revíziók anyagából.⁷ A közléseknek 1962-ben és 1975-ben az eredeti, 1960-as kiadvány szerkezetét kellett követniük, csak 1996-ban kerülhetett sor a zsidókra vonatkozó adatok publikálására.

Ami a népszámlálás előzményeit, céljait, hátterét, lebonyolítását illeti, a történeti összefoglalások nem léptek túl Marczali Henrik és Thirring Gusztáv eredményein, és benyomásunk szerint a történészek érdeklődése is mérsékelt volt a témát illetően.⁸ A statisztikus, történeti demográfus szerzők hosszú ideig szintén nem tettek mást, mint hogy különböző terjedelemben összefoglalták Marczali és Thirring kutatásait (Acsádi 1957; Kovacsics 1957, 1963; Dányi–Dávid 1960). A változást ezen a téren is a KSH Könyvtár történeti statisztikai kutatócsoportjának tevékenysége okozta: a Józsefi népszámlálások és a 18. század 70–80-as éveiben folytatott, a nem nemes népességre kiterjedő állami lélekösszeírások (*Conscriptio Animarum*) anyagának összegyűjtése, kiadása, történetük megrajzolása jelentős forrásgyűjtéssel járt. Jelenlegi tudomásunk szerint az Országos Levéltár és több megyei (főleg a Pest megyei) és egyházi levéltár (esztergomi, váci) anyagából összegyűjtötték a népesség-összeírásokkal kapcsolatos irat- és táblaanyagot.⁹ A cél nyilvánvalóan a 18. századi népesség-összeírások hátterének, céljainak, kialakulásuknak, változásuknak, a változások

⁶ Minderről: Faragó, 1996.

⁷ Lásd: Függelék

⁸ Bizonyítékul szolgálhat erre H. Balázs Éva egyébként kitűnő összefoglalása a Józsefi korszakról (H. Balázs 1989b): a népszámlálás a nyelvrendelet négy oldalához képest másfelet kap (1068–1069), még feltűnőbb az aránytalanság az irodalomjegyzékben, ahol mindössze egy bekezdés található, amely Thirring Gusztáv 1938-as monográfiájához és a Helytartótanácsi Levéltár *Circularia Impressa* (C 23) állagához utasítja az olvasót. Bár Wellmann Imre áttekintést nyújt a népszámlálással kapcsolatos irodalomról (Wellmann 1989. jegyzetei), elsősorban a népszámlálás történetével kapcsolatos források bemutatása részletesebb is lehetett volna. Annál is inkább, mert a továbbiakban H. Balázs Éva a rendi alkotmány, a megyék jogainak csorbítását elsősorban a nyelvrendelet és a népszámlálás elleni tiltakozással magyarázza (H. Balázs 1989b 1084).

⁹ Az iratgyűjteményhez Faragó Tamás segítségével juthattam hozzá, akinek ezúton is szeretném kifejezni köszönetemet értékes segítségéért.

okainak, forrásértéküknek a feltárása volt, sejtetően egy, a történeti Magyarország területére kiterjedő, mintavételes kutatás megalapozásának céljából (Fügedi 1972). Ennek következtében születhettek alapvető tanulmányok a lélekösszeírásokról (Fügedi 1966; Dányi 1960, 1993), majd Dányi Dezső megkísérelte a két népesség-összeírás viszonyát, kapcsolatát is végiggondolni (Dányi 1980, 1985). Ezzel kapcsolatban alapvető problémákat fogalmazott meg: nyilvánvaló, hogy Magyarországon egyrészt az összeírásoknak önálló történetük volt, a lélekösszeírások kérdőíveit ebben a formában nem találjuk az örökös tartományokban, abban az időben, amikor ott már a teljes népességre kiterjedő, elsősorban katonai jellegű összeírásokat vezettek be, akkor Magyarországon még a főleg demográfiai szempontokat előtérbe helyező lélekösszeírásokat szorgalmazta az udvar, a magyarországi változatok kimunkálásában részt vehettek magyar hivatalnokok is, voltak magyar összeírási szakértők és sajátos magyar szempontok, amelyeket tekintetbe kellett venni, másrészt a magyarországi összeírások története – némi fáziskéséssel ugyan – az örökös tartományokban követett mintához igazodott (demográfiai összeírástól a katonai konskripcióig). Világos, hogy a népesség-összeírások ausztriai és magyarországi változatai, valamint a lélekösszeírások és a katonai összeírás ugyanannak a történetnek a variációi és szakaszai, és csak együtt tárgyalhatók. Másrészt az is nyilvánvalóvá vált, hogy ennek a történetnek az egyes mozzanatait újra kellene gondolni a rendelkezésre álló források lehetőleg teljes körének áttekintésével, új források feltárásával.

A népszámlálás országos adatainak elemzését Thirring Gusztáv (1938a), valamint Dányi Dezső és Dávid Zoltán végezték el. Vizsgálatuk kiterjedt a népességszám, népsűrűség, a népesség nem, kor, családi állapot, felekezet, lakóhely szerinti struktúrájának mérésére, a háztartásnagyság, vándorlás kérdésköreire. Más szerzők viszont – még alapvető forrástanulmányokban vagy nagy történeti összefoglalásokban is – csupán egyes vonatkozásokat emelnek ki (többnyire ezeket is országos vagy nagy földrajzi-statisztikai tájegységek adatai alapján): a népességszámot (Acsádi 1957; Pápai 1963; Wellmann 1989¹⁰; Kovacsics 1996, 1997), népsűrűséget, a népesség településtípusok szerinti, illetve a települések jogi kategóriák és méret szerinti megoszlását (Pápai 1963). Főleg az 1787-es revízió országos népességszámadatát gyakran használják a 18. századi népességnövekedés vagy korábbi időpontokra vonatkozó népességszámok becslésére (Dávid 1957; Acsádi 1957),¹¹ illetve a későbbi népességnövekedés ütemének meghatározására (Pápai 1963; Wellmann 1989; Vörös 1983).

Megyei és községi szintű elemzések elsősorban a háztartásméret (Tamásy 1963) és háztartásszerkezet (Dányi 1977; Faragó 1977, 1997, 2001) és a vándorlás

¹⁰ Kritikáját lásd: Faragó 1999.

¹¹ A 18. századi népességszámok jelentőségéről a korábbi korszakokra vonatkozó becslésekben lásd: Kovács 1969; Dávid G. 1997; Zimányi 1997; Granasztói 1997, 2000; Óri 2001.

dorlás (Faragó 1998) vizsgálata során keletkeztek, szintén a családtörténeti kutatások ösztönöztek az egyéni összeíróival rendelkező települések népszámlálási anyagának kutatására (Dányi 1965). A népszámlálás legutóbbi pótlása már több fontos mutató községenkénti kiszámításával és közlésével járt együtt (Dányi–Faragó–László 1996). Jelen kötetben pedig Faragó Tamás tett kísérletet a népszámlálás Borsod megyei adatainak földrajzi tájegységek szerinti elemzésére a mesterséges közigazgatási egységek helyett (Faragó 2002a).

A népszámlálás kategóriarendszerét többen leírták (Thirring 1931, 1938a; Acsádi 1957; Dányi–Dávid 1960 stb.), de a forráskritikai vizsgálatok sorából kiemelkednek Dányi Dezső kísérletei, amelyekben a különböző népességkategóriák 1785–86–87 közötti egymáshoz viszonyított növekedési üteme alapján próbál következtetéseket levonni azok tartalmi változásait illetően (Dányi 1980, 1985). Úttörő vállalkozás volt Tóth Zoltáné, aki a népszámlálás társadalmi-foglalkozási kategóriáit tette diskurzív elemzés tárgyává, kimutatva azok barokk-rendies jellegét, amelyet helyenként már áttört a foglalkozási kategorizálás (Tóth 1987).¹²

A Józsefi népszámlálás irodalmának vázlatos áttekintése után felmerülhet a kérdés, hogy tanulmányunk szűkre szabott keretei között milyen problémákban tudunk új eredményeket vagy másfajta értelmezést kínálni. Először is: itt „csak” az összeírás eszmei hátterével, céljaival, kialakulásával, a kérdőívek tartalmával, tartalmi változásaival foglalkozunk, de ezekben a kérdéskörökben is csak azokra a pontokra irányítjuk figyelmünket, amelyekkel kapcsolatban néhány részletet talán jobban megvilágíthatunk. Ilyen kérdés a 18. századi népesség-összeírások értelmezési kerete, az eddigi tanulmányok azokat vagy a rendi alkotmány megsértésének részeként és/vagy a felvilágosult abszolútizmus növekvő modernizációs szerepvállalásának egyik jellemző mozzanataként tárgyalták. Ezek mellett lehetségesnek tűnik a népesség-összeírásokat a foucault-i biopolitika megnyilvánulásaként értelmezni, ami véleményünk szerint nagymértékben segíti az összeírások kategóriarendszerének megértését. A másik érdekes terület a Józsefi népszámlálás és a lélekösszeírások, valamint az örökös tartományokban folytatott összeírások viszonyának kérdése, azaz a népszámlálás előzményeinek, kialakulásának problémája. Hasonlóan fontosnak tűnik a népszámlálással kapcsolatos reakcióknak, az összeírási művelet lefolytatásának, a közben felmerült problémáknak, kérdéseknek, tapasztalatoknak az áttekintése az Országos Levéltár és néhány felvidéki megyei levéltár vonatkozó iratanyagának (mindenekelőtt Bars, Szepes és Sáros) a vizsgálata alapján. Úgy véljük, hogy mindez egy összeírás esetében egyben forráskritikai vizsgálat is, amelytől a kategóriák tartalmának jobb megértését reméljük. Jelen kísérlet a problémakör egy részének (előzmények, az összeírás háttere, az értelmezési keret problémaköre, a népszámlálási munka elindulásának tárgyalása) rövid, néhány mozzanatra koncentrált áttekintése, amely nem pótolja a népszámlálás-

¹² Minderről lásd még: Kövér 2001. 70–71.

sal kapcsolatos tudásunk lehetőleg teljes összefoglalását. Ehhez azonban még további kutatások szükségesek, amelyek teljessé tehetik a népszámlálás anyagának új, kiegészített kritikai kiadását és új szempontú, új módszereket, eszközöket igénybe vevő elemzését.

A Józsefi népszámlálás előzményei

Valamely ország népességének – vagy legalább a népesség egy részének – számbavétele nem új keletű dolog. Ilyen jellegű próbálkozásokkal már az ókorban találkozhatunk, hiszen az állam anyagi és katonai teljesítőképességének felméréséhez elengedhetetlen az adózás és katonáskodás szempontjából figyelembe vehető népesség számának megállapítása. Az erre irányuló összeírások tehát szinte egyidősek az állam és egy bizonyos fejlettségű adminisztráció kialakulásával. Az összeírások elsősorban katonai vagy adózási célokat szolgáltak, és ennek megfelelően terjedtek ki a lakosság kisebb vagy nagyobb részére.

Az összeírások jellege a 18. század folyamán Európa nagy részében megváltozott. Ez a modern állam kialakulásának korszaka, amikor a kiépülő állami bürokrácia olyan területeket vont ellenőrzése alá (például az oktatás vagy a közegészségügy megszervezése), amelyekre azelőtt nem vagy csak kevésbé terjedt ki a figyelme. Egyre inkább szükségesnek látszott a lakosság teljes létszámának ismerete, a főbb demográfiai mutatók, a születések, halálozások, házasságkötések számának, a külső és belső vándorlás nagyságának és irányának megállapítása. Ugyanakkor elsősorban az angol politikai aritmetika és a német államismeret és leíró statisztika hagyományaira támaszkodva kezdett kifejlődni a demográfia tudománya, az értelmiségi és ezt követően a hatalmi-kormányzati diskurzusokban kiemelt szerepet kaptak a népesedési kérdések. Az elméleti és kormányzati célú érdeklődés találkozott a 16. század (a tridenti zsinat) óta jelentkező katolikus, majd protestáns egyházi törekvésekkel, amelyek szintén a népesség kontrollálására, létszámának, házasságkötéseinek, kereszteléseinek és haláleseteinek regisztrálására törekedtek. Mindezek a feltételek együtt – a népesedési kérdések iránti megnövekedett érdeklődés és az ezzel kapcsolatos viták (a probléma feltűnése Montesquieu, Hume, Condorcet műveiben, hogy csak a legjelentősebb neveket említsük), statisztikai tanszékek létrejötte elsősorban a német egyetemeken, de például Bécsben is, a demográfia egyik alapító atyjaként tisztelt Johann Peter Süssmilch munkássága (fő műve az „Isteni rend” – „Die göttliche Ordnung” – 1741, illetve 1761–62.), az egyházi regisztráció rendszerének kiépülése (Status Animarum, Conscriptio Animarum - lélekösszeírások, egyházi anyakönyvezés elterjedése), a kormányzati érdeklődés – eredményezték a 18. század második felében az egy-egy ország többé-kevésbé teljes népességére kiterjedő és több (köztük demográfiai) szempontot, célt egyesítő összeírások, népszámlálások elterjedését. A fő cél a népesedési

viszonyok minél pontosabb megismerése, a népességnövekedés segítése és emellett több helyen (Poroszország, Habsburg-birodalom) a katonai szolgálatra alkalmas népesség számának a felmérése. A 18. század a Malthus előtti korszakban alapvetően populacionista (a nagy és növekvő népességet tartja a gazdasági virágzás feltételének és fő mutatójának), de időnként feltűnnek azok a nézetek is, amelyek szerint a népesség „produktív” (nemcsak fogyasztó, hanem termelő, a közterhekhez hozzájárulni képes) részét kell növelni, szemben az „improduktív” (csak fogyasztó, a köznek terhére levő) rétegekkel.¹³

Ennek megfelelően igen korai és mintaszerű népesség-nyilvántartási rendszert vezettek be Svédországban az 1740-es évektől kezdve, ahol az országos adatokat a parókiákon készített nem, korcsoportok, családi állapot és foglalkozás szerinti helyi összeírásokból és az anyakönyvek alapján vezetett népmozgalmi statisztikákból állította össze egy erre a célra létre hozott bizottság (Tabellkommissionen 1765-től, lényegében a statisztikai hivatal elődje – Hofsten-Lundström, 1976). Poroszországban Nagy Frigyes valószínűleg Süssmilch tanácsai szerint 1747-től szervezte újjá az összeírások rendszerét, Spanyolországban – több korábbi összeírás után – 1787-ben rendeztek népszámlálást, az Egyesült Államokban pedig 1790-ben. Franciaországban viszont – több 17–18. századi kísérlet után – és Angliában, ahol a Parlament a 18. században az egyéni szabadságjogokra és az államtitkok veszélyeztetésére hivatkozva visszautasította a népszámlálást, 1801-ben rendeztek először általános, az egész népességre kiterjedő összeírást (Dupâquier, 1985. 94–101.).

A Habsburg-birodalomban az állami népesség-összeírások rendszere kétszeresen is az egyházi összeírásokra épült: egyrészt folytatója-felelevenítője az egyházi összeírásoknak (Horska, 1998, 440.), másrészt az összeírásokhoz is a római katolikus és részben a protestáns egyházak személyzetét használták fel.

Az egyházi összeírások rovataiból kiderül, hogy az egyházi igazgatás szempontjai érvényesültek bennük (felekezet, szentségek felvétele, ehhez viszonyított életkor, áttérés stb.), de mivel a római katolikus összeírások a 18. század második felében kiterjedtek a protestáns népességre is (pl.: 1767–69. 1771. lásd: Ördög, 1991–95), adott esetben - akárcsak Svédországban - az összeírói gyakorlat és az összeírások személyzete állami célokra is felhasználható volt.

Ennek vagyunk tanúi az osztrák örökös tartományokban 1753-tól kezdve: az 1753. október 13-án kelt császári rendelet szerint a plébánosoknak minden évben egy nem, kor és foglalkozás szerinti lélekösszeírást kellett készíteniük. A rendeletet utóbb módosították, az 1754 tavaszán lebonyolított összeírást a nemesség (az uradalmi tisztségviselők) és a klérus párhuzamosan végezték, az országos összesítések a tartományokból érkező táblák alapján az illetékes udvari hivatalban (Directorium in publicis) készültek (Durdik 1973. 227; Horska 1998. 441.). A szisztéma 1769-ig lényegében nem változott, de az 1761 után

¹³ Minderről: Gürtler 1909; Durdik 1973; Dupâquier 1985, 1997; Horska 1998; Willigan-Lynch 1982; Dányi 1960, 1961, 1980, 1985, 1993; H. Balázs 1989a,b; Kosáry 1968, 1983; Fügedi, 1966.

elvben¹⁴ már évenkénti összeírások hiányosságaira a kormányzat is felfigyelt (az egyházi és uradalmi táblák eltérései, az 1761-es összeírás alacsonyabb népességszámait 1754-hez képest főként a nőtlen férfiak kimaradását valószínűsíti az uradalmi listákról, aminek oka lehetett a katonaállítástól való félelem mellett az is, hogy ők az adólistákon sem szerepeltek – Horská, 1998. 441.).

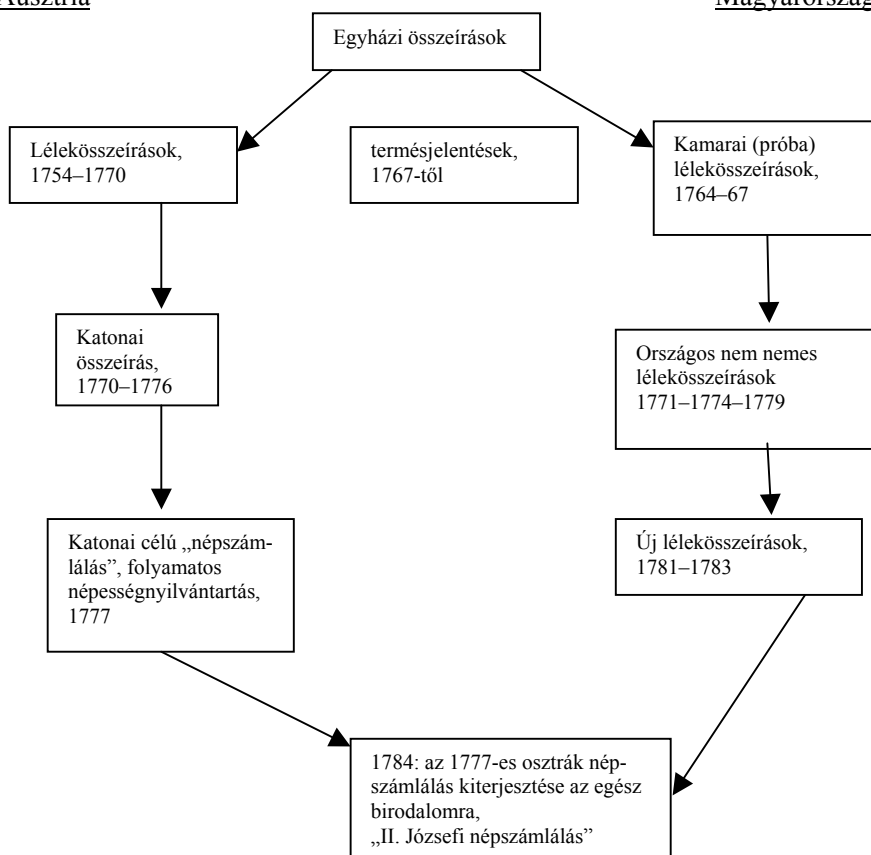
Az 1770. évi rendelet az összeírást a tartományi közigazgatásra és a hadsereg-re bízta (a katonai hatóságok foglalkoztak a férfiak, a polgáriak pedig a nők és a zsidók összeírásával), a kettős, katonai és polgári számlálás ettől fogva elsősorban a fegyverfogható férfilakosság létszámának megállapítására szolgált (Durdik 1973. 228; Horská 1998. 441–442.). A Habsburg örökös tartományokra kiterjedő összeírás eredményei sem nyerték el a kormányzat teljes megelégedését, és az 1777. május 26-i rendelet újból megreformálta a népszámlálás rendszerét: ettől kezdve a községekben népesség-könyveket kellett vezetni, amelyek olyan családi összeíróívekből álltak, amelyekre születésüktől kezdve minden személyt rávezettek, és a változásokat folyamatosan regisztrálták. Ennek érdekében minden családfő számára kötelezővé tették, hogy a családban bekövetkezett mindenfajta változásról informálja a helyi hatóságokat. A rendszert az összeírásnak a birodalom egész területére való kiterjesztése („II. József népszámlálása Magyarországon”) és a népmozgalmi statisztika vezetésének kötelezővé tétele egészítette ki (1784. február 20.), amely az egyházi anyakönyvek mellett az 1760-as évek óta, a lélekösszeírások céljából vezetett és a legtöbb helyen amúgy is rendelkezésre álló táblákra támaszkodott (Horská 1998. 442.).

Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy a Habsburg-birodalom örökös tartományaiban az 1750-es évektől került sor a lakosság egészét felölelő népesség-összeírásokra, eleinte az egyházak és a földesúri adminisztráció személyzetére építve, amely rendszert az 1770-es évektől kezdve váltotta fel a katonai összeírás, amelyet részben a hadsereg közreműködésével bonyolítottak le, és amely döntően a katonaállítás szempontjait helyezte előtérbe. A fejlődés iránya – mint látni fogjuk – Magyarországon is hasonló lesz.

Történettudományunkban és történeti demográfiánkban régóta ismert tény, hogy a II. József-féle népszámlálást megelőzően mintegy egy-másfél évtizeden keresztül a nem nemes népességről részletes, nem, kor, társadalmi helyzet, felekezet szerinti adatokat vettek fel, amelyet hasonlóan részletes népmozgalmi adatok egészítettek ki (Thirring 1934; Dányi 1960, 1961, 1980, 1985, 1993; Fügedi 1966). Az állami lélekösszeírásokat (Conscriptiones Animarum) a Habsburg népesedéspolitika részeként beillesztették a 18. század második felének (nagyjából az 1760-as évek és 1790 közötti időszak) állami reformpolitikájába, és ennek megfelelően tárgyalták azok szellemi hátterét, céljait, személyi

¹⁴ Az eredeti elképzelés az összeírás háromévente való megismétlése volt, amelyet 1761 után az évente végrehajtott számlálás követett volna. A valóságban azonban csak 1754-ben, 1761-ben, majd 1770-ben hajtottak végre összeírást (Gürtler 1909. 3-27.; H. Pálffy 1934. 960.).

meghatározóit.¹⁵ Ugyanígy rendelkezünk információkkal az állami lélekösszeírások előzményének tekinthető római katolikus lélekösszeírásokról (Ördög 1991–95.) és kamarai összeírásokról (L. Gál 1988)¹⁶, valamint a népességnyilvántartással összefüggő, annak rendszeréhez kapcsolódó termésjelentésekről (Benda 1977).

AusztiaMagyarország

I. Népesség-összeírások a Habsburg-birodalomban a 18. század második felében

¹⁵ Ember 1935; Dányi 1960, 1961, 1980, 1985, 1993; Fügedi 1966; ifj. Barta 1973; Kosáry 1983; Heckenast 1989; H. Balázs 1989a, b.

¹⁶ A kamarai uradalmakban az 1760-as években végrehajtott – egyébként szintén Conscriptio Animarumnak nevezett – népesség-összeírásokat tudtommal sem Dányi Dezső, sem Fügedi Erik, sem a forrást használó L. Gál Éva nem kapcsolta össze a 70–80-as évek országos állami összeírásaival. Az összefüggésre Faragó Tamás hívta fel a figyelmemet, értékes és önzetlen segítségéért itt is köszönettel tartozom.

Továbbra is magyarázatra szorul viszont az a tény, hogy Magyarországon 1784 előtt nem az ausztriai népesség-összeírások tábláit alkalmazták, esetleg a rendi ellenállásra való tekintettel kizárólag csak a nem nemes népességre vonatkozóan (Dányi 1961. 477., 1980, 1985. 76.; Fügedi 1966. 368.). Bár nyilvánvaló, hogy a Magyarországot illető lényeges kormányzati döntések Bécsben születtek (1761 után az Államtanácsban – Ember 1989. 441–443.), de a népesedés ügyei és így a népesség-összeírások bevezetése is annak az 1760-as évektől kibontakozó reformpolitikának a szerves része volt, amely II. József trónra lépéséig bizonyos mértékben elfogadta Magyarország sajátos helyzetét a birodalmon belül (akár negatív tartalma is volt ennek az ország szempontjából, pl.: vámrendelet, akár rendi szempontból pozitív volt, pl.: adómentesség fenntartása). Az a tény, hogy a lélekösszeírásokat az 1764. november 17-i kamarai rendelet¹⁷ nyomán a kamarai birtokokon vezették be, majd mintegy ötévnyi kísérletezés és módosítás után terjesztették csak ki az egész országra, egyrészt megfelel Kaunitz 1761-ben megfogalmazott kormányzati elveinek, miszerint az udvar reformjait a kamarai birtokokon kell bevezetni és kipróbálni (Ember 1935. 588.; H. Balázs 1989a 870.), másrészt mutatja, hogy bár az összeírások elrendelése ugyanabba a politikai kontextusba illeszkedett, mint Ausztriában, annak gyakorlati alkalmazását József uralkodásáig mégis igyekeztek a helyi viszonyokhoz illeszteni.¹⁸

Eszmei háttér, személyi tényezők, értelmezési keretek

A népesség-összeírások elrendelése, népesség-nyilvántartások bevezetésére tett kísérletek a kora-újkori Európában összefüggtek a modern államok kialakulásával. A cél az állam adóztatási kapacitásának növelése, a gazdasági, katonai teljesítőképesség fokozása volt, összhangban a megnövekedett igényeket kifejező és kiszolgáló doktrínákkal. Ez együtt járt olyan társadalmi tevékenységek, feladatkörök ellenőrzésével, megszervezésével, irányításával, amelyek addig

¹⁷ „*Conscriptionem Animarum in Regio Camerali hocce Dominio Ungvariensi omni possibili cum diligentia pro Anno praeterito 1764. per me ipsum majori in parte peractam, conformiter gratioso sub dato 17 9bris Anni ejusdem emanato Camerali decreto una cum Summario Extractu isthic humillime advolutam demisse exhibeo.*” (OL Kamarai Levéltár, E160 Conscriptiones Diversae, 5. cs. Conscriptio Animarum Regio-Cameralis Domini Ungvár A° 1764 peracta)

¹⁸ Erre és a Józsefi érában bekövetkező szemléletváltozásra jellemző József 1774. évi memoranduma, amely a katonai reformok kapcsán szól a katonai összeírásról, amely az egyedüli lehetséges eszköze a nagyobb hadsereg kiállításának, és amely egyedül képes a toborzókerületeken keresztül ennek terheit összehangolni a polgári gazdaság érdekeivel. József szerint a katonai konskripciót ezért még Magyarországon is be kell vezetni (Beales 1987. 227.). Ez jól mutatja, hogy a katonai összeírás bevezetése Magyarországon valóban politikai probléma volt, másrészt világos a majdani uralkodó koncepciója is (amit éppen akkor fogalmazott meg, amikor Magyarországon is sikerült bevezetni egy egységes népesség-összeírást): az általa szorgalmazott katonai célzatú összeírást egységesen az egész birodalom területén kell bevezetni.

kívül estek az állam érdeklődési körén (pl.: közegészségügy, oktatás). A népességi kérdések bizonyos mértékben nem tartoztak ezek közé, hiszen az az összefüggés, miszerint nagyobb népesség több adófizetőt és több katonát jelent, mindig is világos volt. Mindez azonban a 17–18. században szerveződött összefüggő elméletté, és vált az európai kormányzatok számára központi problémává. A populacionisztika egyúttal fokozódó információigényt is jelentett: nem volt elég vitatkozni a népesség növekedéséről vagy fogyásáról, pontos statisztikai adatok is szükségesek voltak, hogy a kormányzat beavatkozását meg lehessen tervezni a fontosnak vélt célok érdekében.

A Habsburg-birodalomban mindehhez még speciális szempontok is járultak: a török háborúk után a néptelenné vált országrészek újratelepítésének valós igénye (Wellmann 1989) és a nagyhatalmi állással együtt járó állandó katonai erőkiejtés, a katonai erő növelésére való törekvés, és ugyanakkor a gyengeség, a hadsereg, az adminisztráció működési zavarainak időnkénti megtapasztalása, különösen a feltörekvő szomszédal, Poroszországgal szemben. Mindez fokozottan a népesedési kérdésekre irányította a figyelmet, ennek a birodalomban már a 17. századtól fogva megvoltak a hagyományai az osztrák kameralisták tanaiban (Heckenast 1989), amelyet a 18. századi populacionisták fokozottan képviseltek.

Nyilvánvalónak tűnik, hogy a populacionista politika és ennek részeként a népesség-összeírások bevezetése annak az átfogó reformpolitikának volt része, amely az osztrák örökösödési háborúban elszenvedett vereség, Szilézia elvesztése után bontakozott ki, és amelynek fontos állomása volt egyrészt az Államtanács létrehozása 1761-ben, másrészt József fokozódó részvétele a kormányzati ügyekben 1765 után.¹⁹ Igen lényeges a porosz hatás mindebben, egyrészt áttételesen, a nagyhatalmi versenyen keresztül, másrészt közvetlenül is, konkrét minták átvételével: katonai sorozókerületek létrehozása, népesség-összeírás, népesség-nyilvántartás bevezetése, Süssmilch kimutatható hatása (Marczali 1881. I. 56.; Ifj. Barta 1988. 150.; H. Balázs 1989b 1035.; Fügedi 1966; Óri 2002).

A populacionista politika fő ideológusai Justi (Ifj. Barta 1973. 35.; Kosáry 1983. 278–279.) és különösen Sonnenfels voltak (Kann 1960. 175–178. Ifj. Barta 1973. 36.; Kosáry 1983. 278–279.; H. Balázs 1989a 879–885.; Dányi 1961, 1993). Kormányzati szinten a populacionista elveket elsősorban Kaunitz, van Swieten, Borié képviselték, a népesedéssel kapcsolatos döntések az Államtanácsban születtek (Ember 1935; H. Balázs 1989a. 865–871., 879.; Fügedi 1966).²⁰ A népesség-összeírások 1754-től kibontakozó folyamatát, benne a magyarországi lélekösszeírások 1760-as évektől kezdődő történetét ennek a

¹⁹ Minderről lásd: Marczali 1881. I.; Beales 1987; H. Balázs 1989a,b; Ifj. Barta 1973, 1988; Kosáry 1983; Anderson 1989.

²⁰ Mindezt részletesen áttekintjük készülő doktori disszertációnkban (Óri 2002), ezért itt ennek bővebb bemutatását nem tartjuk szükségesnek.

populacionista népesedéspolitikának a részeként kell értelmeznünk, még ha például a magyarországi változat kialakulásának részleteit kevésbé ismerjük is.

Külön említést érdemel a trónörökös és 1765-től társuralkodó József szerepe. Egyrészt nyilvánvaló, hogy ő is populacionista nézeteket vallott (Beales 1987. 166, 170.), Sonnenfels hatása alatt állt (Kann 1960. 233.; H. Balázs 1989a, 884.), és számos népesedést érintő kérdésben (vallási tolerancia, mint a bevándorlást támogató tényező, papok és szerzetesek cölibátusa) Kaunitzot támogatta, akár Mária Terézia ellenében is (Beales 1987. 170.; H. Balázs 1989b 1027.). Ugyanakkor elvei között alapvető fontosságú volt a birodalom katonai erejének növelése, elsősorban az általa „természetes ellenségnek” tekintett Poroszország ellenében (Beales 1987. 189.). Ennek egyik legfőbb eszköze a porosz mintára elképzelt katonai reform lett volna, amelynek lényege a katonai hadkiegészítési körzetek kialakítása, a katonai szolgálatra alkalmas népesség összeírása és folyamatos nyilvántartása volt (Beales 1987. 97.; Ifj. Barta 1988. 150.; H. Balázs 1989b 1035.). A reform fontos eleme a toborzás helyett a sorozás bevezetése volt, a konskripció ennek érdekeit szolgálta, segítségével a hasznos, „produktív” munkát végző népességet el lehetett választani azoktól, akikre a termelőmunkában közvetlenül nem volt szükség.²¹ A hadkiegészítési körzetek (kantonok) egyszersmind az ott toborzott regimentek ellátásáért is felelősek, azokat ott helyezték el, az ellátásukra szolgáló adót helyben használhatnák fel (Beales 1987. 97.). Az ezredeket békeidőben polgári célokra is fel lehetett használni, éppen az összeírás volt példa arra, hogy a katonaság az államnak alárendelt, szervezett erőként jól ellensúlyozhatta a közigazgatás gyengeségeit, esetenként tagjainak ellenállását. Mária Terézia és Kaunitz ugyanakkor bizonyos mértékig ellenezte a hadsereg ilyen mértékű átszervezését és létszámának növelését. Véleményük szerint ez túl nagy terhet róna az államra, a hadseregreform a parasztok kivándorlásához vezetne, ami a populacionista szemlélet számára elfogadhatatlan (Beales 1987. 187., 488.).²²

²¹ József 1767-ben az öccsének, Lipótnak írt, a Monarchia állapotát, a véghez vitt reformok hatását bemutató feljegyzésében szól a hazai toborzású sereg előnyeiről és a katonai összeírásról: A birodalom megreformálására szolgáló eszközök „az emberek, lovak és a Monarchia minden belső erőforrásának összeírása lenne, hogy propagációjuk segítségével műveljük és gyarapítsuk azokat, a kantonok (sorozó körzetek) létrehozása, hogy az összes alattvalóból olyan katonákat teremtsünk, akik háború idején készek éppúgy megvédeni az országot, mint ahogy békében, ha kifejezhetjük magunkat így, épp annyira hasznos földműves és kézműves hadsereget alkothatnának. Ezzel a módszerrel a külföldi zsoldosok iránti igény eltűnne, a pénz, amelyet rájuk költünk, az országban maradna, és a rossz zsoldosokat, csellengőket és csavargókat jó polgárok és alattvalók váltanák fel, akiknek érdekében áll uralkodójukat jól szolgálni.” (idézi Beales 1987. 188.). Íme egy korszak és egy ember tökéletes (ön)jellemezése: abszolutista kormányzati elvek, nagyhatalmi politikát szolgáló katonai reformok, merkantilista szempontok, populacionista célok, alattvalók osztályozása az állam szempontjából értelmezett hasznosságuk alapján. Novus ordo – mobilizált társadalom, ahogy H. Balázs Éva jellemezte (1989b 1069.)

²² Az 1771. évi katonai konskripció során a jelentések szerint ez valóban megtörtént Csehországban a porosz határ közelében, ahol tíz bevándorlóra állítólag száz kivándorló jutott volna (Beales, 1987. 346). Más kérdés, hogy ennek az oka József véleménye szerint nem az összeírás, hanem a jobbágyterhek voltak. Kaunitz Montesquieu nyomán az alattvalók maximum 1%-át tartotta besorozhatónak (H. Balázs 1989b 1472. –jegyzetek).

Mindez fontos az összeírások története szempontjából is. A népesség-összeírások bevezetése az örökös tartományokban a populacionista elvek, politika részeként egy jól átgondolt és előkészített folyamat volt az 1750-es évektől kezdve. Célja a népesedési folyamatok megismerése és ennek révén befolyásolása volt. Ennek érdekében az összeírások főösszesítési rovataiban elsősorban demográfiai szempontok érvényesültek: nem, korcsoportok, családi állapot szerint bontották a népességet (1754), amit 1762-ben kiegészítettek különböző rendies társadalmi kategóriákkal: nemesek, papok, szerzetesek, katonák (Gürtler 1909. Függelék, II. és III. tábla). Nyilvánvaló, hogy a kategorizálás mögötti szándék elsősorban a népességnövekedés tényezőinek felmérése volt, a társadalmi kategóriák is a népességreprodukció szempontjából „improaktív”, illetve a javak előállításában részt nem vevő, csak fogyasztónak számító rétegeket különítették el. Az összeírás nem terjedt ki Magyarországra, de ez nem azt jelentette, hogy lemondtak volna az ország népességének számba vételéről. Az Államtanács kezdeményezésére a 60-as évek közepétől megindult a kísérletezés a kamarai birtokokon (Őri 2002), majd az 1770-es évektől, (egységesített formában és évente ismétlődően 1774-től) egészen 1783-ig a lélekösszeírások (Conscriptio Animarum) mérték fel a népességet (Dányi 1960, 1980, 1985, 1993; Fügedi 1966). Az összeírás elveinek kidolgozása és lebonyolításuk megfelelt a tényleges politikai helyzetnek, tükrözte Magyarország viszonyát a birodalommal: a kezdeményezés a központi kormányzattól érkezett, az adatok végül oda futottak be, és a legfelsőbb szintű kormányzati döntésekhez szolgálhattak alapul, de a kérdőívek kidolgozásában magyar hivatalnokok is szerepet kaptak, a tényleges irányító, szervezőmunkát, az adatok ellenőrzését, összesítését és bizonyos fokú elemzését szintén a magyar kormányzások végezték (Dányi 1960; Fügedi 1966; Őri 2002). Az összeírás nemcsak területileg és szervezetileg különült el az ausztriaiától, hanem tartalmában és mélységében is. Nyilván szintén politikai megfontolásból nem írták össze a nemeseket, az összeírt népességet pedig részletesen bontották nemcsak nem és kor szerint, hanem felekezetek és társadalmi csoportok szerint is. Különlegessége a magyar változatnak a szintén igen részletes népmozgalmi statisztika is (Fügedi 1966; Dányi 1993; Őri 1994, 2002). A kérdőívek átdolgozásában a jelek szintén szerepet kaptak a Helytartótanács javaslatai.

Ugyanakkor a hetvenes évektől az örökös tartományokban a katonai reformokkal és József növekvő szerepével összefüggésben átalakult az összeírások jellege. A kérdőívekből is nyilvánvaló, hogy a fő cél a katonai szolgálatra alkalmas férfinépesség különválasztása volt, külön írták össze a keresztényeket és a zsidókat, az előbbieken belül már 1771-ben leválasztották a nemeseket, papokat, hivatalnokokat, polgárokat és gyermekeiket, csak a férfiak maradék részét bontották korcsoportok szerint (17 év alatt, 17–40 évesek, azaz a katonakorúak, 40 éven felüliek) (Gürtler 1909. Függelék, IV., V., VI. táblák). Az összeírási rendszer egységesítése területileg, szervezetileg és tartalmilag azon-

ban csak József uralkodása alatt következett be, ez nyilvánvalóan egy hosszú ideje tartó folyamat logikus befejezése volt, az uralkodó régi terveinek valóra váltása.²³ Másrészt nyilván politikai döntés volt, amely érintette Magyarország birodalmon belüli helyzetét, a magyar kormányzások és megyék önállóságát, hatáskörét, a nemesi kiváltságokat, ezért komoly előkészületeket igényelt.²⁴ A katonai reformok és a katonai összeírás kiterjesztése a birodalom egész területére fontos része volt József politikájának, amely Magyarországon – a nyelvrendelethez, a kataszteri összeírásokhoz, vagy az adóreformhoz hasonlóan – komoly érdekeket sértett, és heves ellenállást váltott ki.

Ebbe a keretbe helyezve válik érthetővé a magyarországi összeírások története. Így oldódik fel az a látszólagos ellentmondás, miszerint Magyarországon akkor vezetik be demográfiai jellegű népesség-összeírásokat, amikor az örökös tartományokban már áttérnek a katonai konskripcióra. Egyrészt a lélekösszeírások tervének megalkotása, módozatainak kikísérletezése jóval korábban kezdődött, egy időben az ausztriai lélekösszeírásokkal, az 1760-as évek derekán. Másrészt a katonai összeírás bevezetése, a katonai reformok szorosan összefüggtek a birodalom irányításának általános alapelveivel, benne például Magyarország helyzetével, és így az a politikai vezetésen belüli viták, rivalizálások tárgya is volt.²⁵ Az ausztriai összeírási rendszer megváltoztatása József személyének az előtérbe kerülésével magyarázható, de ez a folyamat lépcsőzetes, ez magyarázhatja a magyarországi összeírási rendszer önállóságát egészen József trónra kerüléséig, amikor már csak idő kérdése volt, hogy mikor kerül sorra a népesség-összeírás egységesítése.

A népesség-összeírások magyarországi bevezetését tárgyalták a rendi sérelmek, a rendi alkotmány megsértése szempontjából, ami kétségtelenül magyarázatot ad a velük szembeni ellenállásra (Marczali II. 1888.). A megszokott értelmezési keret, amelyben a jelenséget tárgyalják, a felvilágosult abszolutizmus reformpolitikája. Eszerint a népszámlálások, a népesedéspolitikai intézkedések részét képezik annak a reformfolyamatnak, amelyet a háborús vereségek, a nagyhatalmi pozíció megrendülése váltott ki, amely a megrázkódtatások utáni felzárkózási folyamat, modernizáció. Ennek része a „Polizeiwissenschaft”,

²³ A népszámlálás összefüggése a katonai reformokkal, szerepe, fontossága József szemében nyilvánvaló (lásd Beales 1987; Ifj. Barta 1988; H. Balázs 1989a,b stb.). Derek Beales szerint József a katonai összeírást tipikusan olyan ügynek tekintette, amelyet ki kellett volna terjeszteni a birodalom egész területére (Beales 1987. 483.) Ezért némileg meglepő Horváth Róbert külföldön is publikált, de semmilyen hivatkozással, forrással alá nem támasztott álláspontja (Horváth 1986. 1991.), miszerint Magyarországon a „II. József-féle népszámlálást” a török háborúra való felkészülés miatt rendelték el. A török háborúval való összefüggés más szempontból áll fenn: ennek nehézségeire hivatkozva rendelik el 1788-ban az összeírás felfüggesztését (Thirring, 1931. 132–133. 1938. 192. – rendeletek az összeírás felfüggesztéséről).

²⁴ A katonai reform, noha 1771-ben kezdődött, csak 1781-ben fejeződött be (H. Balázs 1989b 1035.).

²⁵ Derek Beales részletesen bemutatja az elsősorban Mária Terézia, József és Kaunitz közötti vitákat, presztízsharcokat (1987.134–241.). Mária Terézia és József közötti ellentétek egyik fontos területe a Monarchia kormányzatának egységesítése volt (1987. 488.).

mögötte a közjó (bonum commune) új elgondolása, a természetjog német variánsai állnak, ahol az állam a közjó legfőbb őre, amely köteles éppen ennek érdekében a társadalmi élet minden területét felügyelete alá vonni. Kontrollra törekvés, de az egyén számára éppen a közjó teremti meg az összekötő kapcsot államérdek és közérdek között.²⁶ Alapelvei közé tartozik a népesség növelése, de fontos, hogy az ne nőjön a birodalom eltartó képessége fölé, az emigráció ellenőrzése, általában a népességmozgás kontrollálása, a restség, fényűzés visszaszorítása, a népesség hasznos, produktív, dolgozni, a terhekhez hozzájárulni hajlandó részre és improduktív részre osztása (akik csak terhet jelentenek a társadalom számára, de maguk nem járulnak hozzá a terhek viseléséhez).

Az értelmezési keret mintegy átveszi a felvilágosodás érvrendszerét: az állam fokozódó beavatkozásában nem elsősorban a hatalmi célú kontrollt látja, hanem a „közjó” érdekében való beavatkozást, amely célszerű, racionális indítékok mellett belső morális meggyőződésből is fakad.²⁷

A másik lehetséges értelmezési keret Foucault biopolitikája – amelynek részeként megszületik a demográfia tudománya (Foucault 1992, 1996),²⁸ amely a frissen „fölfedezett” népesség biológiai tömegjelenségei (termékenység, halandóság, egészségi állapot), valamint házassági szokásai és térbeli mozgása, röviden a népesedési folyamatok megismerésére és befolyásolására irányul, a népesség-összeírásokat használva ehhez eszközként. Foucault kritikai álláspontot foglal el az állam növekvő szerepvállalásával, az ellenőrzés és a befolyásolás erősödésével szemben, és érvelésében éppen a demográfia tudománya, a népesedéspolitikai és a népességet kategóriákra osztó összeírások lesznek mindegyike negatív fejlemények, a modern államban inherens módon jelenlévő rasszizmus szimbólumai.²⁹

²⁶ Minderről lásd: H. Balázs 1989a 840–845.

²⁷ Kosáry Domonkos (1983. 602–603.) a közegészségügyi intézkedések kapcsán ennek egyértelműen pozitív oldalát (az emberi élet megnyújtását) hangsúlyozza – André Burguière (1974) és Massimo Livi Bacci (1999) érvelése is hasonló.

²⁸ Tudomásunk szerint Magyarországon elsőként Melegh Attila kapcsolta össze a népesség-összeírások elterjedését a foucault-i biopolitikával (2000a,b), lásd még erre nézve ebben a kötetben Elter András tanulmányát (Elter 2002).

²⁹ Vö.: „nem az egyént akarják megfenyíteni, hanem az életet kívánják szabályozni” ... a biopolitika „az a hatalmi technológia, amelynek immár a népesség, az élőlényként felfogott ember a tárgya. Ez a tudáson alapuló hatalom a gondoskodás is. A szuverenitás élni hagyott és halálra ítél. Az új hatalom lényege – épp ellenkezőleg – abban áll, hogy míg egyesekről gondoskodik, másokat hagy meghalni.” (Foucault 1992), valamint a hatalom „Voltaképpen azt a célt tűzte maga elé, hogy biztosítsa a társadalom fizikai erőnlétét és erkölcsi tisztaságát, és ezen az alapon próbálta 'kiselejtezni' a különféle fogyatékoságok hordozóit, a degeneráltakat és elkorcsosultakat, ezért próbálta a biológiai és történelmi szükségállapot nevében igazolni – megannyi magától értetődő 'igazsággá' avatva őket – az államilag támogatott rasszizmus minden formáját.” (Foucault 1996. 56.)

*A katonai összeírás bevezetése Magyarországra 1784-ben*³⁰

Miközben az örökös tartományokban már az 1770-es években bevezették a katonai összeírások rendszerét, Magyarországon a Helytartótanács Gazdasági Bizottsága 1780. évi jegyzőkönyvének (Protocollum)³¹ ajánlásai alapján megváltoztatták, egyszerűsítették a Conscriptio Animarum táblázatait, amelyeket 1783-ig használtak (Fügedi 1966; Őri 1994, 2002), majd 1784-ben a Helytartótanács újabb jelentős átdolgozásra tett javaslatot (Fügedi 1966. 378.). A cél itt is a munka megkönnyítése, és ezáltal pontos végrehajthatóságának elősegítése volt, a kérdőpontok egyszerűsítésénél figyelembe vették az időközben megváltozott politikai helyzetet (türelmi rendelet) és az összeírások addigi tapasztalatait is. Az állónépesség összeírásából a javaslat szerint kimaradt volna a vallás és nemek szerinti bontás, a népmozgalmi táblákon egy összegben adták volna meg a születések számát, a halálozásokét csak kiskorú-nagykorú bontásban, a házassági táblán pedig csak a fennálló házasságok száma szerepelt volna keresztény-zsidó megoszlásban.³²

Az átdolgozás ötlete a Helytartótanácsnál 1784. március 17-én merült fel, amikor a Kancelláriához felterjesztették az 1782. (!) évi lélekösszeírások összeállításait, és kifejezték az egyszerűsítés szükségességét, csatolva javaslataikat is. Erre a kancellária egy meglehetősen baljós votumban ismertette az uralkodó álláspontját (május 18.): a Conscriptio Animarum jövőbeli formáját az Udvari Haditanáccsal egyetértésben kell kialakítani, a Helytartótanács javaslata képezze részét az egyezkedésnek. A dátum fontos, hiszen május 1-jén József leirata már a katonai konskripció bevezetéséről tájékoztatta Eszterházy Ferenc gróf magyar kancellárt.³³ Ebben kifejti, hogy a közjó érdekében a népességnövekedést elősegítő helyes kormányzati intézkedésekhez szükség van a népességösszeírásokra, információkra a népesség növekedéséről és csökkenéséről. Mivel Magyarországon a „*papok és megyék mostani összeírásai teljesen hamisak*” (Dányi–Dávid 1960. 373.), és az adó- és újonckivetés hamis alapokon nyugszik, ezért elhatározta a házak és a népesség összeírását, mégpedig azok szerint az összeírók szerint, „*amelyeket valamennyi német tartományban bevezettek.*” Világos az általános, a közjót, az állam erejét, virágzását a népesség növekedésével összekapcsoló populacionista érvelés, kiderül azonban a közvetlen cél is: az újoncozás valós összeírás alapján való lebonyolítása. A lélekösszeírások erre nem jók, mert pontatlanok, továbbá az egész rendszer csak akkor ér

³⁰ A népszámlálás elrendeléséről, a vele kapcsolatos vitákról, javaslatokról, a rendi, megyei ellenállásról szól Horváth Mihály (1873. 543–554), Marczali Henrik (1888. 369–383), a legfontosabb iratokat eredeti nyelven közre adta Thirring Gusztáv (1938a). Az iratok az Országos Levéltár Kancelláriai Lt. Acta Generalia (A 39) és Helytartótanácsi Lt. Departamentum Conscriptionale (C 87) állagaiban található.

³¹ OL, Kancelláriai Lt. A 39, Acta Generalia, 1780/3219.

³² OL, Kancelláriai Lt. A 39, Acta Generalia, 1784/5841.

³³ OL Kancelláriai Lt. A 39. 1784/4904. Magyar fordítása: Dányi–Dávid 1960. 373–374.

valamit, ha az egész birodalomban egységesen alkalmazzák (uo. 374.). Lényeges, hogy nemcsak egyszeri számlálásról van szó, hanem évenkénti felülvizsgálatról, revízióról, amelyet a megyei tisztviselők és a plébánosok, lelkészek végeznének, a katonaság részvétele itt még nem kötelező, csupán tanúként alkalmazzák őket. A helyzet világos: az 1777-es osztrák összeírás kiterjesztése Magyarországra már eldöntött tény, miközben a Helytartótanácsot a Haditanáccsal való egyezkedésre szólítják fel, ami meg is történik, ezek szerint teljesen fölöslegesen (1784 májusában).³⁴

Májusban nyilvánvalóvá válik, hogy az összeírási rendszer változni fog, ennek lényege is világos, amint a kancellária feliratából kiderül (május 14.):³⁵ általános összeírás lesz, amely a nemesekre is kiterjed, a házakat is megszámozzák és megszámozzák, évente revíziót hajtanak végre, az adatokat kiigazítják a változásoknak megfelelően, és mindehhez a német tartományokban szokásos összeíróíveket kell használni. A Pálffy Károly gróf alkancellár és Ürményi József nevéhez fűződő feliratból a továbbiakban kiderül a Kancellária (és általában a magyar kormányzások) álláspontja: az eddigi összeírások (a *Conscriptio Animarum*) is jól szolgálja a megjelölt célokat. A nemesek kimaradtak ugyan belőle, de az ő számuk egyébként is csekély, a házak száma pedig az urbáriumokból könnyen megállapítható, kivéve a nemesi házakat, de azok számát úgyis tudja mindenki a községben. Ha tehát a kívánt célt, a lelkek és házak összeírását a közbizalom érdekében, de az ország törvényeinek és a rendek előjogainak megsértése nélkül akarják végrehajtani, akkor az eddigi lélekösszeírások tábláit kiegészítik a nemesek és a honoratiorok számával, és a lelkek számához hozzá adják a házak és családok számát. Ami a nemesi házak számozását illeti, számolják ezeket bele a község házáinak számába, de ne kapjanak házszámot, mert ez sérti az ország törvényeit és a nemesek kiváltságait. A végrehajtást nem szabad a katonaságra bízni, mert ez félelmet keltene a népben (főleg a görögöket, rácokat, oláhokat riasztaná el az állandó megtelepedéstől), végezzék azt továbbra is a megyei tisztviselők, a plébánosok, protestáns lelkészek, görögkeleti pópák. Az érvelés jól mutatja a Kancellária sajátos helyzetét: közvetítenie kell az udvar és a rendek között olyan ügyekben, amelyek ellen talán alapjában véve nem lenne kifogása, de amelyek végrehajtásának a módja elfogadhatatlan számára. A Kancellária, Helytartótanács vagy a Kamara tisztviselői már jó két évtizede foglalkoztak a lélekösszeírások lebonyolításával, elemzéseket készítettek az eredményekről, módosító javaslatokat dolgoztak ki, és úgy tűnik, hogy javaslataikat messzemenőig figyelembe vették (Fügedi 1966; Dányi 1960, 1961, 1993; Öri 2002). Nyilvánvalóan nem idegenkedtek sem a modern kormányzati elvektől és módszerektől, sem a népesség összeírásától, sőt akár a nemesség számba vételét is hajlandók voltak elfogadni. Nem csupán a nemesi házak számozásáról volt szó – bár ennek kétségkívül szimbo-

³⁴ OL, Kancelláriai lt. A 39. Acta Generalia, 1784/5841.

³⁵ OL Kancelláriai lt. A 39. Acta Generalia, 1784/5797. és Marczali 1888. II. 371.

likus jelentősége volt - , amikor kifogásokat emeltek. Az ausztriai összeírási rendszer bevezetése, a hadsereg bevonása a számlálásba, a kormányzéseknek szánt pusztán végrehajtó szerep, ahol a Haditanáccsal kellett volna együttműködniük, egyrészt komoly hatásköri problémákat vetett föl (a katonaság részvétele mind a dicasteriumoknak, mind a megyéknek mindvégig elfogadhatatlan maradt), másrészt alapjában érintette az ország közjogi helyzetét, ismét egy olyan ügy került elő, amelyben területi és szervezeti önállóságát veszély fenyegette. Ezenkívül kétségek merülhettek fel az összeírás céljait illetően is: szembetűnő volt annak katonai jellege, jogos lehetett az aggodalom, hogy ez az újonclétszám növeléséhez fog vezetni. Ebben a helyzetben a Kancellária vagy a Helytartótanács az összeírást nyilvánvalóan nem utasíthatta el, de a tervezett formát sem fogadhatta el szó nélkül. 1784 tavaszán és nyarán, amíg az egyezkedések és előkészületek folytak, igyekeztek úgy tenni, mintha a döntés még nem született volna meg, mintha a célként megjelölt közboldogság lett volna az egyedüli szempont, amelynek elérésére az ausztriai összeírási rendszer csak egy lehetséges módozat lett volna, módosító javaslatokat terjesztettek elő, amelyek lényege a lélekösszeírások megreformálása, a kormányzati célokhoz igazítása lett volna. A nemesség megszámlálásának elfogadása és a katonaság kihagyásához való ragaszkodás, a lélekösszeírások jellegének, szervezeti formájának, lebonyolítási módjának védelmezése jól mutatta a nyilvánvalóan kényszerű kompromisszum mögötti lényeges ütközőpontot: az ország törvényeinek megsértésén és a nemesi előjogok sérelmén elsősorban a közjogi helyzet megsértését értették.

Az előterjesztés margóján olvasható József határozott válasza: fő célja a német tartományokkal való egyöntetűség megteremtése az összeírás terén, ezért ragaszkodik a május 1-jei határozatához, a Kancellária dolga az engedelmes végrehajtás, úgyhogy működjön együtt az Udvari Haditanáccsal, amely már megkapta az utasításokat, hogy szükség esetén az újoncozási körzetekben lovaszisztekkel segítsék a munkát (Marczali 1888. II. 371.).

A válasz világos volt, a Kancellária engedelmeskedett, június 5-én már átiratban kéri a Haditanácsot, hogy jelöljenek ki olyan tiszteket, akikkel együttműködhetnek.³⁶ A Kancelláriát tehát sikerült megfegyelmezni, de az ellenállásnak a hierarchia szerint több szintje volt, a Helytartótanács és a megyék kísérletei ezután következtek.

Ilyen előzmények után látott napvilágot II. József népszámlálási rendelete 1784. július 16-án.³⁷ A cél a közjó előre mozdítása, amely megköveteli a közigazgatás egységesítését. A közjó és az állam ereje, gazdagsága egy dolog, mindkettőt a népesség növekedése viszi előre.

³⁶ OL Kanc. Lt. A 39. 1784/5795.

³⁷ Latin másolata: OL, Helytartótanácsi Lt. C 87. Departamentum Conscriptionale, 1784/18772. Eredeti nyelven közli: Thirring 1938a 146–147. Magyar fordításban: Dányi–Dávid 1960. 375–377.

„Egyébiránt közönséges és mindenki előtt ismeretes dolog, hogy az állam gazdagságát és méltóságát legfőképpen a nagyobb népességszám és az ezzel összefüggő közkereskedelem intézménye teszi, továbbá hogy a közigazgatásnak minden törekvését oda kell irányoznia, hogy a lakosok száma s ezzel együtt az állam ereje, s magának a népnek a boldogsága is, napról napra növekedjék, márpedig annak a meghatározásához, hogy milyen különös eszközöket kell alkalmazni ennek a célnak az eléréséhez, mindenekelőtt azt kell tudni minél bizonyosabban, mennyi a száma az egész népnek, annak egy osztályát sem véve ki, s miként növekszik vagy fogy ez a szám az országnak egyik vagy másik részén.”³⁸

Jellegzetesen populacionista szemlélet: a népesség olyan független változó, amelynek hatása mindenhol érvényesül, egyedül a kereskedelem kerül vele egy szintre (kölcsonhatásba). Erős és népes állam, növekvő közboldogság összefonódnak, akárcsak a lélekösszeírások esetében. A deklarált célok azonosak, miért hát a változtatás?

„Egyáltalán nem titok előttünk, hogy Magyarországunkban és kapcsolt részeiben eddig is volt már népességösszeírás, ezt azonban nem az egységes elvek szerint szerkesztették, amelyeket az általános cél elérése érdekében egész birodalmunkra nézve lefektettünk, és az a hibája is megvolt, hogy belőle a nemesek, akik pedig éppúgy fogyasztók mint mások, egyszerűen kihagyattak, s így soha sem lehetett az egész népesség számát különböző osztályaival együtt a közigazgatás munkájának helyes irányítása érdekében teljes biztonsággal megállapítani.”³⁹

Kiderül, hogy az egységes összeírási szisztéma meghonosítása az egyik szempont, ez a katonai szempontok érvényesítése miatt fontos, ahogy az Eszterháznak írt leiratból is láthattuk. A másik szempont a fogyasztók (és persze amint az összeírás kategóriarendszeréből látszik, a termelők) számának megállapítása, az ország katonai erejének felmérése mellett annak gazdasági ereje, lehetőségei feltárása.⁴⁰ Ugyanakkor a nagy nyilvánosságnak szánt rendelet hallgat az újoncozási szempontokról, amelyek szerepeltek az Eszterházyhoz intézett leiratban. Sőt:

„A tisztviselők pedig, és más az egyes törvényhatóságok által az összeírás végrehajtására kiküldött személyek, mindegyik községben, ahol az összeírást megkezdik, hívassák össze maguk elébe a lakosokat, s olvassák azt {a rendeletet} fel az ott honos nyelven, és nyilvánítsák ki a népnek a Mi nevünkben, hogy ez az összeírás egyáltalában nem újoncok szedése okából, hanem egyedül a

³⁸ Dányi–Dávid 1960. 375.

³⁹ Dányi–Dávid 1960. 375.

⁴⁰ Az információs rendszer kiépítésének egyik eredeti oka az élelmiszerellátás lehetőségeinek felmérése, annak biztosítása volt, összefüggésben a hatvanas évek második felének, hetvenes évek első felének rossz terméseivel, éhínségeivel (vö.: Benda 1977; Fügedi 1966; Beales 1987).

közjó érdekében történik, amely feltétlenül szükségessé teszi a népesség számának pontos ismeretét... (Dányi–Dávid 1960. 375–376.)

A taktika ettől fogva ez lesz: míg az uralkodó bizonyos mértékig (egyre kevésbé) hajlandó vitát folytatni a kormánysszékekkel az összeírás céljairól és hasznáról, aminek során nem titkolja annak alapvetően katonai jellegét, a megyei hatóságokat és a papokat a „félreértések” eloszlásával bízza meg, miszerint a népszámlálás célja nem az újoncozás, hanem csak a közjó előre vitele, és az esetleges zavarokért, ellenállásért őket teszi felelőssé.⁴¹

Itt már nem lehetőség a katonaság részvétele, hanem kötelező, hiszen az indoklás szerint ők rendelkeznek a megfelelő gyakorlattal az összeírási ügyekben. Az egész birodalomban egységesen folyik majd a számlálás (polgári és katonai számlálóbiztosok által), a hadsereg hadkiegészítési körzetenként vesz benne részt, minden körzetben egy törzstiszt felelős a munkáért, aki minden körzetébe tartozó megye járásaiba kirendel egy-egy tisztet, aki a megyei tisztviselőkkel és a plébánosokkal és lelkészekkel együtt végzi az összeírást.⁴²

A népszámlálási rendelet kibocsátása után (augusztus 9-én) kelt a Helytartótanács felirata, amely jól összefoglalja a problémákat.⁴³ Elfogadhatatlanok eszerint a következő elemek: a népszámlálás katonai összeírás, a hadsereg közreműködésével folyik, meg kell számozni a házakat és kúriákat, a nemesi familiák összeírólapjai olyan számlálóbiztosok kezébe kerülnek, akik egyébként földesúri joghatóság alatt állnak.⁴⁴ Hiába hangoztatják, hogy az összeírás a közjót szolgálja, ha a katonák jelenlétében zajlik, a nép gyanakvó és félnk, könnyen valamely káros cselekedetre vetemednek, vagy szétfutnak, sőt esetleg emigrálnak valamely külső országba. Bármit is mondjanak az összeírók, az összeírásnak vannak olyan pontjai, amelyből egyértelműen kiderül a lényeg, az újoncozás szándéka. Így például a nők és a zsellérek részletezése elmarad, a polgárok és parasztok örököseit külön rovatba kell írni, az egyéb kategóriánál meg kell határozni az életkort, termetet, testi állapotot, a zsellérek rovatába kell írni a 40 év felettieket, a kistermetűeket, a testi hibával rendelkezőket. Mindez megzavarja, megrémíti a népet, amiből károk keletkeznek, ami nem felel meg az összeírás eredeti céljainak. Ezért módosítani kell azt, hagyják el a katonai összeírásra utaló részeket és hagyják ki a hadsereget a munkából, ne számozzák meg a nemesi házakat. Az uralkodó válasza határozott (augusztus 14.): a kérdés már eldőlt, módosításokra nincs lehetőség. Ezen a szinten azonban még az érvelésnek is volt helye, a válasz kifejti, hogy az újonclétszám megajánlása továbbra is a rendek kezén marad, de az összeírás segíti az igazságos szétosz-

⁴¹ Pl.: 1784. okt. 11-én (Marczali 1888. II. 375.)

⁴² A kerületekről, ezredekről és az általuk kiküldött törzstisztek és tisztek számáról készült táblázat megtalálható: OL C 87. 1784/8646. és Thiring 1938a 165.

⁴³ OL Kanc. Lt. A 39. 1784/9122. és OL Helytt. Lt. C 87. 1784/18946. valamint Thiring 1938a 168–169. Marczali 1888. 372.

⁴⁴ Ugyanezt az érvet hangoztatja a Tolna megyei közgyűlés is (Hajdu 1983. 131.)

tást a megyék között.⁴⁵ Tegyenek meg mindent azért, hogy szeptember 1-jén el lehessen kezdeni a népszámlálást. (Az Erdélyi Gubernium számára július 31-én adta ki népszámlálási rendeletét, ott a munkát később, december 1-jén kellett volna elkezdni).

A Helytartótanács augusztus 16-án József elutasító válaszában megfelelően utasította a megyéket az összeírás elvégzéséről, de itt a munka elkezdésének dátuma már november 1.⁴⁶ Ugyanazon a napon tájékoztatják erről Migazzi érseket is egy átiratban, amely a plébánosok közreműködését igényli, ha szükség van rá, akkor haladéktalanul bocsássák az összeírók rendelkezésére az anyakönyveket.⁴⁷ József leirata a kezdés időpontjának november 1-jére halasztásáról augusztus 22-én keletkezett.⁴⁸

Az összeírási utasítás hiába megy ki a megyékhez augusztus közepén, a kormányzások szintjén hiába dől el a kérdés lényegi része, az új népszámlálási rendszer bevezetése, a részletek vitatása, új problémák felvetése ezután is előfordul. Így például a Kancellária szeptember 30-i, a Haditanácshoz intézett átiratában⁴⁹ az összeírásnak a katonai hadkiegészítési körzetek szerinti lebonyolítását kritizálja, mondván, hogy így hiába fogják a népnek bizonygatni, hogy az összeírás nem az újoncozást szolgálja. Még komolyabb az a felvetése, amely már közvetlenül az összeírás kategóriáit és a számlálás-besorolás pontosságát, végrehajthatóságát érinti. Véleménye szerint Magyarországon a parasztek fiai egyenlő jogokkal rendelkeznek az öröklés tekintetében, így az örökös személyét nem lehet egyértelműen megállapítani:

„Amíg a Magyar Királyságban a parasztek fiainak egyenlő joguk van a szülőktől való örökségre, addig az örökös megállapítását sem a megyére, sem az uradalmi tisztviselőkre, sem magukra a szülőkre sem lehet áthárítani, és jóllehet az örökösnek ez a megállapítása az örökös tartományok számára a katonáskodás által megkívánt rendszer szerint a paraszti gazdálkodás nagymértékű előremozdítása miatt áll fenn, ugyanaz a megállapítás azt a megalapozott gyanakvást kelti, hogy a többi fiút a katonáskodásra szánják, és ebből következően az összeírás célja az újoncállítás, és hogy az örökös megállapítását csak azért kívánják, hogy tudni lehessen, ki a ház és a hozzá kapcsolt telkek tulajdonosa, és hogy azt az összeírási táblákból, amelyekre időről időre a községi bírók kötelesek a felmerülő változásokat rávezetni, a táblák revíziója al-

⁴⁵ OL Helytt. Lt. C 87. 1784/19457. és OL Kanc. Lt. A 39. 1784/9122. Thirring 1938a. 170.; Marczali 1888. II. 372.

⁴⁶ OL Helytt. Lt. C 87. 1784/19547

⁴⁷ Thirring 1938a, 172. Jelzet nélkül. Hasonlóan fogalmaz az összeírási utasítás is: ha kell, akkor az életkori adatokat az anyakönyvek alapján lehet pontosítani, ami arra is jó, hogy ellenőrizni lehet az anyakönyvek szabályos vezetését (Thirring 1938a 154.). Itt tehát az anyakönyvvezetés, a hívek regisztrálása nemcsak egyházi, hanem állami érdek is, tanúi vagyunk az egyházi és állami érdekek összefonódásának, mindkettő az alattvalók, illetve hívek kontrollálására törekszik, ha más-más céllal is.

⁴⁸ OL Helytt. Lt. C 87. 1784/20552.

⁴⁹ OL Kancelláriai lt. A 39. Acta Generalia, 1784/10956.

*kalmával, amelyet közönségesen Evidenzhaltungnak neveznek, könnyedén meg lehessen tudni.*⁵⁰

Tehát a katonai összeírás nemcsak zavart, (indokolt) félelmet kelt, de bizonyos részletei (amelyek éppen károsak és árulkodóak az összeírás eredeti célját illetően) Magyarországon végrehajthatatlanok. Arra, hogy az örökös kijelölése az ország egyes területein, ahol minden bizonnyal nagycsalárendszer és az egyenlő örökösödés volt honos, ahol az örökséget a háztartásfő életében biztosan nem osztották fel az örökösök között, valóban nehézségeket okozhatott, Dányi Dezső is felhívta a figyelmet (1985. 79-80.). Megfigyelése szerint pl.: Nógrádban vagy Szeverin megyében igen gyakori az, hogy az örökösök száma nagyobb, mint a polgárok és parasztok száma együttesen, azaz több, esetleg az összes fiút az örökösök közé jegyezték be. Máshol pedig, ahol a nukleáris családi háztartás volt gyakoribb, ez a jelenség igen ritkán fordult elő (pl.: Sopron megyében). Néhol megyei szinten is az örökösök túlsúlyát tapasztalhatjuk, bár országos, megyei és községszinten is inkább ennek ellenkezője volt jellemző. A következő táblázatban megvizsgáljuk a jelenséget országos szinten és azokban a megyékben, ahol az örökösök túlsúlyát látjuk (1787), valamint néhány hasonló jellegzetességet mutató Pest megyei településen (1785).

⁵⁰ „*Dum in Regno Hungariae rusticorum filii aequale jus habeant ad haereditatem Parentum, determinatio haeredis neque Comitatus, aut Dominalibus Officialibus, neque quo ipsis Parentibus deferri potest, et cum haec haeredis determinatio juxta systema pro haereditariis provinciis Germanicis adoptatum a Militia propter promovendam ruralem oeconomiam immensam praestat, eadem ipsa determinatio fundatam suspendinem generabit, reliquos filios pro Militia destinatos esse, proinde Conscriptionem praesentem debitum Tyronum pro scopo habere, et autem haeredis determinatio hoc dumtaxat fine desideratur, ut scire possit, quis sit Possessor Domus et ei adhaerentium fundorum, illud ex Judicem accurate inscribi debent, occasione revisionis earundem Tabellerum, quae vulgo Evidenzhaltung dicitur, facili negotio erui potest.*”

1. A parasztek, polgárok és örököseik száma és a háztartások struktúrája néhány megyében és községben

	Polgárok és parasztek	Örököseik	Átl. háztartás-nagyság	Házaspár/háztartás
Magyarország, 1787	726 710	634 133	5,14	1,08
Pozsega, 1787	5374	5700	10,17	2,01
Trencsén, 1787	16 017	16148	5,32	1,06
Varasd, 1787	8239	8387	8,14	1,48
Pest, 1785	19 035	16 834	5,1	1,04
Pest, 1787	19 152	16 982	4,99	1,03
Nagykovácsi	55	87	5,5	1,0
Lóré	33	35	7,1	1,5
Óbuda	162	377	4,9	0,9
Pomáz	101	103	4,8	1,0
Szentendre	134	308	3,9	0,8
Pilisvörösvár	124	135	5,2	1,0
Érsekcsanád	144	151	5,6	1,2
Szalkszentmárton	194	212	5,1	1,0
Szeremle	63	77	5,7	1,1
Boldog	77	87	5,4	1,0
Dány	114	123	6,2	1,3
Galgahévíz	90	100	5,6	1,1
Káva	16	18	5,3	0,9
Mende	25	27	5,3	1,1
Vácszentlászló	70	80	5,4	1,1

Forrás: Dányi–Dávid, 1960. 62. és 118–122. után számolva; Faragó, 1977. 174–177.

A táblázat jól mutatja, hogy országos szinten és a megyék túlnyomó többségében jóval kevesebb örökösöt írtak össze, mint polgárt és parasztot, ami részben jelezheti az örökösödés körüli zavart, tudniillik hogy nem tudtak dönteni a fiúgyermek között, de még valószínűbb, hogy ennek oka egyszerűen az, hogy a polgárok és parasztek egy része az összeírás pillanatában (még) nem rendelkezett megfelelő korú fiú utóddal. Másrészt három megyében tapasztalható 1787-ben, hogy a községek jelentős részében több örökösöt írtak össze, mint örökgyót. Ez kétségkívül a kancelláriai átírat jelezte problémára utal: nem volt szokás az osztatlan, egy utódot preferáló öröklés ezekben a megyékben. Ugyanakkor Trencsén példája azt is mutatja, hogy ennek nincs feltétlenül köze a bonyolult háztartás-struktúrához. Erre utalnak a Pest megyei községszintű adatok is, ahol a felsoroltak között vannak nagycsaládos települések (a szerb Lóré, a magyar Dány és Érsekcsanád), de főleg Óbuda és Szentendre példája mutatja, hogy az örökösök ilyen túlsúlya aligha tulajdonítható a bonyolult háztartásokban élő családok örökösödési szokásainak. Ennél valamivel szorosabb, de szín-

tén nem egyértelmű az összefüggés az örökösök túlsúlya és az átlagos háztartásnagyság között. Az örökösök túlsúlya általában, de nem kizárólagosan együtt jár az átlagnál nagyobb háztartásmérettel, ugyanakkor például több, rendkívül nagy háztartásméretet mutató horvátországi megyére (Zágráb és Körös) ez nem jellemző. Így vagy az a helyzet, hogy az örökösök túlsúlya az örökösödési szokásoknak tulajdonítható, ami nincs kapcsolatban a háztartásmérettel és struktúrával, vagy pedig az eltérő, lényegében tetszés szerint változó összeírói gyakorlat fedi el ezeket a kapcsolatokat. Bars megyéből rendelkezünk olyan helytartótanácsi utasítással, amely az összeírók belátására bízta azt, hogy kit ír az örökösök közé olyan esetben, amikor ténylegesen több örökös van a családban.⁵¹

„Ha a családfőnek több fia van, akik valamennyien vagyonának egyenlő örökösei, ezek, noha egy és ugyanazon rovatba nem írják őket, ez által az atyáik vagyonából való érvényesnek elismert örökösödési jogból semmiképpen sem záratnak ki, továbbá pedig a polgároknak és parasztoknak nem dolga sem megítélni, sem pedig tudni azt, hogy őket magukat, vagy fiaikat és maradék családjukat melyik rovatba kell írni, hanem annak eldöntése a körülmények és a kiadott utasítás szerint csak a kiküldött katonai és polgári összeíróktól függ.” (1785. febr. 17.)

Ebből valószínűnek látszik, hogy az összeírás katonaállítási szempontjai egységes gyakorlatot követeltek volna, tehát hogy mindenhol csak egy örökös szerepeljen a megfelelő rovatban, de ennek kiválasztását az összeírókra bízta, akik a jelek szerint ezt nem mindenhol tudták vagy akarták eldönteni. Az összeírói gyakorlat egy háztartásméret vagy háztartás-struktúra tekintetében hasonló jellegzetességeket mutató országrész (pl.: Horvátország) megyéi között is változhatott, sőt a Pest megyei adatok azt is valószínűvé teszik, hogy az eljárás akár még egy-egy megyén belül is lehetett különböző. Ez viszont igen nehézzé, vagy lehetetlenné teszi azt, hogy az örökösödés jellegére nézve vonjunk le (pl. megyei szinten) következtetéseket a népszámlálási adatokból, vagy hogy az örökösök száma és más, a háztartásméretet- és struktúrát mutató változó közötti összefüggéseket ragadjunk meg statisztikai eszközökkel. Másrészt azt is bizonyíthatja ez a mozzanat, hogy a népszámlálás társadalmi kategóriái mögött térben és időben különböző társadalmi rétegek állhattak, hogy az állam által a társadalomra erőltetett társadalmi kategóriák talán az összeírás sajátos céljainak (katonaállítás) megfeleltek, de a társadalomról az összeírókban és összeírtakban

⁵¹ Bars megye Közgyűlési iratai, Nyitrai Területi Állami Levéltár (Štatny Oblastný Archív, Nitra, Župa Tekovska, Kongregačné spisy, In Politicis,) 1785. Fasc. 6. 130.

„...si Pater familias plures filios habet, qui omnes aequales substantiae illius haeredes sunt, hi, licet non omnes uni, eidemque rubricae inserantur, per id ex jure competentis ex Parentum substantia successionalis ratae nullatenus exclusi sint, caeterum autem cives et coloni nec dijudicare in statu sint, nec ipsorum intersit scire, cuinam rubricae ipsimet, aut eorum filii et reliqua Familia inserendi sint, verum id discernere juxta Modum circumstantiarum, extraditaeque Instructionis dumtaxat ab exmissis militaribus et politicis conscriptoribus dependeat.”

élő képpel ezek nem igen egyeztek, ami nem könnyítette meg az összeírás egységes elvek szerinti egyöntetű végrehajtását.

A végrehajtást közvetlenül befolyásolta az ellenállás harmadik, megyei szintje. A Kancellária és a Helytartótanács – mint láttuk – ugyan a végsőkig próbálta védelmezni álláspontját és hatáskörét, de az uralkodói akarattal természetesen nem szállhattak szembe. A megyék viszont – legalábbis eleinte úgy tűnt – hajlandók voltak valóban a végsőkig elmenni. Tiltakozásuk – akárcsak a kormányzások esetében – elsősorban a nemesi házak számozása és a katonai részvétel törvénytelen voltának bemutatása volt. Hivatkoznak az ország törvényeire, amelyek tiltják a katonaság bevonását a polgári kormányzatot érintő kérdésekbe (Trencsén – Horváth M. 1873. 547., Csongrád⁵², Bihar – Marczali 1888. II. 373.), elutasítják azt, hogy az ország egy sorba kerüljön az osztrák tartományokkal, hogy a nemesek és jobbágyok azonos elbírálás alá essenek, hangoztatják, hogy akarata ellenére senkit sem lehet katonai szolgálatra kényszeríteni (Trencsén – Horváth M. 1873. 547.), és végső esetre akár ellenállást is kilátásba helyeznek. A tiltakozó feliratok megfogalmazása és a nyílt ellenszegülés október, november időszakára tehető, amikor több helyen csak katonaság összehívásával, a tiltakozó nemesek beszállásolással való fenyegetésével, az engedetlen főispánok letételével lehetett a rendet helyreállítani (Nyitrában és Vasban – Horváth M. 1873. 553.). A megyék egy része keményen ellenállt, nyíltan szembeszegült az uralkodóval (Nyitra, Vas, Pozsony, Gömör, Komárom, Szepes, Torna, Zágráb, Abauj), mások tiltakoztak ugyan, de az erőszakra hivatkozva beadták a derekukat (Temes, Tolna, Csongrád).

Igen jellemző volt az utóbbira Tolna megye magatartása.⁵³ Itt az október 20-i megyegyűlésen hirdették ki a népszámlálási rendeletet (két hónappal azután, hogy a Helytartótanács kiküldte azt), de a közgyűlés félreteszi a rendelet azzal, hogy „*fél, hogy az ártalmas lesz az országra és annak nemességére*” (Hajdu 1983. 128.). Az alispán vezetésével tíztagú bizottságot választanak, válaszfeliratot és különböző tisztviselőknek szánt könyörgő leveleket fogalmaznak, és a válaszig természetesen semmit sem csinálnak. Mikor két héttel később a katonaság megpróbálja felvenni a kapcsolatot a megyével, arra hivatkoznak, hogy nem kaptak még választ. A Helytartótanács és a főispán figyelmezteti őket, hogy kezdjék meg a munkát, mert máskülönben a katonaság fogja őket erre kényszeríteni. Ezután újabb közgyűlés ül össze, ahol az alispán meggyőzi őket, hogy engedjenek a fenyegetésnek. A határozat jellemző: leszögezik, hogy alispánjuk minden tőle telhetőt megtett, ők szeretnének egyetérteni, de nem tudnak, a fenyegetés ereje előtt hátrálnak csak meg. Ezután is minden munkafázisnál megvárják a külön utasítást (pl.: községtáblák felállítás), addig nem cselekszenek.

⁵² OL. A 39 1785/22.

⁵³ Lásd minderről: Hajdu 1983. 128–131.

Hasonló Temes érvelése és taktikája is: tiltakozással és a munka szabotálásával húzza az időt, de a nyílt szembeszegülést kerüli (Horváth M. 1873. 548., 551–552.). Elismerik, hogy az összeírás szükséges, addig is volt rendszeresen, de bizonyos jelek (férfiak korának, természetének, testi hiányosságainak az összeírása, aminek sem a népesség növelésére, sem a kereskedelemre nincs befolyása) azt mutatják, hogy cseh mintára katonai összeírást akarnak Magyarországon is bevezetni. Azt nem bánják, ha a nemeseket is összeírják, de a katonaságot hagyják ki a végrehajtásból. Ha pedig az uralkodó teljesen új összeírást akar meghonosítani, úgy hívjon össze országgyűlést, és ott törvényes keretek között fogadtassa el azt a rendekkel. Az erőszakkal való fenyegetésre pedig azt válaszolják, hogy nem akarnak szembeszállni az uralkodóval, de csak az erőszaknak engednek, ha tudták volna, hogy ez lesz a tiltakozásukból, meg se szólalnak, de hát azt hitték, törvényesen mennek a dolgok...

Az összeírással nyíltan szembeforduló Nyitrát valóban katonai erővel törték meg. Itt és a szomszédos Pozsonyban katonaságot vontak össze, érvényt szerezve annak a helytartótanácsi fenyegetésnek, hogy a katonák erővel fogják kényszeríteni a szolgabírákat és esküdteket a munkára, ha pedig valamely nemes letörölné a házsámot, akkor oda katonákat fognak beszállásolni, egészen addig, amíg az illető a házsámot maga nem írja föl újra (okt. 29. – Horváth M. 552.). Az erőszakkal ellenállókat pedig lefogják, és Bécsbe viszik a császár elé. Nyitra alispánját, Forgách Miklós grófot leváltották, a megyét egy Izdenczy József kancelláriai tanácsos vezette bizottság felügyelete alá helyezték, és kilátásba helyezték, hogy további engedetlensége esetén felosztják a szomszédos megyék között. Az erőszak megtörte az ellenállást, akárcsak a horvátországi megyékben (Marczali 1888. II. 381.), így novemberben (Erdély kivételével, ahol csak decemberben kezdődött, majd a parasztfelkelés miatt félbeszakadt, és csak januárban indult újra a számlálás) megindulhatott az összeírás.⁵⁴

IRODALOM

- Acsádi György 1957. Az 1784–85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnyilvántartások. In Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. Közgazdasági és Jogi K. Budapest, 224–241.
- Anderson, Perry 1989. *Az abszolutista állam*. Gondolat, Budapest.
- Barta János ifj. 1973. *Mezőgazdasági irodalmunk a 18. században*. Akadémiai, Budapest.
- Barta János ifj. 1988. *Mária Terézia*. Gondolat, Budapest.
- Beales, Derek 1987. *Joseph II. In the shadow of Maria Theresa (1741-1780)*. Cambridge University Press, Cambridge-London etc.

⁵⁴ Felvidéki tapasztalataink (Bars, Árva, Liptó, Túróc stb.) azt mutatják, hogy a legtöbb helyen csak november végén kezdődött az összeírás.

- Benda Gyula 1977. Tabellae procreationis frugum – a mezőgazdaságtörténet forrásai, 1769–1790. In *A Dunántúl településtörténete II/1. 1767–1848. PAB-VEAB Értesítő*, 31–41.
- Burguière, André 1974. La démographie. In Le Goff, Jacques – Nora, Pierre (szerk.): *Faire de l'histoire. II*. Gallimard, Paris, 101–141.
- Dányi Dezső 1960. Az 1777. évi lelkek összeírása. *Történeti Statisztikai Évkönyv*, 167–193.
- Dányi Dezső 1961. Népeségi nézetek és népesedéspolitika Magyarországon a XIX. század elejéig. *Demográfia*, IV. évf. 4. sz. 468–480.
- Dányi Dezső 1965. Városi háztartások és családok a 18. század végén. Győr, 1787. *Történeti Statisztikai Évkönyv, 1963-64.* 167–193.
- Dányi Dezső 1977. Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtti Magyarországon. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 5–104.
- Dányi Dezső 1980. Az első magyar népszámlálás és előzményei. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 189–211.
- Dányi Dezső 1985. Az első magyarországi népszámlálás kétszázéves évfordulójára. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 2. 71–97.
- Dányi Dezső 1993. A hazai népesség és népesedésstatistika kezdetei. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* 12. 107–290.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) 1960. *Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787*. KSH Könyvtár – Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya, Budapest.
- Dányi Dezső – Faragó Tamás – László Géza (összeáll.) 1996. II. József népszámlálásának községi adatai. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 15.
- Dávid Géza 1997. Magyarország népessége a 16-17. században. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások*. KSH, Budapest, 141–171.
- Dávid Zoltán 1957. Az 1715–20. évi összeírás. In Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. Közgazdasági és Jogi K. Budapest, 145–199.
- Dávid Zoltán – Faragó Tamás – Fügedi Erik (összeáll.) 1975. Pótlás az első Magyarországi népszámláláshoz, 1786–87. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 2.
- Dupâquier, Jacques 1997. La connaissance démographique. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe I. Des origines aux prémices de la révolution démographique*. Fayard, Paris, 218–238.
- Dupâquier, Jacques – Dupâquier, Michel 1985. *Histoire de la démographie. La statistique de la population des origines à 1914*. Perrin, Paris.
- Durdik, Christel 1973. Bevölkerungs- und Sozialstatistik in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert. In Helczmanovszki, Heimold (szerk.): *Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs*. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 225–266.
- Elter András 2002. A házasságkötések demográfiája Dunabogdányban az anyakönyvek tükrében, 1724–1895. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*. 143–198.
- Ember Győző 1935. Magyarország és az Államtanács első tagjai. *Századok*, pótfüzet, 554–664.
- Ember Győző 1936. Egy katolikus államférfi a XVIII. században. *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv*. 327–345.
- Ember Győző 1989. A közigazgatási szervezet. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1689–1790. I.* Akadémiai, Budapest, 437–499.

- Faragó Tamás 1977. Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 3. 105–214.
- Faragó Tamás 1996. A hivatalos statisztika és a történeti demográfiai kutatás. *Statisztikai Szemle*, 74. évf. 10. sz. 854–863.
- Faragó Tamás 1997. Család és háztartás Magyarországon a 18. században. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások*. KSH, Budapest, 217–239.
- Faragó Tamás 1998. A máig erő múlt (Vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában). *Demográfia*, 41. évf. 1. sz. 7–38.
- Faragó Tamás 1999. Óbor új palackban? (Népességtörténet a Magyarország története IV. (1686–1790) kötetében). In Uő: *Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992)*. Bibor K. Miskolc, 332–340.
- Faragó Tamás 2001. Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 19–63.
- Faragó Tamás 2002a II. József népszámlálása Borsod megyében. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*. 7–33.
- Faragó Tamás 2002b Adalékok a történeti demográfiai kutatások nemzetközi áttekintéséhez. I. (Svédország, Közép-Európa, Németország). *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*. 247–295.
- Ficker, Adolf 1867. *Die Gesetzgebung in Volkszählungsangelegenheiten von 1753–1757*. Wien.
- Fodor Ferenc 1934. A II. József-féle népszámlálás eredményei a Jászságban. *Magyar Statisztikai Szemle*, 11. sz. 907–916.
- Foucault, Michel 1992. Életben hagyni és halálra ítélni. *Világosság*, 1. 45–52.
- Foucault, Michel 1996. *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Atlantisz, Budapest.
- Föglein Antal 1931. A „Conscriptio Josephina” sorsa. *Levéltári Közlemények*, IX. évf. 1–2. sz. 112–126.
- Fügedi Erik 1966. A 18. századi lélekösszeírások története. *Demográfia*, IX. évf. 3. sz. 366–378.
- Fügedi Erik 1972. Magyarország története és a gépi adatfeldolgozás. Referátum a „Számítógépek és a történettudomány” c. konferencián. *Történelmi Szemle*, 15. évf. 3–4. sz. 526–565.
- Goehlert, J. V. 1854. *Die Ergebnisse der in Österreich im vorigen Jahrhundert ausgeführten Volkszählungen*. Wien.
- Goehlert, J. V. 1879. Häuser und Volkszahl sowie Viehstand Oesterreichs in der Regierungsperiode Kaisers Joseph II. *Statistische Monatschrift*, V.
- Granasztói György 1997. Magyarország történeti demográfiájának longitudinális vizsgálata. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások*. KSH, Budapest, 173–180.
- Granasztói György 2000. Történelem és történetírás. Jegyzet arról, hogyan változik az ország lélekszáma hosszú időtartam alatt. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 9–20.
- Gürtler, Alfred 1909. *Die Volkszählungen Maria Theresias und Joseph II.* Innsbruck.
- Hajdu Lajos 1983. *A közjó szolgálatában*. Magvető, Budapest.
- H. Balázs Éva 1963. A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. Schlözer és magyar tanítványai. *Századok*, 97. évf. 6. sz. 1187–1202.

- H. Balázs Éva 1989a. A felvilágosult abszolútizmus Habsburg variánsa. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1689–1790. 2.* Akadémiai, Budapest, 831–926.
- H. Balázs Éva 1989b. A nyolcvanas esztendőök drámája. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1689–1790. 2.* Akadémiai, Budapest, 1023–1123.
- Heckenast Gusztáv 1989. Bányászat és ipar. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1689–1790. 1.* Akadémiai, Budapest, 112–124.
- Hofstein, Erland – Lundström, Hans 1976. *Swedish Population History. Main Trends from 1750 to 1970.* Stockholm.
- Horska, Pavla 1998. Les populations autrichiennes jusqu'en 1914. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe 2. La révolution démographique, 1750–1914.* Fayard, Paris, 439–453.
- Horváth Mihály 1873. *Magyarország történelme VII.* Budapest.
- Horváth Róbert 1986. A II. József korában végrehajtott magyarországi népszámlálás. *Statisztikai Szemle*, 64. évf. 6. sz. 624–639.
- Horváth Róbert 1991. Du recensement militaire au recensement universel: le premier recensement en Hongrie (1784–1785). *Population*, 46. évf. 2. sz. 279–297.
- H. Pálffy Ilona 1934. A magyar történeti statisztika forrásai. *Magyar Statisztikai Szemle*, 11. sz. 956–966.
- Kann, Robert A. 1960. *A Study in Austrian Intellectual History from Late Baroque to Romanticism.* Thames & Hudson, London.
- Kosáry Domonkos 1968. A hazai statisztika kezdetei és a felvilágosodás a XVIII. század végén. In *A magyar hivatalos statisztika történetéből* (Az V. Statisztikatörténeti Vándorülés előadásai és korreferátumai. Gödöllő, 1967. máj. 23–25.) KSH, Budapest.
- Kosáry Domokos 1983. (1980) *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Akadémiai, Budapest.
- Kovacsics József 1957. Bevezetés a történeti statisztika forrásainak tanulmányozásába. In Uő (szerk.): *A történeti statisztika forrásai.* Közgazdasági és Jogi K. Budapest, 5–50.
- Kovacsics József (szerk.) 1957. *A történeti statisztika forrásai.* Közgazdasági és Jogi K. Budapest.
- Kovacsics József 1963. Bevezetés a történeti demográfia forrásainak tanulmányozásába. In Uő (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája,* Közgazdasági és Jogi K. Budapest, 3–43.
- Kovacsics József 1996. Történeti demográfia. In Klinger András (főszerk.): *Demográfia.* KSH, Budapest, 411–468.
- Kovacsics József 1997. Magyarország népessége 1787-től 1870-ig. In Uő. (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások.* KSH, Budapest, 249–268.
- Kováts Zoltán 1969. A XVIII. századi népességfejlődés kérdéséhez. *Agrártörténeti Szemle*, XI. évf. 1–2. sz. 218–227.
- Kövér György 2001. Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Osiris, Budapest, 11–186.

- Livi-Bacci, Massimo 1999. (1992) *A világ népességének rövid története*. Osiris, Budapest.
- Marczali Henrik 1881–1888. *Magyarország története II. József korában. I–III*. Budapest.
- Melegh Attila 2000a Az angolszász globális népesedéspolitikai diskurzusok alakulása a 20. században. Lépések a pro- és antinatalista népesedéspolitikák összehasonlító vizsgálata irányában. *Replika*, 39. 157–175.
- Melegh Attila 2000b *Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig*. KSH NKI Kutatási Jelentések, 65. KSH NKI, Budapest.
- Ördög Ferenc 1991–1995. *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771) I–IV*. MTA Nyelvtudományi Intézete – Zala megye Önkormányzati Közgyűlése, Budapest – Zalaegerszeg.
- Őri Péter 1994. Pest megyei járások lélekösszeírásai. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 13. 43–80.
- Őri Péter 2001. A természetes szaporodás alakulása és helyi változatai a 18. századi Magyarországon. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 193–222.
- Őri Péter 2002. A demográfiai viselkedés mintái a 18. század második felében. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783. *Kézirat*.
- Pápai Béla 1963. Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711–1867). In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*. Közgazdasági és Jogi K. Budapest, 143–219.
- Schwartner Márton 1798. *Statistik des Königreichs Ungern*. Pest.
- Tagányi Károly 1896. Az 1787. évi első népszámlálás eredményei. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, III. évf. 281–282.
- Tamásy József 1963. Az 1784–87. évi első magyarországi népszámlálás család- és háztartásstatisztikai vonatkozásai. *Demográfia*, 6. évf. 4. sz. 526–538.
- Thirring Gusztáv 1931. II. József magyarországi népszámlálási. *Magyar Statisztikai Szemle*, IX. évf. 2. sz. 112–134.
- Thirring Gusztáv 1934. Pest város népessége az 1771–1781. években. *Magyar Statisztikai Szemle*, XII. évf. 3. sz. 153–160.
- Thirring Gusztáv 1935a. Jászberény népessége és társadalmi viszonyai II. József korában. *Magyar Statisztikai Szemle*, XIII. évf. 1. sz. 1–11.
- Thirring Gusztáv 1935b. Kecskemét népessége és társadalmi viszonyai II. József korában. *Magyar Statisztikai Szemle*, XIII. évf. 5. sz. 369–381.
- Thirring Gusztáv 1935c. Egy alföldi falu (Magyarcsanak) népességi viszonyai II. József korában. *Magyar Statisztikai Szemle*, XIII. évf. 9. sz. 753–760.
- Thirring Gusztáv 1936. *Kőszeg népessége a XVIII. században*. Szombathely.
- Thirring Gusztáv 1937. Az első soproni népszámlálás. *Soproni Szemle*, 1. sz. 11–23.
- Thirring Gusztáv 1938a *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest.
- Thirring Gusztáv 1938b Székesfehérvár népessége a XVIII. század végén. *Magyar Statisztikai Szemle*, XVI. évf. 3. sz. 233–237.
- Thirring Gusztáv 1940. Komárom város és vármegye népessége II. József korában. *Magyar Statisztikai Szemle*, XVIII. évf. 5. sz. 378–383.
- Tóth Zoltán 1987. Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle*, 1. sz. 62–86.
- Vörös Károly 1962. Az első magyarországi népszámlálás Bars megyében. *Történeti Statisztikai Évkönyv, 1961–1962*. 192–216.

- Vörös Károly 1983. A magyarországi társadalom (1790–1848). A népesség. In Mérei Gyula (főszerk.): *Magyarország története 1790–1848. 1.* Akadémiai K. Budapest, 473–485.
- Wellmann Imre 1989. Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1689–1790. 1.* Akadémiai, Budapest, 25–80.
- Willigan, J. Dennis – Lynch, Katherine A. 1982. *Sources and Methods of Historical Demography.* Academic Press, New York, London etc.
- Zimányi Vera 1997. Magyarország 16–17. századi demográfia-történeti vizsgálatának problémái. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások.* KSH, Budapest, 193–196.

FÜGGELÉK

I. Dányi–Dávid 1960. forrásközlésének levéltári jelzetei:

1. OL Kancelláriai lt. Acta Generalia A 39. 4772/1786 – 26 megye községsoros összesítései.
2. OL Kancelláriai lt. Acta Generalia A 39. 1339/1787 (ad nr. 2597/1787) – az erdélyi megyék összesítései – eredeti jelzet alatt már nem található, Thirring Gusztáv hagyatékából kerültek a Dányi–Dávid-féle kötetbe (Dányi–Dávid 1960. 44.).
3. Borsod, Csanád, Győr, Heves, Moson, Tolna, Vas, Veszprém, Zemplén anyaga a megyei levéltárakból.
4. OL Kancelláriai lt. Acta Generalia A 39. 1377/1788 – vármegyék 1787. évi orsz. összesítései.
5. OL Kancelláriai lt. Acta Generalia A 39. 458/1786 – sz. kir. városok összesítései (1784/85).
6. Az egész anyagot másolatban őrzi a KSH Könyvtárának Kézirattára (V.B. 740.) – az összes adatot tartalmazó feldolgozási táblák, amelyek már megváltoztatták a rovatok eredeti sorrendjét, de jelzik az egyes rovatok eredeti sorszámát. (47 megye, 61 sz. kir. város és a Jász-Kun települések).

Az 1960. évi kötet tartalma:

- 1785-ös megyei összesítők: Árva, Baranya, Bereg, Békés, Bihar, Csongrád, Esztergom, Gömör (Kishont nélkül), Komárom, Körös, Liptó, Máramaros, Nógrád, Nyitra, Pest, Sáros, Somogy, Sopron, Szabolcs, Szatmár, Szepes, Szeverin, Torontál, Trencsén, Turóc, Varasd, Veszprém, Zala + szab. kir. városok
- 1786-os megyei összesítők: Borsod, Győr, Jász-Kun Kerület, Tolna, Belső-Szolnok, Fehér, Fogaras, Háromszék, Hunyad, Kolozs, Közép-Szolnok, Küküllő, Szeben, Torda, Udvarhely
- 1787-es megyei összesítők: Csanád, Heves, Moson, Vas, Zemplén
- 1787-es országos összesítők

II. Pótlások

1. Vörös 1962. – Bars megye 1784/85. 1786. 1787. évi járási összesítései, megye 1786-os községsoros összesítései, Kistapolcsányi járás községenként 1784/85-ből (Bars megye József-kori iratai, Nyitrai Területi Állami Levéltár – Štatny Oblastný Archív, Nitra, Župa Tekovska, Jozefinské pisemnosti, Fis. D/e 254. FisD/c 107 + OL Mikrofilmtár C 258.)
2. Dávid–Farágó–Fügedi 1975.
 - Megyei összesítések járási sorokban: Arad, Bihar, Krassó, Szabolcs, Szatmár, Temes, Torontál
 - Megyei összesítések községsoroson: Baranya 1787, Bács 1787, Békés 1787, Csongrád 1787, Fejér 1785, Pozsony 1786-1787, Somogy 1787, Tolna 1787, Verőce (eszéki járás) 1785, Veszprém 1786, Zólyom, 16 szepesi város

- Szabad kir. városok: Székesfehérvár 1785, Bazin 1786-1787, Modor 1786-1787, Nagyszombat 1786-1787, Pozsony 1786-1787, Eger 1787, Eszék 1787, Pécs 1787
3. Dányi-Faragó-László 1996. – községsoros megyei összesítések, bővített tartalommal
- Bereg 1785 (3 járás)
 - Ung 1785 (3 járás), 1786-1787 (1-1 járás)
 - UgoCSa 1785 (1 járás)
 - Jász-Kun Kertület 1785
 - Arad 1785
 - Csanád 1785–1786

III. Szerző által talált még publikálatlan népszámlálási táblák:

- Komárom megye községenkénti összesítései 1786-ból (Szigeti és Udvari járás) és 1787-ből (Tatai és Komáromi járás) – Štatny Oblastný Archív, Nitra, Župa Komarno, Sumare súpisu obyvatelstva, 1774–1787. Š.č.: 207.
- Árva megye községenkénti összesítései 1787-ből, Štatny Oblastný Archív v Bytči, Oravske Župa, Kongregačné spisy, 1787, 423. Fasc. 27. /1. Liptovske-Oravske Župa, 1787, Kart.: 16. Fasc. 54. /516.
- Liptó megye: a rózsahegy járás községenként 1786-ból, Štatny Oblastný Archív v Bytči, Liptovske-Oravske Župa, 1787, Supis obyvatelstva Kart.: 12.
- Túróc és Zólyom megyék községenkénti összesítései 1786-ból és 1787-ből (két-két járás) Štatny Oblastný Archív, Banská Bystrica, TZŽ, Evidencia obyvatelstva, 1787. inv. e.: 130–131. Fasc. 28.
- Kishont községenként 1785 és 1787, Štatny Oblastný Archív, Banská Bystrica, Malohontsky Distrikt, Kongregačné spisy, VI. Fasc. 2. Nr. 89. Gemersko-Malohontska Župa I., Administratívne písomnosti, 1787–1789.
- Szepes megye, I. járás: 1786 községenként, Lőcse város összesítése 1789-ből, Štatny Oblastný Archív, Levoča, SŽ, Jozefínské písomnosti, Supis obyvatelstva, kart.: 815–837. 1449/1786.
- Sáros megye járásonként 1787-ből, Štatny Oblastný Archív, Prešov, ŠŽ, súpisu obyvatelstva, Jozefínske scítanie ľúdu, 1786, In V.: A-Ž, Kr.: 1–3.
- Sáros, egy járás községenként 1787-ből, mint az előző.
- Sáros: 362 község 1786-os házankénti összesítései (B lapok), mint az előző.
- Eperjes város családonkénti összeírói 1784-ből a folyamatos javításokkal 1788-ig (A lapok) Štatny Oblastný Archív, Prešov, Magistrat Prešov, scítanie házky, 1784.

**POWER AND DEMOGRAPHY.
JOSEPH II.'S POPULATION CENSUS IN HUNGARY I.**

Summary

This paper is a part of that wide-ranging research that aims at the completed, modernised and computerised re-edition of the material of the first population census in Hungary. In the course of this research the author searched for the missing parts of the census in Slovakian archives in order to complete the census material and began surveying the Hungarian archive material concerning the topic. Besides completing the material understanding and describing the causes, the background, changes and course of the census were other aims of the research. Better understanding the course of the census and the terms used on the questionnaires is a necessary criticism of the source at the same time, which can help the analysis of the data of the census.

This first part of the study follows up the events till November 1784 when the work of the census really began. It gives a survey on the literature concerning the topic, tries to clarify the relation between the population census in 1784–87 and the former incomplete censuses of the souls (*Conscriptio Animarum*, 1770–80s) which were the Hungarian version of the Austrian censuses made between 1754 and 1770. Those Austrian conscriptions were not extended to Hungary because of political causes, the Hungarian version didn't include noblemen and its demographic characteristics were dominant. It contained a multiple distribution of the population by sex, age groups, social groups, confessions and a detailed statistics of the population movement, it tried to show the causes and components of population development. The characteristics of the censuses changed in the course of the military reforms in Austria after 1770 and with the rule of Joseph II. these reforms reached Hungary too. In this way those former censuses were the direct precedents of the later entire population census in the country and the terms and columns of the census can be better explained understanding the changes of the census system, the relations between the Austrian and Hungarian versions. The paper tries to show the process of that change (from demographic census to military conscription) while the detailed analysis of the changing census terms and their direct impact on registration, on the quality of data can be the topic of a following study. The author also tries to demonstrate the reaction of the Hungarian administration to the new census system and to interpret that changing system not only with the aid of the usual ideological background (the impact of the enlightened despotism) but with Michel Foucault's theory on bio-politics.

Table:

1. Number of peasants, the 'bourgeois' and their heirs and the measure and structure of households (number of married men per household) in some counties and villages, 1785, 1787

Headings: Peasants and the bourgeois, Their heirs, Average measure of households, Number of married men per household

Figure:

1. Population censuses in the Habsburg-empire in the second half of the 18th century

ADALÉKOK ERDÉLY 18. SZÁZADI NÉPESSÉGE ETNIKAI ÖSSZETÉTELÉNEK KÉRDÉSÉHEZ¹

VERES VALÉR

Bevezető

Elemzésünk célja az, hogy kritikai vizsgálat alá vegyük a 18. századi Erdély népességének lélekszámára és etnikai összetételére vonatkozó források feldolgozását. Különösen nagy hangsúlyt helyeztünk mind a népesség etnikai összetétele alakulásának ideológiai beágyazottságára, mind pedig a demográfiai elemzések, számítások és becslések szakszerűségére. A tanulmány végén a ma Romániához tartozó, Partiumnak is nevezett terület népességének etnikai összetételére is kitérünk.

A 18. századi népesedési viszonyok kutatásának fontossága abban rejlik, hogy a mindenkori etnikai arányoknak ma igen nagy szerepük van az erdélyi magyarok (és nem csupán) nemzeti és történeti tudatában. Megjegyzendő, hogy a kérdésnek a 18. században még nem volt akkora jelentősége, mint amekkorát a modern nemzetné válás folyamatának sodrában a 19. és 20. század során nyert. Ezt mutatja az a tény is, hogy az etnikai hovatartozást, vagy az anyanyelvet semmilyen összeírás során nem tartották fontosnak a 19. század előtt. Mivel a kérdés ma már kiemelt jelentőségűvé vált, nem kerülhetjük meg a kutatását. Az erdélyiek számára ma hozzáférhető reprezentatív tudományos történeti munkák megfelelő fejezeteiben az a történettudományi hipotézis jelenik meg, hogy Erdélyben a 18. század elején a magyarok még relatív többségben voltak a románok alig egyharmadnyi arányához képest, míg a 18. század második felére, az első megbízható osztrák összeírások idejére a románság már abszolút többségbe került, és a magyarok a népesség nem több, mind egyharmadát tették ki. A Köpeczi Béla által főszerkesztett háromkötetes, 1986-ban megjelent *Erdély Története* második kötetében², valamint Trócsányi Zsolt „*A fanariótáktól a Hohenzollernekig*” című könyvében az erdélyi románok számának alakulásáról hasonló fejtegetéseket találhatunk, az utóbbiban expressis verbis: „...*tekintsük át az erdélyi románság történetének azt a nagy fontosságú mozzanatát, amely 1711 és 1761–62 között játszódik le: a román etnikum kisebbségből abszolút*

¹ A tanulmány elkészítéséhez szükséges szakirodalom megismerésében és értékelésében nyújtott önzetlen segítségükért köszönet illeti Óri Pétert és Faragó Tamást.

² Makkai – Szász, 1986. 978–979.

többség lesz Erdélyben”³. Mivel ezek a munkák nem kifejezetten történeti demográfiai jellegűek, ezért a fejezetek részletes kritikájával nem foglalkozunk, hiszen a szerzők írásait a meglévő szakirodalomra alapozták, amelynek alapján az említett szerzők joggal megírhatták ezeket a szövegeket. Dávid Zoltán részletes kritikai elemzése az 1715–1720–1721-es Magyarországra és Erdélyre is kiterjedő adóösszeírásokat összegező Acsády mőről lehetővé teszi számunkra, hogy ne Vasile Lupu moldvai fejedelem 1650-es adatait, valamint egy 18. század eleji osztrák kormányhatósági becslést használjuk arra, hogy Erdély népességének etnikai összetételét rekonstruáljuk, mint ez az előbb említett történelmi munkákban történt. Talán nem kell különösebben bizonyítanunk, hogy ma sem tudunk becslést tenni a népesség etnikai összetételére, ha nem népszámlálási adatokból indulunk ki⁴. Egy kormányhatóság – ha nem végez hozzá összeírást – a 18. század elején sem tud pontosabb becslést adni a népesség etnikai összetételéről, mint bárki más, még kevésbé egy szomszéd ország vezetője. Márpedig az 1712–13 körüli kormányhatósági becsléshez nem végeztek semmilyen összeírást az etnikai-nyelvi megoszlásról.

Ugyanakkor helytelen azon román reprezentatív történelmi munkák álláspontja is Erdély népesedéséről, amely szerint Erdélyt, mint „valóságos román etnikai tartalékterületet” tartják számon, abból kiindulva, hogy sok utalás található a különböző dokumentumokban az erdélyiek Havasalföldre és Moldvába való kivándorlására. Ebben a logikai keretben azt sugallják, hogy egy 1760–62-es vallási összeírás alapján, hiányos összlélekszám segítségével kiszámolva, 63 százalékos arányban éltek volna románok Erdélyben, ám az állandó elvándorlás következtében ez az arány régebben még magasabb lehetett, később pedig a magyarosítás eredményeként csökkent. Nem veszik figyelembe, hogy a vándorlások a maguk rendjén kétirányúak, nem csupán ki-, hanem bevándorlás is volt Erdélybe a román fejedelemségekből a történelem folyamán, és eltúlozzák ezáltal a kivándorlás szerepét⁵. A Ceaușescu-korszak román történetírásában további más, szakszerűtlen és tendenciózus fogalmi és értelmezésbeli problémákkal is találkozunk az újkori Erdély népesedésének kutatása kapcsán, ám mindezekre itt nem áll módunkban kitérni⁶. Az 1760–62-es összeírás eredeti adatainak helyes értékelésére később visszatérünk.

Tisztában vagyunk azzal, hogy az erdélyi etnikai arányok történelmi alakulása igen érzékeny kérdés mind a magyarok, mind pedig a románok számára, ám úgy gondoljuk, hogy országaink Európai Unió csatlakozása küszöbén eljött az ideje annak, hogy szembenézzünk a nemzeti ideológiákkal összhangban nem lévő tudományos kérdésekkel is. Be kell látni, hogy az újkori etnikai arányok

³ Trócsányi – Miskolczi, 1992. 34–35.

⁴ Gondoljunk csak az 1990-es évek elejére, amikor az erdélyi magyarok számára vonatkozóan 2–2,5 milliós becsléseket tettek közzé vezető politikusok, püspökök stb., míg az 1992-es népszámlálás kimutatta, és ezt mértékadó elemzők hitelesítették, hogy a reális érték 1 625 000 és 1 650 000 között van.

⁵ Giurescu, 1981. 216. [lásd még: Pascu, 1972. 1980. és Metes, 1977.](#)

⁶ [Lásd: Pascu, 1972 és 1980.](#)

ma már nem alapozhatják meg sem az egyes országok kisebbségpolitikájának, sem pedig a romániai magyarság jövőkéének alapjait.

A 18. század eleji Erdély népességének száma és etnikai összetétele

Először is szögezzük le, hogy Erdélyen az 1920. évi jogi állapotot értjük, ami a szűk értelemben vett, Királyhágón túli Erdélyt jelenti, amelyhez még a történelmi Partium (Kraszna, Közép-Szolnok, Kővár vidék stb.) sem tartozott hozzá. Dávid Zoltán eljárását követve a későbbi összehasonlító számítások is erre a területre vonatkoznak⁷.

A század legelejére vonatkozóan Jancsó Benedek becslését szokás idézni⁸, aki a román unitusok számából kiindulva Erdély etnikai összetételére az alábbi becslést teszi:

1. Erdély népességének etnikai megoszlása 1700-ban

Etnikum	Létszám	Százalékos arány
Románok	250 000	50%
Magyarok (székelyekkel)	150 000	30%
Szászok	100 000	20%
Összesen	500 000	100%

A szerzőt kritizáló Mályusz Elemérnek és Nyárády R. Károlynak⁹ nyilvánvalóan igazuk van abban, hogy a románok számát csupán az unitusok számából nem lehet megtudni, különösen, ha az unitusok száma is csupán becslésen alapul, továbbá a nemzetiségi összetételre sincs semmi támpontunk abból az időből. Az is valószínű, hogy az össznépesség is nagyobb számú volt a Jancsó által becsült félmilliónál.

Az „Erdély történetében” Trócsányi Zsolt gondolatmenete a következő: a románok 1700 körüli 250 000-nyi lélekszámát reálisnak tekinti, ám az össznépességet Szabó István nyomán 1710-ben 800 000-re teszi, eszerint 1700-ban a kormányhatósági becslést felhasználva a románok aránya mintegy 30% lenne Erdélyben, a magyaroké pedig 47%. További elég zavaros fejtegetésekkel arra a következtetésekre jut, hogy a románok nagyarányú növekedése Erdélyben 1740 és 1762 közé tehető¹⁰. Nyilvánvaló, hogy ez a növekedés megfelelően nem támasztható alá, bár az össznépesség számának becslése realisztikusnak tűnik. A hivatkozott művek mindegyikében megjelenik egy történelmi ideoló-

⁷ Dávid, Zoltán: *Az 1715-20 évi összeírás*. 1957/1963. 164.

⁸ Jancsó B., 1896. 761.

⁹ Nyárády, R. Károly, *Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása*, 1987/1. 17.

¹⁰ Trócsányi: *Erdély története*, 1986. 978–979.

giai hipotézis, amelyet mindenáron igazolni szeretnének, és amelynek lényege a következő:

Erdélyben a 18. század elején még a magyarság volt számbeli fölényben, ez a század második felére (1760) a románok abszolút többségére változik. Ennek fő oka a románok nagyarányú bevándorlása Erdélybe a román vajdaságokból.

E hipotézis fontos részét képezi a magyar nemzettudatnak, tankönyvekbe is bekerült¹¹, ezért bizonyítása igen fontos egyes történészek számára, még akkor is, ha az adatok nem igazán támasztják alá ezt az elméletet. Ezért is nem használják Acsády nemzetiségi statisztikáit, és sietnek megjegyezni, hogy „*Acsády ...közölt eredményei azonban korántsem tekinthetők megbízhatóknak ezért ismertetésüket feleslegesnek tartjuk*”. Ám Dávid Zoltán kritikája¹² nem azt jelenti, hogy az Acsády által használt forrásnak nincs értéke, és bármilyen „hasraütésszerű” becslés jobb nála, hiszen a torzítások iránya még a nemzetiségi összetétel esetében is egyértelmű, így azok irányadó jellegűek. Tanulmányunk során a fenti hipotézis elvetésének szükségességét próbáljuk bizonyítani, és helyette az alábbi munkahipotézist javasoljuk: Erdélyben a román etnikum a 17. század végén kb. a lakosság felét tette ki, a magyarok a székelyekkel 30–35%-ot jelenthettek, míg a fennmaradó arányon a többi etnikum osztozott, első helyen a szászokkal. A románok aránya Erdélyben a 18. század során kissé emelkedett, de lényegileg nem változott. Valószínű, hogy a 18. század népeségmozgásai az erdélyi románokat sem kerülték el, ám a vándorlások többirányúak: a Román Fejedelemségek és Erdély között kölcsönös, Erdély és Magyarország viszonylatában pedig inkább a Magyarországra irányuló vándorlás figyelhető meg, de a kutatások jelenlegi állása szerint nem egyértelmű, hogy a vándorlások egyenlege melyik ország javára írható. Mindenesetre úgy tűnik, hogy az nem számottevő Erdély etnikai viszonyainak alakulásában. A tulajdonképpeni Magyarország területén (Erdély nélkül) kis mértékben valószínűleg növekedett a románok aránya, de a történelmi Magyarország egészében arányuk a 18. század elejétől a 19. század közepéig csökkent más etnikumok nagyobb mérvű vándorlási folyamatainak közvetett következményeként.

A 18. század eleji népesedési viszonyok vizsgálatához az 1715–21 közötti évekre vonatkozó, Acsády Ignác által Erdély össznépességére vonatkozóan kiszámolt, összegezett és korrigált népességi adatokból indulunk ki. Kiindulópontunk az, hogy az 1720–21-es erdélyi etnikai viszonyok a század kezdetére is irányadóak. Az érvek a következők: Trócsányi Zsolt helytörténeti forráselemzésekre¹³ alapozva 1721 után feltételez jelentősebb román bevándorlást, emellett a társadalmi-gazdasági helyzet stabilizálódása 1715 után indult el, továbbá a román vallási unió erőltetése által kialakult közhangulat a 18. század első

¹¹ Lásd Helméczi Máttyás – Szabó Péter: A középkor és a kora újkor története. 13–14 éveseknek, N. Tankönyvkiadó, Bp., 1999. 185.

¹² Dávid, *id. mű*, 1963. 57.

¹³ Trócsányi, *id. mű*, 1986. 979–980.

éveiben nem lehetett túl vonzó az erős ortodox tradíciójú román fejedelemségek lakói számára, ezért joggal feltételezhetjük, hogy az 1720–21-es Erdély népességének etnikai megoszlása az azt megelőző évekre is releváns lehet. Így Acsády és az azokat pontosító Dávid Zoltán adatainak alapos kritikai elemzése remélhetőleg kielégítő módon rávilágít e század erdélyi etnikai viszonyaira.

Acsády Ignác a „*Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában*” című művében¹⁴ az 1715–21-es akkori magyarországi adóösszeírások adatainak összesítése mellett az erdélyi 1721. évi összesítést „mesteri módon” vetette össze az 1698., 1713., 1720., 1723., 1724., 1727. és 1733. évekből származó részletes adóösszeírásokkal, és Dávid Zoltán szerint „*meglepően jó eredményeket közöl*”¹⁵. Ám anélkül, hogy Acsády eredményeinek értékét kisebbíteni próbálnánk, később rámutatunk arra, hogy miért is tartotta Dávid ezeket meglepően jónak.

Acsády a 19. század végén az akkori KSH támogatásával egy munkacsoport segítségével a források közzététele mellett arra is vállalkozott, hogy az adóösszeírásokban felsorolt családnevekre támaszkodva meghatározza a népesség etnikai összetételét. Erre vonatkozóan Dávid Zoltán igen éles hangú kritikával illette Acsády munkáját: „*Különösen súlyos tévedések történtek a román nevek elbírálásánál. (...) Munkatársai láthatóan egyáltalán nem ismerték a román családneveket, s így természetesen nem is ismerhették fel őket*”, hozzáfűzve azt is, hogy a munkacsoport csak magyarokból állt¹⁶.

Acsády Erdélyre vonatkozó etnikai statisztikáinak eredeti, 1721. évi forrásaiban a 95 565 adózó családfő helyett annak csak mintegy feléről, 48 039 családfő nevére van adat. Ám ezeket kiegészítve a fent felsorolt évek összeírásaival, az egész adózó népesség névlistája alapján az alábbi eredményekhez jut:

2. Az erdélyi családfők etnikai megoszlása 1720–21-ben az adózó családfők neve alapján, Acsády becslése szerint

Országgrész	Magyar	Német	Román (Oláh)	Egyéb ¹⁷	Magyar	Német	Román (Oláh ¹⁸)	Egyéb ¹⁹
	nevük abszolút számokban				nevük százalékokban			
Vármegyék	8921	2628	32153	2	20,41	6,01	73,57	0,01
Székelyföld	19146	–	1357	–	93,38	–	6,62	–
Király- (Szász)föld	6418	12298	12629	13	20,47	39,22	40,27	0,04
Összesen	34485	14926	46139	15	36,09	15,62	48,28	0,01

¹⁴ Acsádi-Acsády, 1896.

¹⁵ Dávid Zoltán: *Az 1715–20 évi adóösszeírás*, 1957, 159.

¹⁶ Uő. 157.

¹⁷ Tót-rutén és szerb-horvát rovatokat vezetett Acsádi-Acsády.

¹⁸ *Az 1720–21-es összeírás idején ezt használták a románok megnevezésére Magyarországon, latinosan: valach.*

¹⁹ Tót-rutén és szerb-horvát rovatokat vezetett Acsádi-Acsády.

Erdélyben összesen 95 565 családnév elemzésével állapítja meg a fenti statisztikát, ami az összes, 1721. évre vonatkozó erdélyi főösszesítési adatnak (96 660 porta) 98,8 százaléka. A korrigálás során azonban nem csupán egyes román neveket sorolt a magyarok közé, mint ahogy Dávid Zoltánt idézve láttuk az előbb, hanem a Királyföldön aránytalanul sok magyart azonosít a nevek alapján olyan székekben is, ahol sem azelőtt, sem azután nem regisztráltak magyarokat: Szászföldön a magyarok száma a szászok vagy a románok számának felével egyezik az Acsády-féle összesítésben, ami soha nem volt megfigyelhető azon a területen más összeírások alapján. Például Brassó vidékén a lakosság 45 százalékát, Besztercén 27, Köhalomban 51 százalékát magyarnak vette, ezáltal több magyar élt volna ott, mint szász. Márpedig éppen ő idézi egy 1749. évi hatósági összeírás eredményét, miszerint 44 710 királyföldi családból 23 386 szász és 21 324 román. Bár Acsády jogosan jegyzi meg, hogy a magyarokat helytelenül, külön meg sem említve teljesen a szászokhoz sorolták, ám 1749-ben a Királyföld lakosságának 47,7 százaléka román volt, és ez az arány nem lehetett nagyon eltérő 1720-ban sem, hiszen az összlakosság növekedése a családok számát illetően nem számottevő, azonban Acsádynál a románok a Királyföld népességének csupán 40 százalékát teszik ki. Valószínűleg a szász és a román nevek egy részét egyaránt magyarnak sorolta be. Acsády megjegyzi, hogy az általa összesített család-létszámból hiányoznak azon birtokos nemesek, akiknek legalább egy jobbágyuk van, valamint a katolikus és a református papság. A birtokos nemesek aránya az 1767-es összeírás alapján 1,78 százalék²⁰. Acsády az összeírásból kimaradt birtokos nemesek 90 százalékát a magyarokhoz sorolta, ám az egyházi kiváltságosok etnikai besorolásáról nem tesz említést. Ugyanis az erdélyi adatok értékelésekor a kimaradt kiváltságos társadalmi csoportok esetében nem tudni, hogy a katolikus papságba beleértették-e a görög katolikus papságot, mindenesetre ettől függően a nem adózók etnikai megoszlása lényegesen változhat²¹. (Az 1767-es összeíráskor szám szerint 4586 birtokos nemes élt Erdélyben, és 1733-ból tudjuk, hogy 2255 unitus, azaz görög-katolikus papot tartottak nyilván (akik románok voltak), míg a római katolikus papok (akik magyarok voltak) aránya ennél jóval alacsonyabb lehetett, tekintve a római katolikusok arányát Erdélyben). Tehát Erdélyben a világi és egyházi népesség megoszlása következtében a nem adózó kiváltságosok etnikai megoszlása kiegyensúlyozottabb, semmiképpen sem lehet 90 százalékukat a magyarokhoz sorolni.

Acsády a népesség társadalmi rétegek szerinti összetételét részletező táblázatában az általa használt 6-os szorzószámmal kiszámította az adózó népesség lélekszámát, majd ezt kiegészítette az összeírásból kimaradottakkal, ám ezt törvényhatóságoként külön tette, mivel indoklása szerint Királyföldön a szá-

²⁰ Csetri E.—Imreh István: *Erdély változó társadalmá*, 1980_26.

²¹ [Acsády: Acsády, id. mű, 1896](#), 51, 451.

szok pontos nyilvántartásaiból a népesség csupán 20 százaléka, a Székelyföldön 33,3, míg a vármegyékben átlagosan 50 százaléka maradt ki különböző okokból, például mert nem volt vagyona, ami után adót fizessen. Faragó Tamás néhány település egymás utáni évekből származó összeírásai alapján rámutat arra, hogy hányféle okból maradhattak ki a különböző státuszú háztartásfők azokból²², ami azt sugallja, hogy ezek a korrigálási kulcsok Erdélyben is túl alacsonyok lehetnek. Ha az eltérő kulcsok alapján Acsády által kiszámított törvényhatóságokénti lélekszámokra alkalmazzuk az előbbi táblázatban szereplő, a nevek szerint kialakított, etnikumonkénti arányokat, akkor megkapjuk azokat az etnikai viszonyokat, amelyeket bár Acsády Ignác határozott meg a fennebb ismertetett, „súlyozott” korrigálás módszerével, viszont a súlyozások szerinti új etnikai arányszámításokat nem ismertette:

3. Erdély etnikai viszonyai 1720–21-ben, Acsády számításai alapján korrigálva

Ország rész	Összesen lélekszám	nevek abszolút számokban			
		Magyar	Német	Román (Oláh)	Egyéb ²³
Vármegyék	417 089	85128	25067	306852	42
Székelyföld	175 382	163772	–	11610	–
Király- (Szász) föld	213 750	43755	83833	86077	85
Összesen	806 221	292655	108900	404539	127
Összesen százalékban	100%	36,2	13,5	50,2	0,01

Tekintettel a fennebb jelzett torzításokra, Acsády etnikai statisztikáját úgy lehetne helyesbíteni, hogy a magyarok arányát mintegy 6 százalékkal csökkentve abból 3 százalékot a románokhoz, 1 százalékot a németekhez, 1 százalékot a cigányokhoz, 1 százalékot pedig a zsidók, örmények és görögök csoportjához kellene sorolni. Eszerint az 1721-es erdélyi etnikai arányok valószínűleg a következők: 53,2 százalék román, 30,3 százalék magyar, 14,5 százalék német, 1 százalék cigány, 1,1 százalék pedig más etnikumú. Acsády statisztikája minden hibája ellenére azonban igen értékes, mert először ad hozzávetőleges képet Erdély (és Magyarország) etnikai arányairól. Ami pedig a torzításait illeti, azok rendszerint egy irányba mutatnak, jelesen a magyarok számának növelése irányába, a többi etnikum közül nagyobb a torzítás mértéke a románok és a szlovákok esetében. A torzítások alapvetően három csoportba sorolhatók:

1. Az összeírt családnevek nem mindig fedik a nemzetiséget, vagy nem egyértelműek.
2. Az összeírást végzők gyakran nem ismerték a helyi közösség nyelvét, és a neveket magyarosan írták le, vagy magyarra fordították.

²² Faragó, 1996. 105.

²³ [Acsády](#) „Tót-rutén” és „szerb-horvát” rovatokat vezetett.

3. Acsády és munkacsoportjának tagjai nem beszéltek kisebbségi nyelven (különösen románul nem), így a besoroláskor időnként tévedtek.

Az első csoportba sorolható torzítások számottevőek, viszont Erdélyben feltehetően „kiegyenlítik” egymást. Más szóval mindegyik etnikumhoz arányosan sorolhatók ezek a sajátos esetek, ha a besorolást végző más szempontokat is figyelembe vesz, ám Acsádyék módszere a legtöbb esetben feltehetően a magyarok javára „oldotta” meg ezeket. Erdélyben a második torzítási forma hatásai minimálisak lehettek, mert az erdélyi összeírók többé-kevésbé ismerték az „együttélő” más etnikumok nyelvét. A legtöbb összeíró magyar lehetett, ám a vármegyékben (amelyek mind erős román többségűek voltak) sok esetben a nemesek is beszéltek valamilyen szinten egy román konyhanyelvet, mert a jobbágyok nem igazán értettek magyarul. Magyarországon viszont ez a torzítás számottevő, ami ki is tűnik egyes falvak és vármegyék összesített adataiból, amikor olyan falvakban azonosítanak Acsádyék magyarokat, ahol azok nem éltek, és a települést dokumentálhatóan mindig görög-keleti vagy unitus lakosság népesítette be (pl. Kővárban). Végül a harmadik torzítási forma mind az erdélyi, mind a magyarországi adatokban előfordul, mint ahogy Dávid Zoltán jelzi is ezt. Ezek az érvek alapozzák meg a fenti korrekciókat.

Ha az össznépesség számát alá is becsülte, bizonyára sok igazság van Acsády azon kijelentésében, hogy az egész Magyarországra (Erdéllyel együtt) névelemzéssel kiszámított nemzetiségi arányok 1720–21-re irányadóak, és a nem magyar etnikumok arányát tekintve mint minimális értékek megbízhatóak: *„Körülbelül ilyen volt a mai Magyarország nemzetiségi képe abban az időben, mely a nagy arányú telepítéseket megelőzte. Már 1720-ban megkezdődött ugyan ez a bevándorlás, de még nem volt szervezve, (...) s ezért csupán kis mértékben befolyásolta azt az arányt, mely az előző századokból fennmaradt bennszülött népesség között nemzetiségi tekintetben fennállott”*²⁴. Ez a megállapítása ellentmondásban áll azzal a némiképp „szakszerűtlen” kijelentésével, amellyel a románok folyamatos Erdélybe való beszivárgásának elméletére utal, amiből nyilván az következne, hogy a románok aránya mind Erdélyben, mind pedig Magyarországon állandó emelkedést mutat. Ez pedig, mint látni fogjuk, általában nem igaz, mert ha az 1720-as Acsády-féle nemzetiségi arányok minimális értékek, akkor a bevándorlókkal együtt az illető etnikai közösségek aránya később számottevően magasabb kell legyen, lévén, hogy a magyaroknak nincs honnan bevándorolniuk. Ám a tanulmány utolsó részében láthatjuk, hogy a románok aránya a történelmi Magyarországon a 18. század végén és a 19. században végig alacsonyabb az Acsády-féle aránynál. Azt pedig még egyetlen szak tanulmány sem állította, hogy a 18. századi Magyarországon tömegesen asszimilálta volna a magyarság a románokat.

Dávid Zoltán kísérlete az Acsády írásai által a köztudatban meggyökeresedett nézetek megváltoztatására üdvözlendő. De mi is az, amit belőlük ő téves-

²⁴ Acsády, id. mű 1896. 51.

nek tart? ”Ez a történelem külső eseményeinek elsőbbséget adó szemlélet a XVI–XVII. század történetéből a háborúk pusztításait, a török elleni harc fontosabb időpontjait emelte ki (...) a török hadjáratok pusztításainak a hatás elérése kedvéért sokszor túlzott színekkel megrajzolt írása, kísérletet sem tett az események sodrában csendben meghúzódó, a munkáját a harcok szünetében is serényen tovább folytató nép hétköznapijainak ábrázolására”²⁵. Ám Erdélyre vonatkozóan úgy tűnik, hogy a románok bevándorlási elméletét mint munkahipotézist ő is megtartja: „nem tekinthető véglegesnek a románokra vonatkozó számadat sem, mert beszivárgásuk végig a XVIII. század egész folyamán, sőt azon túl is állandóan egyenletesen tartott egészen 1821-ig, a fanarióták uralma végéig.” Ugyanakkor másutt azt állítja, hogy „Erdélynél az állandóan tartó román bevándorlásnak megfelelő lélekszám-növekedést sem találjuk meg”²⁶ 1720–1786 között, tehát nem lehet igazán tudni, miért is tartja meg a románok 18. századi bevándorlását mint hipotézist. E kérdés jobb tisztázására megvizsgáljuk Nyárádi R. Károly okfejtését, aki azt próbálta bebizonyítani, hogy a „románok száma a 18. században rendkívüli mértékben megnövekedett”²⁷. Fejtegetéseit különösen az 1733 és 1762 közötti periódusra koncentrálja. A jelenleg okait illetően jellemző a szemlélete: „a vándorlás lévén az osztályharc egyetlen lehetséges formája az állammal szemben, a románság folytonos mozgásban volt Erdély és a két vajdaság között”²⁸. Nem tudom, hogy jó-e az „osztályharc” elméletére visszavezetni a kérdést, de mindenesetre mi nem élünk ezzel a lehetőséggel. Nem is beszélve arról, hogy Acsády Ignác az idézett művének abban a részében, ahol az erdélyi vármegyékről részletesen ír, különösen a határszélen levő területeken készült összeírásokat idézve rámutat, hogy igen gyakori volt a román jobbágyok Havaselvére vagy Moldvába való átszökése az összeírást megelőző években, míg betelepedésről a forrásokban csak szórványosan tesznek említést, és ott sem bizonyos, hogy Erdélyen kívülről érkeztek azok a személyek. Fogaraszöldén például falvanként sorolják fel, hányan szöktek el, a Hunyad megyei összeírók megjegyezték, hogy az egyik faluból a Partiumba (Zaránd) távozott mindenki²⁹. Az 1715–21-es összeírások leíró részei tehát még arra is rávilágítanak, hogy az összeírást megelőző évtizedben az illető közigazgatási egységben játszódtak-e le valamiféle vándorlási folyamatok, sőt helyenként azok irányáról is számot adnak. Ám ezek semmiképpen sem támasztják alá a románok nagyarányú Erdélybe való vándorlását a 18. század elején.

Az erdélyiek a Partiumba, Bánságba és általában Kelet-Magyarországra irányuló 18. századi kivándorlásának nagyságrendjével kapcsolatban Trócsányi

²⁵ Dávid, [Zoltán: id. mű, 195763](#), 161.

²⁶ Dávid, [Zoltán: id. mű, 195763](#), 168, 170.

²⁷ Nyárády, [R. Károly, id. mű, 1987](#), 27.

²⁸ [Uő.](#), 28 old.

²⁹ [Acsády, id. mű, 1896](#), 455–457.

Zsolt szavait idézhetjük: „*feltehetően százezres nagyságrendű jobbágy és zselértömeg indul az Ígéret földjére*” (értsd: Magyarország keleti részeire)³⁰. Ebben a vándormozgásban román és magyar jobbágyok egyaránt részt vettek, bár a pontos eloszlásukat nem ismerjük. Jakó Zsigmond az 1940-es években még a kutatás akkori állása szerint úgy gondolta, hogy túlnyomóan csak a románok vettek részt ebben a vándormozgalomban. Jakó kevésbé kvantifikálhatóan, bár annál szemléletesebben mutat rá arra, hogy Erdély és a román vajdaságok között számottevő oda- és vissza irányuló vándorlás volt a 18. század folyamán. Ugyanakkor dokumentálhatóan több ezer családról tud, akik Erdélyből Magyarországra telepedtek át az 1720–30-as években³¹. Ezeknek a vándorlási folyamatoknak a végeredménye, mint látni fogjuk negatív egyenleggel zárult, és ennek következtében a 18. században az erdélyi népesség száma alacsonyabb ütemben szaporodott a magyarországinál.

Nyárády R. Károly Erdély össznépességének 1720 és 1786 közötti gyarapodása alapján is „kimutatja”, hogy ebben az időszakban 206 fős vándorlási nyereség figyelhető meg. Ezt úgy kapja, hogy 0,7 százalékos évi természetes szaporodási ütemet számol az Acsády-féle népességszámra, amely szerint Erdélyben a Partiummal együtt összesen 865 000 lélek élt volna. Ezt az értéket Dávid Zoltán nyomán ugyanis „meglepően jónak” tekinti. Ám itt is egy logikai bukta van. Dávid azért értékelte meglepően jónak ezeket az adatokat, mert az általa feltételezett 1 százalékos évi átlagos természetes szaporodási ütem esetében az Acsády-féle adat az 1786-os erdélyi összlélekszámból éppen visszaszámolható. Márpedig, ha Nyárády nem fogadja el ezt a növekedési ütemet és helyette lényegesen alacsonyabbat javasol, azzal érvelve, hogy a későbbi korszakokban is jóval alacsonyabb ez az érték (persze a későbbi értékek tényleges szaporodásból származnak, a XIX. században pedig Magyarországnak többnyire negatív vándorlási egyenlege volt és további más tényezők is közrejátszottak), akkor már az összlélekszám értéke is megkérdőjelezhető. Dávid Zoltán ugyanis a tulajdonképpeni Magyarország lakosságát 1715–20-ra az Acsády-féle érték 64 százalékos növelésével állapította meg, és így nyerte a 3,2 milliós értéket. Márpedig ha az ő fejtegetéseit nem fogadjuk el, akkor az erdélyi végösszeg sem éppen annyira „meglepően jó”, valószínűleg ezt is növelni kell legalább a magyarországi érték felével, 30–32 százalékkal³². Akkor pedig Erdély összlakossága Partium nélkül 1 050 000 körül volt 1720–21-ben, amelynek minimálisan 50,2 százaléka román lehetett, azaz 527 100 lélek, maximálisan mintegy 52 százaléka (546 000), és kb. 54 százaléka unitus és ortodox (mert azért a cigá-

³⁰ Trócsányi H. Z.: *Erdély története II.* 1986. 976.

³¹ Jakó, Zsigmond: *Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban.* In: *Magyarok és románok I.* 1943. 565–567.

³² Azért javaslom csupán a magyarországi felkerekítés mértékének a felét Erdélyre, mert valóban lehetett különbség a török utáni pusztulásból *frissen kímászó éppen kikerült*, új közigazgatású alföldi Magyarország és a viszonylag stabil közigazgatású Erdély adóösszeírása között.

nyok száma sem volt elhanyagolható, és a többi görög vallású kisebbség is számba jön), azaz 567 000 lélek.

Mint ismeretes, az osztrák hatóságok utasítására az erdélyi románok körében a 18. században három összeírás is történt, 1733-ban, 1750-ben és 1761-ben, amelyeknek az volt a célja, hogy megállapítsák az egyesült (unitus) görög-katolikusok számát és számarányát. Az adatok megbízhatóságát növeli, hogy párhuzamosan az egyházi (görög katolikus) és a közigazgatási (világi) hatóságok is elkészítették az összeírásokat, hogy az esetleges túlzásoknak elejét vegyék. Az összeírások kisebb hiányosságait Nyárády viszonylag jól összefoglalja, még a román szakirodalmat is áttekinti. A legfontosabb észrevételünk az, hogy az összeírások vallásfelekezeti statisztikák, tehát a kisszámú erdélyi keleti vallású cigány, görög és szerb népességet is magukban foglalják, bár arányai-ban ezek nem számottevők a román közösséghez képest. A másik probléma, hogy az első és az utolsó összeírásból csak a családszámokat, 1750-ből pedig csak a lélekszámokat ismerjük. 1733-ban összesen 88 293 román családot írtak össze (papokkal együtt) a Barcaság nélkül, ahol H. Chirca levéltári összesítései alapján még 2307 ortodox (román) család élt³³, így ez összesen 90 600 család. Az 1750-es összeírás eredményeit A. Bunea összegezte, eszerint 568 722 unitus és nem unitus ortodox személy élt Erdélyben³⁴. Az 1760–62-ben (1761-re vonatkoztatva) készült összeírás közigazgatási hatósági adatai szerint 155 434 családot írtak össze V. Ciobanu közlése alapján, aki a szokásos 5-ös koeffici-enssel szorozva 777 170 lelket mutat ki akkor Erdélyben³⁵. Ám abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy egy majdnem korabeli közlésből a lélekszámot is ismerjük Ballman összegzése alapján (561 177). Ám Ballman csupán 144 455 családot, közöl, így egy családra 3,88 személy jut. Hozzáad ehhez még 2907 papot és 2719 kántort, ami összesen 150 081 család (ha a papok és a kántorok nem voltak már előzetesen beleszámolva), a lélekszám – mint láttuk – 561 177, feltehetően a papok és a kántorok nélkül (és úgy tűnik az összevetett listákból, hogy az ortodox papok egy része is hiányzik az összegezéséből). Ballmann művéből még egy 1772. évi összeírás eredményeit is ismerjük, akkor 677 306 lelket vettek számba, de megjegyzi, hogy ebben benne vannak a cigányok és a görögök is (feltételezéseink alapján viszont a többiben is benne foglaltatnak)³⁶. Bár Nyárády R. Károly először megjegyzi, hogy „*Ciobanu számításainak hitelessége jogosan vitatható*”³⁷, különösen, mert az 1801-es Ballman-féle adatok szerinti unitus és ortodox összlélekszám, még ha kissé hiányos is,

³³ Lásd Jancsó, Benedek: *Az erdélyi románság legrégebb hiteles statisztikája. századok–1900. 141–154. évf.* és Chirca, H.: *Intregire la conscripția confesională din 1733 privind populația românească din Transilvania. Populație și societate*, vol. I. Cluj, 1972, 89–95.

³⁴ Bunea, Aug.: *Statistica românilor din Transilvania în anul 1750 ... Sibiu*, 1901

³⁵ Ciobanu, V.: *Statistica românilor din Ardeal, făcută de administrația austriacă la anul 1760–62*, Cluj, 1926.

³⁶ Ballmann, J. M.: *Statistische Landeskunde Siebenbürgens im Grundrisse. Hermanstadt*, 1801, 53.

³⁷ Nyárády, 1987. 21.

nem szorzószámos becslésen, hanem az összeírás tényleges adatain alapul, ezért messzemenően megbízhatóbb (esetleg korrigálható, ha a papok családtagjaival és más kimaradt kategóriákkal növeljük a végső értéket). Aztán N. Giurgiu számításainak felhasználásával, aki Ciobanuhoz hasonlóan ismét az 5-ös szorzószámmal 1761-ben 777 170 unitus és ortodox lélekkel számol, kiszámítja a „románok”³⁸ évi átlagos gyarapodását számban és százalékban:

4. Az unitus és ortodox népesség gyarapodása Erdélyben, 1733–1761

Időköz	Évek száma	Összes gyarapodás		Évi átlagos gyarapodás	
		szám	százalék	szám	százalék
1733–50	17	116 762	25,2	6 868	1,33
1750–61	11	197 943	34,2	17 995	2,70
1733–61	28	314 705	68,1	11 240	1,87

Ebben a formában a várhatóhoz képest nyilván túl magas lenne a románok gyarapodása. Nyárádi számításai szerint évi 0,7 százalékos természetes szaporodási ütemmel a románok kb. 100 000 fővel gyarapodhattak 1733 és 1761 között, így számításai szerint kerekítve 215 000 főnyi vándorlási többletük lenne a románoknak (pontosabban: az unitusoknak és az ortodoxoknak) Erdélyben. Viszont már láttuk az előbb, hogy megalapozatlan az 1761-es összeírásra az 5-ös szorzószám használata, és éppen a 3,88-as értékkel helyesebb számolni.

5. Az unitusok és az ortodoxok számának eltérő értékei Erdélyben a vallási összeírások alapján

Összeírás időpontja	Összeírt családok összesen	Lélekszám 5-ös szorzóval (Giurgiu – Nyárády)	Lélekszám 3,88-as szorzóval
1733	90 600	462 465 ³⁹	351 528
1750	?	579 227*	579 227*
1761	150 081	777 170	582 314
1772		677 000*	677 000*

*Korabeli összeírás eredménye, nem számított adat.

Látható tehát, hogy az 1761-es lélekszám valójában magasabb kell legyen, mint 582 314, de kevesebb, mint 677 000. Ha a kettő átlagát vesszük alapul,

³⁸ Helyesen az unitusok és az ortodoxok együttes száma, ám valóban legnagyobb részük román.

³⁹ Helyesen 453 000. Az adatot Giurgiu emelte meg indoklás nélkül, akárcsak az 1750-es 568 722 főt 579 227-re.

akkor a hozzávetőleges érték 628 113. Másrészt az 1733-as érték túl alacsony, ha 3,88-as családtag-számmal szorozzuk, hiszen 1721-re 400 000 körüli lélekszámot kapunk, ha a legtöbb kutató által elfogadott 800 000-es összlélekszám körüli értéket vesszük alapul, valamint ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy Acsády a románok számát lefelé torzító névalapú etnikai statisztikája szerint is az erdélyi népességnek legalább az 50 százaléka a románokhoz, ebben az esetben a görög rítusúakhoz tartozott. Azonban ezt a vallási alapú számítást meg kell még növeljük kb. 2 százalékkal, ami a görög rítusú cigányok és görögök aránya lehetett, és optimálisan további 2 százalékkal növelve korrigáljuk a románok arányát a fennebb említett Acsády-féle torzítások kiküszöbölése érdekében, így 435 000-es lélekszámot kapunk, ha pedig a felfele kerekített értéket vesszük alapul, az 567 000 lelket jelent⁴⁰. Ebben az esetben az 1733-as adat az 5-ös szorzóval tűnik hitelesnek, bár a nagyarányú, Partiumba és Magyarország keleti szélére irányuló kivándorlás hatására alacsonyabb érték is reális lehet. Valószínűleg a statisztikák összeírási módozatai között vannak eltérések, az egyszemélyes családok besorolása körüli egyházi és világi véleménykülönbségekről van is egy közlés⁴¹, ám ez a többi összeíráskor is megtörténhetett, ráadásul változó mértékben. Emellett 1733-ban a Barcaságon kívül Erdély többi részén feltehetően az összeírás propagandisztikus céljából adódóan az ortodoxokat nem írták mind össze.

Végül mindezen szempontok alapján lássuk az erdélyi unitusok és ortodoxok számának alakulását a 18. század folyamán:

*6. Az unitusok és az ortodoxok valószínű száma
Erdélyben a 18. században*

Összeírás időpontja	Összeírt családok összesen	Valószínű lélekszám
1721a	75 000*	435 240
1721b ⁴²	?	567 000
1733	90 600	462 465
1750	?	579 227
1761	150 081	628 113
1772	?	677 000

*Acsády számítási módszerével durván: 46 000 (+ 2 x 2000 család, korrekció és más görög vallású)+ 50% = 75 000.

⁴⁰ [Az Acsády-féle, 1720–21-ben Erdély lakosságára számított 806 000 lélekszám 54 százaléka.](#)

⁴¹ Nyárády uo. idézi Chirca-t: [id. mű, \(1972. 89–95.\)](#)

⁴² [Az általunk felülkerekített adatok alapján.](#)

7. Az unitus és ortodox népesség növekedési üteme, 1721–1772

Időköz	Évek száma	Összes gyarapodás		Évi átlagos gyarapodás ⁴³	
		szám	százalék	szám	százalék
1733–50	17	116 762	25,2	6868	1,32
1750–61	11	48 886	8,4	4444	0,73
1761–72	11	48 887			0,68
1733–61	28	165 648	35,8	5916	1,09
1721a–1772	51	241 760	55,5	4740	0,8
1721b–1772	51	110 000	19,4	2157	0,3

Látható, hogy az évi átlagos növekedési ütem 0,7 és 1,1 között ingadozik az 1733–1750 periódus kivételével, amikor viszont a két érték regisztrációs módja eltérő, az első a családok, a második a személyek számát jelöli, és feltehetőleg valamelyik pontatlanabb, hiányosabb a másikonál, vagy a családok számából nem helyesen számítottuk ki a lélekszámot 1733-ra. Sajnos az adatok annyira nem megbízhatóak, hogy az eltérésekre bármilyen érvelést is lehetne alapozni. Nagyobb periódusokra (1721–1772) számolva viszont a gyarapodást, látható, hogy az még az Acsády-féle 1720–21. évi értéket véve is 0,8 százalékos évi átlagos növekedési ütem, vagyis nem annyira nagy, hogy abban számottevő részt bevándorlással kellene magyarázni. 1721 és 1733 között annyira eltérő jellegű összeírásokból származnak az adatok, hogy arra a periódusra nem is számoltunk növekedési ütemet. Értékelésünk szerint 1720–1772 között feltehetően néhány (2–3) százalékkal emelkedhetett a görögkeletiek és az unitusok aránya is Erdélyben, mert bár a vándorlási egyenlegük negatív volt, a magyaroké feltehetőleg még negatívabb lehetett. Ám semmiképpen sem ennek tulajdoníthatóan voltak abszolút többségben Erdélyben a románok a 18. század végén, hiszen az aránynövekedésben jelentős szerepük lehetett a görögkeleti cigányoknak is, akik megjelentek az egyházi összeírásokban. Ha pedig az általunk az előző részben megnövelt Erdély népességének megfelelő, 1720–21-es görög-katolikus és ortodox lélekszámmal számolunk, akkor elenyésző az évi átlagos növekedési ütem. Öri Péter alapos kutatással kimutatja, hogy a 18. század második felében Pest megyében az adatok alapján 1,19%-os természetes szaporodási ütem jellemző, és ha ezt csökkenteni kell is a születési és halálozási adatok nyilvántartásának eltérő mértékű hiányosságai alapján, még mindig 1 száza-

⁴³ Az évi átlagos szaporodási ütem a következő képlettel történt a számítás: $x = \sqrt[n]{\frac{P_{i+n}}{P_i}} - 1$.

lék körüli értékkel számolhatunk⁴⁴. Ez pedig jóval magasabb az erdélyi, Acsády-féle értékkel számolt 1720–1772 közötti 0,8 százalékos román tényleges növekedési ütemnél. Ennek az lehet a magyarázata, hogy Pest megyét dokumentálhatóan nagyarányú bevándorlás jellemezte, ám Erdélyben, mint láttuk, a vándorlások egyenlege negatív volt.

Etnikai arányok a 18. század második felében

Erdélyben az 1766-os és 1772-es összeírások már nem csupán a „román” vallások, hanem az összes vallásfelekezet lélekszámára kitérnek. Az idők során több szerző is összegezte a vallásfelekezeti adatokat, amelyek a nagyobb etnikai csoportok szerint elkülöníthetők: a magyarok durván a római katolikusok, reformátusok és az unitáriusok, a szászok az evangélikusok, míg, amint már láttuk, a románok az unitus (görög-katolikus) és az ortodox egyházak híveivel azonosíthatók. A keleti vallásúak közül megpróbálják a cigányokat elkülöníteni.

8. Az össznépesség etnikai megoszlása a 1766-ban, vallási adatok alapján (Különböző szerzők számításai, kerekítve)⁴⁵

Etnikai csoport	<i>Ballman becslése</i>		<i>Gottschling becslése</i>	
	lélekszám	arány	lélekszám	arány
Magyar	262 000	27,4	263 000	26,5
Német	131 000	13,7	130 000	13,2
Román	521 000	54,5	557 000	56,1
Cigány	40 000	4,1	40	4
Zsidó	2 000	0,3	2	0,2
Összesen	956 000	100	992 000	100

Az összeírásból a birtokos nemesség kimaradt, mivel túlnyomó többségük magyar volt, a magyarok aránya valamivel magasabbnak tétélezhető fel (1–2 százalékkal). Látható, hogy 1766-ban több számítás szerint is Erdélyben azok az etnikai arányok figyelhetők meg, amelyekhez hasonlót az 1850-es erdélyi népszámlálás etnikai, majd a későbbi dualista népszámlálások anyanyelvi adatai mutatnak. Az Acsády-féle 1721-es etnikai arányok sem különböznek ezektől számottevően, mivel az ő összesítésében a románok minimális aránya 50,2 százalék lélekszám szerint, maximálisan pedig feltehetően nem lehetett több a kisebbik 1766-os (54,5 százalékos) értékénél, mert időközben a románok számá-

⁴⁴ Őri Péter: *A természetes szaporodás alakulása és helyi változatai a 18. századi Magyarországon. In: Történelmi demográfiai évkönyv*, 2001. 212.

⁴⁵ A számadatokat ismerteti: Nyárády R. Károly: *id. mű*, 1987. 25.

nak növekedését vallási adatok szerint ismerjük, a magyarok és a németek (szászok) nagyobb arányú bevándorlása pedig ebben az időszakban nem valószínűsíthető (a mi optimális becslésünk 52 százalék 1721-re). Viszont relatíve valamivel csökkent a magyarok aránya a Magyarországra való kivándorlás hatására, valamint a cigány és a zsidó közösségek feltehetően bevándorlással is gyarapodtak ebben az időszakban, relatíve ugyancsak csökkentve valamivel a többi közösségek arányát. A románok számának alakulását részletesen tárgyaltuk az előző részben.

Az 1786. évi népszámlás az első megbízható adatforrás Erdély népességének számáról, amelyből szisztematikusan egyetlen társadalmi réteg sem maradt ki. Ezt tekintik az első „igazi” népszámlálásnak Erdélyben (és Magyarországon), amely azonban néhány szempontból még elmarad a modern népszámlálásoktól. Eszerint 1 440 986 személy élt Erdélyben és az akkori Partium területén (azaz Kraszna, Közép-Szolnok és Kelet-Zaránd megyékben; Partium nélkül pedig 1 291 607 személy, ehhez még Dávid Zoltán összegzése alapján hozzá kell adjuk az erdélyi határőr falvak lakosságát 120 730 fővel, valamint külön a katonai népességet 59 563 fővel, így összesen 1 471 900 fő élt 1786-ban Erdélyben), ám akkor sem az etnikai, sem pedig a részletes vallásfelekezeti hovatartozást nem vették számba. Az 1785–86-os népszámlálásból azt is megtudjuk, hogy a háztartásokban élők átlagos száma Erdélyben 4,99, míg Magyarországon valamivel magasabb 5,17. Thirring Gusztáv felhívja a figyelmet arra, hogy a számlálási íveken a „családok” rovatban valójában a háztartásban élők száma szerepel, ami valamivel magasabb az igazi családlétszámnál. Ez közvetve igazolja azt a feltételezést, hogy a 18. század második felében az átlagos háztartásnagyságot Erdélyben joggal lehet 5 főre tenni⁴⁶. Ám az összlétszám alapján fény derül arra, hogy az összes régebbi vallási összeírásból a népesség egy kisebb része kimaradt, hiszen túl nagy az eltérés az 1766-os vagy az 1773-as és az 1786-os összlétszám között, márpedig ezt nem lehet a bevándorlás számlájára írni, hiszen az 1766-os etnikai arányok lényegében a 20. század elejéig fennmaradtak, az pedig lehetetlenség, hogy 1766 és 1785 között a népesség egyharmadát kitevő, az őshonos népesség arányaival megegyező, párhuzamos román, magyar és német (szász) bevándorlás történt volna Erdélybe. Az Adótabellákon Csetri Elek és Imreh István összesítésében az akkori Partiummal együtt 1766/67-ben 258 359 család szerepel, Partium nélkül pedig 231 978 család, és ha hozzászámítjuk a nem adózó szegényeket, akkor láthatjuk (5-ös szorzóval 1 159 890 lélek, ehhez jön még mintegy 81 000 nem adózó⁴⁷), hogy a népességszámnak egymillió kétszázezer fölött kellett lennie, tehát a felekezeti összeírások is igen hiányosak.

⁴⁶ Thirring, Gusztáv, *Magyarország népessége II. József korában*, Bp., 1938, 29.

⁴⁷ Ezt úgy számítottuk ki, hogy összevetettük az 1791-es adókimutatásban szereplő háztartásszámot az 1785–86-os népszámlálás megfelelő háztartásszámával. A kettő közötti különbség mintegy 7 százalékát teszi ki az adózóknak.

Az 1784/87-es erdélyi népszámlálás egyik feldolgozását N. Giurgiu végezte. Tanulmányában a népesség etnikai összetételét Preiss báró 1773-as, a Nagyfejedelemség vallási összetételéről készült jelentésére alapozza⁴⁸. Preiss jelentése alapján Erdély vallási összetétele az alábbi volt:

*9. Erdély népességének vallásfelekezeti megoszlása 1773-ban,
Preiss szerint*

Felekezet	Lélekszám
Görög-katolikus	119 232
Ortodox keresztény	558 076
Lutheránus	130 884
Római-katolikus	89 135
Református	140 043
Unitárius (ariánus)	28 647
Összesen	1 066 017

Am Giurgiu téved, amikor kritikátlanul átveszi ezeket az adatokat. Először is láttuk, hogy már 1766-ban is a népesség összlétszáma 1,15 millió körül lehetett, így a jelentésben lévő 1 066 017-es lélekszám hiányos 1773-ra vonatkozóan, a reális értéknek 1 200 000 fölött kellett lennie. Másik tévedése, hogy a felekezeti hovatartozást minden további nélkül átalakította nemzetiségivé, a görög-katolikusokat és az ortodoxokat románként, a lutheránusokat szászokként, míg a többi magyaroként tüntette fel, eszerint a románok aránya 63,5, a magyaroké 24,1, míg a szászoké 12,4 százalék. Ezek az arányok több román kézikönyvbe és tankönyvbe bekerültek az utóbbi évtizedekben, a román nacionalisták számára azt sugallva, hogy a magyarosítás eredményeként a románok aránya 1910-re mindössze 53 százalékra szorul vissza, a magyarok körében pedig, akik ezt átvették, valamilyen jelentős román bevándorlás feltételezésére adott okot az 1720–1773-as időszakra vonatkozóan⁴⁹. Ugyancsak az 1766–67-es adatok alapján láthattuk, hogy a görögkeleti cigányok száma ekkor már nem elhanyagolható. Továbbá az 1850-es népszámlálás alapján megtudhatjuk, hogy a görögkeleti és görög-katolikus népesség és a románok aránya között 2,9 százalékos volt a különbség, míg a cigányok 3,7 százalékát teszik ki a népességnek. 1773-ban így a cigányok egy részét, 2 százalékát a görög vallásúakból, további két százalékát pedig a többi népesség arányából vonjuk le. Aztán éltek Erdélyben örmények és zsidók is, még ha kis számban is. Az etnikai arányszámok megállapításához még figyelembe kell venni, hogy a becslést végző Preiss milyen forrásokra épített. Egyrészt az adóösszeírásokra, amelyek, mint láthattuk, hiányosak voltak, és minimálisan 10 százalékkal korrigálandók.

⁴⁸ N. Giurgiu, *Populatia Transilvaniei*, 1972, 110.

⁴⁹ Lásd: D. Prodan, *Transilvania și iar Transilvania*, 1992, 57.

Emellett a különböző felekezetek híveinek számát illetően a legpontosabb adatok a görög-katolikusokról és az ortodoxokról voltak, lévén, hogy három összeírás is készült róluk a megelőző évtizedekben. Így e két felekezet híveinek száma, 677 308 lélek, viszonylag pontos, a fennmaradó többi felekezet híveinek együttes száma 390 000 lélek a minimális, 1,2 milliós összlétszám mellett, a katonai népesség nélkül (a Partium nélküli területre). Ebben az esetben az 56,5 százaléknyi görög vallásúakból a románok aránya összesen 54,5 százalékra tehető. További 2 százalékot a cigányok tehetek ki, és ha elfogadjuk, hogy a szászok aránya a 18. század elején megfigyelt 13 százalékról valamit csökkent, akkor 12 százalék körül mozoghatott 1773-ban. Ezenkívül a fennmaradó 30 százalékból még le kell vonnunk 2 százalékot a nem görög vallású cigányokra, további 0,5 százalékot zsidók, örmények és más, nyugati vallású kisebbségek, a maradék 29 százalékot pedig a magyarok teheték ki.

Érdeemes összevetni az 1720–21-es eredeti Acsády-féle, illetve az általunk korrigált erdélyi népességszámot az 1785–86 évivel, valamint etnikumonként is úgy megvizsgálni, hogy a fenti, 1773-as etnikai arányokat átszámoljuk az 1785–86-os népességszámra, a természetes szaporulat kiszámítása érdekében.

10. Erdély népességszáma és etnikai összetétele 1720–21-ben és 1785–86-ban, átszámítva és korrigálva

Évek	Össznépesség	Román		Magyar		Német	
	szám	arány*	szám	arány	szám	arány	szám
1720–21 Acsády	806 221	52	419 234	32,5	262 021	13,5	108 840
1720–21 (saját)	1 050 000	52	546 000	32,5	341 250	13,5	141 750
1785–86	1 471 900	54,5	802 185	29	426 851	12	176 628
1850	1 796 252 ⁵⁰	57	1 028 263	27	480 987	11	192 270

*A 100%-ig terjedő különbségek a cigányokat és más etnikai kisebbségeket jelölik.

Az így nyert etnikumonkénti népességszámok 1786-ra reálisnak tűnnek, még ha az 1850-es adatokkal mérjük is össze azokat, amelyek Dávid Z. szerint kissé felfelé torzítanak a románok javára⁵¹. Ezt figyelembe véve láthatjuk, hogy ha a torzítás 1,5–2 százalékos, akkor az 1785–86-os etnikai arányok 1850-ben is fennálltak.

⁵⁰ Forrás: Rotariu, T. (szerk). *Recensământul din 1850, Kolozsvár, 1996 alapján.*: A 2 061 645 lakosból a Partiumot 265 393 lélekre számoltuk, technikai okokból nem vonva le a körösbányai járást, de levontuk a ma Szilágy megyéhez tartozó részét az újkori Kolozs vármegyének, amelyek kiegyenlítik egymást és etnikai megoszlásuk hasonló.

⁵¹ Dávid Z., *id. mű.*, 1957.

*11. Évi átlagos növekedési ütem a 18. században
Erdélyben etnikumonként*

Periódus	Össznépesség		Román		Magyar		Német	
	számban	p	számban	p	számban	p	számban	p
1721a – 1786								
Acsády	10241	0,9	5891	1	2536	0,75	1042	0,74
1721b – 1786 (saját)	6490	0,52	3941	0,59	1317	0,34	536	0,34

p – az évi átlagos növekedési ütem arányszáma százalékban.

Az évi átlagos növekedési ütemek nemzetiségenkénti alakulását mindkét 1720–21-es lélekszámra kiszámítva láthatjuk, hogy még az eredeti Acsády-féle adatokra is realiztikus ütemek számolhatók, míg ha a megemelt értékekre számoljuk, akkor mindegyik nemzetiség esetén a természetes szaporulatnál kisebb növekedés figyelhető meg. A legnagyobb növekedési ütemet a román népesség produkálja, de az is messze elmarad a korabeli magyarországi növekedési értékektől. Meglepő, hogy a magyarok és a németek növekedési üteme mindkét számítás szerint igen közel áll egymáshoz, bár ennek okai eltérőek. A szászok természetes szaporulata messze elmarad a magyarokétól, míg ez utóbbiak kivándorlása Erdélyből Magyarországra és Moldvába számottevő volt. Söllner adatai szerint például 1830–1843 között a lutheránus szászok természetes szaporodási arányszáma csupán 3,7, míg a református magyaroké 9,9, a görög katolikus románoké 8,6, az ortodoxoké 11,3 ezrelék, (a románok egy része mellett ide tartozott a cigányok nagyobb része is), az össznépesség 8,8 ezrelékes arányszámához képest⁵². Ezek az eltérések a 18. század végén is fennállhattak.

Ami az 1720–21-es reális erdélyi népességszámot illeti, a fenti becslések arra utalnak, hogy az 1786. évihez viszonyított, erdélyi népességnövekedést produkáló, 1720 és 1750 között Erdélyből el nem vándorolt nettó népesség lélekszáma e korszak kezdetén 850 000–900 000 között lehetett, így mintegy 150 000 személy vándorolt ki a tartományból, bár ez csak hozzávetőleges érték, hiszen a vándorlás lehetett nagyobb mérvű is, de később a népesség egy része visszavándorolhatott. A kivándoroltak románok és magyarok lehettek, ezek etnikai megoszlása az 1721-es román-magyar egymáshoz viszonyított arányok szerint oszlott meg, bár úgy tűnik a magyarokat kissé jobban érintette a kivándorlás, lévén, hogy a moldvai csángótelepek egy része is a madéfalvi veszedelem után a 18. században keletkezett, ennek következtében a románok javára kis mértékű, 2–3 százalékos térnyerés észlelhető. A Magyarországra irányuló kivándorlás tárgyalására a következő részben még visszatérünk.

⁵² Söllner, J.: *Statistic des Grossfürstentums Siebenburgen, Nagyszeben, 1856. 298–350.*

A népesség etnikai összetétele a Partiumban és Kelet-Magyarországon

Erdélyi szempontból ugyancsak érdekes a népesség etnikai összetételének feltárása azon a 18. századi kelet-magyarországi területen, ami ma Romániához tartozik, és amit néha Partiumnak neveznek, máskor a „tág értelemben vett Erdély” kategóriájába foglalnak bele. Köztudott, hogy a fejedelemségkori vagy a Habsburg idők Partiuma sem egyezik azzal a magyarországi területtel, amely 1920-ban Romániához került. Arra itt nem vállalkozhatunk, hogy a mai területre pontosan átszámítsuk az összes 18. századi összeírás adatait. Csupán néhány szempontra szeretnénk felhívni a figyelmet, amelyek e terület 18. századi etnikai arányaira vonatkoznak.

Acsády 1715–20-ra azon magyarországi megyékben, amelyek ma részben vagy teljesen Romániához tartoznak, az alábbi etnikai arányokat állapította meg a maga névelemzési módszerével:

12. A partiumi vármegyék adózó családfőinek etnikai megoszlása 1715–20-ban Acsády becslése alapján,

Megye	Összesen	Családok abszolút számokban				Százalékban			
		magyar	német	román	más	magyar	német	román	más
Máramaros	2736	703	10	143	1880	25,69	0,37	5,23	68,71
Szatmár	3400	3051	63	269	17	89,79	1,85	7,92	0,38
Kövár	745	206	6	530	3	27,65	0,89	71,15	0,40
Közép-Szolnok	2595	1885	2	705	3	72,64	0,08	27,17	0,11
Kraszna	975	748	–	219	8	76,72	–	22,46	0,82
Bihar	9242	8297	32	913	–	89,77	0,35	9,88	–
Arad	573	40	94	439	–	7	16,40	76,61	–
Zaránd	2552	294	–	2256	2	11,52	–	88,40	0,18
Marosi határország	884	73	–	228	583	8,26	–	25,79	65,95
Összesen	23702	15297	207	5702	2496	64,5	0,9	24,1	10,5

Sajnos az eredmények közvetlenül nem mondanak sokat, mert egyes vármegyékben a románok aránya feltűnően alacsony, bár azon vármegyék jó részét vagy teljes egészét demográfiai téren a románok uralják. Így Kövárban, Bihar megyében és a Marosi határországban az összesítés alapján túl alacsony a románok aránya, itt a névelemzési módszer majdnem teljesen csődöt mondott. Az elsőt csaknem teljes egészében, Közép-Szolnokot és Krasznát legalább fele részben románok lakják a korabeli források szerint is, Bihar vármegye keleti fele is román többségű régió, és ugyanakkor a románok az egész vármegyében Acsády adatai szerint a 10 százalékot sem érik el. Ezek szerint az összeírt né-

pesség legalább 35 százaléka román kellett, hogy legyen. Átszámítva ezt a mai romániai területre, hozzávetőlegesen 4000 Bihar és Szatmár vármegyei magyar⁵³ és 1800 máramarosi rutén adózó családot ki kell hagynunk, mert azok Magyarország, illetve Ukrajna területére esnek, így a maradék partiumi adózó népesség 17 902 porta. Ennek 64 százaléka magyar, 32%-át pedig román nevének teszik ki. A névelemzési torzításokat korrigálva Acsády az összesített magyarországi adatoknál a románok arányát 3,43-ról 5 százalékra emeli⁵⁴. Ez az 1,57 százalék 27 889 családot jelent, amit Acsády a magyarok számából von le. Eszerint a román nevű családok száma 8413-ra emelkedik. A románok lélekszáma Acsády szokásos 6-os szorzószámával és a további 50 százalékkal növelve 75 717 lélekre tehető.

A Partium népességének etnikai összetételében azonban fontos szerepet játszik a Bánság 1720 körüli népességszámának feltárása. Ezt Acsády Szentkláray munkája alapján 30 000 főben állapítja meg, amit Dávid Zoltán hihetetlenül alacsonynak talál: „*A Mercy-féle térkép(nek) ...vizsgálva szembeötlő, hogy nagyobb néptelen zónák csak Torontál északi részében vannak, míg különösen Krassó-Szörényt aránylag sűrűn hálózzák be a románok hegyektől és erdőktől védett, régi településű falvai. Ezeknek lakosságából bőven jutottak továbbköltöző rajok az elnéptelenedett temesi és torontáli, ...sőt aradi vidékekre is*”. Ugyancsak Dávid Zoltán írja, hogy Czoernig szerint a Temesközbe később 60 000 német telepes érkezett, s a németek száma 1840-ben 181 565 lélek. Becslése szerint a Temesköz népessége 1720-ban meghaladta a 200 000 főt.⁵⁵

Megpróbáltuk rekonstruálni a Partium népességét etnikumok szerint. Figyelembe vettük Dávid Zoltán már hivatkozott véleményét, miszerint a tulajdonképpeni Magyarország népességét az Acsády-féle adatokhoz képest átlagosan 64 százalékkal kell növelni, így az alábbi eredményeket kaptuk:

⁵³ [Ha e megyék 1785–87-es népszámláláskori népességének a mai határ magyar oldalára jutó arányát alkalmazzuk az 1720-as családlétszámra, akkor éppen pontosan 3860 család jut Magyarország területére. Bár nyilván ezek az arányok változhattak.](#)

⁵⁴ Acsády, [id. mű, 1896.](#), 49.

⁵⁵ Dávid, [Z., id. mű, 1957.](#) 191.

13. A partiumi vármegyék lakosságának etnikai megoszlása (Temesközrel, a mai romániai területre számítva) 1715–20-ban Acsády és Dávid Z. alapján, korrigálva

Megye	Össze- sen	Lélekszám abszolút számokban				Százalékban			
		magyar	német	román	más	magyar	német	román	más
Partium ⁵⁶									
Marostól északra Temesköz keleti (és középső) része	264233	126729	2642	124175	7927	58	1	38	3
Összesen	190000	10000	–	160000	20000	5	–	84	11
	454233	136729	2642	284175	27927	30	0,6	62,5	6,9

Látható, hogy ha becsléseink és korrekcióink nagyságrendje helyes, akkor a Partium ma Romániához tartozó területén az 1720-as etnikai arányok nem különböztek gyökeresen a 19. századiaktól. Ám a népsűrűség jóval alacsonyabb volt, hiszen később, a 18. század végétől kezdve ezen Partiumi terület népességszáma közel állt az erdélyihez, 1720-ban pedig annak kb. felét tette ki. Hasonlítsuk össze az össznépesség számát és vallási összetételét nagyobb csoportonként Thirring Gusztáv 1782. és 1804. évi vallási összeírásainak átszámítása alapján a románok arányának megállapítása érdekében. A vármegyéknek a mai Romániához tartozó területen levő részeire átszámolt népességszámok N. Giurgiutól származnak⁵⁷:

⁵⁶ Az előző táblázat népességéből kihagytuk Máramaros északi, rutén-lakta részének és Bihar ma Magyarországhoz tartozó részének népességét. A szétválasztás hozzávetőleges. A Temesköz keleti részén élő népesség számának becslése a Dávid Z.-féle minimális értéken alapul, abból kiindulva, hogy ha az idézet alapján a ma Szerbiához tartozó, akkori Torontáli részek voltak a legritkábban lakottak, akkor a mai romániai területre a [200190 000-es lélekszám](#) reális lehet. Az etnikai összetétel becsléséhez [Dávid Zoltán](#) leírására alapozva [én a szerző](#) végeztem (VV).

⁵⁷ [Giurgiu, N., id. mű 1972., 102. old.](#)

14. A Partium népességszáma (a ma Romániához tartozó területen)
az 1785–87-es népszámlálás alapján

Megye	Lélekszám abszolút számokban				
	Összesen	Román	Magyar, német és más nyugati keresztény	Zsidó	Más (görög vallásúak)
Máramaros	34875	21200**	3875	1000	8800
Szatmár	77208	35000*	39639	2569	
Közép-Szolnok	149190	75000*	73575	615	
Bihar	230031	147000**	81938	1093	
Arad	151482	118500**	22630	352	10000
Temes és Torontál	189599	100000*	71102	118	18379
Krassó	188469	162520**	15425	44	10480
Határőrvidék	124000	100000*	4000	?	20000
Összesen	1144854	759220	312184	5791	67659
Százalékban	100	66,3	27,2	0,5	6

*Becsült érték (a 19. századi népszámlálások alapján), mert a vármegyében az összes románt és rutént görög katolikusnak jegyezték be, és így a római katolikusokkal összesítve jelennek meg a kimutatásban. A nem román görög vallásúak számának becslése visszaszámítással történt. Azt vettük alapul, hogy a mai romániai területen Erdély és a Partium népessége 1786-ban 61 százalékát tette ki az 1880 évinek.

**A szerbek, illetve a rutének becsült számát levontuk és a „más” rovatba tettük át. Biharban úgy számítottuk, hogy a magyarországi oldalon élő ortodox románok és a romániai részen élő görög-katolikusok kiegyenlítik egymást.

A fenti táblázat alapján látható, hogy a „Partium” népessége 1785–86-ban közelít Erdély népességszámához, de azért elmarad attól, annak mintegy 78 százalékát teszi ki, szemben az 1720-as mintegy 50 százalékkal. Ez azt jelenti, hogy az országrészbe számottevő mértékű bevándorlás irányult, amit a németek (svábok) esetében dokumentálhatunk is, ezenkívül ismeretlen mértékű román és magyar bevándorlás is történt Erdélyből. A románok aránya az 1721-es korrigált adatokhoz képest 3,8 százalékkal emelkedett, a magyarok aránya pedig majdnem ugyanannyival csökkent, amennyiben az arányok helyesek. Ha valóban így történt, akkor annak az erdélyi bevándorlás az oka, mivel az erdélyi magyarok egy része feltehetően még nyugatabbra, az Alföldre vándorolt. Így a magyarok aránya nem emelkedhetett a fenti táblázatban felsorolt megyékben. Ám ha a Bánság román népessége néhány ezer fővel magasabb volt 1721-ben, mint ahogy mi becsültük, akkor a vizsgált partiumi-kelet-magyarországi terület etnikai arányai 1786-ra jóformán nem változtak. Magyarok (és kisebb számban szlovákok) még Észak-Magyarországról is vándorolhattak az Alföld keleti szélére (a szlovákok esetén ez dokumentálható is). Hogy miért elsősorban Erdélyből kellett érkezniük a román bevándorlóknak, azt az alábbi táblázat alapján következtethetjük ki (persze kisebb mérvű, pár ezer családot felölelő román

bevándorlás a Bánságba Olténiából, és északabbra Moldvából is igen valószínű, jelzik ezt a fennmaradt Moldován családnevek):

15. Magyarország és Erdély össznépességének etnikai arányai 1720–1890 között (az 1720–21-es összeírás területére számítva⁵⁸)

Etnikum	Abszolút számokban	Százalékban		
	1720–21	1720–21	1840	1890
Magyar	1 161 208	45,49	45,98	45,63
Német	338 471	13,26	11,41	11,64
Tót-rutén	454 699	17,82	20,07	16,45
Szerb-horvát	108 727	4,26	6,61	2,98
Román	489 493	19,17	15,46	14,81
Egyéb	?	–	0,47	1,49

Az 1720–21-es összesítésbe Acsády már a nem adózó nemesség becslést számát is beleveszi, akiknek legnagyobb részét a magyarokhoz sorolja. Acsády eredeti táblázatában is⁵⁹ ezek a százalékok szerepelnek a nemzetiségi arányok időbeli összevetésére.

Számunkra azért tanulságos ez, mert a románok nagyméretű aránycsökkenése 19 százalékról 15 százalékra éppen azt mutatja, hogy az ő vándorlási egyenlegük a történelmi Magyarországra (Erdéllyel együttvéve) ha pozitív is volt, mégsem számottevő a 18. században, így a nagyszámú betelepülő között a 18. században a románok jelentéktelen arányt képviseltek. Hiszen ha a románok betelepülése nagyarányú és folyamatos lett volna 1720 és 1840 között, akkor arányuknak Magyarország és Erdély 1721. évi területén legalább állandónak kellett volna maradnia, vagy emelkednie kellett volna.

Hasonlóképpen megcáfolódik Pápai Béla következő megállapítása is: „Úgy véljük, túlzott tévedés nélkül mondhatjuk, hogy a Magyarországon élt nemzetiségek között mind a bevándorlást, mind a bevándoroltak természetes szaporodási arányát tekintve a románok voltak az élenjárók, tehát azok, akik Erdély népességének jelentékeny hányadát képezték már a XVIII. században is”⁶⁰.

Acsádi Györgynek egy igen tanulságos táblázata van arról, hogy különböző természetes szaporodási ütemek (0,8–1,2%) és kétféle bevándorlási lélekszám-becslés (500 000, illetve 1 000 000) mellett mennyinek kellett lennie Magyarországnak népességének (Erdéllyel) 1721-ben ahhoz, hogy elérhesse 1787-ben a

⁵⁸ [A történelmi Magyarország területe a Bánság \(Temesköz\) és a katonai határőrvidék nélkül. Más. 19–20. századi statisztikákban a románok arányának csökkenése azért nem tűnik fel, mert a Bánsággal együtt nem ennyire látványos az eltérés a 18. és a 19. századi arányok között.](#)

⁵⁹ [Acsádi Acsády I. id. mű, 1896. 51.](#)

⁶⁰ [Szerző, mű, Pápai, 1963. Kovácsics 63-ból???????????????? id. mű, 151.](#)

8,3 milliós lélekszámot⁶¹. A táblázatból kiolvasható, hogy a 4,2 milliós 1720–21-es lélekszám esetében az 500 000-es bevándorlási értékhez 0,8 és 1 százalék közötti természetes szaporodási ütem szükséges, ami több szerző szerint is reális⁶² erre az időszakra. Márpedig ha az 1720–1787 között bevándorolt németek létszámára (és 1787-ig született leszármazottaikra) a Dávid Zoltán-féle 400 000-es felső értéket elfogadjuk (hiszen ők azok, akik betelepődését szisztematikusan dokumentálni lehet), akkor a fennmaradó 100 000-et sorrendben a szerbek, horvátok, rutének, cigányok, románok, csehek, morvák és mások tenéki. A románokra nem több mint 20 000 személy jut, ami, mint hangsúlyoztuk már, a pozitív vándorlási egyenleget jelenti, tehát jóval többen is jöhettek, de ugyanakkor távoztak is el helyettük őshonos erdélyi és magyarországi románok.⁶³

Az 1785–86-os népszámlálás arra is lehetőséget ad, hogy az összeírásakor helyben élő idegenek származási helyét, illetve az elvándoroltak célterületét is megismerjük, tudva azt, hogy a népszámlálásnak voltak jelentős technikai korlátai is az ilyen irányú adatok felvételében: nem mindig tudták pontosan az elvándoroltak tartózkodási helyét a hozzátartozóik. A népszámlálás 20 833 idegent talált, aki nem az állandó lakhelyén lakott, és 23 218 távollevőt regisztrált. Ez 2385 személyi vándorlási veszteséget jelent Erdély számára. Ha megvizsgáljuk az idegenek származási helyét, akkor láthatjuk, hogy csupán 660 volt külföldi, a többi a monarchiából vagy más megyékből, esetleg más településről származott. Magyarországon 14 000 idegent regisztráltak, akik más osztrák tartományokból jöttek, ezek jelentős része Erdélyből származhatott. Közülük 2217 élt az Erdéllyel határos megyékben, míg ezen megyékből mindössze 468 személy élt az „országán kívül”, feltetetően Erdélyben. Ez jól mutatja, hogy Erdély és Magyarország vándorlási egyenlege Erdély szempontjából erősen negatív lehetett végig a 18. században.⁶⁴ Faragó Tamás részben ugyanezen adatokat a történelmi Magyarországra megyénként is feldolgozta. Ez alapján jól látható, hogy a vándorlási mozgékonyabb a nyers vándorlási arányszám alapján Erdélyben átlagban magasabb, mint Magyarországon, ez az egyik oka annak, hogy a részadatok elemzésével egyes szerzők, mint láttuk, nagyarányú bevándorlást feltételeznek Erdélybe a keleti és déli szomszéd országokból. Ám a vándorlási egyenleget nézve, Beszterce-széket leszámítva, ez Erdélyben mindenhol negatív vagy a magyar átlag alatti, míg a külföldi származású bevándor-

⁶¹ ~~Acsádi Acsády György: Az 1784-85-ös évi népszámlálás és az ezen alapuló népességyilvántartások, 1957. 235.~~

⁶² Lásd Dávid Z. és Öri Péter már hivatkozott megállapításait.

⁶³ Természetesen a tulajdonképpen Magyarországra Erdélyből akár 100 000-nél több román (és nem csupán több tízezer magyar) bevándorolhatott, ám ez a történelmi Magyarországára vonatkoztatva belső vándorlásnak minősül.

⁶⁴ ~~Thirring Gusztáv, id. mű, 1938. 34. 139–140. old.~~

lók arányát véve alapul, már egyértelműen minden erdélyi megyében a lehető legkisebb ez az arány és általában kisebb, mint Magyarországon⁶⁵.

Dávid Zoltán 4 milliós becslése nagyjából bizonyára megállja a helyét a történelmi Magyarország 1720–21. évi lakosságát illetően, ám annak belső etnikai összetétele valószínűleg mégis az Acsády-féle becsléseket követi, mégpedig úgy, hogy Erdély népességszáma valóban valahol a 800 ezer és az egymillió között mozgott. Ide kívánczok Pápai Béla becslése, ami 4,1–4,2 millió körül van a két országrészre összesen⁶⁶. Talán ennek a felső határa az igazán reális, amelyből azonban Erdélyre 1 millió jutna a fennebb ismertetett megfontolások alapján (a magyarországi felkerekítés arányának kevesebb, mint felét véve alapul). Az Acsády névelemzési torzításai következtében azonban a tulajdonképpen (1715–21 körüli Erdély nélküli) Magyarország területén élő románok aránya magasabb volt, mint az általa névelemzéssel számított 3,4 százalék, amit több kritikus is mond, hiszen a torzítások iránya minden szempontból a nem magyar népek, és különösen a románok számát csökkentette.⁶⁷ Ám Acsády a nemzetiségi statisztikáit az országos arányok kiszámításakor korrigálta. Korrigálás nélkül a románok aránya 18,2 százalék körül lett volna Magyarország és Erdély népességében összesen, tehát Acsády Ignác kb. 1 százalékponttal emelte a románok arányát Magyarországon, feltehetőleg a magyarok számlájára.

Ezek után Dávid Zoltán azon érveit kellene megvizsgálnunk, amelyeket a románok számának 1700 és 1840 közötti növekedéséről fejt ki, aminek eredményeként 350–400 000 román bevándorlásával számol ebben az időszakban⁶⁸. Ám a tévedésének az a fő oka, hogy elfogadja Jancsó Benedek becslését 1700-ra, miszerint a románok száma akkor 250 000 lett volna. Ám a becslés nem alapult megbízható összeíráson, és az sem valószínű, hogy 1720-ig majdnem annyi román bevándorolt volna, mint amennyi addig élt Erdélyben, hiszen másképp nem lehetne megmagyarázni az Acsády-féle számadatokat a románokat illetően. Valószínű, hogy a románok száma Erdélyben jóval magasabb volt 1700-ban, 350 000 lélek körüli. Azt pedig már részletesen kimutattuk, hogy 1720 és 1840 között nem bizonyítható nagyarányú román bevándorlás a történelmi Magyarországon kívüli országokból. Ugyanígy nem helyénvaló Dávid Zoltánnak az a számítása, amellyel a bevándorlók és leszármazottaik számát becsüli Kovács Alajos nyomán etnikumonként 1910-re, miszerint akkor 1,5 millió olyan román élt volna az országban, akik 1700 után bevándoroltak leszármazottai lennének, ugyanis a románok számának emelkedése az 1720-as Acsády-féle adatokból kiindulva két jelentős tévedést tartalmaz: a Temesköz

⁶⁵ Faragó Tamás: *A máig élő múlt, Demográfia 1/1998. 7-38. I-III. térképek.*

⁶⁶ Pápai: *Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején, In: Magyarország történelmi demográfiája, 1963. 151.*

⁶⁷ Lásd: Dávid Zoltán: *id. mű, 1957* 63. 157. Nyárády, Nyárády R. K., *id. mű, 1987. 17.*

⁶⁸ Dávid Z., *id. mű, 1957. 172–173.*

keleti részének majdnem színromán és jelentékeny számú népessége hiányzik, az erdélyi románok adatai nincsenek felszorozva a kb. 64 százalékos szorzóval vagy annak egy részével (aminek eredményeként Magyarország össznépességét 4 millióra becsüli), végül a partiumi románok egy részét Acsády magyarnak számolta a nevek alapján. Mindezen torzítások a bevándorlók leszármazottai által a későbbi adatokban hatványozottan jelentkeznek.

Az előző alfejezetben készített számítások alapján a történelmi Magyarországon élő románok együttes száma 1720-ban 750 000 körül lehetett még akkor is, ha Erdély népességét csak a Dávid-féle 64 százalékos szorzó felénél kevesebbel (30%) számoljuk ki (és azon belül is a románoknak csak minimális arányát vesszük alapul Erdélyben). Ám Dávid Zoltánnak igaza van abban, hogy az Erdélyből Magyarországra irányuló vándorlás viszont jelentősebb lehetett, mint azt régebben gondolták a történészek. Hogy honnan lett volna Erdélyben olyan népességfőlétséggel, amelyből jutott Magyarországra is? Az 1720-as erdélyi népességszámot Dávid Zoltán nem tartotta fontosnak felkerekíteni az említett 64 százalékos magyarországi kulccsal (aminek eredményeként a 4 milliós összlélekszámot kapta). Márpedig ha ezt megtette volna, akkor könnyen megválaszolható lenne e kérdés. A Magyarország vonatkozásában Dávid Zoltán által felhozott érveket végignézve Erdélyben is élhettek szegények 1720 körül tetemes számban, akik nem adóztak, aztán az összeírók sem lehettek lelkesebbek a magyarországiaknál és így tovább. A Székelyföld és a Szászföld összeírásainak a vármegyékhez képest való nagyobb megbízhatóságát már Acsády is figyelembe vette az első körben a differenciált kulcsok alkalmazásával, akár a magyarországi városok esetében, ezért erre többet hivatkozni nem helyénvaló, hisz az adóösszeírások nem népszámlálások voltak, így természetüknél fogva hiányosak a népesség teljes számát illetően, bármennyire is „jól” végezték azokat. Ezek alapján az 1720-as korrigált erdélyi jó egymilliós összlélekszámból hozzávetőlegesen 150 000 személy, mintegy 100 000 román és 50 000 magyar távozhatott a szomszédos magyarországi vármegyékbe. Még mindig maradt kb. 850 000 személy, akiknek leszármazottait találják az 1785–1786-os népszámláláskor Erdélyben.

Következtetések

A történelmi Erdély népessége 1720–21-ben valamivel 1 millió fölött lehetett, ennek minimálisan 50, maximálisan 55 százaléka román, 30–35 százaléka magyar és 13–14 százalék német lehetett Acsády Ignác névelemzési módszere és az azzal járó egyirányú torzítások korrigálásának feltehető optimális mértékei alapján. Az erdélyi népességszámok lényeges bevándorlást nem valószínűsítenek a tartományba a 18. században. A többirányú vándormozgások azonban

kis mértékben módosíthatták az etnikai arányokat a románok javára a 18. század végére.

A történelmi Magyarország Erdéllyel együtt számolt népességében a 18. század elején Erdély népessége nagyobb arányt képviselt, mint a század végén, tekintettel arra, hogy a gyéribben lakott, volt török hódoltsági területekre telepések érkeztek, ezek pedig aktív korúak lévén feltehetően a szokásosnál nagyobb természetes szaporodási mutatókat produkáltak, így a népesség növekedése egyes partiumi területeken is nagyobb lehetett, mint Erdélyben. Nem elhanyagolható az Erdélyből Magyarországra való vándorlás, amely az erdélyi magyar–román arányt nem befolyásolta lényegesen, mert mindkét etnikumhoz tartozók vándoroltak ki, de helyileg feltehetően akkor csökkent le a Kolozsvártól északnyugatra eső területek magyarságának aránya, a románok vesztesége pedig feltehetően inkább Dél-Erdélyben lehetett számottevőbb Acsády korabeli dokumentumokon alapuló közlései alapján. Nem igazolható viszont a románok nagyarányú 18. századi, a történelmi Magyarországra való bevándorlásának elmélete. Ezt mutatja egyrészt az erdélyi románok lélekszáma növekedési ütemének vizsgálata, másrészt pedig az a tény, hogy a történelmi Magyarország Erdéllyel együttes népességén belül a románok aránya 1720 és 1840 vagy 1720 és 1890 között nem növekedett, hanem számottevően csökkent, 19 százalékról 15-re, ami azt mutatja, hogy inkább más etnikumok gyarapodtak a bevándorlás által. Az aránycsökkenés viszonylagosan azzal is együtt járt, hogy a 18. század végére Erdély népességének súlya újra kisebb lett a történelmi Magyarországon belül, a románok pedig Erdélyben koncentráálódtak. A románok nagyarányú bevándorlásának elméletét az egyes kutatók valószínűleg azért sem tudták meghaladni, mert megtévesztették őket azok a belső vándormozgások, amelyek Erdély és Magyarország között a 18. században lejátszódtak, és amelyben a románok részvételének nagyságrendje még nincs feltárva.

Erdély és a ma Romániához tartozó partiumi terület 18. századi népessége összetételének vizsgálatában azonban még számos részletet illetően maradtak feltárandó kérdések. A kérdéskörrel kapcsolatban a további kutatásokat illetően az alábbi tanulságokat vonhatjuk le.

1. A románok „bevándorlás-elméletének” mint hipotézisnek a dokumentálásakor és az okok feltárásakor az azt alátámasztó információk gyakoriságát és súlyát mérjük össze a fordított irányú vándorlási folyamatokat tanúsító közlések gyakoriságával és nagyságrendjével. Ne tekintsük az elmélet bizonyítását „nemzeti célnak”, amit mindenáron igazolni kell, hanem az egyes történelmi korszakokat illetően legyünk képesek „elvetni” a hipotézist, ha az adatok azt nem támasztják alá.

2. Tegyük különbséget a népességszámra és az etnikai összetételre vonatkozó, „légből kapott” becslések (lásd az 1713-as kormányhatósági, az 1640-es Vasile Lupu-féle) és a különböző összeírásokon alapuló esztimációk forrás- és információértéke között. Lehetőleg ne számoljunk természetes szaporulati

és/vagy vándorlási egyenlegeket és arányszámokat megbízhatatlan becslések és lakossági összeírások alapján nyert számértékek között, mert a tévedés lehetősége akkora, hogy a levonható következtetéseknek nincs értelmük.

3. Legyünk fokozottan figyelemmel a családok, a háztartások és a porták átlagos nagysága közötti különbségekre, majd a használt szorzószámokra a lélekszámok kiszámításakor, különösen, ha az eltérő céllal készült (adó-, illetve vallási) összeírások alapján számított lélekszámokat idősorba kívánjuk helyezni és növekedési ütemeket szeretnénk kiszámítani, mivel az összeírások céljából, jellegéből és a körülményeitől függően különböző számú és típusú társadalmi csoportok maradhattak ki azokból.

IRODALOM

- Acsády Ignác 1896. *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1720–21.* Atheneum, Bp. (Magy. Stat. Közl. Új folyam XII.)
- Acsádi György 1957. Az 1784–85-ös évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnyilvántartások. In Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*, Budapest, 224–241.
- Ballmann, J. M. 1801. *Statistische Landeskunde Siebenbürgens im Grundrisse.* Hermannstadt,
- Bunea, Aug. 1901. *Statistica românilor din Transilvania in anul 1750.* Sibiu.
- Chircă, H. 1972. *Întregire la conscripția confesională din 1733 privind populația românească din Transilvania. Populație și societate*, vol I. Cluj.
- Ciobanu, V. 1926. *Statistica românilor din Ardeal, făcută de administrația austriacă la anul 1760–62*, Cluj.
- Csetri Elek – Imreh István 1980. *Erdély változó társadalma*, Kriterion, Bukarest.
- Dávid Zoltán 1957. Az 1715–20. évi összeírás. In Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*, Budapest, 145–199.
- Faragó Tamás 1996. Gondolatok az 1715–20. évi országos adóösszeírás népesség- és társadalomtörténeti célú felhasználásáról. In Visi Lakatos Mária (szerk.): *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára*. KSH, Budapest, 100–123.
- Faragó Tamás 1998. A máig érő múlt. (Vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában.) *Demográfia*, 1. sz. 7–38.
- Giurgiu N. 1972. Populația Transilvaniei la sfîrșitul secolului al XVIII.-lea și începutul al XIX.-lea. In Pascu St. (szerk.): *Populație și societate*. Cluj.
- Giurescu, D. C. 1981. *Istoria ilustrată a românilor*. București.
- Jakó Zsigmond 1943. Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban, In Deér József – Gáldi László (szerk.): *Magyarok és románok I.* Budapest, 508–571.
- Jancsó Benedek 1896. *A román nemzeti törekvések története és jelenlegi állapota I.* Budapest.
- Jancsó Benedek 1900. Az erdélyi románság legrégebb hiteles statisztikája. *Századok*, 141–154.
- Makkai László – Szász Zoltán (szerk.) 1986. *Erdély története II*, Akadémiai, Budapest.
- Metes, S. 1977. *Emigrări românești din Transilvania in secolele XIII–XX*. București.

- Nyárády R. Károly 1987. Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 7–55.
- Őri Péter 2001. A természetes szaporodás alakulása és helyi változatai a 18. századi Magyarországon. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 193–222.
- Pápai Béla 1963. Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711–1867). In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*. Budapest, 143–219.
- Pascu Ș. (szerk.) 1972. *Populație și societate*, I. Cluj.
- Pascu Ș. (szerk.) 1980. *Populație și societate*, II–IV. Cluj.
- Prodan, D. 1992. *Transilvania și iar Transilvania*. București.
- Rotariu, T (szerk.) 1993. *Recensământul din 1850*. în Transilvania. Cluj.
- Söllner J. 1856. *Statistik des Grossfürstentums Siebenbürgen*, Hermannstadt.
- Thirring Gusztáv 1938. *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest.
- Trócsányi Zsolt 1986. Új etnikai kép, új birodalmi rendszer (1711–1770). In Makkai László – Szász Zoltán (szerk.) *Erdély története II. 1606–1830*. Akadémiai K. Budapest, 972–1038.
- Trócsányi Zsolt – Miskolczi Ambrus 1992. *A fanariótáktól a Hohenzollernekig*. Budapest.

**CONTRIBUTION TO THE PROBLEM OF 18TH CENTURY
TRANSYLVANIA'S ETHNIC COMPOSITION***Summary*

The author's aim is the critical analysis of the treatment of sources in the special literature concerning 18th century Transylvania's population number and ethnic composition. He lays special stress upon the ideological background of the estimations related to ethnic distribution and upon the professional quality of demographic calculations, estimations and analyses. The main conclusions of his survey are the following.

Correcting the calculations of I. Acsády made at the end of the 19th century the population number of historical Transylvania must have been slightly above 1 million in 1720–21, that is to say it was slightly higher than the results of most of the Hungarian estimations. 50–55% of that population could be Romanian, 30–35% Hungarian and 13–14% German. A significant Romanian immigration flow is not probable on the basis of the population numbers calculated for the 18th century in spite of the assumption of some Hungarian historians. Mutual migration, however, could modify the ethnic composition of Transylvania in favour of the Romanian but to a small extent. During the whole period between 1720 and 1890 the proportion of Romanian population was decreasing within the population of Hungary (from 19% to 15% – together with the territory of Transylvania). That fact seems to prove that rather other ethnic groups increased in consequence of immigration in the 18th century. That decrease caused that the weight of Transylvania's population got smaller again by the end of the 18th century and the Romanian population was concentrated on the territory of Transylvania.

As for further researches the author warns of the dangers of mixing scientific and political-national aspects in making hypotheses on demographic problems. It is also important to distinguish the population estimations based on different censuses from other estimations based on unreliable sources. Calculations of natural population growth and balance of migration between values taken from unreliable sources and real censuses can be very problematic, the possibility of miscalculation is so high that conclusions have no significance. In the case of different censuses and tax lists researcher has to be also very careful using multipliers for determining the measure of households and taxing units. One has to take into account the shortcomings of different sources determined by their aims, characteristics and the circumstances of their carrying out. These respects have to be taken into consideration if we wish to put in order of time our data taken from estimations and to calculate growth rates on the basis of them.

Tables:

1. *Ethnic distribution of Transylvania's population in 1700*
Headings: Ethnicity, Number, Proportion (%)
Lateral text: Romanian, Hungarian, Saxon (German), Total
2. *Ethnic distribution of the Transylvanian heads of families in 1720–21 on the basis of the names of the taxpaying heads of families, according to the estimation of Acsády*
Headings: Part of the country, Of Hungarian, German, Romanian, Other Names (Number), Of Hungarian, German, Romanian, Other Names (%)
Lateral text: Counties, Székelyföld (Land of the Székelys), Királyföld (Land of the Saxons), Total
3. *Ethnic distribution of Transylvania in 1720–21, on the basis of Acsády's corrected calculations*
Headings: Part of the country, Total population number, Of Hungarian, German, Romanian, Other Names (Number)
Lateral text: Counties, Székelyföld (Land of the Székelys), Királyföld (Land of the Saxons), Total
4. *Growth of the united Greek and Orthodox population in Transylvania, 1733–1761*
Headings: Period, Number of years, Total growth (Number, %), Mean annual growth (Number, %)
5. *Different values of the number of united Greek and Orthodox population in Transylvania on the basis of the ecclesiastical censuses*
Headings: Date of the census, Number of the registered families, Population number calculated by a multiplier of 5, Population number calculated by a multiplier of 3,88
6. *Probable number of the united Greek and Orthodox population in Transylvania in the 18th century*
Headings: Date of the census, Number of the registered families, Probable number of the population
7. *Growth rate of the united Greek and Orthodox population, 1721–1772*
Headings: Period, Number of years, Total growth (Number, %), Mean annual growth (Number, %)
8. *Ethnic distribution of the total population in 1766, on the basis of confessional data (Calculation of different authors, rounded)*
Headings: Ethnic groups, Ballman's estimation (Number, Proportion), Gottschling's estimation (Number, Proportion)
Lateral text: Hungarian, German, Romanian, Gypsy, Jew, Total

9. *Confessional distribution of Transylvanian population in 1773, according to Preiss*
 Headings: Confession, Population number
 Lateral text: Greek Catholic, Orthodox, Lutheran, Roman Catholic, Calvinist, Unitarian, Total
10. *Transylvania's population number and its ethnic distribution in 1720–21 and 1785–86, recalculated and corrected*
 Headings: Years, Total population, Romanian (% , Number), Hungarian (% , Number), German (% , Number)
11. *Mean annual growth rate in 18th century Transylvania by ethnic groups*
 Headings: Period, Total population (Number, p), Romanian (Number, p), Hungarian (Number, p) German (Number, p)
 Note: p= mean annual growth rate in %
12. *Ethnic distribution of the taxpaying heads of families in the Partium (Eastern-Hungary) in 1715–20, according to Acsády's estimation*
 Headings: Counties, Total, Number of the families (Hungarian, German, Romanian, Other), % (Hungarian, German, Romanian, Other)
 Lateral text: Names of the counties, Altogether
13. *Ethnic distribution of the population of the Partium (with the Temesköz, calculated on recent Romanian territory)*
 Headings: Regions, Total, Population number (Hungarian, German, Romanian, Other), % (Hungarian, German, Romanian, Other)
14. *Population number of the Partium (on Romanian territory of to-day) on the basis of the population census in 1785–87*
 Headings: County, Population number (Total, Romanian, Hungarian, German and other Christians belonging to Western churches, Jews, Other >of Greek confession<)
 Lateral text: Names of the counties and regions, Total, In %
 Notes: * Estimated value (on the basis of the 19th century population censuses), since in the counties all Romanians and Ruthenians were registered as Greek Catholics, thus they appear on the lists together with Roman Catholics. Number of non-Romanian population of Greek rite was estimated by back-projection. (We used as basis the fact that Transylvania's and the Partium's population in 1786 on Romanian territory of to-day was 61% of that of the year 1880).
 ** The estimated number of Sebs and Ruthenians was discounted and put into the 'Other' column. For county Bihar we calculated in that way that the number of Orthodox Romanians living on the Hungarian side of the boarder and that of Greek Catholics living on Romanian side of the boarder were equal.

15. Ethnic distribution of Hungary's and Transylvania's total population between 1720 and 1890 (calculated on the territory of the census of 1720–21)

Headings: Ethnicity, Number, %

Lateral text: Hungarian, German, Slovak – Ruthenian, Serb – Croat, Romanian, Other

A HÁZTARTÁSOK NAGYSÁGA ÉS SZERKEZETE KESZTHELYEN, 1757–1851*

BENDA GYULA

A történeti demográfiának és a szűkebben értelmezett társadalomtörténetnek is kiemelt területe a család és háztartás szerkezetének és nagyságának vizsgálata. A háztartás – alapvetően az egy fedél alatt lakók és egy kenyéren élők csoportja – az iparosodás előtt egyszerre gazdasági és társadalmi alapegység. A kora újkorban még domináns családi gazdaságok esetében, legyenek azok mezőgazdasági vagy kézműipari jellegűek, a termelés (és ezáltal az adózás) egysége is az együttélő csoport. A család és a háztartás a vagyon felhalmozásának és továbbadásának is alapsejtje – jellemzői szorosan összefüggnek az örökösödés rendszereivel. Végül fogyasztási egység is, keretében szerveződik meg a mindennapi élet.

A háztartás szerkezetét és nagyságát elemző történeti irodalom igen gazdag. Alapvetően kettős megközelítés jellemzi. Egyrészt igen erős az európai vagy a még tágabb, kultúrák közötti összehasonlításra való törekvés. Ennek eredményeképpen osztályozások, modellek születnek, amelyek egységes szemléletükkel hatékonyak lehetnek az összehasonlító vizsgálatokban.¹ Másrészt igen nagyszámú esettanulmány, mikroelemzés készült, ezek eredményeképpen az európai szerkezetek, típusok sokfélesége tűnik elénk.² A magyarországi kutatásokat is jellemzi e kettős törekvés. Egyrészt több összefoglaló helyezi el a magyarországi jelenségeket Európán belül: egyértelműen a nyugati és keleti modell közötti átmenetiséget hangsúlyozzák.³ Másrészt néhány újabb kutatás a

* Ez a tanulmány az ELTE BTK Társadalomtörténeti Doktori Iskolájának keretében elkészített PhD disszertáció egyik fejezetének átdolgozott, részben kibővített változata. A disszertáció címe: Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban, Keszthely társadalma 1740–1849. Témavezető: Bácskai Vera.

¹ Itt elsősorban a cambridge-i kutatók, közülük is leginkább Peter Laslett és Richard Wall munkássága említendő. Vö. Laslett–Wall 1972. Wall – Robin – Laslett 1983. Mellette Jack Goody antropológiai megközelítése is fontos (Goody 1990). A család oldaláról ld. a francia nyelvű összefoglalót: Burgière – Klapisch-Zuber – Segalen – Zonabend 1986. Igen gazdag és hasznos áttekintést ad a John Hajnal és Peter Laslett írásai nyomán kibontakozott vita kapcsán az utolsó két évtized irodalmáról Faragó 2001.

² A számos esettanulmányt, kisebb cikket lehetetlen mind felsorolni. Egyrészt utalok itt Husz Ildikó disszertációjára (Husz 1999), amelyik jó összefoglalását adja a kutatási irányoknak, másrészt néhány fontosabb munkát kiemelek. Elsősorban David Sabeannak a németországi Neckarhausen falura vonatkozó monográfiáját említem (Sabean 1990 és Sabean 1998). Végezetül utalok Giovanni Levi mikrotörténeti megközelítésére, amelyik egy szélesebb „rokonsági front” összefüggésében vizsgálja a kérdést (Levi 2001), az olasz mikrotörténetre ld. még Szekeres 2001 és Torre 2001.

³ Elsősorban Andorka Rudolf és Faragó Tamás munkásságát kell megemlíteni. Első közös összefoglalójuk: Andorka–Faragó 1984. Faragó Tamás újabban a millenniumi történeti demográfiai előadás-sorozatban (Faragó 1997) és a *Magyar Néprajz* VIII. kötetében (Faragó 2000) foglalta össze ismeretein-

háztartás és gazdaság, háztartás és társadalom dinamikus összefüggéseit vizsgálja a mikroszintig lehatolva.⁴ Nem lehet feladatunk ennek a gazdag történeti irodalomnak az áttekintése, ez meghaladja kompetenciánkat, ez az elemzés egy társadalomtörténeti monográfia részeként, korlátozottabb céllal készült. Eredményei talán mégis színezhetik eddigi történelmi képünket.

Tanulmányunkban egyrészt a 18. század közepi Keszthely háztartásainak jellemzőit a széles körben használt lasletti tipológia segítségével morfológiailag írjuk le, majd pedig a háztartások összetettségének egyes elemeit dinamikájukban kíséreljük meg vizsgálni. Foglalkozunk a nem rokon elemek, azaz a szolgák, mesterlegények és szolgálóleányok jelenlétével és súlyával, az albérlő, azaz zsellér családok helyzetével. Végezetül dolgozatunkat az 1851. évi népszámlálás és az 1848-as zsidóösszeírás elemzésével zárjuk le.

A háztartások szerkezete és nagysága 1757-ben és 1771-ben

A háztartások történeti kutatásában 1972 után a Peter Laslett által kidolgozott tipológia és az általa felfedezett források kiaknázása, módszere és eredményei körül folyó vita hozott új dinamikát. Elsőként az általa kidolgozott osztályozási rendszer segítségével a 18. század második harmadában nézzük meg a keszthelyi háztartások nagyságát és összetételét. Ezt a veszprémi püspökség lélekösszeírásai teszik lehetővé.⁵

Keszthely a 18. század közepén 3500–4000 lakosú oppidum a Festetics család birtokában. Lakosai túlnyomórészt mezőgazdaságból élnek (főleg szőlőművelés, de mellette szántóföldi gabonatermesztés is), említendő a balatoni halászat is. A kézművesek aránya 20–25 százalék. A népesség katolikus, az erős és ekkor folyamatos német iparos bevándorlást leszámítva magyar anyanyelvű. A település közigazgatásilag megosztott a nagyobb mezőváros, s a két

ket. Faragó legújabbban éppen Magyarország helyzetével foglalkozott: Faragó 2001. Korábbi közlések közül kiemeljük Andorka Rudolf első elemzéseit Alsónyék és Kölked háztartásairól (Andorka 1975), Faragó Tamás makroelemzését (Faragó 1977) és a Pilis-Buda környéki falvak vizsgálatáról írt monográfiáját (Faragó 1985), Bácskai Vera és Melegh Attila budai elemzéseit (Bácskai 1992 és Melegh 1987), Kocsis Gyula és Magyar Antal ceglédi közléseit (Kocsis 1992, Magyar 1987), valamint Balázs Magdolna és Katus László cikkét (Balázs–Katus 1983). Régebbi, hagyományosabb szemléletű Dávid Zoltán feldolgozása, de regionálisan közeli és forrásai pedig az általunk használttal azonosak (Dávid 1973). Az idevágó hazai és nemzetközi kutatásokról igen jó összefoglalót ad Husz 1999.

⁴ Elsősorban Husz Ildikó és Pozsgai Péter kutatásaira gondolok: Husz 1999, és Husz 2000, Pozsgai 2000a és Pozsgai 2000b, Pozsgai 2001, mellettük Heilig Balázs kutatását is fontos megemlíteni (Heilig 2000).

⁵ A tipológiát ld. Laslett–Wall 1972. Magyar nyelvű ismertetését adja többek között Andorka 1975. A veszprémi püspöki látogatások alkalmával készült lélekösszeírásokat a Veszprémi Püspökség levéltára őrzi. Zala megyei részét kiadta Ördög 1991–1993. A keszthelyi adatok részletes ismertetését és kritikai elemzését ld. Benda 1998⁷.

utcára kiterjedő jobbágyfalu (polgárváros) között. A várost környező szőlőhegyekre való kiköltözés ekkor még csak szórványos.⁶

Három időmetszetből áll rendelkezésünkre canonica visitatio, illetve lélekösszeírás a mezővárosra. Ezek közül az 1745–1748. évi első konskripciók névsorai családokat (azok közül is csak azokat, amelyeket teljesnek nevezünk, azaz amelyeket házaspárok alkotnak) sorolnak fel, ezekben az esetekben háztartást vizsgálni nem tudunk. A háztartás szerkezete szempontjából a legjobbnak látszó forrás az 1757. évi vizitáció lélekösszeírása: ebben az összeírók mindenkor feltüntetik háztartásfőhöz való viszonyt. A forrás részletes vizsgálata és az anyakönyvekkel, adójegyzékekkel való összevetés azonban azt mutatja, hogy hiányos és névanyagát, a megadott életkorokat tekintve megbízhatatlan.⁷ Ezenkívül megállapítható, hogy az összeíró a háztartásfő szűkebb családján kívüli személyeket szolgának, legénynek és lakónak (zsellérnek) vette, azaz a házaspár szülei vagy házas gyerekei is inquilinusként jelennek meg, tehát a rokonnal élő és többcsaládos háztartások felismerhetetlenek. 1757-ben ennek következtében az összeírás szerint a nukleáris család dominanciája kizárólagos.

*1. A keszthelyi háztartások megoszlása összetételük szerint
(Laslett-féle tipológia)*

Típus	1757	%	1771	%
1. Egyedül él				
a) özvegy	9	1,53	13	2,08
b) nőtlen, hajadon, ismeretlen	1	0,17	5	0,79
2. Nem-család háztartás	–			
a) együttélő testvér	2	0,34		
b) egyéb együttélő rokon	–			
c) együttélő nem rokon	1	0,17	1	0,16
3. Nukleáris családos háztartás				
a) házaspár gyermek nélkül	69	11,69	66	10,48
b) házaspár gyermekkel	426	72,20	392	62,22
c) özvegy férfi gyerekkel	7	1,19	4	0,63
d) özvegy nő gyermekkel	62	10,51	38	6,03
4. Egyszerű család rokonnal				
a) felmenő rokonnal	13	2,20	42	6,67
b) lemenő rokonnal	–			
c) oldalági rokonnal	–		19	3,02
d) 4. a–c kombinációi	–		1	0,16
5. Többcsaládos háztartás				
a) családos felmenő rokon/ok/	–		4	0,63
b) családos lemenő rokon/ok/	–		35	5,56
c) családos oldalági rokon/ok/	–		8	1,27
d) házas testvérek	–			
e) egyéb többcsaládos háztartások	–		2	0,32
6. Besorolhatatlan	–			
Összesen	590	100,00	630	100,00

⁶ Keszthely történetére ld. Bontz 1896, Koppány–Péczy–Sági 1962, Müller 2000, Tar 2000. A város népességszámára [val kapcsolatban](#) pedig saját tanulmányomra hivatkozom: Benda 1998⁷.

⁷ Részletesen elemzi Benda 1998⁷.

A név szerinti elemzés és a családrekonstrukció segítségével több esetben igazolható, hogy a zselléreként (inquilinus) megadott személyek, családok egy része valójában rokoni kapcsolatban áll a háztartásfővel.⁸ Az összetett (többcsaládos) háztartások száma azonban túl magasra nem becsülhető, mert zselléreként főleg egyedülálló férfiakat és nőket (egy részüknél tudjuk, hogy özvegyek, mások nőtlenek és hajadonok) találunk. Zselléreként lakó házaspárokat gyerekekkel és gyerek nélkül 30 esetben írtak össze, özvegyeket gyerekekkel 10 alkalommal jeleznek az összeírók (valamennyi özvegyasszony).

Az 1771-ben készült egyházi összeírás demográfiai szempontból megbízható (bár ez sem teljes), viszont a háztartásokon belül nem adja meg a család-, illetve háztartásfőhöz való viszonyt.⁹ A családrekonstrukció segítségével a rokoni kapcsolatok egy része tisztázható, viszont az idegenek esetében kevés támpontunk van az osztályozásra. Számos esetben kiskorú (egészen fiatal) gyerekeket találunk más nevű családokban (ez a mostohagyerekeket kiszűrve is jelentős szám marad), ezeket nevelt gyerekeknek tekintettük (egy koron túl azonban szolgák is lehetnek). A házasságokat és a gyerekes özvegyeket, ha nem rokonok, albérlőknek (lakóknak vagy korabeli szóhasználattal zselléreknek) osztályoztuk. A nőtlen férfiakat és nem házas nőket pedig szolgálatban levőknek, illetve iparosoknál inasnak és legénynek tekintjük.

Az összetett háztartásoknál 1771-ben a leggyakoribb típus, amikor valamilyen özvegy szülő (elsősorban természetesen az anya) a gyerekével él együtt. Ezért az 50 évnél idősebb nőknél külön megvizsgáltuk, hogy milyen háztartásokban élnek. A 180 ilyen korú nőből feleség, azaz férjével él 61, megözvegyülve gyereke háztartásában lakik 24. Özvegyként háztartásfő 51, más háztartásában él gyerekekkel (azaz lakóként azonosítható) 12 özvegyasszony. Egyedül él idegen háztartásban 32 öregebb nő (ezek között néhány valójában lehet anyós vagy anya családi állású is). Mindebből arra következtethetünk, hogy az egyedül maradt özvegyasszonyok vagy férjhez sosem ment idősebb nők gyakran húzzák meg magukat más háztartásokban. Nem tudjuk, hogy milyen viszonyban vannak a háztartás magját alkotó családdal, de a későbből fennmaradt végrendeletek alapján feltételezhetjük, hogy ez jelenthetett valamilyen befogadást, ápolást, sőt eltartást is.

A többcsaládos háztartások száma nem jelentős, 1771-ben összesen 47 (7,4%), ezen belül a többgenerációs együttélés a jellemző, a szülői házaspárnál találunk általában házas fiatalokat. A fiatal házaspároknál megnéztük, hogy milyen régen házasok, azaz azt feltételeztük, hogy a régebben házasságot kötő

⁸ Az összeírt családok névanyagának torzult volta miatt számos esetben nehéz azonosítani az összeírtakat az anyakönyvi adatokkal, ezért nem korrigáltuk a családrekonstrukció alapján a háztartások összetételét. Elsősorban kiterjesztett családokat azonosíthatunk az anyakönyvi rekonstrukcióval.

⁹ Ebben az évben egyedül a szőlőhegyen élő családok maradtak ki **teljesen** az összeírásból. A felsorolás a háztartásokat elválasztja, de csak család- és keresztnévet ad meg, a háztartáson belüli viszonyokról nem tájékoztat.

gyerekek már önállósodtak. Azt találtuk, hogy az 1770-ben első házasságot kötő párok több mint fele 1771 januárjában valamelyik szülői házaspár háztartásában lakott, önállóan minden negyediket írták csak össze. Az 1769-ben házasodók közül csak minden ötödik teljesen önálló, de a többiek inkább özvegy szülővel, egy-egy testvérrel élnek. Ezt követően az önállóan lakók aránya 60 százalékra emelkedik, de a többcsaládos háztartásban élők aránya nem csökken. Az eredmény tehát nem teljesen meggyőző, az első két év után nem csökken a házasságkötés óta eltelt idővel arányosan a szülőkkel való együttélés.

Nehéz kérdés a háztartásban élő egyedülálló, nem rokon személyek minősítése. Már említettük, hogy számos esetben találunk egész fiatal gyerekeket más családnévben a háztartásokban. Több esetben megtaláltuk születési adataikat, s megállapítható, hogy elárvult fiúk és leányok. Ezek helyzete a befogadó családokban változatos lehetett: egyrészt árvaként tartották (azaz az árvapénztárból kaptak utánuk pénzt), másrészt örökbe tarthatták, azaz adoptálták őket (végrendeletekben találunk ilyenre utalásokat), végül szolgálat fejében is élhettek ott.¹⁰ Néhány esetben igazolható, hogy a szülők a szőlőhegyen éltek, miközben gyerekeik más városi háztartásokban lettek összeírva. A tíz évnél idősebb gyerekeknél már szolgai vagy szolgálóleányi viszonyt feltételezhettünk. Iparos háztartásokban viszont a fiatal férfiakat inasoknak, legényeknek minősítettük.

A mások háztartásában összeírt családos férfiak, nők, idős egyedülállók az a csoport, amelyiket albérlőként (zsellér, a lélek-összeírás inquilinusai) azonosíthatunk. 81 önálló „zsellér” családot találtunk, 50 esetben házaspár, 29 esetben özvegy nő gyerekekkel, mindössze egyetlen esetben özvegy férfi a gyerekeivel. Két esetben pedig testvérek élnek együtt. Egyedülállóként 6 férfit és 34 nőt találtunk. Az albérlőként lakók között 7 iparos, 4 igás állatot is tartó háztartás volt, 19 esetben pedig szőlő után adózott a háztartásfő. Mindenesetre minden második albérlőháztartás kimaradt az adózásból, a többiek számbavétele is rendszertelen volt.

A háztartások nagyságát is vizsgálhatjuk. Elsőként az egy fedél alatt együttlakók együttesét mutatjuk ki, majd pedig megpróbáljuk róla leválasztani a szolgákat, inasokat, legényeket és a lakókat. 1771-ben két intézményi háztartást is összeírtak. A xenodochium lakói öregek, gyámolításra szoruló koldusok. Az összeírás végén pedig a kastély személyzete és az uradalmi épületek lakói vannak felsorolva, összesen 27 ember. Közöttük van egyedülálló és családos is. Nem tudjuk, hogyan laktak. Ez utóbbiakat teljesen figyelmen kívül hagytuk itt, a xenodochium lakóit pedig az átlagszámításnál nem vettük figyelembe.

¹⁰ Keszthelyről több mint 300 végrendelet maradt fenn 1740–1849 között. Ezek kiértékelése még nem [befejezett fejeződött be.](#)

2. A keszthelyi háztartások megoszlása taglétszám szerint
1757-ben és 1771-ben

Taglétszám	1757	1771	1757	1771
1	1	7	0,17	1,11
2	33	35	5,59	5,56
3	108	81	18,31	12,86
4	227	106	38,47	16,83
5	143	140	24,24	22,22
6	46	105	7,80	16,67
7	13	57	2,20	9,05
8	5	54	0,85	8,57
9	5	23	0,85	3,65
10	3	11	0,51	1,75
11	3	5	0,51	0,79
12 és több	3	6	0,51	0,95
	590	630	100	100

1757-ben egy háztartásra 4,32 személy, 1771-ben 5,3 fő számítható. Az egy fős különbség jelentős, valószínűleg az 1757. évi lélekösszeírás megbízhatatlanságát mutatja. A népesség zöme 3–6 személyes háztartásokban él. 1771-ben a háztartásokban 80 százalékban családtagok élnek. A zselléreként minősített személyek és a szolgák, legények, inasok aránya durván 10–10 százalék volt. Ha a zsellérnek minősített személyeket külön háztartásnak vesszük, akkor körükben 40 egyszemélyes háztartást, 75 nukleáris családost háztartást, 4 rokonnal bővült családot találunk (2 esetben pedig testvérek élnek együtt). A zsellér háztartásokkal is számolva csak 4,45 fő jut egy háztartásra. A ténylegesen becsülhető háztartásnagyság a két érték között lehet.

A háztartásokban szolgákat és szolgálóleányokat is összeírtak. 1757-ben 54 szolgát és 54 szolgálót mutattak ki. A férfiaknál egy csoport fiatal legényként szolgál (17–19 évesek), egy másik jól elkülönülő korcsoport 25 évnél idősebb. A nőknél is megtaláljuk a szinte gyereklányként cselédkedőket, s jelentős az idősebb, már özvegyként szolgálatot vállalók csoportja is.

3. A szolgák, szolgálóleányok és legények, inasok kora
Keszthelyen 1757-ben

Kor	Szolga		Inas és legény
	férfi	nő	
-14	–	2	–
15	3	3	–
16	1	1	–
17	2	3	1
18	4	15	3
19	6	9	2
20	–	–	–
21	1	–	–
22	2	–	–
23	–	–	–
24	–	–	–
25	2	1	2
26	8	2	7
27	7	1	3
28	5	1	4
29	5	1	–
30–29	5	5	12
40–49	1	4	1
50–59	1	3	
60–	1	3	
Együtt	54	54	35

Az inasok 1757-ben 17–19 évesek, a legények pedig 25 évnél idősebbek. 1771-ben csak becsléssel tudjuk az inasok, legények számát meghatározni. Az iparosok háztartásaiban 127 nem családtag 9 évnél idősebb fiút, illetve férfit írtak össze (egy esetben a kor ismeretlen). Ha a korhatárt 14 évnél húzzuk meg – a megoszlás is ezt valószínűsíti – akkor 124 a létszámuk. Az inasok száma – a 15–19 évesekkel azonosítva őket – 43, a 20–25 éves legények száma 50 (a kerek életkor miatt a legnépesebb a 20 éves korosztály, de inkább a 22–23 év a jellemző), további 23 pedig idősebb. A legények egyes háztartásokban nagyobb számban találhatók, elsősorban Hofstatter építőmesternél, kőfaragóknál. Számos fiatal férfi található a molnárok háztartásaiban, s 4 legényt írtak össze Popovics görög kereskedőnél is. Az inasok és legények közé sorolható személyek között kevés az, akit helybeli születésüként azonosíthatunk, valamivel többen kötnek közülük a későbbiekben Keszthelyen házasságot (8 személy születését találtuk meg, 11 esetben pedig a házasságát). Ez a csoport tehát bevándorolt és átmeneti lakos a városban.

4. A szolgák, szolgálóleányok, inasok és legények becslt
kormegoszlása Keszthelyen 1771-ben

Kor	Szolga		Inas és legény
	férfi	nő	
-12	10	20	3
13	7	11	
14	2	13	–
15	8	16	4
16	3	17	12
17	2	9	10
18	6	9	17
19	2	3	7
20	9	6	16
21	2	–	3
22	2	2	13
23	2	–	11
24	3	3	7
25	3	2	6
26	–	1	3
27	3	–	–
28	2	–	3
29	–	1	–
30–29	4	4	8
40–49	1	5	3
50–59	–	1	–
60–	–	–	–
Együtt	71	123	126

1771-ben hasonlóan csak becsléssel közelíthetjük meg a szolgák és szolgálóleányok számát, azaz 10 éves és idősebb nem rokon férfiakat (nem iparos háztartásban) és nőket, amennyiben nem házasok vagy özvegyek (s nem 50 évesnél idősebbek). A leányok esetében a 13–17 éves nemzedékben válik gyakorivá a háztartásokban a nem rokon leányok jelenléte. Egyes életkorokban a leányok nagyobb része már nem a szülői háztartásban lett összeírva: a tizen-négy évesek (45 fő) közül 31 gyerekként él, egyetlen egy található házas testvére háztartásában, 13 pedig idegen háztartásban lakik, azaz feltételezésünk szerint szolgál; a tizenöt éveseknél (41 fő) 22 gyerek és 3 testvér státusú leányra 16 szolgáló jut; a tizenhat éveseknél (41 fő) már csak 16 gyerek és 2 testvér van, viszont 17 él esetleg szolgálóként más háztartásokban, 6 pedig már férjes asszony. A szolgálólányként azonosított nők elsősorban az iparosok háztartása-

iban bukkannak fel. Emellett nagyobb az arányuk az özvegy női családfőknél, idősebb házaspároknál.¹¹

A szolgálóleányok között sok a helyi születésű (43 esetben találtuk meg a keresztelési bejegyzést, de a nevek alapján még nagyobb lehet a keszthelyiek száma), s sokan kötnek közülük itt házasságot (44 eset).¹² Vagyis az 1771. évi összeírás elemzése alapján arra következtethetünk, hogy a fiatal leányok esetében elterjedt a házasság előtti cselédkedés. Ennek egyik oka az elárulás lehetett. További kutatásnak kell ezt pontosítania, illetve azt feltárnia, hogy kiknél és milyen feltételek mellett szolgáltak ezek a fiatal leányok.

A szolgaként azonosítható férfiak kormegoszlása igen széthúzott. Itt is jelentős egy tizenéves fiatal csoport. A szolgák között a helybeliként azonosíthatók aránya (71-ből 21) valamivel alacsonyabb a leányoknál megfigyeltnél, rájuk is jellemző a helyben kötött házasság. Az általunk szolgaként azonosított fiatal férfiak egy része valószínűleg juhászbojtár (birkát tartó háztartásokban írták őket össze) vagy más pásztor. Más forrásaink számos alkalommal emlegetnek kocsisokat, a tisztviselő, birtokos nemesi háztartásokban összeírtakat tekinthetjük leginkább kocsisnak.

Végeredményben a háztartások közel egyharmadában (31,8%) van idegen, akit szolgaként, szolgálóleányként vagy mesterlegényként azonosítottunk. 1757-ben ez az arány csak feleakkora, 16,2%.

A háztartásban alkalmazott férfiak és nők jellemzői elemzésének lezárásakor emlékeztetünk arra, hogy az idősebb nem rokon háztartástagokat zsellérként különítettük el, közöttük főleg özvegyasszonyok találhatóak. Egy részük segédkezhetett a háztartásban, de koruk miatt nagyobb részük inkább ápolásra szorulhatott.

Az 1771. évi lélekösszeírás a szerencsés forrásadottságoknak köszönhetően összevethető egy 1770 novemberében készített, kivételesen teljes és részletes megyei adóösszeírással. Ennek alapján a háztartásfők nagy részét társadalmilag is osztályozhatjuk.¹³ A társadalmi különbségek jelzésénél először a Keszthelyen élő nemesi „elit”, a birtokos és megyei tisztviselői csoport háztartásait mutatjuk be. A társadalmi hierarchia csúcán elhelyezkedő főnemes családnak, a Festeticseknek 1757-ben két férfitagját írták össze Keszthelyen, mellettük még 8 férfit, szolgákat sorolt fel az összeíró. 1771-ben az összeírás végén jelennek meg a kastélyban vagy ahhoz kapcsolódó cselédlakásokban élők, ez esetben azonban

¹¹ Az igásállatot tartó gazdaként azonosított háztartások száma 124, ebből 14-ben volt szolgálóleány, a 166 szülő után adózó háztartásban 15 cselédleány volt, viszont a 119 iparos háztartásban 40.

¹² A születési adatok kikeresésénél lényeges a szülők nevének ismerete. Annak hiányában az azonos családnevek, az 1771-ben feltüntetett életkor bizonytalansága miatt sok esetben nem lehet egyértelműen azonosítani az összeírtat (a halotti anyakönyv hiányosságai miatt a túlélők sem állapíthatók meg egyértelműen).

¹³ Az 1770. évi - Zala megyei generalis conscriptioira ld. Degré 1966. Az összeírás lelőhelye: Zala Megyei Levéltár (a továbbiakban Zmlt) IV. 9 -Zala Vármegye főadószedőjének iratai; a) általános adóalap összeírások. 1770. -Generalis conscriptio

sem a lakások, sem pedig a háztartások elkülönülését nem tudjuk vizsgálni. A nemesi „elit” csoportba tartozó családok egy része – s valószínűleg kissé elkülönülő magasabb presztízssú rétege – házzal (házakkal), részbirtokkal rendelkező Keszthelyen. Ilyen volt a több taggal képviselt Marton család, Zalabéri Horváth László (aki leányági örökösként Keszthely egy részére is jogot formált). A Keszthelyt 1739–1740-ben végleg megszerzett Festeticsek hamarosan kiszorítják e családokat a birtoklásból, akik ezt követően a városból is elköltöznek. A megyei hivatal, leginkább a szántói járás esküdségét viselő családokat a Juranics és Kákosy familia képviselte. Ezen családok társadalmi elkülönülését jól tükrözik a lélekösszeírások is. Zalabéri Horváth László háztartásában 1746-ban három szolgát írtak össze, két férfit és egy nőt. 1757-ben összeírt háztartásában huszonegy személy élt: a házaspár mellett 6 gyerek és 9 szolga, 4 szolgálólány. A legfiatalabb cselédleányka tizenkét éves volt, mellette még 2 tizenöt éves fiú is szolgált. A legidősebb férficseléd 35 éves, a nők közül pedig egy 31 éves volt. A többiek huszonévesek voltak. 1771-ben Horváth László özvegye egyetlen vele élő 13 éves leányával és négy 13–16 éves leánykával, valamint egy 34 éves férfival (kocsis?) továbbra is nagy háztartást vitt. 1757-ben Juranics József háztartásában egy 35 éves férfiszolgát (valószínűleg kocsis) és egy 18 éves szolgálóleányt írtak össze. 1771-ben már csak egy 18 éves cselédleányt. A Kákosyak háztartásában mindkét időpontban egy fiatal leány szolgált, 1771-ben emellett egy 13 éves fiúcska is élt ott.¹⁴ A nemesi, rendi ranglétrán lefelé haladva leginkább már csak egy-egy cselédleány jelenléte jellemzi a kisebb birtokú nemesi családok háztartásait.

A városban élő birtok nélküli, földművelésből és iparból élő nemesek kapcsolatrendszerükben, életmódjukban teljesen integrálódtak foglalkozási, vagyoni csoportjukba, háztartásaik semmilyen eltérő jellegzetességet nem mutatnak.¹⁵

A foglalkozási csoportoknál a kézművesek és az ígás állatot tartó gazdák különíthetők el határozottabb kontúrú csoportként. 1771-ben mindkét csoport szinte azonos, de az átlagosnál nagyobb háztartásokban él. Jellemzően eltér azonban azok összetétele. Az iparosok háztartásaiban szolgák és szolgálóleányok található nagyobb arányban, a gazdáknál pedig rokonok, több generáció él együtt. A gazdacsaládok közül minden negyedik komplex (kiterjesztett és többcsaládos), az iparosoknál csak minden tizedik ilyen. A kézműveseknél egy-egy felmenő vagy oldalági rokon teszi bonyolultabbá a háztartások szerkezetét, ugyanakkor valamennyi háromgenerációs háztartás feje az adójegyzék szerint gazdálkodik.

Mind társadalmilag, mind pedig a forrásokat tekintve elkülönül a zsidó közösség. A zsidóság számát elsősorban a speciális zsidó összeírások felől köze-

¹⁴ A lélekösszeírásokat kiadta Ördög 1991–1993.

¹⁵ Ezt az állítást részletesen bizonyítom kéziratoss disszertációmban (Benda 2001a). Érveimet a házasági és keresztszülői kapcsolatok, mobilitási pályák és családtörténetek vizsgálatából merítem.

lítjük meg.¹⁶ 1728-ban Zala megye jelentése Keszthelyen 5 zsidó férfit (egyben családfőt) sorol fel, a feleségek és gyerekek ekkor még Rohoncon élnek. A városban tartózkodó, kereskedésből élő férfiak keresztény kocsiszt vagy szolgát tartanak.¹⁷ A későbbiekben egyrészt folyamatosan emelkedik a keszthelyi zsidók száma, másrészt egész családok települnek le. Egy adózási célból elrendelt számbavétel 1746-ban 8 családot, 1 nőtlen férfit és 52 személyt talált Keszthelyen, azaz a háztartások létszáma öt fő felett volt.¹⁸ A későbbiekre nézve az összeírások változó adatai alapján nehéz egyértelmű képet rajzolni a zsidó háztartásokról, de általában már házaspárok élnek a városban, nagyszámú gyerekekkel és szolgálóval. 1770-ben, közel egy időben tehát az elemzett lélekösszeírással, részletes, táblázatos összeírás készült a Zala megyei zsidó lakosságról. Keszthelyen 16 házas férfi és 2 özvegyasszony háztartásában 91 izraelita vallású személyt vettek számba (emellett két keresztény szolga élt ezekben a háztartásokban). A háztartások átlagos létszáma tehát kerekén 5 fő. Hét háztartás és a két özvegyasszony önállóan lakik (a Festeticsektől bérelt funduson), a többiek viszont más házában élő albérlők. 1773-ban 20 házaspárt írtak össze, gyerekekkel, zsidó szolgálóikkal összesen 97 személyt.¹⁹ 1782-ben 16 háztartásban 101 zsidó vallású személyt mutattak ki: 25 fiút és 25 leánygyermeket. 3 férfit bátyként, 5 nőt pedig nővérként írtak össze. Emellett 3 zsellérházaspárt, 2 szolgát és 3 koldust, kóborlót is feltüntettek.²⁰

A 18. században tehát a viszonylag kisszámú és változó módon összeírt zsidó vallású lakosok esetében eltérő család- vagy háztartásmodellt nem tudunk kimutatni.

A háztartások a dikális adóösszeírások tükrében, 1773–1848

Az elemzett 1771. évi lélekösszeírás után, a 18. század utolsó harmadától kezdve eltűnnek a hasonlóan részletes összeírások. A háztartások szerkezetét csak közvetve, az adóösszeírások segítségével vizsgálhatjuk: ezekben azonosíthatjuk az özvegyasszonyokat, megállapíthatjuk a 16 évnél idősebb fiúk és leányok jelenlétét, információt nyerhetünk a szolgákról és szolgálóleányokról.²¹

¹⁶ Az első országos zsidóösszeírások megjelentek a *Magyar-Zsidó Oklevéltár* VII. kötetében. Az összeírások keletkezésével foglalkozik Ember Győző bevezetője (Ember 1963) és a Zala megyei jelentések keletkezését és eredményeit részletesen bemutatja Németh 1994. A Zala megyei zsidóságra vonatkozó adatokat Kapiller Imre és Németh László bocsátotta rendelkezésemre, azóta megjelent egy Zala megyei forráskiadvány Németh László szerkesztésében (Németh 2002).

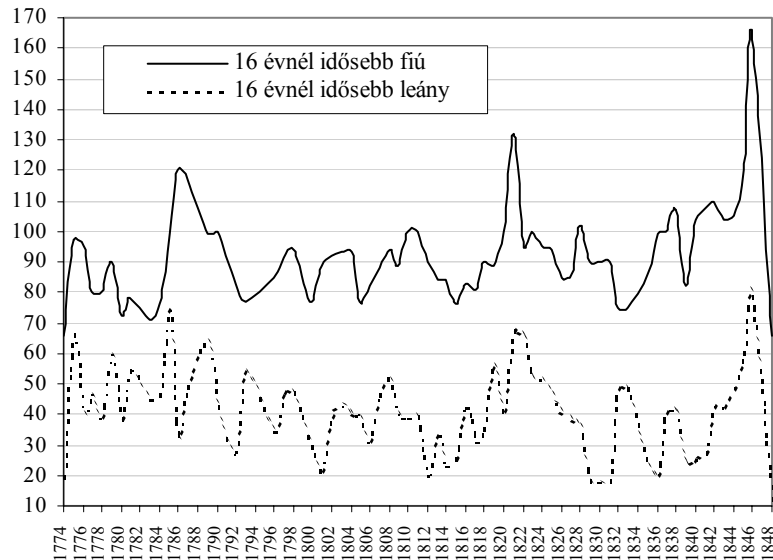
¹⁷ *Magyar-Zsidó Oklevéltár* VII. 1963. 214. A jelentés szövegének magyar nyelvű fordítása Németh 1994. 21–22. valamint Németh 2002.

¹⁸ *Magyar-Zsidó Oklevéltár* VII. 1963. 835.

¹⁹ Közli Sági-Cséby-Goldschmied 1999. 9–10.

²⁰ Zala Megyei Levéltár, IV.-1/b Közgyűlési iratok, 1782.

²¹ A központi kormányzati szervek 1773-tól egységes formában követelték meg az adó kivetését. Az adózó háztartásokban a következő személyeket regisztrálták szám szerint: jobbágy, házas zsellér, házat-

I. A 16 évesnél idősebb fiúk és leányok a keszthelyi adózó háztartásokban (1774–1848)

Az első dikális adójegyzék 1773–74-ben mindössze 66 fiúgyermeket és 19 leányt mutat ki a szülők háztartásában, majd a következő évben jelentősen megnő mindkét szám, 97 fiú és 65 leány él együtt szüleivel. (Tudjuk, hogy ebben az évben teljesen új összeírás készülhetett, mert megváltozott az összeírók bejárasi útvonala, azaz az utcák szerinti sorrend.) Ezt követően alapvető nagyságrendi változást csak az utolsó két évben találunk, de a gyerekek száma néha jelentősen ingadozik. Ha a demográfia oldaláról nézzük, akkor az 1775-ben 16 évesek 1759-ben születtek, azaz a háztartásokban összeírt fiúk az 1750-es években született nemzedékből kerülhettek ki. 1771-ben 10 és 14 év közötti korban 182 fiúgyereket írtak össze Keszthelyen, a 15–19 évesek 159-en voltak, ehhez képest az 1775-ben és később a háztartásokban jelzett gyerekek száma alacsony. Ha azonban megvizsgáljuk az egyes háztartásokat, s megkíséreljük az ott szereplő fiúgyerekek korát pontosan meghatározni, azt kell megállapítanunk, hogy inkább 19–20 éves korban kezdik megadóztatni őket, de gyakran csak 24–25 éves korban. Ez a gyakorlat indokolhatja a demográfiailag becslésnél kisebb számot. Az ingadozásokat csak igen lazán köthetjük demográfiai

lan zsellér, 16 évnél idősebb fiú, 16 évnél idősebb leány, fivér, szolga, szolgálóleány. Az adót a személyek mellett a házra, földekre, állatállományra és egyes jövedelmekre vetették ki. Az 1773. évi utasítást ismerteti: Soós 1975.

jelenségekhez, s konjunkturális tényezőkkel sem tudjuk megmagyarázni. 1785 és 1790 között a fiúk száma mintegy 21–40 fővel magasabb, mint előtte és utána (ezen időszakban egyes években a leányok létszáma is megugrik, pl. 1785-ben 74, a korábbi és későbbi átlag 45 körül mozog). 1764 és 1768 között ugyan magasabb a születésszám, de ennek ilyen erős hatását nem feltételezhetjük. Valószínűleg az összeírási gyakorlat módosult. Ha az egyes háztartásokat követjük nyomon az adójegyzékben, akkor gyakori a megmagyarázhatatlan elhagyás (kihagyás) és visszatérés.

Nézzünk meg néhány konkrét példát! Kutyas József 1751-től adófizető, 1783-ban egy 16 évesnél idősebb fiút is feltüntetnek háztartásában. Kutyas Józsefnek két fia van: László (sz. 1762) és György (sz. 1769). 1783-ban László 20–21 éves, még nem házas. 1784-ben egy leány tűnik fel a háztartásban (a házaspár öt leánya közül kettő már férjezett, a harmadik, Anna 1765-ben született, tehát ekkor 18 éves, majd a rákövetkező évben férjhez megy, a negyedik leány, Julianna 1767-ben született, ekkor volt 16 éves, a legfiatalabb csak kilenc éves ekkor). Majd megint egy fiú, hogy aztán 1786-ban és 1787-ben egyetlen gyereket se jelezenek. A következő részletes dika 1797-ből maradt ránk, ekkor két fiú él és adózik az apjával együtt (ugyanaz marad a helyzet 1798-ban is). Időközben László 1795-ben házasságot kötött, de csak 1799-ben önállósul adózási szempontból, s apja után lakóként (subinquilinus) fizet adót 2 kapás szőlő után. György testvére apjával maradt. 1801-ben az apja helyett a fiatalabb fiú adózik a még osztatlan szőlőbirtok (és állatok) után. Ebben az évben ő is házasságot köt. Apjuk 1804-ben hal meg, az ez évi dikában a két testvér már megosztott szőlővel és más-más helyen lakva adózik. Hogyan rekonstruálható a háztartás-, a családkepződés és öröklés? 1779 után az idősebbik fiút adóköteles személyként regisztrálják (valamikor a 16. éve betöltése után), ekkor megnő a háztartás állatállománya is. A felnőtté váló fiaival élő Kutyas József 1783-tól 4 ökör után adózik. Néha kihagyják a fiút az adóösszeírásból, de 1797 után öcsésével együtt apjánál szerepel. Ezen egy ideig az sem változtat, hogy megházasodott. Aztán egyszer csak félig önállósul, majd pedig apja öregsége miatt öcsé adózik. Végül apjuk halála után szétválnak a testvérek, megosztják a vagyont. A leányok fiatalon kiválnak a háztartásból házasságot kötve, egyetlen egy esetben adóztatják meg az apai háztartásban az egyik leánygyereket.

Funovics György gazdálkodik, ökröt tart, 1761 óta adófizető. Népes családja van, 1778. évi halála után özvegye viszi tovább a gazdaságot. 1779-ben egyik leánya is adóköteles (valószínűleg az 1759-ben született Anna, aki ez évben férjhez is megy; a fiatalabb leány 1762-ben született, ő 1781-ben megy férjhez). A következő részletes dika 1783-ból van, addigra a két leány kirepült. A fiúk közül a legidősebb György (sz. 1764), őt követi Mihály (sz. 1766), s a legfiatalabb István (sz. 1770), aki mesterséget tanul. Az adójegyzékben az első fiú 1785-ben tűnik fel (20–21 éves a legidősebb György), majd 1786–1787-ben két fiú is anyjával adózik (a második fiúgyerek ekkor lesz húsz éves). A követ-

kező adatunk 1797-ből van, addig mindhárom fiú megházasodik, de csak a fazekasmesterré lett István válik önálló adózóvá. Ennek ellenére az özvegy anyja háztartásában egyetlen fiú szerepel, ő Mihály lehet, aki anyja halála után továbbviszi a gazdaságot. Györgyről ezekben az években semmit sem tudunk, de ő is csak anyja halála után válik önálló adózóvá.

Haraszi Budi József esetében is a húsz év körüli fiú (József sz. 1754) jelenik meg apja háztartásában 1775-ben, majd a fiú 1779 után (ebben az évben kötött házasságot) kiválik az adózó háztartásból, megkapja a szőlő felét, s házatlan zsellérként apja után jegyzik fel mint adózót. Eszerint ifjabb József külön gazdálkodott, de továbbra is egy fedél alatt élt apjával. A fiatalabb fiúgyerek, Ferenc (sz. 1761) 1786-ban apja háztartásában bukkan fel, majd pedig annak halála után továbbviszi a gazdaságot.

A fentiekhez még számos példát vehetünk, amelyek azt mutatják, hogy az adójegyzékbe a húsz-huszonegy éves fiúk kerültek be (nem mind), ekkor általában nőtlenek még, de a házasságkötéssel a helyzet nem változik meg. A leányok esetében a 18 éves kor a leggyakoribb, s általában egyetlen évig adóznak (sokan még ugyanabban az évben férjhez mennek). A leányok a házasságot követően már nem szüleiknél adóznak, a valószínűsíthető gyakorlat az, hogy ha nem költöznek el a házból, akkor a férj lakóként (subinquilinus) jelenik meg az apai vagy özvegy anyai háztartás után.

A felnőtt fiúk leggyakrabban az ökröt, igás állatot tartó háztartásokban lettek összeírva, leginkább özvegyasszonyok háztartásaiban.

A gazdálkodó (igás állatot tartó) családoknál tehát gyakori a szülőkkel való együttélés vagy valamilyen családi kooperáció. Ennek alátámasztására és tudatos törekvésként való meglétére a végrendeletek is tanúsággul hívhatók.

Öröklés, háztartásformálódás a végrendeletek tükrében

A háztartások formálódása szorosan összefügg az örökléssel. A Keszthelyen uralkodó norma szerint az apa életében nem osztotta fel a vagyont, de annak egyes részeit átadhatta valamelyik gyereknek. Ez az átadás sokféle formában jelentkezhetett. Van, hogy az apa becsértéken „eladja” a házat, szőlőt. Öltheti pénzkölcsön formáját is. Találunk arra adatokat, hogy az önállósuló fiú részére az apa vagy anya vásárolt szőlőt. A tranzakció úgy is megjelenhet, mint elválás, amikor a gyermeknek (ez leginkább fiú) részében előre elvisz (a szülő kiad) javakat. Minderre a végrendeletek és az örökösödési perek szolgálnak példával.

Végh István halász özvegye, Nagy Éva 1782. március 19-én, néhány nappal halála előtt végrendelkezett.²² Ebben olvashatjuk: *„Kamandi szőlőnek felét már ezelőtt Miklós fiamnak adván, aminthogy a helységben arrúl adott levelem*

²² A végrendelet másolatban megtalálható Zmlt Törvénytörvények, Causae [revisae-revisae](#), Fasc. 67. No: 649. Fénymásolata a Néprajzi Múzeum EA Inventáriumgyűjtemény, 5895. sz.

bizonyította. Azon ajánlásomat és akaratomat tovább is helybenhagyom, annyi-val is inkább, mivelhogy nevezet fiam az néki adott szőlőtermésből (amint szabadságot adtam néki) semmit maga számára félre nem tett, sem annak árából magának nem tartott, hanem mindnyáját közhasznunkra fordította. Ha pedig többi gyermekeim az fiamnak adott szőlőből az őssi részt, melly énreám csereképpen tokai jussomért szállott, keresnék, tehát szabadságot adok mast azon időre, hogy a néki tránszférált szőlő helett a magam részire fönttartatott fele szőlőt vehesse magának azon fiam. Az feléből pedig hasonlóképpen egy részt vehessen úgy mindazonáltal, hogy a többi testvéreit készpénzül kifizetvén, az egész szőlőt és lábját békességesebben bírhasssa, úgy az eszközökben is hasonlóképpen cselekedhetni tellyes hatalma lehessen.” Végh Istvánnak négy gyereke érte meg a felnőtt kort és kötött házasságot, három leány mellett az egyetlen fiú Miklós, aki 1746-ban született. Önálló adózóvá csak anyja halála után válik, korábban csak fiúként tüntetik fel. Anyja valójában használatra és önálló gazdálkodásra engedte át egyik szőlőjét (a keszthelyi házassági anyakönyvben Miklósnak csak 1787. évi házasságkötését találjuk, ekkor már negyven éves, de az adójegyzék szerint 1785–1786-ban egy 16 éves leány is él vele, esetleges korábbi házasságának semmilyen nyomát nem találtuk). Az özvegy anyja 8 kapás szőlő után adózott, ezt Miklós vette át (valószínűleg pénzben fizette ki leánytestvéreit). A fenti esetben az anyjával maradó fiú nagyobb részt örökölt, s már korábban elindult valamilyen önállósulás felé, de ezt az adójegyzék nem tükrözte. A leányok közül a legidősebb Katalin (születési idejét nem ismerjük) 1760-ban férjhez ment Szabó Ferenchez és elköltözött a mezővárosból. Az özvegy anyja végrendelete Szabó Kata és Éva unokáját említi. Judit (sz. 1738) 1764-ben kötött házasságot helyben, róla az derül ki a végrendeletből, hogy „*Jutka leányomnak egyszer is, másszor is adogattam tíz forintra való pénzt.*” A harmadik leány, Anna (sz. 1742) egy takácsmesterhez ment férjhez 1764-ben.

Varga Vlasics Pál 1784. október 10-én írta meg végrendeletét (de csak 1789-ben halt meg).²³ Házát és szőlőit két fia között osztja meg (négy férjezett leánya csak pénzhagyományt kap). Többek között az alábbi módon intézkedik: „*Küháthi szőlőmnél az parton föllül lévő szőlőm légyen Ferenc fiamé, azon szőlejéhez, mellyet néki száz forinton vettem. A' parton alul lévő szőlőm pedig légyen János fiamé pincével és présházzal úgy az ott levő szántóföldecskével s több szőlő lábjàval edgyütt. A' minémű edények, boros és gabonatartó hordók ezen szőlőnél is talátnak, valamint az tokai jószágomnál talátnak is, úgy ezek is az két fiaim legyenek, edgyeránt osztován.*” Az idősebb Ferenc 1745-ben született, s 1774-ben megházasodott. Ezt követően is apjával maradt, majd 1780-tól 4 kapás szőlővel önálló adózó, de apja után mint lakót írják össze. Itt tehát az apa vásárolta az önállósuláshoz szükséges birtokot, a fiú pedig valószí-

²³ MOL P 274. R. 13. Fasc. C. No: 24. Fénymásolata a Néprajzi Múzeum EA Inventáriumgyűjtemény 6515. sz. Varga Vlasics Pál 1779-ben özvegyként újabb házasságot kötött, ez indokolhatta a végrendelezését.

núleg a szőlőhegyre költözött ki, de az adójegyzékben apja után következett házatlan zselléreként. A Tanárok utcai házat pedig az apa megosztja a két fiú között: *„Minémű házom vagyom megírtt városban Tanárok nevezetű utcában Bogrnár István szomszédságában, azon házomat hagyom Ferenc és János fiaimnak úgy, hogy az első szobában János, az hatulsó szobában pedig Ferenc lakjanak. A' többit pedig, úgymint konyhát és kamarát egyeránt birják.”*

Nemes Dornyai István 1819. május 1-i végrendeletében is arról ír, hogy három fia közül az egyiket előre kielégítette: *„Az János fiamnak pedig vettem egy szőlőt az résziben, aval maragyon meg, hogyha pedig meg nem akar vele elégedni, akoron azon szőlő is az többi gyermekeimmel közre men[n]yen, és úgy egyeránt osztozanak mindenikből.”* A két másik fiú apjával maradt, ők öröklik a házat és a szőlőket: *„Az házomat pedig hagyom Jozseff és Ferenc fiaimnak, mivel az tűzi veszedelem áltol egészen lerontatot, és ők ketten az magok erejekkel építették föly. Hanem mégis Kati leanyomnak az házbúl füzessenek ketten 50 fforinto]kat. [...] Mind az két szőlőmet hagyom az két fiaimnak, Jozsefnek és Ferencnek, mivel öregségemet tekintették, el nem hagytak és tápláltak.”²⁴* A leánygyermeket a két fiú köteles pénzben kielégíteni. János tehát kivált az atyai gazdaságból, az apa ebben segítette, viszont az öröklésnél a vele élő fiúkat előnyben részesítette.²⁵ Nemes családról lévén szó, az adójegyzékben nem tudjuk nyomon követni a változásokat.

Takács Márton özvegye, Varga Katalin 1802. június 29-én keltezett végrendeletében a fiának pénzért átadott szőlőről szól: *„nékem pedig Márton fiam adós háromszáz for[int]tal, amint a szőlőt alkú szerént áltolvette. Ezen háromszáz forintokat, ha halálom történik, egyik száza legyen a négy leányomé, másik száz Josefé, harmadik száz maradgyon magának Mártonnak. Eöry Ferenc vömnél vagyon száz forint. Azon száz for[int] legyenek 4 leányomé, Kati, Örse, Jutka és Julinkaé.”* Márton, a legfiatalabb fiú (sz. 1774), 1797-ben kötött házasságot. Az adójegyzék szerint a következő évben anyja házában lakóként (subinquilinus) adózik 2 ökör után. Az ökröket anyjától vette, annak végrendelete szerint még valamivel tartozik is árából. A szőlőt a dika szerint 1798 és 1801 között vette át. Az idősebb fiú, József (sz. 1767) 1786-ban megházasodott, de maradt apjával. 1795-ben lesz önálló, a szőlőt ő is az özvegy anyjától veszi át (Takács Márton 1789-ben halt meg): *„Noha föllebb rendelésemet úgy tettem – olvashatjuk anyja végrendeletében –, hogy azon háromszáz forintbúl adgyon Márton száz forintokat Joseffnek, de mivel Bottyánháti szőlőmet száz forintokért neki hagytam és adtam, noha többet ért volna, azért Márton fizessen Joseffnek csak 50 fforinto]kat, magának pedig Mártonnak maradgyanak 150*

²⁴ MOL P 274. 170. cs. Fénymásolata a Néprajzi Múzeum EA Inventáriumgyűjtemény 7147. **Sz.** Dornyai István gyerekei: János (sz. 1776, házasság 1807); Katalin (sz. 1784, házasság 1817); József- (sz. 1793, házasság 1814); Ferenc (sz. 1797, házasság 1820).

²⁵ A szőlőn kívül mást is adott neki, ezt végrendeletében gondosan megemlíti: *„Janos fiam, mikor elvált tőlem, attam neki két zsák kukoricát, egy zsák rozsot és egy zsák búzát .”*

f[orint]ok.” A fiúk tehát egymás után kiváltak az anyai gazdaságból, a vőnél levő pénz, éppen úgy, mint a leány tartozása („*Julinka leányomnál vagyon 28 forintom, azokat részin kívül hagyom Julinka leányomnak.*”) pedig támogatás is lehetett. A hagyatékban azonban minden szigorúan elszámolódik.²⁶

Megint más helyzetről szól Csák Anna, Lakits József özvegye 1816. december 10-i végrendeletében: „*Ezen lakóházamban vagyon ősi jussom egyszázhárom forintom. Ezen százhárom f[orinto]kon gyermekeim egyeránt osztoznak. György fiam, midőn a fölső szőlőt áltolvette minden hozzatartozandokkal, akkor élő nyelvével azt felelte, hogy csak engedjem áltol néki azon szőlőt, semmiből just nem kíván, sem nem vár semminemű javakból. Mindezenáltol kissfiának, Gyuri unokámnak hagyok 20 f[orinto]kat, azaz húsz f[orinto]kat. Az házban, ha ketten, Páll és Antal meglakhatnak, mind a ketten birgyák békével. Ha pedig öszve nem férnének, Páll fizesse ki az Antalt böcsű szerént, mivel György, János és Joseff ki vannak mindenből elégetve. Semmi p[rae]tensiot nem formálhatnak, kivéven János azan 103 forintokban részesüllen. Azonkívül a János fiamnak hagyok a háztúl 150 f[orinto]kat.*”²⁷ Csák Anna kétszer ment férjhez. Elsőként Nagy István nemesemberhez, akitől született György (1766) és József (1769). Majd Lákits József (házasság 1778) férjétől volt még három fia, János (sz. 1778), Antal (sz. 1781) és Pál (sz. 1785). Az első házasságból származó Nagy György és József eltűnik szemünk elől, majd György visszaköltözhetett, mert itt élt a 19. század elejétől. János 1804-ben megházasodik, és adózóként jelenik meg, Antal 1806-ban nősül, s ő egy évvel később (1808-tól) adózik. Pál, aki szintén asszonyt hoz a házhoz 1808-ban, bátyjával maradhatott, mert csak anyja halála után, 1818-ban lesz önálló adózó háztartás feje. Itt tehát a háztartást elhagyó gyerekek előre megkapták részüket, a legfiatalabbé marad a ház.

Szalay Ferenc egyik fia vele maradt a szőlőhegyen, városi házát azonban átvette László fia, ahogy erről 1831. február 3-i testamentumában megemlékezik: „*Házom, ami volt Pap utcában, aztotatt László fiamnak eladtam, azon az négy gyermekeim elosztosztak. Nem különben az ágyinémű eszközökön az leányaim elosztosztak, és a'mely tehenet László fiam elválásakor kezire vett, az maragyon László fiamé.*”²⁸ Az ősi javakból gyerekei egyformán örökölnek, de a szerzeményi szőlőt Ferenc fiára hagyja, aki tizenhárom éve vele él.

A Keszthelyen megfigyelt örökösödési gyakorlatban az apa halála után az anya megtarthatta a vagyon kezelését, a gazdaság vezetését és így a háztartásfői

²⁶ A végrendelet másolatban maradt fent: Balatoni Múzeum Adattár V.62.93.4. Fénymásolata a Néprajzi Múzeum EA Inventáriumgyűjtemény 7531. sz. A négy leány: Erzsébet (sz. 1763, házasság 1782); Katalin (sz. 1765, házasság 1782); Judit (sz. 1771, házasság 1788); Julianna (sz. 1777, házasság 1795).

²⁷ Zmlt Keszthely Végrendeletek 1810–1854. No.: 27–28. Fénymásolata a Néprajzi Múzeum EA Inventáriumgyűjtemény 5614. sz.

²⁸ Zmlt Keszthely Testamentumok 1790–1865. No.: 60. Fénymásolata a Néprajzi Múzeum EA Inventáriumgyűjtemény 4988. sz.

pozíciót is, de bizonyos vagyónrészeket ő is átadott gyerekeinek. Végezetül a szülők halála után nem történik meg feltétlenül a családi osztály és szétválás, hanem a nőtlen fiúk testvérükkel közös gazdálkodást (közös háztartást alkothattak).²⁹

A vagyon osztatlan volta esetén sem biztos azonban, hogy a házas vagy idősebb nőtlen gyerekek együtt laktak, egy fedél alatt maradtak a szülőkkel, vagy a megözvegyült anyával. A szőlőhegyi ház lehetővé tett külön lakást anélkül, hogy ez a családi vagyon megosztásával járt volna együtt. Sok esetben megfigyelhetjük, hogy az adójegyzék szerint a fiú az apja háztartásában él (akár fiúként, akár subinquinusként), de gyerekeit szőlőhegyiként anyakönyvezik. Ugyanakkor a gazdálkodásban is jellemző egyrészt a különválás (valódi örökség kiadás nélkül), illetve a különköltözés melletti közösködés, a kooperáció. A kiterjedtebb mezőgazdasági tevékenység, elsősorban az igás állatok tartása és a szántóművelés igényelte a férfi munkaerőt, s emiatt ezek a családok igyekeztek megtartani a fiúk munkaerejét. Ez azt eredményezhette, hogy mindig újra meg újra keletkeztek többcsaládos háztartások. Az összetett háztartások számát azonban csökkentette a szőlőhegyi kitelepülés, a férfiak későbbi házassága. Az együttlakás hosszát pedig lerövidítette a magas felnőtt halandóság. Az anyakönyvi rekonstrukció és az adójegyzékek összevetése azt mutatja, hogy számos házaspár sokáig vagy egész életében kimaradhatott az adózók közül, „megbújhatott” más háztartások mögött. Ez talán egy szempontból adócsalás, de más szempontból a családi és háztartási struktúra, a rokonsági kooperáció következménye is.

Az iparosok esetében az adójegyzék, a céhiratok és a házassági anyakönyvek alapján azt fogalmazhatjuk meg, hogy a céhbelépés, a házasság és az önálló adózóvá válás egyidejű. Azaz a Keszthelyen házasságot kötő kézművesekre az önállóság, a nukleáris családra épülő háztartás kezdettől fogva jellemző. A bevándorolt vagy feleséggel visszaköltöző helyi születésű mesterembereknél is az önállóan lakás figyelhető meg (természetesen eleinte gyakran házatlan zsel-lérlként, azaz albérlőként laktak). Néhány esetben, amikor a fiú apja mesterségét folytatja, illetve egy-egy vő esetében együttlakást, korlátozottabb önállóságot feltételezhetünk.³⁰

²⁹ A díkális adójegyzékekben a háztartásfő fivérei is adókötelesek voltak, ezek száma azonban Keszthelyen igen alacsony. A hagyatéki osztályok azonban számos példát mutatnak az osztatlanságra.

³⁰ Az iparosok jellemzőivel a disszertáció külön fejezetben foglalkozik, itt csak annak idevágó eredményeit fogalmaztam meg.

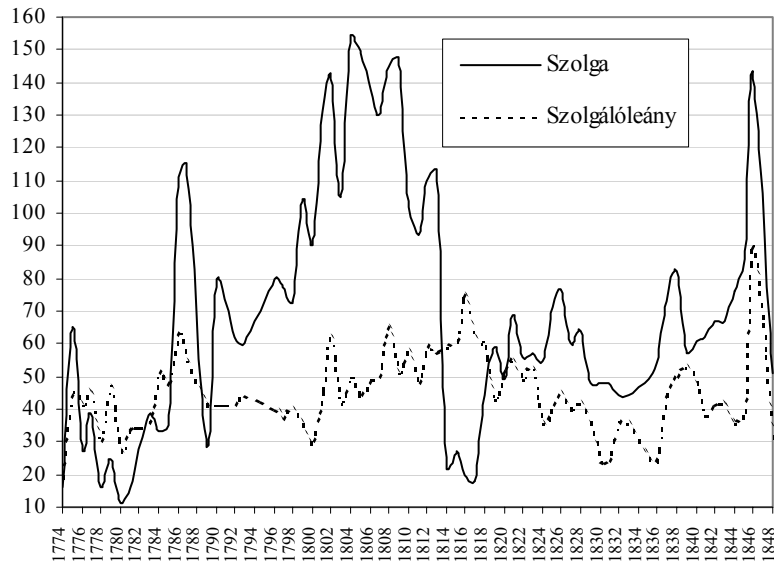
Szolgák, mesterlegények és szolgálóleányok

A háztartások nagyságára a szerkezeti összetettség mellett befolyással lehetett az ott élő nem rokonok, azaz szolgák, szolgálóleányok, inasok és legények száma is. Mivel 1773 után a dikális adózási rendszerben a szolgák, szolgálóleányok után is adót kellett fizetni, ezeket regisztrálta az adójegyzék. 1773–1774-től szinte teljes sorozatban fennmaradtak a háztartásonkénti részletes ívek, illetve a megyei (járási) összesítések.³¹ Ezek segítségével vizsgáljuk meg előbb a szolgák (servus, famulus) 1773 és 1848 közötti számának alakulását: a grafikon (II. ábra) egyrészt időnként erőteljes ingadozást mutat, másrészt a konjunktúralis görbékhez hasonló hullámzást mutat.³² A szolgát tartó háztartások vizsgálata azt mutatja, hogy ezek háztartásfői leginkább kézművesek, azaz az összeírók az iparosok legényeit minősítették szolgának. 1787-ben (ekkor 115 szolgát vettek számba, közel kétszer annyit, mint az előző és rákövetkező években) 87 háztartásnál bukkan fel belőlük egy vagy több. Ezek közül 64 esetben a családfő iparos, (ha azt az egy háztartás is ide számoljuk, ahol az összeírt egy varga hátrahagyott özvegye, akkor 65). Emellett 5 kereskedő, 1 kocsmáros, 2 árendás háztartásában is összeírtak szolgákat. Az igásállatot tartó gazdáknál kilenc esetben jegyezték fel szolgát. Ezek között van két özvegyasszony és két olyan házaspár, ahol nincs gyerek. Három esetben a fiúgyermek még kicsik. A háztartásoknál összeírt rét és szőlő mennyisége átlagban megegyezik a rét- és szőlőbirtokoknál kimutatott átlaggal, de a szántóterület jóval nagyobb (2,33 hold, szemben az 1,33-as átlaggal). Vagyis elsősorban ott vettek fel szolgát, ahol az igás állatok száma és a szántóművelés igényelte a munkaerőt, de az a családban nem állt rendelkezésre. Mindössze egyetlen olyan háztartást találunk ebben az évben, ahol felnőtt fiúk és szolgáló egy időben található. A földművelésben tehát (azaz Keszthely esetében leginkább a szőlőművelésben) ritkán volt szükség egész éven át foglalkoztatott fizetett munkaerőre. Ha hiányzott a családban a férfi munkaerő, azt pótolhatta szolgáló.³³ Mellettük továbbra is a nagyobb számú juhot tartó birkásgazdáknál jönnek elő szolgák, azaz bojtárok. Kereskedőknél, árendásoknál és jobb módú iparosoknál a szolgáló esetleg kocsist jelenthetett. Az adójegyzékek szélsőséges ingadozásait nem tudjuk megmagyarázni. Egyes periódusokban a változás követheti a konjunktúrát: a 19. század elején mintegy évtizedig igen magas a szolgák száma, ez párhuzamos az iparosok számának emelkedésével (de a csökkenés megelőzi az iparosok létszámának visszaesését), hasonló figyelhető meg az 1840-es évek elején. Máskor azonban értelmezhetetlen a változás.

³¹ Az összeírások lelőhelye: Zmlt IV. 9 Zala Vármegye főadószedőjének iratai; a) általános adóalap összeírások; b) községenkénti adóösszeírások.

³² A grafikon forrásait ld. előző jegyzet.

³³ Jó példa erre Csizmázia Domokosné végrendelete. Bozsok Anna 1784. **S**zeptember 28-i végrendeletében megemlékezik jelenlegi, s ami még érdekesebb, régebbi szolgájáról: „*Mastani Istók nevű szolgálómnak béri tészen 25 fforént]ot és három pár fehERRUHA. Abbúl adtam meg három foréntot és egy*

II. Szolgák és szolgálóleányok a keszthelyi adózó háztartásokban (1774–1848)

A szolgálóleányok (ancilla) létszáma jóval kisebb amplitúdóval ingadozik, a legények számának konjunkturális hullámzásához hasonló tendencia esetükben nem figyelhető meg, inkább egyes kiugróan magas számot mutató évek okoznak szabálytalan kilengést (ezt az összeírási gyakorlat változásának tulajdoníthatjuk). Más adataink, többek között a végrendeletek is mutatják, hogy idősebb házaspárok, özvegyasszonyok gyakran tartottak cselédlányt, gazdasszonyt segítségnek. Ezek egy része fiatal lány, aki feltehetően házassága előtt szolgál egy-két évig. A halotti anyakönyvben vagy a törvénytelen gyerekek keresztelési bejegyzéseinél elsősorban a nem helyi születésűeknél találjuk meg az ancilla (későbbiekben magyarul szolgáló) megjelölést. A végrendeletekben említett

pár fehérruhát. A' többi is megadattasék néki, ha ámbár én meghalnék is, még az idejét ki nem töltené. Kanisai Ferkó régi gondviselő szolgámnak tartozván, valamint szegén férjem a' szekeket minden hozzátartozandókkal néki hagyta két borjúval edgyütt, én is néki hagyom az harmadik borjút is és egy s.v. ártán sörtést hidas óllal edgyütt, úgyszintén az egy pár ökrét 65 [forént] pénzemen vettem, azok is nála maradjanak, mivelhogy minden béres érdemes az ő bérre, sok esztendőkbén lévén hív cselédem. Nemkülömben a' búzámból is hagyok néki nyolc köblöt.” (MOL P 274 R. 13. Fasc. C. No: 23. Fénymásolata a Néprajzi Múzeum Ethnographiai Adattár Inventáriumgyűjteményében 6514. szám alatt.) Csizmazia Domonkos 1783-ban halt meg, özvegye viszi tovább gazdaságát és adózik. Kanisai Ferenc megházasodik, és önállóan adózik 1780-tól kezdve.

cselédleányok közt is többségben vannak a valószínűleg más településekről származók, de helybelieket is azonosíthatunk közöttük.³⁴ Emiatt egyelőre nem tudjuk sem igazolni, sem elvetni azt a korábban, az 1771. évi lélekösszeírás alapján megfogalmazott feltevést, hogy az átmeneti, az életciklus egy szakaszára jellemző szolgálat elterjedt volt. A szolgálók másik része a néha gazdaszszonyként említett idősebb nő (számos esetben feltehetően özvegyasszony) volt.³⁵ A női alkalmazottak leginkább iparosoknál bukkannak fel. Semmit sem tudunk azonban arról az uradalmi tisztviselő rétegről, amelyik az uradalmi központ kiépülésével, a majorsági gazdálkodás jelentőségének növekedésével és a Georgikon megalapításával egyre népesebb lett. Esetükben biztosan számolhatunk nagyobb létszámú alkalmazottal.³⁶

Az adójegyzékek a grafikonon látható ingadozással, de általában a háztartások 12–14 százalékában jeleznek valamilyen szolgát, mesterlegényt vagy szolgálóleányt. Az arány növekedési tendenciát nem mutat, de társadalmi jellemzők szerint erős különbségeket fedezhetünk fel. Egyrészt a szőlőhegyekre kihúzódó népesség szinte nem tart cselédet. Nélkülük számolva a város belterületén például a háztartások 18,5 százalékában, 1845-ben pedig 26,3 százalékában írtak össze valamilyen nem rokon alkalmazottat. Az iparosoknál ez az arány 1845-ben 38,5 százalék, a kereskedőknél pedig 81,8. A zsidó lakosság foglalkozási szerkezete (kereskedők és iparosok) magyarázza, hogy esetükben az arány 48,8 százalék.

Összegzőképpen tehát azt mondhatjuk, hogy a keszthelyi háztartásokban jelentős volt az inasok és legények jelenléte (ezt céhes források is alátámasztják), viszont a mezőgazdaságban inkább az idénymunkások (aratók, cséplők) és valószínűleg a szőlőbeli napszámosok adták a családon kívüli munkaerőt. A női segéderő és a fiatal leányok időszakos cselédkedése is elterjedt volt.

³⁴ A halotti (temetési) anyakönyv adatai: 1788. XII. 12. N. Anna 23 éves ancilla; 1817. II. 18. Takács Erzsébet 18 éves ancilla Vonyarcon, 1823. VIII. 14. N. Anna virgo 26 éves ancilla; 1825. XII. 7. Cserép Terézia 18 éves ancilla (zsidi születésű); 1826. X. 18. Horváth Terézia 18 éves ancilla; 1833. II. 19. Horváth Anna 20 éves szolgálóleány; 1843. I. 7. Horváth Katalin özvegy 46 éves cseléd. Törvénytelen gyereke született Tislér Mária szolgálónak 1769-ben és 1774-ben, Kovács Terézia szolgálóleánynak 1833-ban. A házassági anyakönyvben egy-két menyasszonynál is megadják a szolgáló (ancilla) foglalkozást: például 1784. V. 2-án Mini Márton katona veszi el Kernin Katalin 24 éves szolgálót (előző évben a párnak már született házasságon kívüli gyereke). A bevándoroltak között lehettek megesezt leányok, szerencsét próbálók. A szolgálókról igen keveset tudunk, keszthelyi adataink arra rámutatnak, hogy a kisvárosban ez a jelenség elterjedt volt, érdekes lenne mélyebb vizsgálata.

³⁵ Végrendeletekben található gazdaszszonyokra való utalás. Idősebb nők lehettek szakácsnők is nagyobb iparos háztartásokban.

³⁶ Egyelőre egyetlen adatot ismerünk: Rákóczy József megyei katonai biztos [az](#) 1830-as években Keszthelyen lakott. Unokaöccse, Galsai Kovách Ernő visszaemlékezései szerint: „*Ő azért, mint legényember is háztartást tartott, volt neki egy régi, Boris nevű gazdaasszonya, aki főzött is, és annak egy fiatal, velem egykorú leánya, szolgálatára.*” Molnár 1989. 57.

Zsellérek, albérlők

A lélekösszeírásoknál elemeztük a más házában „zselléreként” lakók számát és jellemzőit is. Az adójegyzékben a háztulajdonos mellett megkülönböztették a nem saját házában lakó subinquinusokat, azaz házatlan zselléreket. Ezek közül azonban számosan önállóan laktak, többen uradalmi házat béreltek vagy a szőlőhegyre költözött háztulajdonostól árendálták városi házáat (az 1830-as évektől, ahogy később látni fogjuk, megnő a több házat bíró keszthelyiek száma is). Ők 1771-ben önálló háztartásként jelennek meg, az adójegyzékekben azonban házatlan zselléreként írják őket össze. Egy másik csoport ténylegesen albérlőként határozható meg. Az albérlőként lakók is több csoportra bonthatók. Egy részük önálló adózó háztartás, másik részük azonban valószínűleg kötődik a befogadó háztartáshoz. A későbbiekben az 1820-as évekből, s 1846-ból áll rendelkezésünkre az albérlő „zsellérek” összeírása. Ebben látható, hogy leginkább marginalizálódó emberekről van szó, akik kimaradnak más forrásokból.

Az albérlők külön csoportja a beköltözött iparos. Igen gyakran jellemző, hogy néhány évig más házában bérelnek lakást és műhelyt.

A háztartások összetételének vizsgálatakor nem szoktunk szót ejteni sem a beszállásolt katonák, sem pedig a diákok jelenlétéről. Mindkettő csoport tagjai átmenetileg tartózkodtak a városban, de jelenlétük tartós volt. Keszthelyen 1772 óta volt gimnázium, évente mintegy félszáz nem helybéli diák vette igénybe a lakosság koszt és kvártély szolgáltatását. Igen keveset tudunk ezek ellátásáról, életkörülményeiről, de a korabeli beadványok, a városok közötti küzdelem az iskolákért azt mutatja, hogy a lakosoknak jelentős bevételi forrást jelentett a diákság. Keszthely a Georgikon megalapításával a 19. század elejére valóságos iskolaváros lett. A középiskolás fiúk életéről Galsai Kovách Ernő visszaemlékezése árul el egy-két dolgot, ő Gombócznénál (egy halász özvegyénél) lakott, aki három kosztos diákot tartott. Nádfeleles házában volt egy tisztaszoba (vendégszoba), konyha, s a harmadik helyiséget osztotta meg az asszony három kosztosával.³⁷

A katonaság az 1770-es évektől az 1810-es évekig jelentős mértékben észlelhető Keszthelyen (az anyakönyvben megtaláljuk házasságaikat, gyerekeiket és halottaikat, keresztszülők is). Állandó stáb is volt a városban.³⁸ Természetesen a családi és háztartási viszonyokat jelenlétük nem érintette, de a lakáskörülményeket igen. Mindenesetre a mezőváros társadalmában mind a diákokkal, mind pedig a katonákkal számolni kell.

³⁷ A visszaemlékezés Keszthelyre vonatkozó részét ld. Molnár 1989.

³⁸ A katonai beszállások társadalomtörténete még megíratlan. Egyes tanulmányok elsősorban a szexuális deviancia vizsgálatánál foglalkoznak kiemelten ezzel a problémával (Szei 1993). A tisztek valószínűleg a helyi tisztviselői, birtokos nemesi elittel tartottak társadalmi kapcsolatot. A 18. század végén tiszttilakot, istállókat építettek számukra Keszthelyen.

Az 1851. évi népszámlálás lakófelei

Az 1850–1851. évi népszámlálás eredményei ugyan a disszertációmban vizsgált korszakon (1740–1849) túli adatokat szolgáltatnak, de végső kitekin-tésként jó képet adnak egyes jelenségekről. Keszthelyen az összeírók a város-ban 3701 főt (jogi népesség), Polgárvároson 533 főt találtak, az ekkor már önál-ló községekké alakult szőlőhegyeken 2556 lakost írtak össze, azaz a jogi népes-ség 6790 volt (a tényleges népesség a nagyszámú idegen miatt 7352).³⁹ Ez a népességi számbavétel nem a háztartás, hanem a lakófél fogalmával dolgozott, azaz egy lakáson (házon) belül megbontotta az együttlakókat. A lakófelet az utasítások a következőképpen határozták meg: „Egy különös fölvételi ívet kap-nak a népszámlálásnál: a) minden házasságban élő gyermekével együtt, vagy ha nincsenek azok nélkül; b) fi- vagy nőözvegy, ha gyermeke van; c) azon nőtlen vagy hajadon és özvegy gyermektelen személyek, kik cselédet tartanak, és ma-gokban laknak vagy saját vagyon, hivatal- vagy keresetből élnek.”⁴⁰ A keszthe-lyi eredményeket értelmezve azt gondoljuk, hogy az összeírási gyakorlat ered-ményeként kialakult egység (lakófél) közel esik ahhoz a család-háztartáshoz, amit a 18. században vizsgáltunk, amikor a zselléreket is külön háztartásoknak vettük. Ez egyben az itt következő számokat összehasonlíthatóvá teszi a koráb-bi átlagszámokkal. Az eredmény a mezővárosra igen alacsony, 4,62 fős átlagot ad. A polgárvárosban az átlag 5,34, a szőlőhegyeken szintén 4,55. A különbség abból adódik, hogy a mezővárosban nagyobb az egyedül vagy töredékszalád-ban lakók aránya, a szőlőhegyeken pedig ritkább a nagyobb és bonyolultabb együttélés.

*5. A lakófelek megoszlása taglétszám szerint az 1850–1851. évi
népszámlálás szerint*

Taglétszám	Mező- város	Polgár- város	Együtt	Szőlő- hegyek	Mező- város	Polgár- város	Együtt	Szőlő- hegyek
1	30	–	30	18	3,74		3,33	3,21
2	121	9	130	70	15,07	9,18	14,43	12,48
3	142	13	155	90	17,68	13,27	17,20	16,04
4	144	13	157	113	17,93	13,27	17,43	20,14
5	123	15	138	96	15,32	15,31	15,32	17,11
6	100	22	122	88	12,45	22,45	13,54	15,69
7	63	10	73	44	7,85	10,20	8,10	7,84
8	33	10	43	24	4,11	10,20	4,77	4,28
9	23	5	28	13	2,86	5,10	3,11	2,32
10	14		14	4	1,74	0,00	1,55	0,71
11 és több	10	1	11	1	1,25	1,02	1,22	0,18
	803	98	901	561	100,00	100,00	100,00	100,00

³⁹ A házankénti összeírás Zmlt IV.b. 151. Megyefőnöki iratok, Lymbus.

⁴⁰ Idézi Pozsgai 2000b 173. Pozsgai Péter a lakófél fogalmát a nukleáris családdal azonosítja.

Ha az 1850-es adatot vetjük össze az 1771-essel, akkor szinte megegyezik a kettő. A mezővárosra tehát mindenkor jellemző, hogy számosan laktak egyedül, töredécsaládokban. Ezek integrációját a háztulajdonos háztartásába, a lakóterek elválasztását stb. kevéssé ismerjük, de jelentős különbséget okoz az átlagos háztartásnagyságban, ha együtt vagy külön kezeljük őket.

A népszámlálás fennmaradt házankénti összesítője alapján a háztartásokat nem tudjuk a korábban alkalmazott Laslett-féle tipológia szerint osztályozni, de az egyes lakófelek összetételét jellemezhetjük a benne élők családi állapota szerint. Az együttélő házaspárok, családtöredékek száma alapján mechanikusan besoroltuk a lakófeleket (6. tábla).

6. A lakófelek a benne élő házaspár és özvegy családi állapotuk száma szerint 1851-ben

Típus	Mező- város	Polgár- város	Szőlő- hegyek	Együtt	Mező- város	Polgár- város	Szőlő- hegyek	Együtt
	szám				%			
Nem család	38	5	15	58	4,80	5,15	2,66	3,99
1 nő férfi	2		5	7	0,25	0,00	0,89	0,48
1 férjes nő	11			11	1,39	0,00	0,00	0,76
1 özvegy férfi	24	1	17	42	3,03	1,03	3,01	2,89
1 özvegy nő	96	6	69	171	12,14	6,19	12,23	11,78
Több özvegy	18		3	21	2,28	0,00	0,53	1,45
Csonkacsalád együtt	133	7	91	231	16,81	7,22	16,13	15,91
1 házaspár	474	51	391	916	59,92	52,58	69,33	63,09
1 házaspár+özvegy férfi	12	3	18	33	1,52	3,09	3,19	2,27
1 házaspár+özvegy nő	62	13	27	102	7,84	13,40	4,79	7,02
1 házaspár + özvegyek	8			8	1,01	0,00	0,00	0,55
Kiterjesztett családok együtt	82	16	45	143	10,37	16,49	7,98	9,85
2 házaspár	44	14	16	74	5,56	14,43	2,84	5,10
2 házaspár + özvegyek		3	3	6	0,00	3,09	0,53	0,41
3 és több házaspár	2	1		3	0,25	1,03	0,00	0,21
Többgenerációs család együtt	46	18	19	83	5,82	18,56	3,37	5,72
Összesen	791	97	564	1452	100,00	100,00	100,00	100,00

A mechanikusan megállapított kategóriákat összevonva alkottunk egy csoportot, ahol nincs házaspár, csak özvegyek, egyedül élő házaspárok vagy férjes asszonyok élnek. Nem tudjuk azonban azt megállapítani, élnek-e gyermekek is velük. Ezt a csoportot csonkacsaládnak neveztük. A keszthelyi népesség 16 százaléka élt ilyen módon. Egyetlen házaspár alkotta (gyerekekkel vagy anélkül, rokonokkal vagy idegenekkel együtt élve) a lakófelek 63 százalékát.

Több nukleáris család (azaz egynél több házaspár) élt 5,7 százalékukban. A lasletti tipológia kiterjesztett háztartását azzal a csoporttal közelíthetjük meg, ahol egy házaspár mellett egy vagy több özvegy is él (ezek persze lehetnek szolgák, lemenő, felmenő vagy oldalági rokonok is). Ezen lakófelek aránya 10 százalék. Jellegzetes eltérés mutatkozik az egyes településrészek között a többcsaládos együttélések arányában: a polgárvárosi népességnél (egykori jobbágyok, más gazdálkodásból élő családok) ezek aránya jóval magasabb, mintegy minden ötödik lakófél ide sorolható, és a kiterjesztett szerkezetű együttélő csoportok is gyakoribbak. Ez megerősíti azt, amit korábban megfigyeltünk, hogy a kiterjedtebb mezőgazdaságot, szántóművelést folytató gazdáknál figyelhető meg a nagyobb és összetettebb háztartás, illetve az erre való törekvés. Az 1810-es évektől gyors ütemben állandó népességgel betelepült szőlőhegyeken a nukleáris teljes család a legjellemzőbb. Igen sok özvegyasszony is él itt, feltehetően családjával. A mezővárosban a töredékcsaládok jelenléte erős.

Összességében a század közepén is a nukleáris család-háztartás az uralkodó forma, mivel a leginkább többcsaládos gazdák csoportja ekkorra erősen lecsökkent, valószínűleg nem növekedett a kiterjesztett és többcsaládos együttélések aránya.

A zsidó háztartások 1848-ban és 1851-ben

A keszthelyi lakosság zöme katolikus és magyar anyanyelvű volt, sajátos elkülönült vallási-etnikai-rendi csoportot egyedül a zsidóság alkotott. Az 1770 körül nagyjából száz fős zsidó népesség 1848-ra majdnem elérte a hétszázat, 1851-ben pedig 678 zsidó vallású és nemzetiségű lakost számláltak meg. A század közepén a mezővárosban (azaz a polgárvárosi rész és a szőlőhegyi lakosság nélkül számolva) 18 százalékra rúgott az arányuk. Az 1848-ban készült zsidóösszeírás és az 1851. évi népszámlálás felekezeti-etnikai adatai segítségével megnézhetjük azt, hogy háztartásaik nagysága és szerkezete eltért-e vagy megegyezett-e a mezőváros katolikus lakosságáéval.

Az 1848. évi zsidóösszeírásban nem különülnek el a háztartások, azaz az azonos nevű, egymás után következő családoknál nem tudjuk pontosan meghatározni a háztartás jellegét. Emellett hiányoznak a nem zsidó vallású szolgák. Ezek száma azonban elhanyagolható: 1851-ben 9 lakófél esetében élnek katolikusok és izraeliták együtt. Ebből is 5 esetben inkább albérlőkre gyanakodhatunk, tehát mindössze 4 zsidó háztartásban számolhatunk keresztény alkalmazottal. Az 1848-ban elkülöníthető 118 háztartásból 104-ben házas férfi a családfő, s 79-ben pedig egy házaspár él gyerekeivel. A nukleáris családra épülő háztartások adják az összes 80 százalékát. Háztartásaik azonban igen népeseek. Egy háztartásra 5,56 jelenlevő személyt számolhatunk. Ezt megerősíti az 1851-es népszámlálás, ahol egy lakófélre a zsidó vallásúaknál 5,91 fő jut. Ez az igen

magas érték egyértelműen a magasabb gyermekszámnak tulajdonítható. A zsidó családokban megfigyelhető sok gyerek demográfiai magyarázata lehet nagyobb termékenység, de lehet az alacsonyabb csecsemő- és gyermekhalandóság is. A korabeli irodalom alapján mindkettő lehetséges, de az anyakönyvezés elégtelensége és a fennmaradt anyakönyvek hiányai miatt egyik jelenséget sem tudjuk pontosan mérni.

7. A zsidó népesség háztartásainak típusai, 1848–1851

Típus	1848		1851	
	szám	%	szám	%
Nem család	3	2,68	1	0,85
1 özvegy férfi	2	1,79	4	3,39
1 özvegy nő	7	6,25	9	7,63
Csonkacsalád együtt	9	8,04	13	11,02
1 házaspár	84	75,00	87	73,73
Kiterjesztett családok együtt	12	10,72	12	10,17
Többgenerációs család együtt	8	7,14	5	4,24
Összesen	112	100,00	118	100,00

Az elemzés alapján tehát igazán markáns szerkezeti különbség nem mutatható ki, de az adójegyzékek és más források alapján megfogalmazható, hogy a zsidó kereskedőknél megfigyelhető a nagyobb családi (apa és fiai, testvérek) vállalkozás, s egyes esetekben az együttélés valamilyen formája is.

Összegzés

A háztartás-szerkezeti arányok mind 1771-ben, mind a 19. század közepén a nukleáris család dominanciáját mutatják. Szinte nyugat-európai arányokat találunk. Kisebb társadalmi-foglalkozási csoportoknál figyelhetünk meg bonyolultabb összetételű családokat (gazdák, jobbágyok, kereskedők), ezeknél gazdasági kooperációra és esetleges együttlakásra való törekvés is megállapítható. Időbeli változásokat nem tudunk megragadni.

Eredményeinket összevethetjük a hazai kutatás más tájakra és településekre számított szerkezeti arányaival. A Keszthely mezővárosi háztartás-szerkezet eltér az eddig elemzett magyar népességű falvak arányaitól, közel áll a kiscsaládos német falvak arányaihoz. Keszthelyen azonban magasabb a gyermekes özvegy-asszonyok háztartásainak aránya. Az eltérést okozhatja a mezővárosi jelleg (erős bevándorlás, szőlőművelés), de megemlítendő, hogy a Keszthely környéki

régió is kiscsaládos táj.⁴¹ A település városiassága egyedül a töredékcsaládok, a mesterlegények és inasok jelenlétében ragadható meg.

IRODALOM

- Andorka Rudolf 1975. Paraszti családszervezet a 18–19. században. Alsónyék és Kölked adatai nemzetközi összehasonlításban. *Ethnographia*, LXXXVI. évf. 2–3. sz. 340–367.
- Andorka Rudolf 1996. Háztartási rendszerek és az idős emberek élete a 18–19. századi falvakban Magyarországon. *Aetas* 4. sz. 128–156.
- Andorka Rudolf – Faragó Tamás 1984. Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle*, 3–4. sz. 402–437.
- Bácskai Vera 1992. *Család, háztartás, társadalom Budán a 19. század elején*. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest.
- Balázs Magdolna–Katus László 1983. Közép-dunántúli paraszti háztartások a 18. században. *Történelmi Szemle*, 159–171.
- Benda Gyula 1997. Keszthely népessége 1696–1851. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történelmi Demográfiai Füzetek* 16. 1. sz. 77–143.
- Benda Gyula 2000. A halálozás és halandóság Keszthelyen, 1746–1849. *A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Történelmi Demográfiai Évkönyve*, 122–165.
- Benda Gyula 2001a. *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban, Keszthely társadalma 1740–1849*. PhD disszertáció (ELTE BTK Történelmi doktori iskolája).
- Benda Gyula 2001b. Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai. *A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Történelmi Demográfiai Évkönyve*, 223–249.
- Bontz József 1896. *Keszthely város monográfiája*. Keszthely.
- Burgiére, André – Klapisch-Zuber, Christiane – Segalen, Martine – Zonabend, Françoise (szerk.) 1986. *Histoire de la famille. I–III*. Armand Colin, Paris.
- Dányi Dezső 1977. Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtti Magyarországon. *Történelmi Statisztikai Tanulmányok*, 3. Budapest, 5–104.
- Dányi Dezső 1993. *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*. KSH, Budapest.
- Dávid Zoltán 1973. *A családok nagysága és összetétele a veszprémi püspökség területén 1747–1748*. KSH Könyvtára–Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- Degré Alajos 1966. Zala megye 1770. évi összeírása. *Levéltári Szemle*, 16. évf. 1. sz. 133–148.
- Ember Győző 1963. A magyarországi országos zsidóösszeírások a XVIII. század első felében. In Günvald Fülöp – Scheiber Sándor (szerk.): *Magyar-Zsidó Oklevéltár VII*. Budapest.
- Faragó Tamás 1977. Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828. *Történelmi Statisztikai Tanulmányok* 3. Budapest, 105–202.

⁴¹ Községenként Dányi Dezső vizsgálta a háztartások földrajzi különbségeit (Dányi 1977). Néhány környékbeli kismemesi és jobbágyfalut Pusztai Beáta szakdolgozata elemezett: Ezek Alsó- és Felsőkustány, Prága, Karmacs, Rendek (Pusztai é.n.), ezekben is igen alacsony a kiterjesztett és többcsaládos háztartások aránya. Összehasonlító adatokat közöl újabban Faragó Tamásra támaszkodva Husz 1999.

- Faragó Tamás 1985. *Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Buda környéki birtokos paraszti háztartások 1745–1770 között.* KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest.
- Faragó Tamás 1997. Család és háztartás Magyarországon a 18. században. In Kovacsics József (szerk.) *Magyarország történeti demográfiája (896–1995).* KSH, Budapest, 217–239.
- Faragó Tamás 2000. Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* Akadémiai K. Budapest, 393–483.
- Faragó Tamás 2001. Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Történeti Demográfiai Évkönyve*, 19–64.
- Goody, Jack 1990. *The Development of the Family and Marriage in Europe.* Cambridge, Cambridge University Press.
- Heilig Balázs 2000. Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlőszárdon a 19. század második felében. *A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Történeti Demográfiai Évkönyve*, 225–265.
- Husz Ildikó 1999. *Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda-környéki mezőváros társadalmáról a családszerkezet változásának tükrében.* Ph.D. értekezés, BKE Szociológiai Posztgraduális Program, Budapest.
- Husz Ildikó 2000. Apáról fiú(k)ra. Örökösödési jogszokások és gyakorlat Zsámbékon a 19. század első felében. *Korall 2.* (tél) 5–22.
- Kocsis Gyula 1992. Ceglédi katolikusok többcsaládos háztartásai a XVIII. század második felében. In *Közéletések. Tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*, Debrecen, 187–198.
- Koppány Tibor – Péczely Piroska – Sági Károly 1962. *Keszthely.* Budapest.
- Laslett, Peter–Wall, Richard (szerk.) 1972. *Household and Family in Past Time*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Levi, Giovanni 2001. *Egy falusi ördögűző és a hatalom.* Osiris, Budapest.
- Magyar Antal 1987. A ceglédi katolikusok háztartásszerkezete a XVIII. században. In *Studia Comitatusia* 18. Szentendre, 123–142.
- Magyar-Zsidó Oklevéltár VII.* 1963. *Az első országos zsidó conscriptiók, 1725–1748.* (Szerk.: Grünvald Fülöp és Scheiber Sándor) Budapest.
- Melegh Attila 1987. A tizenkilencedik század eleji városi háztartások Buda Újlakon. In Lengyel György (szerk.): *Történeti szociológiai tanulmányok a 19–20. századi magyar társadalomról* (Szociológiai Műhely Tanulmányok 5. sz.), Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszék, Budapest, 135–178.
- Molnár András 1989. Életképek a reformkori Keszthelyről. Részletek Galsai Kovách Ernő emlékirataiból. *Pelso*, I. 1. sz. 57–62.
- Müller Róbert 2000. *Keszthely története I.* Keszthely.
- Németh László 1994. Zsidók Zalában a XVIII. század első felében. In *Zalai történeti tanulmányok 1994.* Zalai Gyűjtemény 35. Zalaegerszeg, 17–32.
- Németh László 2002. *Zala megyei zsidóság történetének levéltári forrásai 1718–1849.* Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg.
- Ördög Ferenc 1991. *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771)* I. kötet. A MTA Nyelvtudományi Intézete, Zala megye önkormányzati közgyűlése, Budapest–Zalaegerszeg.
- Ördög Ferenc 1992. *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771)* II. kötet. A MTA Nyelvtudományi Intézete, Zala megye önkormányzati közgyűlése, Budapest–Zalaegerszeg.

- Ördög Ferenc 1993. *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771)* III. kötet. A MTA Nyelvtudományi Intézete, Zala megye önkormányzati közgyűlése, Budapest–Zalaegerszeg.
- Ördög Ferenc 1998. *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771)* IV. kötet. A MTA Nyelvtudományi Intézete, Zala megye önkormányzati közgyűlése, Budapest–Zalaegerszeg.
- Pozsgai Péter 2000a. Kézművesek és kézművescsaládok Tornán a 19. században I–II. *Korall* 2000. 2. (tél) 23–42. és 2001. 3. (tavasz-nyár) 266–296.
- Pozsgai Péter 2000b. Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. *A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Történeti Demográfiai Évkönyve*, 166–224.
- Pozsgai Péter 2001. Család- és háztartásciklusok vizsgálatának eredményei a történeti demográfiai kutatásokban. *A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Történeti Demográfiai Évkönyve*, 265–281.
- Pusztai Beáta é.n. *Kisnemesi és paraszti háztartások a XVIII. században*. Szakdolgozat. Készült az ELTE BTK történelemszakán, megtalálható a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszéken.
- Sabean, David Warren 1990. *Property, Production, and Family in Neckarhausen, 1700–1870*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Sabean, David Warren 1998. *Kinship in Neckarhausen, 1700–1870*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Sági Károly–Cséby Géza–Goldschmied István 1999. *A keszthelyi zsidóság története (1699–1999)*. Keszthelyi Izraelita Hitközség, Keszthely.
- Soós Imre 1975. *Heves és Külső-Szolnok megye 1772–1849. évi rovásadó-összeírásai*. Eger.
- Szekeres András 2001. Mikrotörténeszek és az antropológia: egy diszciplínák közötti transzfer mibenléte. *Aetas*, 3–4. sz. 244–256.
- Szenti Tibor 1993. *Paráznák. Feudalizmuskori (1723–1843) szexuális büntetőpercek*. Hódmezővásárhely.
- Tar Ferenc 2000. *Keszthely története III*. Keszthely.
- Torre, Angelo 2001. Társadalmi antropológia és a történeti kutatás. *Aetas*, 3–4. sz. 257–278.
- Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (szerk.) 1983. *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge.

**THE MEASURE AND STRUCTURE OF HOUSEHOLDS
IN KESZTHELY, 1757–1851**

Summary

This paper is a part of a local monographic research on social history. Its first part demonstrates the measure and structure of households (with the aid of the classification elaborated by Peter Laslett) in the little town of 3–4000 inhabitants on the basis of the ecclesiastical census lists (*Conscriptio Animarum*) made in 1757 and 1771. In 1757 households almost entirely consisted of nuclear families, there were non-relative servants, maids or apprentices, journeymen only in the 16.2 % of them. In 1771 our data are more correct though relations within the households are partly estimated. In that time the 79% of the households was built on nuclear families, the proportion of extended family-households was 10%, that of complex households (consisting of more nuclear families) was 7.4%. Non-relative employees lived in 31.8% of the households. In 1757 the average measure of the households was 4.3 persons, in 1771 5.3. The difference of 1757 data was mainly caused by the different view and defects of the source therefore the numbers and ratios of 1771 are acceptable. The more complex households characterised the families living on agriculture, employees could be mostly found in the houses of artisans, merchants and noble office-holders.

The second part of the paper demonstrates boys and girls above 16 years of age, servants and maids registered in the households on the basis of the tax lists between 1773 and 1848. Boys in reality got on the tax lists rather above 20 years of age and they often paid tax in their parents' households even after their marriages (mean age at marriage was around 25 years of age). Girls were more rarely registered, they were 17–18 years old (they usually got married at the age of 19). The paper tries to analyse boys' leaving their fathers' and mothers' farms and households on the basis of the testaments (they legally inherited only post mortem), demonstrating the existence of many kinds of co-operation and leaving forms. In the population living on agriculture and especially in that part of them who cultivated plough-lands a strong inclination to keep manpower together, to live together and to co-operate can be observed. However, the number and economic force of that group strongly decreased in the town by the 19th century.

The number of servants (on tax lists first of all journeymen were registered in this column) increased till the beginning of the 19th century following the changes in prosperity then it strongly decreased and only began increasing again from the 1830s. Maids can be also found mostly in the households of artisans. They were generally young girls, many of them were immigrants tem-

porarily living in the town. It can be observed that in 1771 girls of local families (mainly orphans) served in other households for some years. This problem cannot be later examined.

In the last part of the paper the author shows some data of the population census of 1851. The average measure of the households (families – Wohnpar-tei) was 4.62 in the town, 4.55 in the vineyards and 5.34 in the part where peasant population lived ('Polgárváros'). According to the author's estimation the proportion of the complex families didn't increase, it henceforward characterised one part of the agrarian population. On the contrary the presence of frag-mental (broken) families was strong which can explain the low values of the averages.

Finally the paper deals with the characteristics of Jewish families and households (there was a separate Jewish census in 1848 and the data of confes-sional distribution are available from 1851). Jewish households were larger (5.56 and 5.91 persons) which can be mostly explained by their higher child number.

Summarising the results of the analysis it can be determined that propor-tions of the household structure show the superiority of nuclear families related to both 1771 and the middle of the 19th century. Almost Western-European averages can be found. There were more complex families in smaller social and professional groups (land-holders, serfs, merchants), in the case of them the signs of inclination to economic co-operation and living together can be ob-served. Changes in time cannot be followed up.

The results can be compared to other proportions of household structure related to other regions and settlements which were computed by Hungarian researchers. The household structure of Keszthely town differs from adequate proportions of Hungarian villages analysed till now and resembles to that of German villages characterised by small families. However, the proportion of the households of widows living together with their children is higher in Kesz-thely than in those German villages. The difference can be caused by the char-acteristics of the town (strong immigration, vine-culture), but the fact can be also mentioned that the region neighbouring Keszthely was also characterised by the surplus of small (nuclear) families. The urban characteristics of the town can be demonstrated only by the presence of broken families, apprentices and journeymen.

Tables:

1. *Distribution of the households in Keszthely by their structure (Typology of P. Laslett)*

Types: 1. Singles: a. widower/widow, b. bachelor/spinster/unknown, 2. Non-family households: a. brothers living together, b. other relatives living together, c. non-relatives living together, 3. Nuclear family households: a. couple without child, b. couple with child, c. widower with child, d. widow with child, 4. Nuclear family with relative: a. with relative of ascending line, b. with relative of descending line, c. with relative of collateral line, d. combinations of 4.a-c. 5. Multiple family households: a. relative(s) of descending line with family, b. relative(s) of descending line with family, c. relative(s) of collateral line with family, d. brothers with family, e. other multiple family households, 6. out of classification, Total

2. *Distribution of the households in Keszthely by the number of their members, 1757, 1771*

Columns: Number of the household members, years (number and %)

3. *Age of the servants, maids, journeymen and apprentices in Keszthely in 1757*

Columns: Age, Servant (male, female), Apprentices and journeymen

4. *Estimated age distribution of the servants, maids, apprentices and journeymen in Keszthely, 1771*

Columns: Age, Servant (male, female), Apprentices and journeymen

5. *Distribution of the families (groups living together – Wohnpartei) by the number of their members on the basis of the population census in 1850–51*

Columns: Number of members, Market town, Peasant town, Together, Vineyards (number and %)

6. *Families (groups living together – Wohnpartei) by the number of their married and widowed members in 1851*

Headings: Type, Market town, Peasant town, Vineyards, Together (number and %)

Lateral text: Non-family, 1 married man, 1 married woman, 1 widower, 1 widow, several widowed persons, Broken families altogether, 1 couple, 1 couple + widower, 1 couple + widow, 1 couple + widowed persons, Extended family households altogether, 2 couples, 2 couples + widowed persons, 3 and more couples, Multiple family households altogether

7. *Household types of the Jewish population, 1848–1851*

Headings: Type, 1848 (number, %), 1851 (number, %)

Lateral text: Non-family, 1 widower, 1 widow, Broken family altogether, 1 couple, Extended family households altogether, Multiple family households altogether, Total

Figures:

I. Boys and girls above 16 years of age in the tax paying households in Keszthely (1774–1848)

Explanation: Boys above 16 years of age, Girls above 16 years of age

II. Servants and maids in the tax paying households in Keszthely (1774–1848)

Explanation: Servant, Maid

**A HÁZASSÁGKÖTÉSEK DEMOGRÁFIÁJA DUNABOGDÁNYBAN
AZ ANYAKÖNYVEK TÜKRÉBEN
1724–1895**

ELTER ANDRÁS

Bevezetés

Az anyakönyvek mint a helyi társadalmak forrásai közel egy évszázada jelentek meg a történettudomány eszköztárában, azonban hazánkban mindezidáig a települések anyakönyveinek töredéke került csak különböző szempontú földolgozásra.¹ A házassági anyakönyv a történeti demográfiai kutatások látókörébe a legkésőbb bevont anyakönyvtípus, a társadalmi kapcsolatok és viselkedésformák tanulmányozása szempontjából viszont éppen ezek hordozzák a legtöbb lehetőséget. Míg például a halálozások és születések időpontja elsősorban biológiai okokkal meghatározott demográfiai eseményektől függ, addig a házasság időpontja sokkal inkább a kultúra által meghatározott.

Dolgozatomban egy, a történeti demográfiai vizsgálatok számára sem ismeretlen német többségű község, Dunabogdány házassági anyakönyveit vettem vizsgálat alá. A választást személyes motívumok mellett több tényező is indokolta.

1. A vegyes nemzetiségű település többségét alkotó németek vizsgált korszakunk elején érkeztek Dunabogdányba a mai Németország területéről. Szinte ezzel egyidőben kezdődött el a falu anyakönyvének rendszeres vezetése. Az anyakönyvek folyamatos adatsoraikkal tehát betekintést engednek egy falusi közösség illetve a közösség hagyományainak, normáinak kialakulásába. Betekintést nyerhetünk továbbá egy bevándorolt etnikum idegen környezethez való alkalmazkodásának folyamatába. A hagyomány és a változás kérdésének vizsgálatára ideális területnek tűnik egy, az anyakönyvek által a betelepülés kezdetétől figyelemmel kísért etnikus csoport.

2. A falu egy földrajzilag, nemzetiségileg, vallásilag rendkívül tarka térség, a Pilis-Buda környék modellértékű települése, ahol két nemzetiség (német és magyar) és két felekezet (katolikus és református) él egymás mellett. A közeli településeken további nemzetiségek, a szlovák és a szerb alkották a falu tágabb nyelvi-kulturális környezetét. A vidék földrajzi változatossága, markáns munkamegosztása tovább színesítette a nemzetiségek önálló arculatát, gyakran fölerősítve, konzerválva az etnikus csoportok jellegzetességeit. A Pilis-Buda

¹ Az anyakönyvi vizsgálatok hazai kutatástörténetéről lásd Kováts Z. 1980.

környék nemzetiségeinek együttélését az a tény teszi különösen érdekessé, hogy a magyarokon kívül valamennyi népcsoport a 17–18. század elején települt a vidékre. Az etnokulturális sajátosságok még belátható mélységben tükrözik a korábbi lakóhely hagyományait, amelyek csupán szűk két évszázada léptek egymással kölcsönhatásba. A település és tágabb környezete tehát az interetnikus kapcsolatok vizsgálatára ad lehetőséget.

3. A kiválasztott településsel kapcsolatban készültek már történeti-demográfiai szempontú földolgozások a 18. századra vonatkozóan. Ezek alkalmasak az anyakönyvi vizsgálatokkal való összevetésre és kiegészítésre.

A házassági demográfia főbb kérdéseire koncentrálna Dunabogdány példáján a következő jelenségeket mutatom be: házassági szezonáltság, házasságkötés napja, házasodó felek életkora és korkülönbsége, özvegyek és először házasodók aránya, házassági kör. Az anyakönyvekből gyűjtött adatokból igyekszem levonni a következtetéseket. Számos esetben meg kell állapítani a kérdések nyitottságát. Ahol több lehetséges válasz is fölmerül, ezeket igyekszem egymás mellett bemutatni.²

Dunabogdány története a 16–19. században

Dunabogdány a Duna kanyarulatában, Budapesttől műúton 36 km távolságra lévő település. Délről a Visegrádi-hegység, északról a Duna és a Szentendrei-sziget határolja. A szomszédos települések: Tahitótfalu és Visegrád. Szemközt, a Szentendrei-szigeten Kisoroszi helyezkedik el, délről erdők és hegyek közbeékelődésével Pilisszentlászló határolja. Közeli, jelentősebb városok: Budapest, Vác, Esztergom, Szentendre.

A helység névadásának alapjául a Bogdán szláv személynév szolgált. A név jelentése „Isten ajándéka” (Kiss 1980. 472). Korábbi nevei: Dunabogdány, Bogdán, Donaubogen. Mai nevét, Dunabogdányt, 1887. szeptember 30-tól viseli hivatalosan (Gyalay 1989. 432). A helység a 13. században a történelmi Pest, majd Pilis vármegyéhez, a hódoltság alatt a Budai vilajethez, a török kiűzése után ismét Pest vármegyéhez, 1886-tól Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyéhez tartozott. Közigazgatásilag előbb a Pilisi járás része, majd a 19. század végén a Pomázi járáshoz került. Ma a Szentendrei járás része.

A falut 1541-ben foglalták el a törökök, amely a hódoltság alatt sem néptelenedett el, ahogy ezt a török adóösszeírásokból megtudjuk. A 16. század folyamán az adózó családfők száma 30–40 fő között mozgott. A falu már ekkor jelentős bortermelő volt, a törököknek musttizeddel is adózott. A hódoltság

² Számos ötlettel, javaslattal gazdagították dolgozatomat tanárain, Benda Gyula és Kocsis Gyula. Köszönettel tartozom továbbá Halmos Károlynak és Szilágyi Miklósnak építő kritikáikért. Köszönöm Feldhoffer Antal plébános úrnak, hogy számos alkalommal rendelkezésemre bocsátotta a község anyakönyveit.

előtt a település a visegrádi királyi várhoz tartozott, a hódoltság alatt a Komáromi királyi uradalomhoz került, amely a kettős adóztatás elve alapján igényt tartott a területre. A lakosság a hódoltság alatt is növekedett egészen a tizenötéves háborúig. Azt, hogy a falu lakossága nem néptelenedett el teljesen, a családnevek bizonyítják. Az 1546-ban szereplő Kustán (Kosztán), valamint az 1652-ben előforduló Könczöl családnév szintén előfordul a 18. századi összeírásokban, így a falu esetében beszélhetünk középkori kontinuitásról. Lakossága egy időre elhagyta ugyan a falut, de egy részük Székesfehérvár fölszabadítása után visszatért.

A komáromi váruradalmat 1659-ben idősebb Zichy István kamaraispán szerezte meg. 1766-ig a település a komáromi váruradalom részét képező óbudai uradalom egészével együtt a Zichyek birtoka lett.³

1626–29-re a település lakossága református hitet követett (Borovszky é. n. 56.). A Zichyek 1723-ban a megmaradt magyar lakosság mellé svábokat telepítettek. Az 1725-ös összeírás szerint 37 régi magyar lakos mellé 66 új német lakos költözött. Ez utóbbiak 1723-ban, 1724-ben és 1725-ben települtek a helységbe (L. Gál 1988. 68.). A németek betelepülése után a magyar lakosok egy része más településekre költözött. Jó néhány dunabogdányi magyar családnév Tótfaluban tűnik föl (L. Gál 1988. 78.). A betelepülő katolikus németek nem szorították ki teljesen a 16. századi magyar lakosság leszármazottait, akiknek csak kisebbik része katolizált (L. Gál 1988. 68.). A dunabogdányi német telepek pontos eredete ismeretlen (L. Gál 1988. 71.). A 18. század során a falu népességének folyamatos növekedése a pestisjárványok következtében csak a további szórványos bevándorlással magyarázható (L. Gál 1988. 78.). Így valószínűleg több helyről származik a község német népessége. A betelepülő német lakosság sváb elnevezése csupán a 18. századi kárpát-medencei telepítések általános (pars pro toto) megnevezése. Valódi svábok csupán Szatmár vármegye területén telepedtek le, s ma mindössze három faluban élnek. Dunabogdány Zebegénnyel, Nagymarossal, Kismarossal és Csolnokkal meglehetősen egységes rajnai frank-dunai bajor keveréknyelvjárást beszél (Manherz, 1996. 9–11.). A 18. században a magyar és német mellett szlovák családok is éltek a településen. Bél Mátyás az 1728-as összeírás alapján 112 háztartásfő közül 24 magyar, 82 német és 6 szlovák nevűt állapít meg (Bél 1977. 128.). A magyarok a 19. század derekán kb. nyolcadát alkották a település lakosságának (Pesty 1984.). A népességnövekedést a jó minőségű bor termelési lehetősége ösztönözte (L. Gál 1988. 77.). A Budai-hegység és a Dunakanyar elsősorban vörösbort adó szőlőtermesztő települései közül Dunabogdány azzal tűnt ki, hogy csak itt és Tótfalun volt jelentős mennyiségű fehérbor, de közülük is csupán Dunabogdányban alkotta a termés nagyobbik hányadát (L. Gál 1988. 90–91.). Fényes Elek leírása szerint: „*Szőlőhegye roppant és sok fejtér és vörös bort terem, s ez igen becses minőségű, azért innen távoli vidékekről is vétetnek vesz-*

³ Minderről: L. Gál 1988. 28. 30. 32. 33. 35. 40. 62.

szők.”⁴ A jó hírű bortermelés ellenére a 18. század folyamán a gabonatermesztés sem szorult háttérbe, így nem alakult ki Óbudához, Szentendréhez, Budaörshez vagy Békásmegyervehez hasonló monokultúra (L. Gál 1988. 87.). Vályi András a gyakori árvizek ellenére földjét első osztályúnak említi (Vályi 1796. 234.).

Az úrbérrendezés során $23\frac{12}{32}$ egész úrbértelket írtak össze, határát az első osztályba sorolva (Galgóczy 1877. 100.).

A falu 1766–1848 között az Óbudai koronauradalom birtoka volt (Borovszky é. n. 56.). A község gazdasági életében jelentős változást hozott a 19. század második felében a Csódi-hegyen meginduló kőbányászat, amely a lakosság jelentős részét foglalkoztatta, és a nyomában fellendülő kőfaragás sajátos képet kölcsönzött a falu népi kultúrájának. A népi kőfaragás termékei a helyi templomok, kápolnák, a kápolnák bejárata, belső kőpillérei, szobrai, ablakkeretei, kőből faragott és vasfedéllel záródó perselyek, szószékek, keresztek, sírkövek, utcai padok, vályúk és kertkapuk (I. Sándor 1973.). A 19. század végén bekövetkező filoxeravész után évtizedekre a kőbányászat és kőfaragás válik a falu fő megélhetési forrásává. A filoxéra 1880-ban bukkant föl a községben, és tönkretette a virágzó szőlőkultúrát (Borovszky é. n. 97.).

A falu 18. század eleji néhány száz fős népessége az 1784–87-es népszámláláskor már 1567 (Dányi–Dávid 1960. 119.), 1850-ben 2300 (Dányi 1984. 209.), 1900-ban pedig 3231 fő (*A magyar...* 1904. 394.) volt.⁵

A forrás bemutatása

A dunabogdányi anyakönyv jellegzetességei

A hódoltság során Dunabogdány református magyar lakossága megfogyatkozott, amit 1723-tól katolikus németek telepítésével pótoltak (L. Gál 1988. 67–68.). Innentől fogva a lakosság etnikai többségét a németek, vallási többségét a katolikusok alkották. A magyar kisebbség részben katolikus, részben református volt. A római katolikus anyakönyvet az első betelepítési hullámot követően, 1724-ben kezdték vezetni.⁶ Dolgozatomban csupán a döntő többséget reprezentáló katolikus anyakönyveket vizsgálom.

⁴ Fényes 1851.

⁵ Dunabogdánnyal kapcsolatban lásd még Bergman é. n.; Bindorffer 2001; Hála 1991; 1999.

⁶ A szakirodalomban korábban elterjedt nézet szerint a hazai anyakönyvezés megjelenését a trienti zsinat rendelkezéseinek köszönhetjük. (Vö. pl. Hermann 1973. 266; Kováts–Cs. Tóth 1961–1962. 52.) A legújabb kutatások szerint közel négy évtizeddel a Tridentinum rendelkezései előtt megjelenik a törekvés Magyarországon. (Bárth 1999. 98.) Természetesen a hódoltság területén csak megkésve, a török kiűzését követő évtizedekben kezdődhetett meg az anyakönyvek vezetése. Dunabogdány anyakönyve ebből a szempontból viszonylag korainak tekinthető.

Az anyakönyv 1724-től 1774-ig vegyes, a keresztelésre, házasságra, temetésre vonatkozó adatokat egyazon kötetekbe írták. 1774-től a kereszteltek adatait külön kötetben vezették. A házasságokat és temetéseket 1807-ig továbbra is vegyes anyakönyvbe jegyezték. 1807-től végleg elvált a három anyakönyvtípus. 1843-tól 1851-ig az anyakönyv latinról magyar nyelvre vált. 1851-től 1866-ig újra latin nyelvű. 1866-tól végleg magyar (illetve egy ideig két-) nyelvű az anyakönyv.

Az egyes települések anyakönyvei egy felekezeten belül, sőt egy plébánia egymást követő plébánosai alatt is jelentős eltéréseket mutatnak. Igen esetleges és az anyakönyvet vezető személyiségétől, képzettségétől erősen függő, hogy az egyes adattípusok mikor jelennek meg a forrásban legkorábban. Sokszor egy bevezetett jelölésrendszer, egy újabb rovat csak az illető plébános életéig tart. Általában azonban elmondható, hogy az anyakönyvek differenciáltsága és megbízhatósága az idő előrehaladtával növekszik. Ez azt eredményezi, hogy egyes adatsorok különböző települések között szinkron módszerrel sok esetben nem hasonlíthatók össze, valamint az egy anyakönyvben végzett diakron összehasonlítások lehetőségei is korlátozva lesznek – leszámítva természetesen az alapvető adatokat.

A dunabogdányi anyakönyvben kezdetektől szerepelnek a következő rovatok: a keresztelte neve, a keresztelés időpontja, a szülők és a keresztszülők neve (a férfi vezetéknevével), a temetés időpontja, a halott neve, kora és családi állapota, a házasulók neve, a házasság időpontja és a tanúk neve.

1741-től bejegyzik a házasság előtti lakóhelyet. (1820-tól 1852-ig ismét szünetel.)

1759-ben megjelenik a szentségeket kiszolgáltató személy neve.

1759-ben megjelenik a házasulandók és tanúik, valamint a kereszteltek szüleinek lakóhelye. (A tanúk és a szülők 1807-től megszűnik.)

1763-tól rendszeres a családi állapot följegyzése a házasodóknál.

1771-ben megjelennek az első szórványos bejegyzések a házasodók életkoráról.

1777-től rendszeresen feltüntetik a házasulandók korát.

1807-től ismerhetjük meg, hogy a halott milyen szentségekben részesült halála előtt.

1807-ben jelenik meg a házasfelek vallását feltüntető rovat.

1817-ben megjelenik a halál oka.

1819-ben megjelenik a társadalmi helyzet (nemes, „nem telen” stb.).

1868-tól nyomtatott anyakönyvbe vezetik az adatokat. A megjegyzések rovatba alkalmilag kiegészítő információk kerülnek.

1868-tól a temetés időpontja mellett megjelenik a halál napja.

1869-től szórványosan, majd fokozatosan rendszeresen feltüntetik a férj, illetve apja foglalkozását.

1916-ban megjelenik a temetettek foglalkozása.

Számos adat közül most csak a fontosabbakat emeltem ki. A fentiek közül is némelyek rövidebb időre eltűnnek, majd újra megjelennek. Az egyes rovatok nyomon követését az is nehezíti, hogy akár egy kötetben belül is többször eltűnhet, illetve újra fölbukkanhat egy rovat. Gyakran azonos rovatra a különböző plébánosok más-más latin kifejezést alkalmaznak.

Összességében elmondható, hogy a dunabogdányi anyakönyv értékes forrás, mivel 1724-óta megszakítás nélkül vezetik, és ez idő alatt számos fontos adat-sort hosszú időn keresztül kísérhetünk benne figyelemmel.

A vizsgálati mintavétel

Dolgozatomban Dunabogdány házassági gyakorlatát vizsgálom – elsősorban – az itteni anyakönyvek alapján 1724 és 1895 között. Az időhatár az anyakönyvezés kezdetétől a Magyar Országos Levéltár mikrofilmgyűjteményében őrzött mikrofilmek utolsó esztendejéig tart. Az figyelembe vett időintervallum összes házasságkötését, mintegy 3342 esketés főbb adatait, kigyűjtöttem. Egyes témáknál külön vizsgáltam az özvegyek és az először házasodók csoportját (szezonális). A vizsgált 171 esztendőt nyolc periódusra osztottam, melyek az elsőt (35 év) és az utolsót (15 év) kivéve 20 esztendőt foglalnak magukban (életkor, szezonális, házasság napja). Az időintervallumok esetszáma mindennél 360 és 496 között van. A házasság napjának vizsgálatakor ezen túlmenően az első, hosszabb periódust további két részre bontottam.

Házassági szezonális

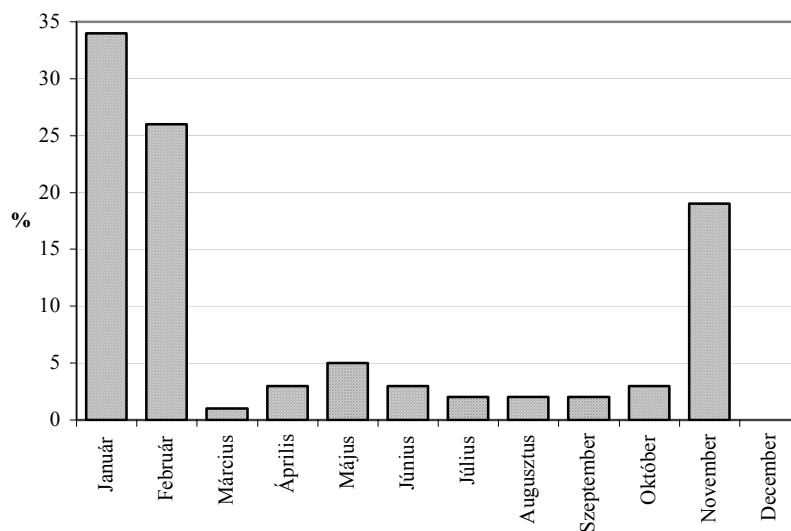
Eltérések az özvegyek és az először házasodók házassági szezonálisában

A házasságok havonkénti megoszlását a nőtlenek és hajadonok, valamint az özvegyek esetében külön vizsgáltam.⁷ Közös csoportként vizsgáltam azokat a házasságokat, amelyekben mindkét, és amelyekben csak az egyik fél volt özvegy.

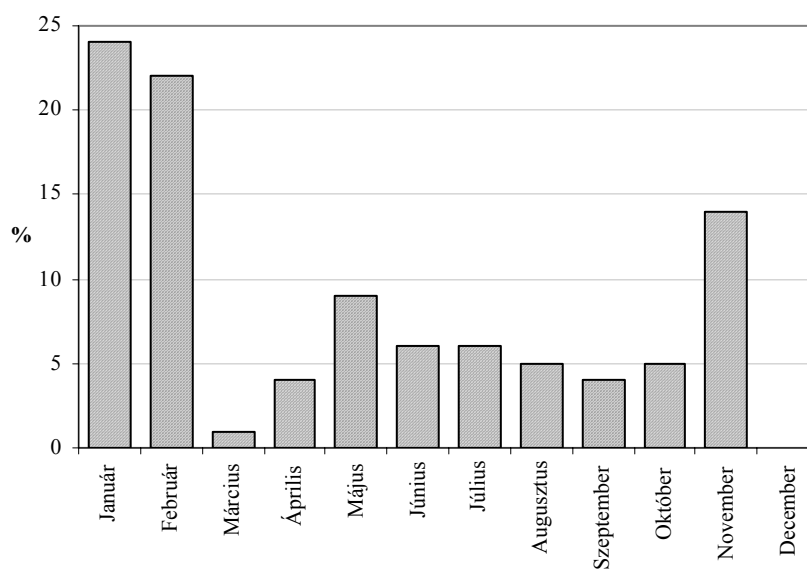
A szakirodalomból ismert tény, hogy az özvegyek a nyári és a tiltott időszakban nagyobb arányban házasodnak, mint az először házasulók (Kós 1980. 480.). Ez a második házassághoz kötődő lakodalom kisebb volumenével vagy annak teljes hiányával függ össze, mivel így a házasság kevesebb munkaerőt von el a dologidőben, és kevesebb anyagi ráfordítást igényel, ami lehetővé teszi

⁷ A házassági szezonális kérdéséről a legújabb összefoglalás: Faragó 2000. A témáról lásd még: Bácskai 1979; Bakó 1955; 1987; Bencsik 1977; Csocsán 1959; Faragó 1992, 1994a, 1994b; Horváth 1989; Kakuk 1983; Kós 1974, 1980; Kovács 1996; Nagy Varga 1987; Paládi-Kovács 2001; Williams 1956; Zólyomi 1990, 1998.

a fontosabb termények (elsősorban a bor) földolgozásától való függetlenedést. A tiltott időszakokban való házasodást ez esetben is elsősorban a lakodalom és mulatozás hiánya teszi lehetővé.

I. Az első házasságok szezonaritása, 1724–1895

II. Az özvegyházasságok szezonaritása, 1724–1895

Dunabogdány esetében ez az általános kép nagyjából, de nem minden elemében áll. Az özvegyek házassága esetén az először házasodókhoz hasonlóan kiemelkedő a farsangi (január–február) és az újbor beérésével kapcsolatos őszi (november) házasodási csúcs. Ezek a csúcsok azonban jóval tompábbak az első házaságokéihoz viszonyítva. A többi hónapra – így a nyári és őszi hónapokra is magasabb arányban esnek házasságok az özvegy felek között. A két házasodási csúcs aránya az özvegyek esetében a farsang javára billen, a november kisebb súlyt kap. Érdekes jelenség, hogy az özvegyeknél megjelenik egy harmadik csúcs is, a májusi. Ez az első házasságok esetében alig, vagy egyáltalán nem emelkedett ki a többi átlag alatti hónap közül, az özvegyeknél viszont a november után következik, jelentőségében nem sokkal lemaradva tőle.

A tiltott időszakokat (nagybőjt, advent) szemlélve azt találjuk, hogy az özvegyek esetében sem nő az ezen időszakokra eső esküvők száma. Azt az elemző többletet, amit az először és az özvegyen házasodók összehasonlításakor az özvegyek javára tapasztalunk, a többi házasodási csúcson kívüli hónapnál is megfigyelhetjük.

A legszembeötlőbb a tiltott időszak általános érvényesülése. A vizsgált periódusban mindössze egyetlen özvegyházasság fordult elő decemberben. Megfigyelhető továbbá, hogy az özvegyek szezonálisánál sokkal nagyobb ingadozás tapasztalható, mint az első házasságok esetében.

A szezonális időbeli változásai

Az időbeli változások esetében az özvegyek és az először házasulók kontrollcsoportként használhatók. Az első változás, ami tapasztalható, hogy az első periódusban – 1724–1759-ig – mindkét csoportnál magas a csúcsokon kívüli házaságkötések aránya. A másik szembeötlő módosulás, hogy a farsangi csúcson belül a január és a február aránya az 1840 és 1859 közti periódusban megfordul. Míg a 18. század elején a január nagyjából 2:1 arányban vezetett, jól nyomon követhető egyenletes változás során a 19. század végére ez az arány pontosan megfordult. A többi hónap esetében sem beszélhetünk állandóságról, ezek az eltérések azonban nem egyenletes változást rajzolnak ki, hanem rendszertelen ingadozást. Csupán a január és február vonatkozásában gyanakodhatunk valami mögöttes ok hatására.

Az özvegyek és nőtlenek/hajadonok házaságkötéseinek évi megoszlását összehasonlítva, valamint a szezonális időbeli módosulását vizsgálva a következő kérdések tehetők fel.

1. Miért kisebb a novemberi csúcs aránya a farsangihoz viszonyítva az özvegyeknél, mint az először házasodóknál?
2. Miért csak az özvegyeknél jelentkezik a májusi házasodási csúcs?

3. Miért nem jelentősebb az özvegyházasságok aránya a tiltott időszakokban?
4. Miért nagyobb az ingadozás a özvegyeknél a házasságok szezonálisának időbeli változásában?
5. Miért magas mindkét csoportnál a házasságok aránya a házassodási csúcsokon kívül is az 1724–1759-es periódusban?
6. Miért fordul meg a januárra és a februárra eső házasságok részesedése az 1840–1859 közti periódusban?

Az fenti kérdéscsoportra a válaszok a szezonális jelenségének alapvető okaiban keresendők. Az egyik mozgatórugó, ami a jelenséget előidézi, a gazdasági tényező. Ezen belül a szabadidő (a gazdasági munkák szünetelése, illetve alacsonyabb intenzitása) és a termények beérése, illetve földolgozottsága dominál. Az előző tényező főként a farsangi és részben a kisebb jelentőségű májusi házassodási csúcsra hat, míg a második inkább a novemberire, amely az újbóli kiforrásával kapcsolatos. A harmadik gazdasági tényező a házasságra a munkaerő növelése szempontjából hat. Ez a májusi házassodási csúcskor fejt ki hatását, mivel a tavaszi munkákra biztosít olyan plusz munkaerőt, akit ráadásul a téli hónapokban nem kellett „ingyen” táplálni (Kós 1980. 475, 478, 480.).

A gazdasági mellett a másik fontos hatóerő a közösség hagyománya, illetve a vallási előírások. A hagyományok leginkább a farsangi házassodási csúcs idején érvényesülnek, amelynek alkalmasságát a lakodalom tartására számos szokás és íratlan előírás is alátámasztja. A vallási előírások főként a tiltott időszakokban (advent, nagyböjt) érvényesülnek, valamint közvetve az ezen időszakok utáni periódusokban, ahol visszahatásként ismét megnövekszik az esküvők száma. A három házassodási csúcs közül kettő közvetlenül a tiltott időszakok után következik.

A fentiekben két fő és három altényezőt különítettem el, amelyek a házasságok megoszlására hatnak. Ezek a tényezők különböző összetételben és intenzitásban érvényesülnek a házassodási csúcsok esetében is.

- I. Gazdaság
 - a, Relatív szabadidő
 - b, Élelmiszerkészlet fölhalmozódása
 - c, Munkaerő
- II. Hagyomány
 - a, Szokásrendszer
 - b, Vallási előírások

A fenti tényezők a házasságkötés két elemére hatnak, egyrészt a szentségi elemre, magára a házasságkötésre, másrészt a legtöbb esetben vele együtt járó lakodalomra, amely komoly szervezést, munkát és anyagi ráfordítást igényel.

Míg a házasság szentségi elemére csak a szokások és főként a vallási előírások hatnak, a lakodalomra mind az öt tényező befolyással bír.

Az özvegyházasságok esetében a lakodalom gyakran elmarad, vagy kisebb jelentőséggel bír, mint az első házasságoknál. Főként ezzel magyarázhatók azok az eltérések, amelyek szezonálisukat megkülönböztetik az első házasságokétól.

A hatóerők fölvázolása után megpróbálok néhány lehetséges választ adni a fentebb fölített kérdésekre.

1. A novemberi házassági csúcs kisebb súlya az özvegyek házassága esetén azzal magyarázható, hogy, mint fentebb láthattuk, a november a bor kiforrása miatt kedvez a lakodalom tartásnak. Az özvegyek lakodalmi kevesebb vendéget vonultatnak föl vagy egyáltalán nem rendeznek lakodalmat, így az újbor az özvegyek lakodalmainak szervezésekor kevésbé fontos szempontként jelenik meg. Ezzel magyarázható a november kisebb súlya az özvegyek házasságának időzítésekor.

Az özvegyek házasságainál a farsangi házassági csúcshoz képest a novemberinél kisebb méretű csökkenése az először házasodókéval összehasonlítva két lehetséges magyarázatot enged meg. Az egyik, hogy a relatív szabadidő fontosabb feltétele a kis létszámú lakodalom tartásnak, mint a nagy mennyiségű újbor. A másik, hogy a szokások ereje a farsangi csúcshoz képest inkább érvényesül, a farsangra jellemző gazdasági tényezőtől, a relatív szabadidőtől függetlenül is, szemben a novemberrel, ahol inkább csak a gazdasági tényező hat. A fenti okok valószínűleg együttesen eredményezik a jelenséget, a kérdés viszont az, hogy milyen arányban járulnak ehhez hozzá.

2. A második kérdés arra irányult, hogy miért csak az özvegyek esetében jelenik meg a tavaszi házassági csúcs. A valószínű válasz a harmadik gazdasági tényezőben keresendő. A munkaerő szükséglet az egyetlen gazdasági tényező, amely nem a lakodalom gazdasági feltételeként hat. Az egyik magyarázat tehát az, hogy mivel az özvegyek esetében kevésbé jelentős a lakodalom és annak gazdasági feltételei, más tényezők, mint például a házassággal létrejövő gazdasági előnyök nagyobb súllyal éreztetik hatásukat. A másik magyarázat, hogy az özvegyek által kötött házasságokban jobban érvényesülnek a már meglévő gazdaság fenntartását és továbbvitelét célzó megfontolások, például az előző házastárs halála következtében kieső munkaerőnek a gazdasági teljesítőképesség folyamatosságát biztosító pótlása. Természetesen ez a két tényező sem zárja ki egymást, együttes hatásuk is elképzelhető.

3. Az özvegyek házasságai gyakrabban esnek az egyház által tilalmas időszakokra. Ezt a lakodalommal együtt járó vigaszsággal szokták magyarázni, ami az özvegyek esetében a lakodalommal együtt gyakran elmarad. Ezzel szemben Dunabogdány esetében azt a meglepő eredményt kapjuk, hogy 942 özvegyházasságból mindössze egy esik decemberre, és a nagybőjtben sem nő meg az esküvők aránya. Itt a magyarázatot tehát nem a lakodalomban, hanem magában az esküvő tényében kell keresni. Úgy látszik a vallási hagyomány

nem kizárólag a mulatságot, hanem a házasság másik elemét, a szentség kiszolgáltatását is tiltja a két kiemelt időszakban. Így a tilalom ugyanolyan erővel hat mindkét elemre. Ez magyarázhatja a nem várt azonosságot mindkét vizsgált csoport esetében.

4. Az özvegyeknél nagyobb ingadozást tapasztalunk a házasságkötések havi megoszlásában, ha a különböző időintervallumok adatait összehasonlítjuk. Ennek magyarázata többek között abban keresendő, hogy az özvegyek házasságának idejét a fent jelzett okok miatt kevésbé határozzák meg a lakodalomtartásra alkalmas feltételek. A nagyobb választási lehetőség, az előtérbe került pillanatnyi szempontok miatt, nagyobb ingadozást is eredményez. Ezen túl a házasodó özvegyek csoportja összetettebb, mint az először házasodóké. Előfordul, hogy mindkét fél özvegy, de lehet, hogy csak a férfi, vagy a nő. Lehet kis és nagy korkülönbség, mindkét fél javára. Mindez több, az először házasodóknál föl nem merülő szempontot és többféle házasodási stratégiát rejt magában.

5. Az 1724 és 1759 között megfigyelt szezonális látványosan eltér a későbbi korszakokétól mindkét csoport esetében. Az első házasodók esetében különösen feltűnő, hogy a házasodási csúcsokon kívüli hónapok közül is több megközelíti az átlagot, ami a későbbi periódusokban sohasem fordul elő. A jelenségnek két lehetséges okát találtam. Mindkettő összefügg azzal, hogy a település 1723-tól újonnan érkezett német telepesek által a sokszorosára duzzadt. A megtelepedő némettség fokozatosan erősödött meg gazdaságilag, ahogy a környék adta lehetőségeket egyre jobban kihasználta. A gazdasági megerősödés és a fiatal közösség belső kapcsolatainak kialakulásával létrejöttek a nagyobb és népesebb lakodalmak gazdasági és társadalmi feltételei. Ezek időpontja viszont a fentebb vázolt gazdasági hatóerők miatt egyre inkább a téli és tavaszi házasodási csúcsra koncentrálódott. Ennek a folyamatnak az első stádiumát rajzolják elénk a megtelepedés első évtizedeinek adatai. A másik lehetséges ok ezzel szorosan összefügg. A feltehetőleg különböző helyről különböző hagyományokkal érkező némettség közös hagyományainak fokozatos kialakulása minden bizonnyal szintén az egységesülés irányába hatott.

6. Az utolsó felmerülő kérdés azzal a jelenséggel függ össze, amelyben egy egyenletes változás során mindkét csoport esetében a januárra eső házasságkötések száma csökken, a februárra esőké pedig fokozatosan átveszi a vezetést. A jelenség mögött állhat egyszerű véletlen – bár ez az esetek nagy száma miatt zárójelbe tehető – gazdasági okok, vagy a „divat” változása is. Elképzelhető, hogy a gazdaságok megerősödésével és a piacra termelés⁸ fokozódásával előtérbe került az a takarékosági stratégia, amely a házasság időpontját minél jobban a dologidőhöz közelíti, hogy ezáltal kevesebb munkátlan, de éhes szájat kelljen eltartania a gazdaságnak. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy a folyamat kiteljesülését jelentő 1880–1895-ös periódusban igen magas a május hónap részesedése is, amelynél, ahogy fentebb is láthattuk, ismert ennek a stratégiának

⁸ A piacosodás jelenségével kapcsolatban lásd Andrásfalvy 1973, 1974; Csoma 1991.

a megléte.⁹ Az özvegyeknél ennek stratégiának az érvényesülése általánosabb lehetett, ami összecseng ennek a periódusnak az adataival is: a február itt még nagyobb arányt képvisel, a január pedig csak harmadikként a május után következik. A májust ebből a szempontból a naptárban közvetlenül megelőzi a február, hiszen általában a március és az április a nagybőjt hónapjai. Azt, hogy korábban miért magasabb a január részesedése, mint a februáré, az magyarázhatja, hogy a nagybőjt gyakran már februárban elkezdődik.

A házasság napjának változása

Bár a házassági szezonalitástól eltérően nem rendelkezünk a 18–19. századra vonatkozó, egész országra kiterjedő adatsorral a házasság kedvelt napjaira vonatkozólag, az igencsak szórványos adatokból mégis kitapintható valamiféle egységes kép. Eszerint a katolikusoknál a házasságkötés legkedveltebb napja a vasárnap volt, míg utána a szerda következett. A reformátusoknál első helyen a kedd állt, majd ezt szintén a szerda követte (Faragó 2000. 430.). Ehhez az általános képhez azonban hozzátartozik, hogy egyrészt helyi szinten ettől meglehetősen eltérő állapotokkal találkozhatunk, másrészt a megállapítás általános értékéből levon az a tény, hogy rendkívül kevés vizsgált eset áll rendelkezésünkre (Faragó 2000. 429.).

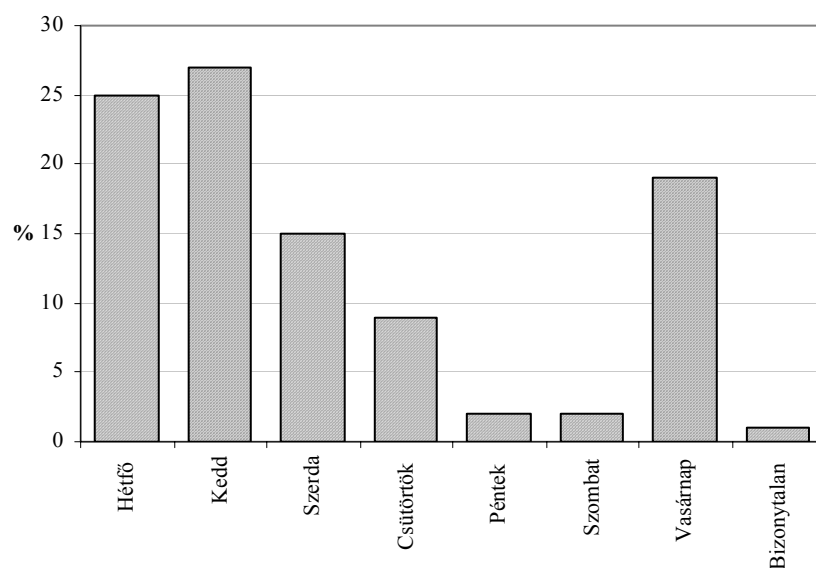
Tovább nehezíti a helyzetet, ha a megfelelő nap kiválasztása mögött rejtőző kimondott vagy kikövetkeztetett indokokat próbáljuk segítségül hívni. A recens néprajzi gyűjtés számos – akár földrajzilag egymáshoz közeli területeken is – egymásnak ellentmondó magyarázattal találkozott (Gráfik, 1989. 177.). Sokszor a különböző írásos forrásokban fellelhető egyházi és állami rendelkezések is, bár néhol hathatósak tűnnek, sok esetben ellentmondanak a tényleges gyakorlatnak.¹⁰ Felmerül a kérdés, mennyire alkalmazhatók ezek az egymással is nehezen összhangba hozható magyarázatok egy újabb település vizsgálatánál. Úgy tűnik, csak részben támaszkodhatunk a legelterjedtebb magyarázatokra, a perdöntőek a helyi lakosság, papság, és a velük közvetlenebb kapcsolatban lévő egyházi és világi hatóságok, akik ezekből a korlátozott számú, de egymásnak is néha ellentmondó szempontból kiválasztják a számukra megfelelőt, és beépítik azt a helyi gyakorlatba. Mivel a helyi társadalom is több szereplőből tevődik össze, és ezek akár eltérő szempontokat érdekeltek érvényre juttatni, a felek érdekérvényesítő-képességétől függően ezek eltérő irányú kompromisszumok létrejöttéhez vezethetnek.

Az ideológiából táplálkozó megfontolások mellett gazdasági, társadalmi és intézményi korlátai is lehetnek az ideális nap kiválasztásnak. Néhány vizsgálatnak sikerült ezen hatóokok egy részét meggyőzően kikövetkeztetni a források-

⁹ Kós 1980. 475, 478, 480.

¹⁰ Demkó 1890. 206; Gráfik 1989. 175; Kakuk 1983. 58, 63; Kovács 1996. 170.

ból.¹¹ Nem elhanyagolható továbbá, hogy a hagyomány ereje bizonyos ideig fönnttarthat bizonyos magatartásformákat, ha azok valós indítékai már meg is szűntek (Bogatirjov, 1985.).

III. A házasságkötések napja Dunabogdányban 1724–1895 között

Dunabogdány 18–19. századi összesített adatai eltérnek az általános képtől. A katolikusokra jellemző általános helyzettel ellentétben a vasárnap a harmadik, a szerda pedig csak a negyedik helyen szerepel.

A következőkben a szakirodalomból azokat a magyarázatokat igyekszem összeválogatni, amelyek a sajátos dunabogdányi helyzetre adhatnak választ. Ahol ez szükségesnek tűnik, ott több lehetséges magyarázatot is fölvezolok. Természetesen megnyugtató eredményre csak akkor lehetne jutni, ha az ezekkel ellentétes magyarázatokat is sikerülne a helyi viszonyokra vonatkozóan cáfolni, ez azonban egy ilyen, rendkívül összetett okokkal magyarázható és kevés magyarázó erejű forrással rendelkező jelenség esetében aligha lehetséges.

A napok alkalmasságával kapcsolatos főbb megfontolások így összegezhetőek. A házasság napjára vonatkozó egyházi előírások korlátoz(hat)ják azoknak a napoknak a számát, amikor a lakodalom vagy annak előkészületei megzavarhatnák a vallásos áhítatot. A vásár- és ünnepnapokon az egyház részéről kerülendőnek ítélték a zajos mulatságokat.¹² A megelőző és a rá következő nap

¹¹ Kós 1974, 1980; Zólyomi 1990. 107, 123, 1998. 139.

¹² Demkó 1890. 206; Faragó 2000. 429; Gráfik 1989. 175; Kakuk 1983. 58, 63; Kovács 1996. 170.

pedig azért nem volt támogatott (elsősorban és helyenként a protestáns egyházak részéről), mert megzavarták volna az istentisztelet rendjét, illetve az előkészületek munkálatai a kötelező pihenés napjára estek volna (Faragó 2000. 429.). Ugyanakkor más helyeken (főként a katolikusoknál) kifejezetten kedveltek voltak a vásár- és ünnepnapok. A hús fogyasztásának tilalma a katolikusoknál a szerdai és pénteki böjti napokat tette alkalmatlanná a lakodalomra. Úgy tűnik a pénteki böjtt szigorúbb volt, sőt a protestáns falvakban sem volt jellemző ezen a napon a házasságkötés (Faragó 2000. 429.). A csütörtök a másnapi böjtt miatt válhatott alkalmatlanná (általában több napos lakodalmakról volt szó). Az összes korlátozást figyelembe véve a legalkalmasabbnak tehát elméletben a keddi nap tűnik.¹³

Ezek a korlátozások, bár – ha nem is egyforma súllyal – hatással lehettek az időpont kiválasztására, a gyakorlatban azonban nem mindig érvényesültek. Sőt több nappal kapcsolatban ezekkel ellentétes megfontolások is érvényesülhettek. Ezenkívül a megelőző családi állapot, a vagyoni helyzet (elsősorban a lakodalmak hossza által), gazdasági tevékenység egy településen belül is differenciálhatta a képet.¹⁴ A szempontok és a mögöttük álló csoportok változása pedig időben is jelentős módosulásokat okozott. A függelékben közölt adatokból kiderül, hogy ezekből a korlátozásokból az egyes időszakokban mennyi valósult meg Dunabogdányban. Elöljáróban meg kell említeni, hogy az adatközlők a 20. század első feléből a szombati és vasárnapi házasságkötést említik gyakoriaként, és általában két napos lakodalmakra emlékeznek. Mint látni fogjuk, az előbbi adat nem jellemzi a korábbi századokat, a lakodalom hosszára vonatkozó megállapítást azonban más adat híján érdemes figyelembe venni.

Az 1750–1779 közötti időszak adatai alapján úgy tűnik, hogy a faluban a vasárnapra vonatkozó korlátozás nem hogy nem érvényesült, de ebben az időszakban éppen ez a nap a legkedveltebb alkalom a házasságkötésre. A 18–19. század folyamán, úgy tűnik, inkább a két fő böjti nap szab határt a lakodalmaknak. A szombat mellett a péntek és a szerda részesedik legkevésbé a házasságkötésekből. A szerdai böjtt jelentősége azonban nem minden időszakban döntő tényező. Míg a szerda részesedése 1724 és 1799 között ténylegesen az átlag alatt van, 1800 és 1819 között hirtelen a legkedveltebb nappá lép elő. Ez után 1895-ig jelentősen visszaesve, de a 18. századinál magasabb szinten maradván az átlag körül ingadozik. Míg a 18. századi és a 19. század végi állapot közötti eltérés a böjti fegyelmény enyhülésével magyarázható, az 1800–1819 közötti helyzetre nehéz magyarázatot találni. A csütörtöki házasságok aránya ritkán érte el az átlagot, a csütörtök 1820 és 1839 között azonban 20% körüli értékkel időlegesen a második legpreferáltabb nappá lép elő. Mivel az öt követő péntek

¹³ Kakuk 1983. 58; Kós 1980. 482.

¹⁴ Kós 1974, 1980; Zólyomi 1990. 107, 123, 1998. 139.

ez alatt is alacsony kedveltségnek örvend, a jelenség mögött valószínűleg az egy napos lakodalmak valamilyen ok miatti, ideiglenes elterjedése sejthető.¹⁵

A házasság napjának kedveltsége 1724 és 1895 között tehát a következőképp alakult. Legkedveltebb nap a kedd volt, nem sokkal lemaradva mögötte következett a hétfő, majd a vasárnap. Ez után következett a szerda, majd a csütörtök, végül a péntek és a szombat. A vizsgált, többségében húszéves intervallumok szerint – mint fent az egyes napokat vizsgálva láthattuk – meglehetősen eltérő mintázatok rajzolódnak ki. Általában megfigyelhető, hogy a kedveltebb napok egymás mellett helyezkednek el – nem pedig a házasságmentes napokkal váltakozva. Az is tetten érhető, hogy ezek harangszerű alakzatot alkotva általában rendelkeznek egy csúccsal is, amelyhez képest mind az előtte, mind az utána lévő napok kedveltsége fokozatosan csökken. A vizsgált periódusokat összevetve ezek a csúcok a következőképp vándoroltak.

1. A legkedveltebb házasodási napok 1724–1895 között

Periódus	Legkedveltebb nap	Részesedése (%)
1724–1749	Hétfő	38
1750–1759	Vasárnap	33
1760–1779	Vasárnap	39
1780–1799	Kedd	27
1800–1819	Szerda	26
1820–1839	Kedd	27
1840–1859	Kedd	30
1860–1879	Kedd	47
1880–1895	Hétfő	29

A legkedveltebb nap a vizsgált periódusokban különböző arányban osztozik a hét napjaival a házasságkötésekben. Az 1. táblázat harmadik oszlopa megmutatja, hogy míg a csúcs napjának részesedése mindig meghaladja az egy hétre eső házasságok egynegyedét, azok felét egy esetben sem éri el. Más településeken ennél jelentősebb koncentrációt, aránytalanságot tapasztalunk.¹⁶ Dunabogdányban tehát viszonylag egyenletesnek mondható a napok közti megoszlás. A csúcok részesedése első pillantásra meglehetősen ingadozó, sem egyértelműen növekvő, sem egyértelműen csökkenő tendenciát nem fedezhetünk föl benne. Ha azonban azokat a periódusokat vesszük figyelembe, amelyekben egymás mellett ugyanazt a napot találjuk lekedveltebbként, a következő összefüggést figyelhetjük meg. A vizsgált napra az egymást követő időinter-

¹⁵ Vö. Kós 1980. 483–484.

¹⁶ A ceglédi reformátusoknál például 1725–1780 között a keddi nap részesedése 80% (Nagy-Varga 1987. 108.), Kunszentmártonban 1719–1780 között a vasárnapé 76,25% (Kakuk 1983. 60.), Bélapátfalván 1703–1800 között a vasárnapé 84,5%, 1801–1910 között a hétfőé 70,9% volt (Kovács 1996. 168–169.).

vallumokban egyre nagyobb arányban koncentrálnak a hét házasságkötései, majd ez a folyamat hirtelen megtörik, és egy másik nap veszi át a vezetést. Ez az 1750 és 1779 között élen járó vasárnap esetében a kedd, az 1820-tól 1879-ig töretlenül vezető kedd esetében pedig a hétfő lesz.

A viszonylag hirtelen változásokat nehéz egy jól megragadható pillanathoz kötni. Magyarázatot remélhetünk, ha megvizsgáljuk korszakunkban a parókián szolgálatot teljesítő plébánosok névsorát és szolgálati idejét. Ismert ugyanis a házasságkötés napjának meghatározásában a püspökök, esperesek, plébánosok, káplánok szerepe.¹⁷

2. A korszak plébánosai

A dunabogdányi plébánosok ¹⁸		
neve	szolgálatának ideje	szolgálatának időtartama (év)
Frantz Mihály	–1749	25
Lind József	1749–1755	6
Grasl Bertalan	1755–1761	6
Jankovics József	1761–1773	12
Mayer György	1773–1776	3
Kőszeghy Imre	1776–1806	30
Clementis Fülöp Jakab	1806–1815	9
Pálmafi Ferenc	1815–1829	14
Dobrotkay Mátyás	1829–1839	10
Lattyák János	1839–1864	25
Jaczek József	1864–1866	2
Wölting Ferenc	1866–1867	1
Prikosowitsch Antal	1867–1909	42

A fent jelzett tendenciák megváltozásai nehezen köthetők az egyes plébánosok szolgálati idejéhez. Nyilvánvaló, hogy a hol gyakrabban, hol ritkábban váltakozó parókusok jelentős mértékben befolyásolták az egyes napok „közkedveltségét”, sőt akár döntő tényezői is lehettek a rövidtávú tendenciák változásainak. Ezt elfogadva – eltekintve néhány főbb változástól – reménytelennek tűnik minden apróbb személyes indíték és hatóok felismerése a statisztikai adatok mögött.

Feltétezzük, hogy a hosszabb ideig működő plébánosok befolyása tartósabb a falu szokásaira nézve. Ezzel kapcsolatban egy tendenciát valószínűsíthetünk. A négy leghosszabb ideig működő plébános alatt egyaránt jellemző, hogy a hétfői vagy a keddi nap valamelyike a preferált házassági nap. E mögött két tényező húzódnak meg. Az egyház a böjti napokon kívül, mint láthattuk, a vasárnapot is igyekezett sok esetben tehermentesíteni az esküvővel együtt járó

¹⁷ Bakó 1987. 24; Kakuk 1983. 63; Kovács 1996. 170.

¹⁸ Dunabogdány. 1993. 726.

vigasságtól. Ezt a törekvést nyilvánvalóan a tartósan a faluban élő egyházi személy tudta a legeredményesebben megvalósítani. A falu népe ezzel szemben az ünnepélyesség és a kötelező munkaszünet okán nyilván megfelelőnek találta a vasárnapot. Talán megerősítheti ezt a feltételezést, hogy éppen a vasárnap dominanciájával egy időben váltakoznak legsűrűbben a plébánosok. Természetesen finomítani lehetne a vizsgálódást, ha a káplánok szerepét is figyelembe vennénk a házasságkötések napjának módosulásában, továbbá ha megvizsgál-nánk a területre vonatkozó egyházi és világi rendelkezéseket.

A vasárnap szerepével kapcsolatban egy másik lehetséges magyarázat is kínálkozik. Mint láthattuk, a katolikus falvak esetében az országos kép az, hogy a vasárnap a leginkább preferált házasságkötési időpont. Több katolikus település esetében megfigyelhető azonban, hogy a 18. században élen járó vasárnap helyett a század végétől vagy a 19. század elejétől egy másik nap veszi át a vezetést. Bélapátfalva esetében például a hétfő, Kunszentmártonban a kedd.¹⁹ A bélapátfalvai anyakönyvet vizsgáló Kovács Béla más források segítségével megállapította, hogy az esemény oka egy uralkodói rendelkezés, amely az egri püspökségen, majd a területileg illetékes alesperesen keresztül volt hatással a falu életére. II. József 1786. március 6-án kiadott rendelete a házasságkötés napját vasárnapról hétköznapra utalta (Kovács 1996. 170.). Kakuk Mátyás Kunszentmártonnal kapcsolatban kifejti, hogy egy ilyen változáshoz egy központi rendelkezés és egy ezzel összhangban fellépő plébános vagy káplán szerepére van szükség (Kakuk 1983. 63.). Kakuk nem említi korabeli rendelkezést, de megállapítja, hogy a hirtelen változás 1780-ban következett be (1983. 60–61.). Ez azt sejteti, hogy nem egyszeri és nem feltétlenül egy szintről érkező rendelkezések, törekvések álltak a hasonló események hátterében. Ugyanakkor több jel arra mutat, hogy egymáshoz közeli időben, egyfajta szemléletbeli változás nyomait érzékelhetjük.

A felvilágosodás Habsburg válfaja, a jozefinizmus egyik következménye a jozefinista egyházpolitika volt. Az egyházat érintő felülről hozott reformok, melyek a felvilágosodás és a korszerűség jegyében fogantak, valójában már Mária Terézia alatt megkezdődtek (Kosáry 1996. 369–372.). A királynő egyházkormányzói szerepének hangsúlyozására felvette a már régen elenyészett apostoli király címet (Kosáry 1996. 370.). Az egyház belső életét érintő intézkedési voltak például a zárandoklatok korlátozása, számos egyházi ünnepnap eltörlése, a „barokk kinövések” visszaszorítása.²⁰ Az új és régi ideológiát sajátosan ötvöző jozefinista egyházpolitika névadója, II. József alatt jutott tetőpontjára. Intézkedései – ha az egyház érdekeit sértették is – annak hatékonyabb működését (is) célozták. A fölsozlatott szerzetesrendek vagyonaiból például a

¹⁹ Kovács 1996. 170. és Kakuk 1983. 63.

²⁰ Kosáry 1996. 371. A hazai egyházi felvilágosodás folyamatáról lásd még: Klaniczay 1985; Tüskés-Knapp 2001. 302–332. A hazai szemléletváltás átmeneti időszakának ambivalenciáját jól tükröző korabeli forrás: Nagy Ferenc: *Az egy, igaz és boldogító hitnek elei.* (Nagy 1763.)

hívek hatékonyabb lelkipásztori szolgálatát biztosító nagyszámú új plébánia létrehozását is biztosította (Kosáry 1996. 377.). Egyházat érintő intézkedéseivel azonban annak legapróbb részleteibe is igyekezett beleszólni. Az aprólékos – és gyakran protestáns ízű – intézkedések érintették a házasságkötés napjának kérdésén kívül a liturgia számos elemét, az oltárokon elhelyezhető gyertyák számától a céhek díszes ünnepi felvonulásának tiltásáig (Kosáry 1996. 378.).

A jozefin egyházpolitika rendeletei az 1760-as évektől Nyugat-Európából kiinduló katolikus felvilágosult reformmozgalom szelleméből táplálkoztak, amelyek részben a janzenizmus hatására igyekeztek kigyomláni a vallásos életből a babonás és profán elemeket (Kosáry 1996. 287.). Míg a középkori vagy akár a barokk mentalitás igyekezett átszőni a mindennapokat vallásos cselekményekkel, addig a reformáramlat a szent és profán szétválásására törekedett.²¹

Ez a szemléletbeli, mentalitásbeli változás egy nagyobb európai méretű tendencia hazai érvényesülésének tekinthető. Lényegében a Nyugat-Európában a 16. században kezdődő, a protestantizmus megjelenésével is összefüggő folyamatról, a népi és magaskultúra szétválása során végbement ideológiai átalakulásról van szó, amelynek hatása csak megkésve és a felvilágosodás által is támogatva érkezett el a kontinens középső és keleti felébe.²² (Illetve egyes elemei hazánkban a protestáns felekezeteknél és egyes városokban már korábban érvényesültek.)

Peter Burke tekintette át azt a több évszázados küzdelmet, minek folytán az elit kultúra – miután kivált belőle – megreformálta a népi kultúrát. Ennek során fokozatosan fölszámolta a középkorra jellemző farsangi világszemléletet. *„Közelebb vagyunk az igazsághoz, ha a kora újkori Európa vallási ünnepeit inkább kisebbséjű farsangoknak, mint modern értelemben vett komoly, méltóságteljes rítusoknak képzeljük el.”*²³ *„A szigor híveinek az volt a célja, hogy lerombolják a szenthez fűződő hagyományos meghitt viszonyt, mert meg voltak győződve arról, hogy a meghittség a tiszteletlenség forrása.”*²⁴ Míg a protestáns újítók körében egyes esetekben maguk a kitüntetett ünnepek lettek a támadás céltáblái, addig a katolikus reformerek az ünnepi időszakok fontosságának hangsúlyozását a világi cselekedetekkel való profanizálásuk visszaszorításával igyekeztek elérni (Burke 1991. 254.). Míg a 17. század közepéig a népi kultúra visszaszorítására irányuló törekvés a reformáció és ellenreformáció küzdelméből fakadt, a 17. század közepétől világi törekvésektől is támogatva újabb lendületet vett. A népi kultúra reformjának újabb szakaszában katolikus részről a janzenizmus, protestáns részről a pietizmus játszotta a főszerepet.²⁵ II. József

²¹ Burke 1991. 250, 254, 256.

²² Burke 1991. A folyamat társadalomtörténeti okairól lásd Quispel 1995. 149–152.

²³ Burke, 1991. 237. Lásd még: Bahtyin 1982; Gurevics 1987. 269–358.

²⁴ Burke, 1991. 250.

²⁵ Burke, 1991. 262, 280–281.

intézkedései által Magyarországot áttételesen ez a második hullám érte el az 1780-as években, illetve még korábban, Mária Terézia alatt.

A két szemléletmód ütközése a házasság megfelelő napjának meghatározásában is tetten érhető. Amíg a középkorias szemlélet szerint a vallásos és profán cselekmény, a vasárnap szentsége és a lakodalom vonzották egymást, és összekapcsolásuk kívánatosnak tűnt, addig az új szemlélet szerint az egyházi ünnepek megtisztítandók a lakodalom lármájától és szennyétől. Amint a református települések adatai mutatják, ez a szemléletbeli váltás a protestánsoknál már korszakunkat megelőzően és hatásosabban végbement. Megemlítendő, hogy míg felvidéki városaink esetében a 16. századból ismert rendelkezések alapján még a vasárnap volt a házasság előírt napja (Besztercebánya: 1550; Selmecbánya: 1580 vagy Lőcse), a 17. században már a hétfő a rendeletileg kitűzött nap (Demkó 1890. 205.). Ezekben az esetekben valószínűleg a népi kultúra reformja korábbi szakaszának hatásával állunk szemben. A katolikus falvak esetében a második szakaszt képviselő jozefinista rendelet hatása sem minden esetben érvényesült, vagy csak valamivel később, illetve közvetett úton érte el őket (Kovács 1996. 170.).

Bár Dunabogdány esetében nem találtam az országos rendelkezést alkalmazó egyházmegyei vagy -kerületi határozatot, a vasárnapi esketések háttérbe szorulása egybeesik a bélapátfalvai és kunszentmártoni változásokkal. Valószínűsíthető tehát a józsefi rendelet és/vagy egy ehhez közeli időben hozott egyházi rendelkezés hatása. Magyarázatra vár ugyanakkor, hogy az 1724–1749 közötti periódusban miért a hétfői nap az uralkodó, a vasárnapot a második helyre szorítva. Ezzel kapcsolatban két hatás is feltételezhető. Az egyik a helyi kontinuum, református vallású magyar lakosság hatása, a másik pedig, hogy a betelepülő németesség esetleg magával hozhatta ezt a gyakorlatot dél-németországi lakóhelyéről, ahol a fentebb jelzett folyamatok valószínűleg a magyarországinál hamarabb éreztették hatásukat.²⁶ E gondolatmenetet folytatva elképzelhető, hogy a vasárnapi házasságkötést már fokozatosan Magyarországon vették át, majd a felvilágosodás jegyében fogant intézkedés új, keleti hazájukban is „utolérte” őket, és így áttértek – immár másodízben – a hétköznapi házasságkötés gyakorlatára. Mivel a német telepesek több helyről érkeztek, és nem ismertek pontosan ezek a települések sem, a fenti gondolatmenet egyelőre nem ellenőrizhető.

A vasárnap újbóli nagyobb szerephez jutása az 1880–1895 közötti periódusban talán azzal a jelenséggel magyarázható, hogy az éppen ekkor bekövetkező filoxérajárvány növelte azon szegények számát, akik igyekeztek az általuk finanszírozható, egy napos lakodalmakat tartani, azt is a munkaszüneti napra

²⁶ Nyugati szomszédunknál, a zömében katolikus Ausztriában például a recens gyűjtések szerint a legnépszerűbb házassági nap a kedd után a hétfő volt (Horváth 1989. 191.), ezzel szemben a hazai katolikus lakosság az archaikusabbnak tekinthető vasárnapi időpontot választotta leggyakrabban. (Farágó 2000. 430.)

koncentrálni. Hasonló – az elszegényedéssel összefüggő – jelenséggel más településen is találkozhatunk.²⁷

A házasodók életkora és korkülönbsége

A házasodók életkora 1771-től szórványosan, 1777-től pedig rendszeresen nyomon követhető a dunabogdányi anyakönyvben. A kiválasztott periódusokban az elsőházásokra vonatkozóan a következő adatokat kaptam:

3. A elsőházások életkora és korkülönbsége 1760–1895 között²⁸

Vizsgált időszakok	Életkor		Átlagos korkülönbség
	férfiak	nők	
1760–1779	24,43	21,03	3,40
1780–1799	26,32	22,39	3,93
1800–1819	23,81	20,81	3,00
1820–1839	22,46	20,31	2,15
1840–1859	23,70	20,96	2,74
1860–1879	24,47	21,67	2,80
1880–1895	24,63	21,42	3,21

Az országos képpel összevetve azt találjuk, hogy Dunabogdány adatai részben beleillenek a Faragó Tamás által megállapított második házassági modell adataiba. A nők 21–22 éves házasodási életkorát Faragó a Szepesség és a nyugati határszél területein állapítja meg, és elsősorban a közvetlen vagy közvetett német hatásnak tulajdonítja (Faragó 2000. 430.). Ettől a modelltől némi eltérést jelez, hogy nem két év a házasfelek közti átlagos korkülönbség, hanem legtöbb esetben a három év körül mozog, sőt az 1780–1799 között négy év körül van. Ez megközelíti a közeli és országosan is kiemelkedő értéket mutató Pestre jellemző öt éves korkülönbséget (Faragó 2000. 431.). A korkülönbségre vonatkozóan ezzel ellentétes adatokat is találunk. Faragó az 1747-es lélekösszeírás alapján – tehát az anyakönyv életkorbejegyzéseit megelőző időpontra vonatkozóan – jellemezte a település házasságait. Megállapította, hogy a házasodási kor a szintén német Nagykovácsihoz hasonlóan magas volt, a házasfelek közti korkülönbség tendenciája pedig egalitárius (Faragó 1985a. 166.).

A rendelkezésünkre álló falusi szórványadatokkal összevetve Dunabogdány adatai szintén magasnak tetszenek. Az Andorka Rudolf által összevetett tíz település közül a római katolikus vallású, Vas megyei magyar település, Velem és a Szentendrei-szigeten, Dunabogdány közelében fekvő református, magyar

²⁷ Kós 1974, 1980; Zólyomi 1990. 107, 123.

²⁸ A táblázat adatainak kiszámítása az anyakönyvben szereplő betöltött évek számának átlaga. A hónapokban számított életkor tehát a táblázatban szereplőnél fél évvel magasabb.

lakosságú Pócsmegyer adatai állnak a legközelebb a dunabogdányi adatokhoz. Az előbbi némileg alacsonyabb, az utóbbi valamivel magasabb értéket mutat a dunabogdányi adatokhoz képest. Mindkét esetben 21 év körül mozog a nők házassági életkora (Andorka 2001. 115.). Meg kell jegyezni, hogy a két település esetében az újraházasodó nők életkorát is tartalmazzák az adatok, míg Dunabogdány esetében a fenti értékek az átlagosan alacsonyabb életkorú első házasságokra vonatkoznak. Kérdés, hogy Pócsmegyer esetében a környék német nemzetiségű településeinek, így többek között Dunabogdánynak a hatását feltételezhetjük-e. Mivel például Dunabogdánnyal házassági kapcsolatok is fennálltak, sőt a 18. század jelentős részében Pócsmegyer katolikus lakossága filiaként a dunabogdányi plébániához tartozott, ez nem elképzelhetetlen.

Az ország több területén egyértelműen kimutatható a nyugat-európai modellhez közelítő, magasabb házassági kor, és ezekben az esetekben a német etnikum közvetítő hatása vagy közvetlen jelenléte (Faragó 2000. 430.). A dunabogdányi házasságok viszonylag magas kora összecseng néhány német nemzetiségű Pilis környéki településen tapasztaltakkal. A Faragó Tamás által vizsgált Dunabogdány, Nagykovácsi és Szántó német nemzetiségű lakosságának házassági szokásai – elsősorban magasabb házassági életkorukkal – eltérnek a környék más nemzetiségű falvaitól, az általa vizsgált Perbál és Tököl adataitól (Faragó 1985a. 44–45.). Ezek az adatok is megerősítik, hogy Dunabogdány esetében is a német lakosság korábbi lakóhelyéről származó hagyományról, házassági stratégiáról beszélhetünk.²⁹

Az időbeli folyamatot tekintve nem találunk jelentős módosulást a házassági életkorban. Az előző évtizedekhez képest némi növekedést tapasztalunk, elsősorban a férfiak életkorában. 1860–1895 közt tartósan 24 év fölé emelkedik a házasságra lépő férfiak átlagéletkora. Ennek legvalószínűbb magyarázata az az 1868-ban bevezetett törvény, mely szerint a férfiaknak 20 éves korukban meg kell kezdeni a katonai szolgálatot.³⁰ Ez azt is jelentette, hogy 24 éves koruk előtt nem szerelhettek le. Mivel a házasság a katonai szolgálat letöltését bizonyító igazolás nélkül nem volt megköthető, a házassági kor a kivételes esetektől eltekintve 24 év fölé emelkedett.³¹ A 18. század végén tapasztalható, 1760–1799 közötti magasabb életkorra nehezebb magyarázatot adni.

A nők átlagéletkorának hullámozása nagyjából követi a férfiakét, ha nem is mindig azonos különbséggel. A korkülönbség, úgy tűnik, ott a legkisebb, ahol mind a nők, mind a férfiak átlagéletkora alacsony, és ott magasabb, ahol mind-

²⁹ A nyugat-európai házassági mintáról lásd még Noordam, 1995. 46–48.

³⁰ Horváth Sándor Narda életkor adataival kapcsolatban megállapította, hogy házassági életkora 1850 után kezdett növekedni. Ezzel párhuzamosan szembeötlő endogám tendenciát is megfigyelt. A két jelenség magyarázatáért a jobbágyfelszabadítás nyomán megjelenő földmagántulajdont és az ennek folyományaként fenyegető földaprózódás elleni stratégiát említette. (Horváth 1989. 192.) A német falvakra jellemző törzsöröklési gyakorlat és az ezzel együtt járó családi stratégiák (pl. a testvérek egy része iparos szakmát tanul) jobban föl lehetnek készülve a jobbágyfelszabadítás utáni helyzetre.

³¹ Vö. Örsi 1978a. 104.

két fél átlagéletkora magas. A nők életkorának hullámválása csak nehézkesen követi a férfiakét. Ismerünk adatokat néprajzi kutatásokból a házassági korra, illetve az ideális korkülönbségre vonatkozó helyi konvenciókról (Varga 1978. 60.). A fenti jelenség okát is a házassági korra vonatkozó konvenciók szerkezetében kereshetjük. Az ideális házasság párra vonatkozó értékítéletnek három eleme van. Az egyik a felek alsó, a másik a felső házassági korára – más-más mindkét nem esetében –, a harmadik az ideális korkülönbségre vonatkozik. Úgy tűnik, az erősebb konvenció a házasság lány alsó és felső házassági korhatárára vonatkozik, a gyengébb a felek közti korkülönbségre. Így, ha a férfi fiatal, kicsi lesz a korkülönbség, ha pedig idős, akkor nagy. A jelenség hátterében valószínűleg a biológiai és a szellemi adottságok megítélésének eltérő súlya rejlik a biológiai tényezők javára. Az adatok és a gondolatmenet alapján az ideális korkülönbség három évre tehető. Kérdés, hogy az ideális korra és korkülönbségre vonatkozó konvenciók a több mint száz éves időintervallumban valóban ennyire állandóak-e.

Hogy mennyire képez átmenetet Dunabogdány házassági stratégiája a keleti és a nyugati modell között, azt a házassági életkor mellett még egy fontos mutatóval is szükséges ellenőrizni. A nyugati házassági modell jellemzője a magas házassági kor mellett az életük folyamán meg nem házasságú magas aránya. Faragó az 1747-es lélekösszeírás alapján megállapította, hogy a valaha házasságú aránya Dunabogdányban a 25–29 évesek között a férfiaknál 92%, a nőknél 100%. A 30 éven felüliek esetében ez az arány a férfiaknál is 100%-ra emelkedik (Faragó 1985a. 147.). Bár ez az adat a jobbágyparasztozokra és rokonokra vonatkozik, a háztartásban élő szolgákra viszont nem, jól mutatja, hogy Dunabogdány ebben e tekintetben egyértelműen a keleti modell teljes körű házassági stratégiáját követte. Faragó számításait az anyakönyvek segítségével ellenőriztem. Az 1730–1749. között elhunyt 50 év fölötti 52 férfi és 45 nő közül, az 1749-ben meghalt Frantz Mihály plébánoson kívül, senki sem volt nőtlen vagy hajadon. Egy évszázaddal későbbi minta alapján (1830–1835 között) az 50 év fölötti 63 férfi és 66 meghalt nő közül két nőtlen férfit találtam. Egyikük egy 1831-ben meghalt 54 éves, másikuk egy 1833-ban meghalt 66 éves férfi. Ezek alapján úgy tűnik, hogy míg a nők továbbra is mind házasságot kötöttek, a férfiak körében megjelent néhány százaléknyi életét nőtlenül letöltő személy is.

Özvegyek és először házasodók aránya a házasságra lépők között

Az özvegyek és az először házasodók aránya a vizsgált 20 éves intervallumokban nagyjából 1:2 arányt mutat. Az özvegyek 24–33%, az első házasodók pedig minden esetben 67–76% közé esnek.³² Hasonló egyenletességet mutat az özvegyeken belül a hajadon nő özvegy férfival, az özvegy nő nőtlen férfival és a két özvegy között kötött házasságok aránya. Az arány átlagosan 4:3:3. Az arányok az özvegy férfiak nagyobb házasodási kedvét tükrözik. Bár a korabeli nők átlagéletkora – szemben a mai helyzettel – alacsonyabb volt a férfiakénál, a házasságokban túlnyomórészt a férfi volt az idősebb. Az özvegy nők alacsonyabb házasodási arányának oka lehetett, hogy a jogszokások szerint az özvegyasszonyt csak újraházasodásáig illette meg a házra és bizonyos jövedelmekre vonatkozó haszonvételi joga, az özvegyi jog (Tárkány-Szücs 1981. 750–751.). Ugyanakkor feltételezhető, hogy míg a korszakban a nőknél a házasság teljes körűsége volt a jellemző, a férfiak egy része, főként bizonyos speciális foglalkozást űzők (pl. szolgák) között, soha nem nősült meg.

Az özvegyházasságok összetételük szerinti három altípusának egymáshoz viszonyított aránya a vizsgált periódusokban erősen ingadozó. Az özvegy férfiak és hajadon nők közti házasságkötések aránya 44%-kal 1880–1895 között a legmagasabb, 32%-kal pedig 1820–1839 közt a legalacsonyabb. Az özvegy nő és nőtlen férfi által kötött házasságok aránya 35%-kal 1800–1819 között a legmagasabb, 16%-kal 1880–1895 között a legalacsonyabb. Azon házasságok aránya, ahol mindkét fél özvegy, 40%-kal 1880–1890 között a legmagasabb, 21%-kal pedig 1780–1799 közt a legalacsonyabb. Az időszakos arányeltolódásokra – bár nyilván nem véletlenszerűek – nehéz magyarázatot találni.

Házassodási kör

A települések házassági kapcsolatai nem csupán önmagukban érdekes társadalomtörténeti jelenségek. A gazdasági, kulturális kapcsolatok irányát, intenzitását, a technikai és műveltségi javak terjedésének útjait, innovációs tendenciáit magyarázhatják. A házassági kapcsolatrendszerek felderítésével meghatározhatók egy táji, kulturális csoport határai.³³ Egy csoport házassági kapcsolatai lehetnek kifelé zártak és kifelé nyitottak. Előbbi esetben endogám, utóbbi esetben exogám csoportról beszélünk. Az endogámia/exogámia fogalma a csoport né-

³² Tanulságos összevetni a dunabogdányi helyzetet a horvát nemzetiségű Narda adataival. Dunabogdány adatai viszonylag egyenletesek, némi hullámzást mutatva, majd a 19. század közepétől tapasztalunk enyhe, de egyenletes csökkenést. Nardán a 19. század elejétől folyamatos és meredekebb az özvegyek részarányának csökkenése: 1770–1880: 34,8%, 1801–1850: 24%, 1851–1900: 13%, 1901–1950: 4,3% (Horváth 1989. 192.).

³³ Barna 1979; Kodolányi 1958; Zentai 1967, 1972.

hány alapvető jellemzője mentén további típusokra osztható. Beszélhetünk lokális, vallási, nemzetiségi és rétegendogámiáról.

A lokális endogámia mértéke elsősorban a település lélekszámától és más településektől való távolságától (illetve a megközelíthetőség egyéb tényezőitől) függ. A nagyobb lakosságszámú települések zártabbak, míg a kisebb települések törekszenek a külső házasodás gyakorlatára (Faragó 2000. 419.). Egyes természetes és mesterséges földrajzi tényezők elősegítik, mások inkább gátolják az exogám kapcsolatok kialakulását. A szakirodalomban a kérdés nem megnyugtatóan tisztázott, de elszórt adatok azt sejtetik, hogy a mocsarak, erdők és hegyek inkább gátolják, a folyók viszont nem akadályozzák, sőt folyásuk mentén a vízi út még elő is segíti a házassági kapcsolatok terjedését.³⁴ Ösztönzőleg hat továbbá a házasságkötésekre az olyan spontán vagy intézményes találkozási pontok megléte, mint a települések közös vásáros helyei, közös közigazgatási egységhez, birtokközponthoz,³⁵ közös anyaegyházhoz való tartozás. Ez utóbbi a parókiális endogámia jelensége, az egy plébániához tartozó filiák közt kialakult szorosabb házasodási kapcsolatrendszer (Zentai 1972. 199.). A gazdasági és intézményes keretek hatására létrejöhetnek főként egymással rendszeres és kölcsönös házassági kapcsolatot kialakító településcsoportok, melyek között az exogám kapcsolatrendszer a településcsoport szempontjából endogámiának is értelmezhető (Paládi-Kovács 1965.). Az endogámia nagyobb területi egységeknél a táj, vagy a régió szintjén is érvényesülhet.³⁶

A vallási és nemzetiségi endogámia 18–19. század folyamán a lokális endogámiánál jóval szigorúbban érvényesült. Ellentmondóak a rendelkezésünkre álló adatok, hogy az endogámia két típusa közül melyik volt kötelezőbb erejű.³⁷ A nemzetiséggel szemben a vallási endogámia mögött az egyházak tekintélye és reguláló ereje is tetten érhető. A vallási exogámia esetei az anyakönyvekből általában biztonsággal fellelhetők. Az eltérő nemzetiségűek házasodását viszont csupán a nevek alapján következtethetjük ki. Továbbá egyéb források ismeretében is nehéz egyértelműen eldönteni, hogy az asszimiláció különböző fokát képviselő emberek melyik nemzetiséghez sorolhatók (Husz 2000.).

A rétegendogámia a társadalmi és foglalkozási csoportok közti házasodás gyakorlata. Egyes, kisebbséget alkotó társadalmi/foglalkozási csoportok lokális szempontból exogám magatartása rétegendogámiát takar. Jellegzetesen ilyen csoportok mezőgazdasági településeken a pásztorok, iparosok, értelmiségiek, nemesek.³⁸

A legtöbb településen az endogámia valamennyi típusára igaz, hogy a zártság mértéke az idővel változó. A lokális endogámia alakulásáról már a kutatás-

³⁴ Kovács 1981. 168; Nemeskéri–Hubert 1966. 352; Varga 1996. 53.

³⁵ A közös közigazgatási egységgel, birtokközponttal kapcsolatos endogámiához vö. Horváth 1989. 196.

³⁶ Barna 1979; Kodolányi 1958; Zentai 1967, 1972.

³⁷ Faragó 2000. 422; Kardos 1969. 60–61; Örsi 1983.

³⁸ Kocsis Gy.–Nagy Varga 1988, 1993; Nagy Varga 1987; Örsi 1978b; Paládi-Kovács 1965.

történeti részben ejtettünk szót.³⁹ Általában elmondható, hogy a vallási, nemzetiségi endogámia a 19. század vége felé haladva enyhült. A rétegendogámia ereje az egymástól mereven elkülönülő hagyományos társadalmi foglalkozási és társadalmi csoportok megszűnésével szintén veszített intenzitásából.

Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy a különböző típusú endogámiák milyen mértékben érvényesültek Dunabogdányban, és amennyiben ez lehetséges, a jelenségek időbeli változását is figyelemmel kísérem. Dunabogdány anyakönyvében a 18. század folyamán 1741-től jelennek meg a házasság előtti lakóhelyre vonatkozó bejegyzések. 1819 és 1853 között szünetelt az exogámiaira vonatkozó adatok följegyzése. 1853-tól vizsgált korszakunk végéig ismét följegyezték a más településről való származás helyét. E forrásadottságok figyelembevételével a két dokumentált időszakot igyekeztem egymással összehasonlítani. Az első korszak nagyjából a 18. század második felét, illetve a 19. század első ötödét tartalmazza, míg a második szakasz nagyjából a 19. század második felét öleli fel. Meg kell említeni, hogy az anyakönyvezés általánosságban a nő plébániáján szokott megtörténni. Természetesen előfordulnak kivételek is. Dunabogdány esetében 205 idegen férfi és 39 idegen nő adatait találjuk meg.⁴⁰

Lokális endogámia

Dunabogdány házassági kapcsolatai mindenekelőtt lokalitás szempontjából vizsgálándók. A falu 1895 előtt a helyi anyakönyvből azonosítható adatok alapján 43 településsel állt házassági kapcsolatban. A partnertelepülések közül számos véletlenszerű és több rendszeres illetve intenzív kapcsolatot találunk.

³⁹ Lásd Örsi 1983.

⁴⁰ Az endogámia-exogámia kérdésével kapcsolatban lásd még: Holmes 1978; Kállay 1944; Kogutowicz 1936; Mándoki 1972; Mizser 1976. Nemeskéri-Tarnóczy 1953; Örsi 1984; Szeremlei 1909; Szilágyi 1973; Török 1964.

4. Exogám házasságok 1741–1819 között

Település	Házasságok száma
Kisoroszi	20
Visegrád	17
Dömös	10
Monostor	10
(Nagy)maros	10
Verőce	8
Tótfalu	7
Szentendre	5
Zebegény	5
Megyer	4
Pest-Buda	4
Békásmegyer	2
Pomáz	2
Szob	2
Vác	2
Alsóberény	1
Berkenye	1
Csobánka	1
Dunakeszi	1
Farkasd	1
Kismaros	1
Kosd	1
(Pilis-)Marót	1
Nógrád	1
Szentlászló	1
Szokolya	1
Üröm	1
Olvashatatlan	6
Összesen	126 db átlag 1,59/év

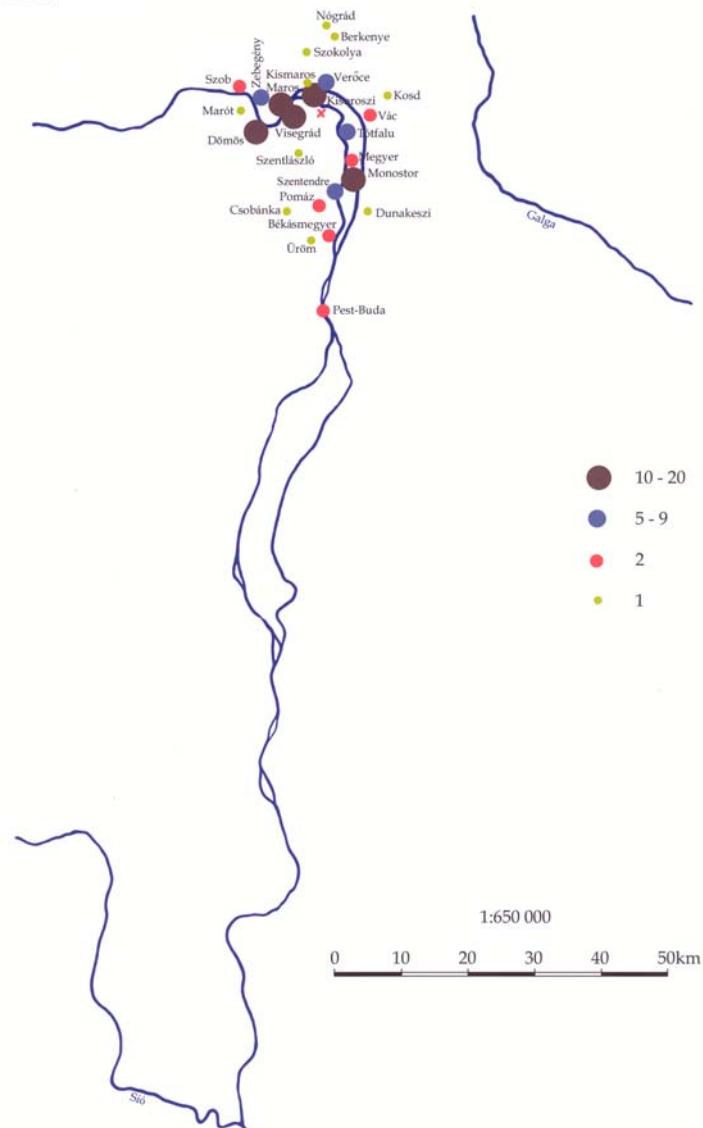
5. Exogám házasságok 1853–1895 között

Település	Házasságok száma
Visegrád	14
Kisoroszi	10
Szentendre	7
Tótfalu	6
Kalász	5
Kosd	4
Monostor	4
Pest-Buda (Bp.)	4
(Pilis-)Marót	3
Dömös	2
Kismaros	2
Pomáz	2
Verőce	2
Arad	1
Békásmegyér	1
Dobrenyka	1
Drégely	1
Dunavecse	1
Ercsi	1
Esztergom	1
Keteskény ?	1
Lehotka	1
Lisa Boh ?	1
Mözs	1
Nagy(Maros)	1
Pilisszentkereszt	1
Püspökatvan	1
Romhány	1
Tahi	1
Vörösvár	1
Összesen	82 db átlag 1,90/év

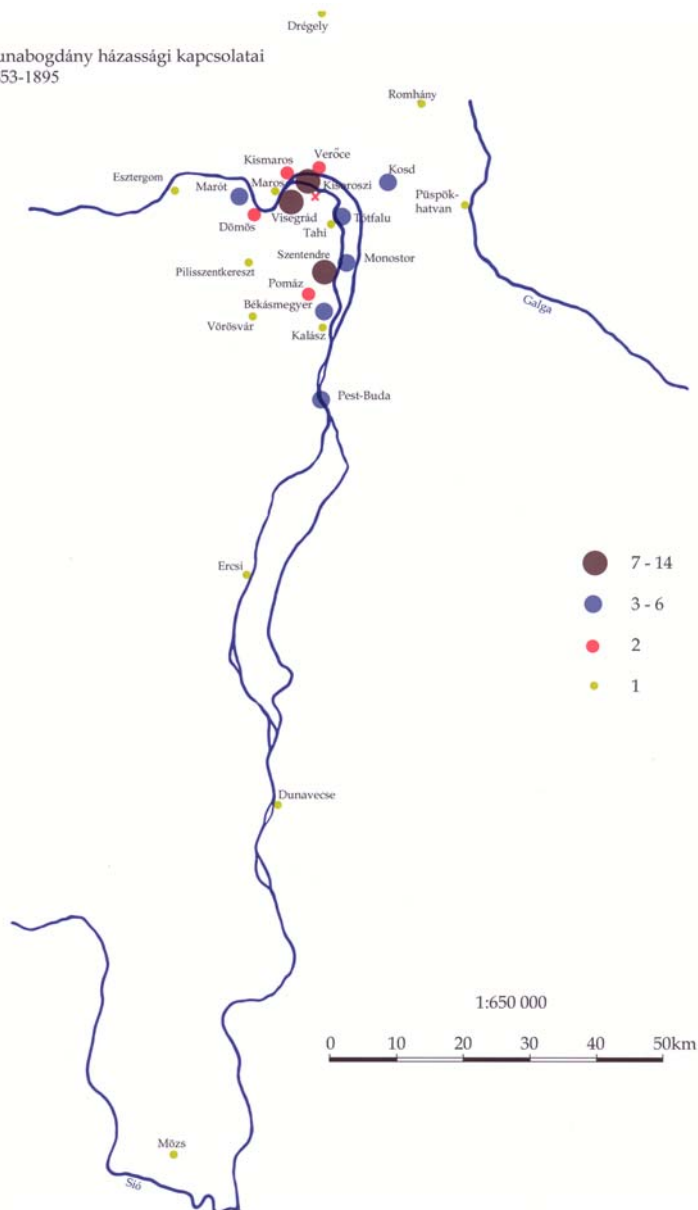
Az 1741–1819 közti időszakban Dunabogdány intenzív házassági kapcsolatait elsősorban a legközelebbi településekkel alakította ki. Kisoroszi és Visegrád messze kiemelkedik a házassági kapcsolatok számával. A szintén Duna menti Dömös, Monostor, Maros 10 házasságkötéssel, szintén intenzív kapcsolatokat ápolt a faluval. Az öt és kilenc közötti kapcsolatot fenntartó települések ugyancsak a Duna partján helyezkednek el. Verőce, Tótfalu, Szentendre és Zebegény sorolható ide. Ezek a települések általában valamivel távolabb találhatók Dunabogdánytól, mint a fentebb említettek. Kettő és négy közötti kapcsolat jött létre Megyerrel, Pest-Budával, Békásmegyérrel, Pomázzal, Szobbal és Váccal. Ezek továbbra is Duna menti települések, még nagyobb távolságra Dunabogdánytól. Végül további 12 településsel egyszeri, véletlenszerűnek tekinthető kapcsolatban állt a falu. Ezek – Kismaros és Marót kivételével – nem Duna-parti, hanem attól valamivel távolabb elhelyezkedő települések. Csobánka, Szentlászló és Üröm a Pilisben, illetve a Visegrádi-hegységben ta-

lálhatók, Berkenye, Nógrád és Szokolya Börzsöny-környéki települések. Kosd és Dunakeszi a Duna bal partján, Vác közelében található. Egy-egy házassági kapcsolat jött létre a jóval távolabbi Alsóberény és Farkasd esetében is.

I. Dunabogdány házassági kapcsolatai
1741-1819

II. Dunabogdány házassági kapcsolatai
1853-1895

1853–1895 között több lényeges módosulást tapasztalunk a házassági kapcsolatok rendszerében. Ezek általános okai a partnertelepülések lélekszámának változása, a közlekedési viszonyok javulása és új gazdasági kapcsolatok kialakulása. A legintenzívebb kapcsolatok 7–14 házassággal Visegrád, Kisoroszi és Szentendre. Míg az előbbi kettő megőrizte kiemelkedő helyét, Szentendre jelentősége az előző korszakhoz képest növekedett. Ebben valószínűleg demográfiai, közigazgatási, gazdasági és kulturális tényezők is szerepet játszhattak. Szintén hasonló okok miatt fordulhatott meg Kisoroszi és Visegrád sorrendje is. A második csoportba három és hat közötti házasságszámmal a következő települések sorolhatók: Tótfalu, Kalász, Kosd, Monostor, Pest-Buda és Marót. Szintén Duna-menti vagy -közeli településekről van szó. Az előző korszakhoz képest Kosd és Marót jelentősége tehát nőtt, Kalász új és jelentős partnerként most jelenik csak meg Dunabogdány házassági kapcsolatrendszerében. Kosd jelentőségének növekedése valószínűleg a recens adatközlők beszámolóí alapján is jelentősnek tűnő rendszeres kosdi állatvásárlásoknak tulajdonítható. Kalász házassági kapcsolatai mögött valószínűleg a lenfonógyár dunabogdányi nőket is foglalkoztató munkahelyei állhattak. A következő csoportba a két házassági kapcsolatot adó települések sorolhatók. Dömös, Kismaros, Pomáz és Verőce tartozik ide. Feltűnő, hogy Dömös és Verőce jelentősége az előző korszakhoz képest jelentősen csökkent. Ennek magyarázata további tisztázásra szorul. Az egy házassági kapcsolatot fölmutató települések megoszlása is tanulságos. Néhány település az ország vagy az osztrák örökös tartományok távoli részeiben található: Arad, Dobrenyka, Keteskény, Lehotka (Árvaváralja), Lisa Boh. Ezek száma jelzi a kitágult horizontot, az országos közlekedési viszonyok javulását, a nagyobb mobilitást. A másik csoportba sorolhatók a környező Duna-menti települések, Békásmegyér, Esztergom, (Nagy)Maros, Tahi, valamint két pilisi település, Vörösvár és Pilisszentkereszt. Egy újabb csoportot a falutól 20–40 km-re kelet-északkeletre fekvő települések – Drégely, Püspökhatvan, Romhány – alkotnak. Megállapítható, hogy ebbe az irányba, és általában a Duna bal partjára az előző korszakhoz képest kiterjedtebbé váltak a házassági kapcsolatok. A véletlenszerű kapcsolatok további tendenciája, hogy a Duna alsó folyása mentén jelentősen elnyúltak a véletlenszerű kapcsolatok. Az érintett települések az eddig csak Pest-Budáig terjedő házassági körzettől délre lévő Ercsi, Mőzs és Dunavecse. A jelenség mögött egyrészt a fejlődő vízi közlekedés, elsősorban a két korszak közötti időszakban megindult gőzhajóforgalom húzódnak meg, másrészt viszont feltűnő, hogy fölfelé csak néhány kilométerre, Esztergomig terjeszkedik a házassági körzet. Valószínűleg a magyarázat a gazdasági kapcsolatok eltérő jellegében és intenzitásában keresendő. Itt is találkozunk földrajzilag is véletlenszerűnek tekinthető kapcsolattal Keteskény esetében.

Dunabogdány plébániájához vizsgált korszakunk első felében több leányegyház tartozott. 1760 körül a dunabogdányi anyaegyház része voltak Megyer,

Monostor, Pereg, Szentlászló és Tótfalu filiák. E leányegyházak házasságkötéseit elvben a dunabogdányi parókián vezették, bejegyzéseik nyomát azonban csak Megyer (1757–1767 között), Monostor (1762–1767 között) és Tótfalu (1751–1767 között) esetében találjuk.

A téma kutatói felhívják a figyelmet az egy parókiához tartozó települések között kedvelt házassági gyakorlatra, amely az exogám házasság egyik lehetséges kerete, máshonnan nézve, a parókiális szinten megnyilvánuló endogámia (Zentai 1972. 199.). A dunabogdányi adatok alapján a kérdés tovább árnyalható, illetve óvatosságra int a parókiális endogámia fogalmának mechanikus alkalmazását illetően. Ha megvizsgáljuk Dunabogdány filiáit, három tényezőt is találhatunk, amelyek a házassági adatok szemügyre vétele nélkül is gyengíteni látszanak a parókiális endogámia hatását. A három tényező: földrajzi, vallási és etnikus jellegű. A kérdéses leányegyházaknak otthont adó települések eltérő földrajzi helyzetűek. A Kis-Dunaág bal oldalán, a Szentendrei-szigeten fekvő településeknek, mint láthattuk, a Duna általi elszigeteltsége nem számottevő. Jó minőségű szárazföldi és forgalmas vízi út biztosítja az összeköttetést. Sokkal jelentősebb a földrajzi tényező, a hegyek és erdők által nehezen megközelíthető Szentlászló esetében. Tehát, míg a filiák egy részével kedvezőek az összeköttetés lehetőségei, más részükre ennek éppen az ellenkezője igaz.

A másik tényező a vallási megosztottság. Egyes filiák településein a katolikus lakosság kisebbséget alkot. Az itteni többségi lakosságot kitevő reformátusok természetesen nem jöhetnek számításba házasságkor a közeli katolikus falvak lakói számára. A kisebbségben lévő katolikusok viszont a többségi felekezetenél lokális szempontból nyitottabb házassági gyakorlatot követnek. Ezért a kis létszámú, saját településén kisebbséget alkotó katolikus népesség a nagyobb létszámú katolikus falvak népességéhez mérten nagyobb arányban jelenik meg egy harmadik katolikus település házassági kapcsolatrendszerében. A Szentendrei-sziget többségében református lakosságú falvainál ezt is szükséges figyelembe venni.

A harmadik tényező a nemzetiségi megosztottság. Vizsgált plébániáinkhoz egyszerre három jelentősebb létszámú nemzetiség tartozott. Míg Dunabogdány nagyobb részben német, kisebb részben magyar, addig például Tótfalu elsősorban magyar, Szentlászló pedig szlovák lakosságú volt. Utóbbi esetében a földrajzi elszigeteltség és a nemzetiségi endogámia tehát egymást erősítve hatott a Bogdánnyal való házassági kapcsolatok gyengeségére. Mindezeket figyelembe véve leszögezhetjük, hogy a parókiális endogámia hatását a filiáknak otthont adó települések földrajzi, felekezeti és nemzetiségi viszonyai jelentősen módosíthatták, egyes esetekben teljesen ki is olthatták.

Egy további forráskritikai szempont is óvatosságra int a parókiális endogámia megállapításakor. Önmagában a hasonló megközelíthetőségű, vallási és nemzetiségi összetételű, de nem azonos plébániákhoz tartozó falvak között az egy anyakönyvből megállapítható intenzitásbeli különbségek megtévesztők

lehetnek. Fontos még egyszer megjegyezni, hogy a házaspárokat rendszerint csak az egyik plébánián (általában a feleségén) jegyezték be az anyakönyvbe. Mivel a filiák házasságkötéseit is a plébánia anyakönyvében vezették, így – a települések közti szimmetrikus kapcsolatrendszer feltételezve – ezek esetében, azonos feltételek mellett – körülbelül a plébániához nem tartozó települések anyakönyveiből kiolvasható kapcsolatok számának kétszeresével találkozunk. Ezt figyelmen kívül hagyva eltúlzott jelentőséget tulajdoníthatunk a parókiális endogámiának, a kigyűjtött adatok számszerűen a valóságosnál szorosabb kapcsolatot sejtetnek a más plébániához tartozó településekhez képest.

Megvizsgálva a három, a 18. században biztosan Dunabogdány anyakönyvében vezetett filia – Tótfalu, Megyer és Monostor – adatait, csupán Megyer és Monostor esetében találunk valamivel nagyobb arányú házasságot, mint a dunabogdányi plébániából való kiválást követően. Ha figyelembe vesszük a fentebb tárgyalt forráskritikai megfontolásokat, ez a többlet is minimálisra csökkenthető a valóságos viszonyokat tekintve. A dunabogdányi adatok alapján tehát megállapítható, hogy parókiális endogámia hatása még azokon a településeken sem érvényesül, ahol más tényezők kifejezetten segítik a filiális települések közötti házasságot.

A házassági körzetek szempontjából meghatározóak a közlekedési viszonyok. Dunabogdány a bal partinál is jobb minőségű úton keresztül volt összeköttetésben Pest-Budával és Esztergommal (Bácskai–Nagy 1984. 72.). A 19. század első felében a közelben révösszeköttetés volt Nagymaros–Visegrád, illetve a Monostoron és Tótfalun keresztül vezető út által összekötve Szentendre és Vác között (Bácskai–Nagy 1984. 75.). Dunabogdányból tehát jó minőségű úton haladva, néhány kilométerrel keletre és nyugatra egyaránt át lehetett jutni legnagyobb folyónkon. A révösszeköttetés jelentősége a nagyobb terhekkel való piacrajutásban rejlik. Ezáltal a szárazföldön azonos távolságra lévő területekhez hasonló esélyekkel építhettek ki gazdasági kooperációt a Duna bal partján elhelyezkedő településekkel. Ha a Szentendrei-sziget településeit is a bal parti településekhez számítjuk, a házassági kapcsolatok számában a Duna két partja körülbelül egyenlő mértékben osztozott.

Az 1828-as összeírás alapján a Bogdánnyal házassági kapcsolatban álló települések közül tiszta vonzáskörzettel rendelkező piacközpontok: Esztergom, Pest-Buda, Szentendre és Vác. Vásártartó helyek: Visegrád, Nagymaros, Szentendre, Óbuda és Dunavecse voltak (Bácskai–Nagy 1984. 72.). Dunabogdány Pest-Buda piackörzetének legészakibb szegletében feküdt. Tulajdonképpen a karnyújtásnyira lévő szigetcsúcs képezte Esztergom, Pest-Buda és Vác piackörzetének hármashatárát.⁴¹ Száz évvel korábban, egy 1728-as felmérés szerint „*Eladó áruikat szárazföldön másodfél (medium secundum) mérföldnyire, Szentendre mezővárosba szállítják.*”⁴² Amennyiben a vásároknak Duna-

⁴¹ Bácskai–Nagy 1984. 64. és 65. oldalak között lévő térkép alapján.

⁴² Borosy 1997. 35.

bogdány esetében szerepük lehetett a házassági kapcsolatokban, ez Nagymaros, Pest-Buda, Szentendre, Vác és Visegrád esetében feltételezhető. A házasságok mögött rendszeresebb kereskedelmi partnerség a Vác közelében fekvő Kosddal gyanítható.

Nemzetiségi endogámia

A nemzetiségi endogámia kérdése statisztikai szempontból a legproblematisabb. Az anyakönyveket vezető egyházak szempontjából a hívek nemzetisége nem bírt fontossággal. Hangsúlyozottan igaz ez a nemzeti mozgalmak előtti korszakra, amelybe vizsgált időszakunk jelentős része is beletartozik. A nemzetiségi exogámia anyakönyvi vizsgálatok ebből kifolyólag csupán a vezetéknevek hangzására hagyatkozhatunk. Azonkívül, hogy ez a módszer mindenhol bizonytalanságot hordoz magában, Dunabogdány etnikus és vallási összetétele hangsúlyozottan is okot ad az óvatosságra.⁴³ A településen a 18–19. század folyamán három jelentősebb etnikum és két felekezet telepedett meg. Bonyolította a képet, hogy az egyik nemzetiségnél a felekezeti határok tovább metsztek az etnikus csoportot. A 18. század második harmadában a településen az óslakos református magyarok mellett katolikus németek, magyarok és kisszámú katolikus szlovák család élt. A szlovák lakosság az idők folyamán elnémetesedett (Faragó 1985b. 37.). Nyilvánvaló, hogy az egy felekezethez tartozó nemzetiségeknek nagyobb esélyük volt az összeházasodásra és az asszimilálódásra. Mivel a szlovákok száma lényegesen alacsonyabb volt a magyarokénál, sokkal kevésbé tudtak maguk között endogám kapcsolatokat kialakítani és a többségi németiség asszimilációs nyomásának ellenállni. Mindazonáltal nincsen biztos tudásunk arról, hogy a katolikus magyarok egy része nem követte-e a helybéli szlovákok asszimilációját.

Mindezek tehát esetünkben különösen aláhúzzák azt az általános tényt, hogy a keresztnevek alapján nem lehet egyértelmű statisztikai megállapításokat tenni. Idő hiányában nem végeztem el az anyakönyvek családrekonstrukciós vizsgálatát.⁴⁴ Ez lehetőséget adna az egyes családok házasodási körének nyomon követésére, ami alapján az egyes neveket nagyobb biztonsággal köthetnénk etnikumokhoz, illetve – ha nem is teljes biztonsággal – megragadhatnánk a házasodási orientáció változásán keresztül az asszimiláció időpontját.

A nem számszerű vizsgálatok nélkül is tehetünk azonban néhány megállapítást. Szembeötlő, hogy a nevek hangzása alapján valóban túlnyomó a nemzetiségi endogámia. Ugyanakkor találkozhatunk német-magyar, német-szlovák és magyar-szlovák házassági kapcsolatokkal egyaránt. Jelenleg eldönthetetlen,

⁴³ Vö. pl. Horváth 1989. 197.

⁴⁴ A módszer részletes ismertetését lásd Andorka 1988.

hogy a nevek mögött valóban a hangzásnak megfelelő etnikus csoporttudat áll-e. Tovább árnyalja a képet, hogy ezekben az esetekben a házassági tanúk nevei nem mindig azonos nemzetiségre engednek következtetni. Mindent egybevetve, úgy tűnik, ezek az esetek inkább ritkák, mint gyakoriak. Az általános kép a nemzetiségi csoportok egymás mellett élése, az asszimilációs tendencia és az esetenkénti összeházasodások ellenére a németek és magyarok esetében az erős nemzetiségi endogámia.

Nyelvészeti kutatások szerint Dunabogdány német dialektusa egységes nyelvjárást alkot Kismaros, Nagymaros, Csolnok és Zebegény német lakosságának nyelvvel (Manherz 1996. 11.). Feltételezhető, hogy a lakosság közös eredete és a német lakosság alacsonyabb száma miatt ezekkel a településekkel a 18. század elején még sűrűbbek az összeházasodások. A talán még nyugatról hozott kapcsolatok az idők folyamán, beilleszkedve az új környezetbe, fokozatosan jelentőségüket veszíthették. Ha feltételezzük ennek a folyamatnak a meglétét, megkísérelhetjük alátámasztani az anyakönyvi adatok segítségével. Csolnok kivételével mindegyik fent említett településsel találunk házassági kapcsolatokat. Kismarossal mindössze három házassági kapcsolatot ismerünk, így nem alkalmas az összehasonlításra. Ha azonban Nagymaros és Zebegény adatait vesszük figyelembe, érdekes eredményre jutunk. 1741–1819 között Nagymarossal 10, Zebegénnyel 5 házassági kapcsolatot találunk. 1853–1895 között Nagymarossal csak 1, Zebegénnyel egy házassági kapcsolatról sem tudunk. Ez megerősíteni látszik azt a feltételezést, hogy az azonos helyről érkező, különböző falvakban letelepedő telepések közti kapcsolatok az idők folyamán fokozatosan lazulnak meg. Ugyanakkor a jelenség magyarázza a két településsel való házasodások számának radikális csökkenését. Hasonló mértékű csökkenést tapasztalunk Dömös, Megyer és Verőce esetében. Elképzelhető, hogy hasonló okok esetükben is közrejátszhattak.

Vallási endogámia

A házassági anyakönyvben csupán 1807-től szerepel önálló rovatként a házaspár felekezetének föltűntetése. A vizsgált 172 esztendő alatt mindössze négy felekezeti tekintetben exogám házassággal találkozunk 1817-ből, 1842-ből, 1858-ból és 1875-ből. Az esetek a 19. század folyamán nagyjából egyenletesen szóródnak, az erős vallási endogámiában nem tapasztalható semmiféle lazulási tendencia. Ezek alapján szinte teljesnek mondható a katolikus lakosság vallási endogámiája. Érdekes megvizsgálnunk a vallási exogámia rendelkezésünkre álló három esetét. A nem katolikus fél egy esetben evangélikus, három esetben református hitet követ.

6. Vegyesházasságok Dunabogdányban 1895-ig

Időpont	Férfi		Nő	
1817. február 4.	Váczy András	Dunabogdány katolikus	Kovács Anna Mária	Megyer református
1842. november 24.	Kunsztner Ádám	Dunabogdány katolikus	Dobó Éva	Dunabogdány református
1858. november 22.	Kiss Sándor	Dunavecse református	Sehreth Rozina	Dunabogdány katolikus
1875. november 27.	Köpf Rudolf	Dunabogdány evangélikus	Martinek Mária	Dunabogdány katolikus

A négy házasság közül három nemzetiségileg, kettő pedig lokálisan exogám házasság. Bár az alacsony esetszám megengedi a véletlen érvényesülését, a hipotézis szintjén fölvethető és csoportlélektani szempontból megengedhető annak föltételezése, hogy a rendkívül szigorú vallási endogámia legfeljebb a szűkebb lokális vagy etnikus közösség elhagyásával volt lehetséges, vagy egy más szempontból is idegen közösségből való párválasztást engedett csak meg. Más oldalról tekintve, a vallási exogámia okozta társadalmi hátrány csak az exogámia más típusai nyújtotta előnyökkel együtt volt elfogadható.

Rétegendogámia

A dunabogdányi anyakönyvben 1869-től jelennek meg a foglalkozásra utaló bejegyzések. Ideális esetben mind a házaspárok, mind apjuk foglalkozása megtalálható a házassági bejegyzések közt. Özvegyasszonyok esetében előfordul, hogy a meghalt férj foglalkozását is föltüntetik. Sok esetben még a rendszeresnek mondható bejegyzés kezdete után is részben vagy teljesen hiányosak ezek az adatok. Ezért statisztikai vizsgálatot nem kíséreltem meg a foglalkozási endogámia kimutatására.⁴⁵ Néhány jellemző azonban így is megállapítható a rétegendogámiával kapcsolatban.

A rétegmegjelölések között leggyakoribb a *telkesgazda* és a *kisházás*. Az Óbudai uradalom forrásaiban a fogalmak eredetileg a jobbágy és a zsellér fogalmakat takarták (L. Gál 1988. 113, 117.). E rétegmegjelölések helyett sok esetben foglalkozásnevek fordulnak elő pl. *ács, altanító, asztalos, erdőkerülő, kádár, kocsis, kovács, mészáros, molnár, szabó, szolga, takács, varga* stb. A korszak vége felé szaporodik a *bányamunkás* foglalkozásnév. Előfordulnak egyes tevékenységre utaló foglalkozás és rétegmegnevezések is pl. *takács* és *kisházás, asztalos* és *kisházás, bányamunkás* és *kisházás* stb. Az 1880-as évekig leggyakoribb a *kisházás* és a *telkesgazda* megjelölés, utalva a település elsődle-

⁴⁵ A foglalkozási kapcsolatok mikrotörténeti szempontú vizsgálatát házassági anyakönyvek alapján lásd Gribauidi, é. n. 105–135.

gesen agrár jellegére. Emellett feltűnően magas az iparosok száma is.⁴⁶ Mindhárom csoport között nagyarányú az összeházasodás, ami a társadalom bizonyos mobilitására, illetve az egyes kategóriákon belüli árnyalatok meglétére utal.

Statisztikai vizsgálat helyett tekintsük meg a némileg speciális házasodási stratégiájú és a településre jellemző csoport, a kézművesek házasodási gyakorlatát. Faragó Tamás így írja le a Nyugat-Európában a 16–17. században jellemző kézműves életciklust. (Az alább leírt minta a kontinens nyugati felében a 18. században fokozatosan eltűnt, Kelet-Európában, így nálunk is, egyes területeken a 19. században is fennmaradt.)

„Mivel a céhszervezetek a konkurencia csökkentésére – sőt, ha lehet, kizárása – érdekében általában igyekeznek korlátozni az egyes szakmákban dolgozó mesterek számát, a nem kézműves családból származó legények előrejutása nem pusztán képességeiktől és szorgalmuktól, hanem igen nagy mértékben házasságkötésüktől függ. Ez a hagyományos kézművesség körében sajátos házasodási modell és családi-háztartási ciklus kialakulásához vezet. (Az idegenből jött, illetve nem kézműves szülőktől származott legény igyekszik mesterének leányát, vagy még inkább özvegyét feleségül venni, hogy ily módon mesterjoghoz, tőkéhez – műhelyhez és szerszámokhoz, nem utolsósorban rokoni kapcsolatokhoz juthasson. A különböző előírások, illetve kedvező alkalomra várás következtében a legény-házasságkötések időpontja gyakran eltolódik, s nem ritkán harminc év körüli lesz, mire sor kerülhet rá. Felesége, a mester özvegye azonban rendszerint még idősebb, ezért korán elhalálozik. Az újdonsült, lassan középkorúvá lett mester második feleségnek többnyire fiatal hajadont választ, aki viszont így az esetek többségében törvénytörően túléli férjét és kezdődik a ciklus előlről.)”⁴⁷

A fenti modellre példát találhatunk Dunabogdány anyakönyvében is. 1869. november 15-én kötött házasságot Janovtsek Antal és Schrött Teréz. Janovtsek Antal kisoroszi születésű, nőtlen, foglalkozása kádár és az azonos nevű kisoroszi ácsmester fia. Schrött Teréz, született Heintzinger Teréz, Heintzinger Mihály kismarosi kádár leánya és Schrött Jakab dunabogdányi kádármester özvegye. Schrött Jakab nem egészen egy évvel korábban 1869. január 6-án hunyt el. A hátramaradt özvegy 33 éves volt, az új férj, Janovtsek Antal tíz évvel fiatalabb, mindössze 23 éves. Mindezekon kívül a perdöntő bizonyítéka, hogy Janovtsek Antal valóban Schrött Jakab segédje volt, a házasság előtti lakóhelyre vonatkozó bejegyzés. Mind Schrött Teréz, mind Janovtsek Antal házasságkötésük előtt a 152. számú házban éltek.

Az eset kapcsán megfigyelhető a Duna menti községek iparosai kapcsolatrendszerének természete. Schrött Jakab dunabogdányi kádár Kismarosról hozott magának feleséget, aki szintén egy kádár leánya volt. Segédje a szomszéd-

⁴⁶ Vö: Faragó 1979, 1995; Paládi-Kovács 2000. 314–315.

⁴⁷ Faragó 1985b. 8.

dos Kisorosziból került Dunabogdányba, és szintén iparos családból származott. A fenti esetből kitapintható egy foglalkozás tekintetében endogám, de lokálisan exogám iparos házassági modell. A modell statisztikai gyakorisága nem ismert.

Összegzés

Dolgozatomban Dunabogdány 18–19. századi házassági gyakorlatának néhány jellemzőjét igyekeztem bemutatni a házassági anyakönyvek segítségével. A házassági stratégiát egyrészt a németek Nyugat-Európából magukkal hozott hagyományai, másrészt az új körülmények gazdasági kényszerei és kulturális átvételei határozták meg. A házassági életkor átmenetet képez a nyugati és keleti minta között, megőrizve a késői családalapítás szokását. A nyugati mintával szemben viszont a települést a házasság teljeskörűsége jellemezte.

A házassági szezonáltság terén két nagyobb és egy kisebb csúcs állapítható meg farsangkor, ősszel, illetve májusban. Az özvegyek nagyobb arányú házassága a nyári időszakban Dunabogdányban is megfigyelhető. A házassági szezonáltságban lényeges változások figyelhetők meg a vizsgált időszak alatt.

A házasság preferált napja több lényeges változáson menet keresztül. Legjelentősebb változás a 18. század eleji hétköznapi házasság vasárnapra tevődése, valamint a század végétől ismét a hétköznapi dominánssá válása. A jelenség mögött valószínűleg a németek magukkal hozott gyakorlata, illetve annak alkalmazkodása a hazai szokásokhoz, majd pedig a fölülről jövő állami-egyházi törekvések hatása áll. A jelenség hátterét a nagy európai eszmeáramlatok nyugat-kelet irányú terjedése szolgáltatja.

Dunabogdány házassági körének vizsgálatakor a település sajátos földrajzi, etnikai, vallási és társadalmi helyzete miatt az endogámiák valamennyi típusa tanulmányozható. Megfigyelhető többek között a rendkívül erős vallási és nemzetiségi endogámia, az idők folyamán enyhülő lokális endogámia, és a település iparosait jellemző lokálisan exogám, és társadalmilag endogám házassági gyakorlat.

A legtöbb vizsgált területen az országosan jellemző képhez hasonló, abba beilleszthető jelenségekkel, tendenciákkal találkozhatunk, néhány területen azonban Dunabogdány speciális jellemzőit leképezve az általános helyzetet árnyaló helyi sajátosságokkal is szembesülhetünk.

IRODALOM

- Andorka Rudolf 1988. A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei. *A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Intézetének Történeti Demográfiai Füzetei* 4.
- Andorka Rudolf 2001. A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben (18–19. század). In Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Budapest, 101–126.
- Andrásfalvy Bertalan 1973. Ellentétes értékrendek és polgárosodás. *Tiszatáj* XXVII. 8. sz. 105–110.
- Andrásfalvy Bertalan 1974. Hagyomány és alkalmazkodás baranyai német és magyar falvakban. In Hofer Tamás–Kisbán Eszter–Kaposvári Gyula (szerk.): *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században I. Faluk*. Budapest–Szolnok, 141–148.
- Bácskai Vera 1979. Pest társadalomtörténetének vizsgálata a házasságkötések alapján (1735–1840). Budapest. In *Tanulmányok Budapest Múltjából* 21.
- Bácskai Vera–Nagy Lajos 1984. *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1928-ban*. Budapest.
- Bahtyin, Mihail Mihajlovics 1982. *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest.
- Bakó Ferenc 1955. Felsőtárkány község lakodalmi szokásai. (A kultúra alakulása és etnikus jegyeinek vizsgálata.) *Ethnographia*. LXVI. 345–408.
- Bakó Ferenc 1987. *Palócföldi lakodalom*. Budapest.
- Barna Gábor 1979. *Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén*. Budapest.
- Bártfai Szabó László 1938. *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599*. Budapest.
- Bárth Dániel 1999. A keresztelés anyakönyvezésének elterjedése a magyar katolikus egyház 16–17. századi gyakorlatában. In Ambrus Vilmos et al. (szerk.): *Hálók. Egyetemi dolgozatok Szilágyi Miklós 60. születésnapja alkalmából*. Budapest, 97–106.
- Bél Mátyás 1977. *Pest Megyéről*. Szentendre.
- Bencsik János 1977. Csege szabadmenetelű jobbágyfalu társadalomnéprajza a 18–19. század fordulóján. *A Hajdúsági Múzeumok Évkönyve* III. 63–149.
- Bergman Ferenc é. n. *Plébániatörténet*. Kézirat, Dunabogdány, Római Katolikus Plébánia.
- Bindorffer Györgyi 2001. *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Dunabogdány.
- Borosy András 1997. *Pest-Pilis-Solt vármegye regnicoláris összeírása I.* (Pest megye múltjából 8/1.)
- Borovszky Samu (szerk.) é. n. *Magyarország megyéi és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye II.* Budapest.
- Bogatiřjov, Pjotr Grigorjevics 1986. Aktívan-kollektív, passzívan-kollektív, produktív és improduktív néprajzi tények. *Folcloristica* VIII. 206–208.
- Burke, Peter 1991. *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest.
- Csocsán Jenő 1959. Három Pest megyei falu népesedése a XVIII. század második felében (Sződ, Vácrátót és Csomád). *Történeti Statisztikai Közlemények* III. 1–2. sz. 58–107.

- Csoma Zsigmond 1991. Etnikai és mentalitásbeli sajátosságok a dunántúli németek szőlő- és bortermelésében a XVII–XX. században. Gazdasági integráció egy művelési ágon belül. In Halász Péter (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Budapest, 277–287.
- Dányi Dezső 1984. *Magyarország községeinek népessége az 1850., 1857. és 1870. években. (Az 1980. évi államigazgatási beosztás szerint.)* Budapest.
- Dányi Dezső–Dávid Zoltán (szerk.) 1960. *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Budapest.
- Demkó Kálmán 1890. *A felső-magyarországi városok életeről a XVI–XVII. században*. Budapest.
- Faragó Tamás 1979. Falusi iparosok a Pilisben és Buda környékén a XVIII. században. In Éri István et al. (szerk.): *III. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Konferencia*. Veszprém, 181–188. (Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője II.)
- Faragó Tamás 1985a. *Paraszi háztartás és munkaszervezet típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Buda környéki birtokos paraszti háztartások 1745–1770 között*. Budapest. (Történeti statisztikai füzetek 7.)
- Faragó Tamás 1985b. Házasság, család, háztartás és munkaszervezet. (Pilis-Buda környék 1724–1779). *A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Intézetének Történeti Demográfiai Füzetek* 2. 7–40.
- Faragó Tamás 1995. A szentendrei kézművesek társadalmi mobilitása a 19. század közepén a házasságok tükrében. In Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére*. Debrecen, 125–158.
- Faragó Tamás 1992. Hagyományok elmúlása. (A szokások és értékrend változásának vizsgálata a házassági szezonalitáson keresztül.) In Bárdos István–Beke Margit (szerk.): *Egyházak a változó világban*. Esztergom, 239–256.
- Faragó Tamás 1994a. Házassági szezonális Magyarországon a 18–20. században. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXXII. 239–256.
- Faragó Tamás 1994b. A házasságkötés kalendáriuma a 18. században. In Faragó Tamás (szerk.): *Város és társadalom a 16–18. században*. Miskolc, 61–87. (Studia Miskolciensia 1.)
- Faragó Tamás 2000. Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, 391–483.
- Fényes Elek 1851. *Magyarország geographiai szótára* I. Pesten.
- Galgóczy Károly 1877. *Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monográfiája*. III. Budapest.
- L. Gál Éva 1988. *Az óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt, 1659–1766*. Budapest.
- Gráfik Imre 1989. Olyan, mint a keddi menyasszony. Vas megyei adatok a lakodalomtartás időpont- és helyváltoztatásához. *Vasi Szemle* LXIII. 173–189.
- Gribaudo, Maurizio é. n. [2000] Diszkontinuitás a társadalomban. Egy konfigurációs modell. In Czoch Gábor–Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Debrecen.
- Gyalay Mihály 1989. *Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon*. Budapest.
- Györffy György 1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* IV. Budapest.
- Gurevics, Aron Jakovlevics 1987. *A középkori népi kultúra*. Budapest.

- Hála József 1991. A kőbányászok és kőfaragók védőszentjeiről és templomi zászlóiról. In Halász Péter (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Budapest, 563–573.
- Hála József 1999. Kőbányászat és kőfaragás Dunabogdányban. In Papp Gábor (szerk.): *A dunabogdányi Csódi-hegy ásványai*. Miskolc, 15–38. (Topographia Mineralogica Hungariae VI.)
- Herman Egyed 1973. *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München.
- Holmes, R. Blair 1978. Házasságkötés és vándorlás Nyugat-Magyarországon: Feltorony, 1828–1895. *Demográfia* 21. 2-3. sz. 347-362.
- Husz Ildikó 2000. *Inter-etnikus kapcsolatok a 19. századi Magyarországon. (Zsámbék esete)*. Kézirat.
- Horváth Sándor 1989. Házassági kapcsolatok a horvátok lakta Nardán. *Vasi Szemle* LXIII. 185–203.
- Kakuk Mátyás 1983. A házasságkötés időpontja Kunszentmártonban a XVIII–XIX. században. In Novák László–Ujváry Zoltán (szerk.): *Lakodalom*. Debrecen, 55–79.
- Kállay Ernő 1944. Magyar-román vegyesházasságok. *Hitel* IX. 149–162.
- Kardos László 1969. *Egyház és vallásos élet egy mai magyar faluban*. Budapest.
- Kiss Lajos 1980. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest.
- Klaniczay Gábor 1985. Gerard van Swieten és a babonák elleni harc kezdetei a Habsburg Monarchiában. In Klaniczay Gábor–Poór János–Ring Éva (szerk.): *A felvilágosodás jegyében. Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára*. Budapest, 33–70.
- Kocsis Gyula–Nagy Varga Vera 1989. A ceglédi református iparosság házassági kapcsolatrendszer a 19. században az anyakönyvek alapján. In Nagybakay Péter–Németh Gábor (szerk.): *VI. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1988. november 15–16*. Veszprém, 215–221.
- Kocsis Gyula–Nagy Varga Vera 1993. A ceglédi reformátusok exogám házassági kapcsolatrendszer a 18–19. században. In Kocsis Gyula (szerk.): *Történeti és néprajzi tanulmányok Ceglédről*. Cegléd, 77–91. (Ceglédi füzetek 28.)
- Kodolányi János 1958. Problémák az ormánsági etnikai csoport körülhatárolásában. *Néprajzi Értesítő* XL. 5–18.
- Kogutowitz Károly 1936. *Dunántúl és a Kis-Alföld írásban és képben*. Szeged.
- Kós Károly 1974. Hagyomány és anyagi élet. A „lakodalmás nap” vizsgálata Mezőköbölkúton. *Korunk* XXXIII. 745–752.
- Kós Károly 1980. Munka, életmód és hagyomány egy rítuselem változása tükrében. In Kós Károly (szerk.): *Eszköz, munka, néphagyomány*. Bukarest, 472–486.
- Kosáry Domokos 1996. *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest.
- Kovács Béla 1996. *Bélapátfalva története*. Bélapátfalva.
- Kováts Zoltán 1980. Az anyakönyvek mint történeti források a magyar történeti kutatásban. In Barna Gábor–Szabó László (szerk.): *Az anyakönyvek mint a történeti kutatások forrásai. (Tanácskozás Kunszentmártonban 1977. április 7-én.)* Szolnok, 2–18.
- Kováts Zoltán 1981. A népesség története. In Varga Gyula (szerk.): *Berettyóújfalu története*. Berettyóújfalu, 141–198.
- Kováts Zoltán–Cs. Tóth Péter 1962. Csurgói jobbágy-családok demográfiai viszonyai (1720–1950). *Történeti Statisztikai Évkönyv* 1961–1962. 48–89.

- A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása II.* 1904. Budapest. (Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 2.)
- Mándoki László 1972. A kölkedi reformátusok házassági kapcsolatai és házassági szerződésai. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 16. 279–283.
- Manherz Károly 1996. A magyarországi németek és népi kultúrájuk. In Kiss Mária (szerk.): *Válogatás a magyarországi nemzetiségek néprajzi köteteiből.* 9–22.
- Mízser Lajos 1976. Ragadványnevek néprajzi vonatkozásai. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 15. 82–90.
- Nagy Ferenc 1763. *Az egy, igaz és boldogító hitnek elei.* Bécs.
- Nagy Varga Vera 1987. A ceglédi reformátusok házassági kapcsolatai (1723–1810). *Studia Comitatus* 18. 99–121.
- Nemeskéri János–Tarnóczy Tamás 1953. Az ivádi etnikum családszövevényvizsgálata. In *MTA Biológiai Osztályának Közleményei II.* Budapest. 188–200.
- Nemeskéri János–Hubert, Walter 1966. Populációgenetikai kutatások Bodroglóközben. *Demográfia. IX.* 336–365.
- Noordam, D. J. 1995. Nyugat-Európa demográfiai fejlődése a XV. századtól a XVIII. századig. In Diederiks, H. A. et al: *Nyugat-Európai Gazdaság- és Társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig.* Budapest, 33–59.
- Örsi Julianna 1978a. Házassági kapcsolatok szerepe az etnikai jegyek meghatározásában. In *Mátraderecske, néprajzi tanulmányok.* Eger. 88–107.
- Örsi Julianna 1978b. Karcag házassági kapcsolatai a XVIII–XIX. században. *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 1978.* 203–214.
- Örsi Julianna 1983. Exogámia és endogámia Magyarországon a XVIII–XIX. században. In Novák László–Ujváry Zoltán (szerk.): *Lakodalom.* Debrecen, 31–54.
- Örsi Julianna 1984. Kecel népe, mint közösség. In Bárh János (szerk.): *Kecel története és néprajza.* Kecel. 821–848.
- Paládi-Kovács Attila 1965. A keleti palócok pásztorokodása. *Műveltség és hagyomány VII.* 5–211.
- Paládi-Kovács Attila 2000. Kisiparosok. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom.* Budapest, 310–362.
- Paládi-Kovács Attila 2001. Hagyományos közösségek időhasználatának eltérő vonásai. In Barna Gábor (szerk.): *Társadalom, kultúra, természet. Tanulmányok a 60 éves Bellon Tibor tiszteletére.* Karcag–Szeged–Szolnok, 139–150.
- Pesty Frigyes 1984. *Kéziratos helynévtárból. Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések.* Szentendre.
- Quispel, G. C. 1995. Csoportok, társadalmi viszonyok és mentalitás Nyugat-Európában a XV. századtól a XVIII. század végéig. In Diederiks, H. A. et al: *Nyugat-Európai Gazdaság- és Társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig.* Budapest, 123–157.
- I. Sándor Ildikó 1973. A dunabogdányi kőbányászat és kőfaragás néprajzi vonatkozásai. A kőbányászat társadalmi, gazdasági háttere. *Studia Comitatus* 2. 229–255.
- Szeremlei Samu 1909. *Hódmezővásárhely mostani lakossága eredetéről és szaporodásáról.* Budapest.
- Szilágyi Miklós 1973. Mezővárosi közösségek és népi hagyomány. In Szabó Ferenc (szerk.): *Mezőberény története 2. Mezőberény,* 179–225.
- Tárkány-Szűcs Ernő 1981. *Magyar jogi népszokások.* Budapest.

- Török Gábor 1964. *A Börzsöny-vidék nyelvjarástörténetének települési háttere*. Budapest. (Nyelvtudományi értekezések 45. sz.)
- Tüskés Gábor–Knapp Éva 2001. *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században. Források, formák, közvetítők*. Budapest.
- Varga Gyula 1978. *Egy falu az országban (Kismarja életrajza a felszabadulásig)*. Debrecen.
- Varga Gyula 1996. Az anyakönyvek mint a társadalomnéprajz forrásai. In Szilágyi Miklós–Szücs J. (szerk.): *A társadalom néprajzi vizsgálatának eredményei és lehetőségei az Alföldön*. Csongrád. 51–70.
- Vályi András 1796. *Magyar Országnek Leírása I*. Budán.
- Williams, William Morgan 1956. *The Sociology of an English Village: Gosforth*. London.
- Zentai János 1967. Adatok Ormánság néprajzi határának megállapításához. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 11*. 77–128.
- Zentai János 1972. Ormánság nyugati határa és belső tagolódása. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 16*. 199–206.
- Zólyomi József 1990. Egy Nógrád megyei német település (Berkenye) az anyakönyvek tükrében. *Nógrád megyei Múzeumi Évkönyv 16*. 75–124.
- Zólyomi József 1998. *Órhalom története*. Órhalom.

Függelék*7. A házasságok szezonálisága, 1724–1895 között*

	1724– 1759	1760– 1779	1780– 1799	1800– 1819	1820– 1839	1840– 1859	1860– 1879	1880– 1895	Össz.
Január	105	147	137	118	192	137	129	67	1032
Február	51	61	58	105	132	156	161	117	841
Március	1	5	2	3	5	1	5	6	28
Április	30	13	10	17	11	7	10	7	105
Május	32	24	33	23	20	23	16	37	208
Június	26	18	18	20	11	13	15	15	136
Július	28	14	9	11	9	7	12	13	103
Augusztus	11	15	9	14	9	14	18	15	105
Szeptember	8	7	10	11	5	23	6	23	93
Október	23	9	11	3	13	14	17	12	102
November	56	69	61	91	61	76	104	62	580
December	0	0	0	0	0	0	1	0	1
Bizonytalan	5	0	3	0	0	0	0	0	8
Összesen	376	382	361	416	468	471	494	374	3342

Százalék

Január	28	39	38	27	42	29	26	18	31
Február	14	16	16	25	28	34	33	31	25
Március	0	1	1	1	1	0	1	2	1
Április	8	3	3	4	2	1	2	2	3
Május	9	6	9	6	4	5	3	10	6
Június	7	5	5	5	2	3	3	4	4
Július	7	4	3	3	2	1	2	3	3
Augusztus	3	4	3	3	2	3	4	4	3
Szeptember	2	2	3	3	1	5	1	6	3
Október	6	2	3	1	3	3	3	3	3
November	15	18	17	22	13	16	21	17	17
December	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Bizonytalan	1	0	1	0	0	0	0	0	0

9. Az özvegyházasságok szezonálisága, 1724–1895

	1724– 1759	1760– 1779	1780– 1799	1800– 1819	1820– 1838	1840– 1859	1860– 1879	1880– 1895	Össz.
Január	24	36	32	23	33	36	27	11	222
Február	16	21	11	33	34	37	28	28	208
Március	0	1	1	2	1	1	3	1	10
Április	6	9	1	9	3	2	6	2	38
Május	8	8	14	11	9	12	8	16	86
Június	8	11	12	8	4	8	7	2	60
Július	11	7	6	6	3	5	8	4	50
Augusztus	5	7	5	3	5	8	12	4	49
Szeptember	4	1	2	7	3	10	3	8	38
Október	7	6	2	0	4	4	10	7	40
November	13	18	10	21	22	23	23	8	138
December	0	0	0	0	0	0	1	0	1
Összesen	102	125	96	123	121	146	136	91	940

Százalék

Január	23	29	33	19	27	25	20	12	24
Február	15	17	12	27	28	25	21	31	22
Március	0	1	1	2	1	1	2	1	1
Április	6	7	1	7	2	1	4	2	4
Május	8	7	15	9	8	8	6	18	9
Június	8	9	13	7	3	5	5	2	6
Július	11	5	6	5	3	4	6	4	6
Augusztus	5	5	5	2	4	5	9	4	5
Szeptember	4	1	2	5	3	7	2	9	4
Október	7	5	2	0	3	3	7	8	4
November	13	14	11	17	18	16	17	9	15
December	0	0	0	0	0	0	1	0	0

10. A házasságok napja, 1724–1895 között

	Hétfő	Kedd	Szerda	Csü- törtök	Péntek	Szombat	Vasár- nap	Bizonyta- lan	Össz.
1724–1749	105	45	13	14	7	8	71	8	271
1750–1759	34	10	2	3	3	7	34	12	105
1760–1779	102	78	30	13	2	8	149	0	382
1780–1799	81	99	43	23	11	21	78	5	361
1800–1819	69	86	108	73	18	6	53	3	416
1820–1839	86	126	89	97	5	10	53	2	468
1840–1859	123	141	91	47	8	4	56	1	471
1860–1879	146	215	61	20	1	9	42	0	494
1880–1895	107	92	52	20	2	5	96	0	374
Összesen	853	892	489	310	57	78	632	31	3342
Százalék									
1724–1749	39	17	5	5	2	3	26	3	100
1750–1759	32	10	2	3	3	7	32	11	100
1760–1779	27	20	8	3	1	2	39	0	100
1780–1799	22	27	12	7	3	6	22	1	100
1800–1819	17	21	26	17	4	1	13	1	100
1820–1839	19	27	19	21	1	2	11	0	100
1840–1859	26	30	19	10	2	1	12	0	100
1860–1879	30	44	12	4	0	2	8	0	100
1880–1895	29	25	14	5	0	1	26	0	100
Összesen	25	27	15	9	2	2	19	1	100

11. Az első és özvegyházasságok összetétele, 1724–1895 között

	Első házasság	Özvegyházasság	Összes házasság
1724–1759	273	103	376
1760–1779	257	125	382
1780–1799	265	96	361
1800–1819	293	123	416
1820–1839	347	121	468
1840–1859	325	146	471
1860–1879	358	136	494
1880–1895	283	91	374
Összesen	2401	941	3342
Százalék			
1724–1759	73	27	100
1760–1779	67	33	100
1780–1799	73	27	100
1800–1819	70	30	100
1820–1839	74	26	100
1840–1859	69	31	100
1860–1879	72	28	100
1880–1895	76	24	100
Összesen	72	28	100

12. Az özvegyházasságok összetétele, 1724–1895 között

	Özvegy férfi, hajadon nő	Özvegy nő, legény	Özvegy férfi, özvegy nő	Összes öz- vegyházasság	Összes há- zasság
1724–1759	12	79	12	103	376
1760–1779	47	40	38	125	382
1780–1799	48	28	20	96	361
1800–1819	48	43	32	123	416
1820–1839	39	36	46	121	468
1840–1859	57	45	44	146	471
1860–1879	55	39	42	136	494
1880–1895	40	15	36	91	374
Összesen	347	326	269	941	3342
1760 után	334	246	258	838	

Százalék

1724–1759	12	77	11	100 (27)*	100
1760–1779	38	32	30	100 (33)	100
1780–1799	50	29	21	100 (27)	100
1800–1819	39	35	26	100 (30)	100
1820–1839	32	30	38	100 (26)	100
1840–1859	39	31	30	100 (31)	100
1860–1879	40	29	31	100 (28)	100
1880–1895	44	16	40	100 (24)	100
Összesen	37	35	28	100 (28)	100
1760 után	40	29	31	100	

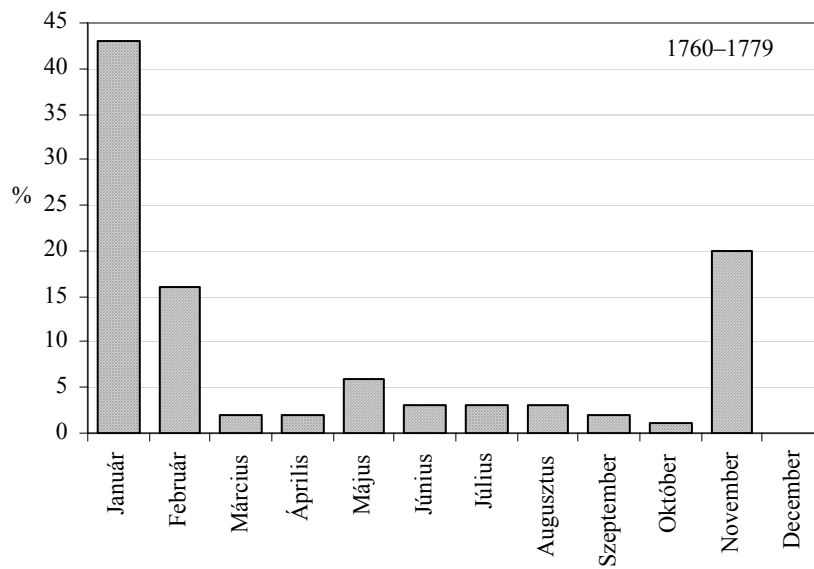
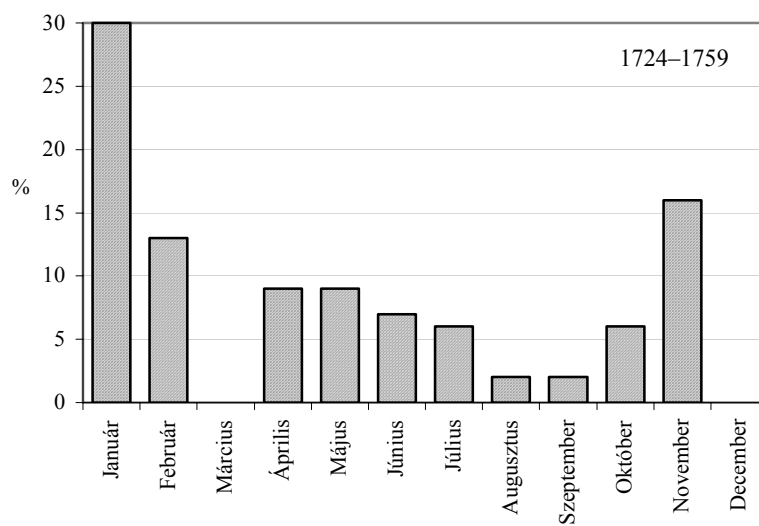
*Zárójelben az összes özvegyházasságok aránya az összes házasságokon belül.

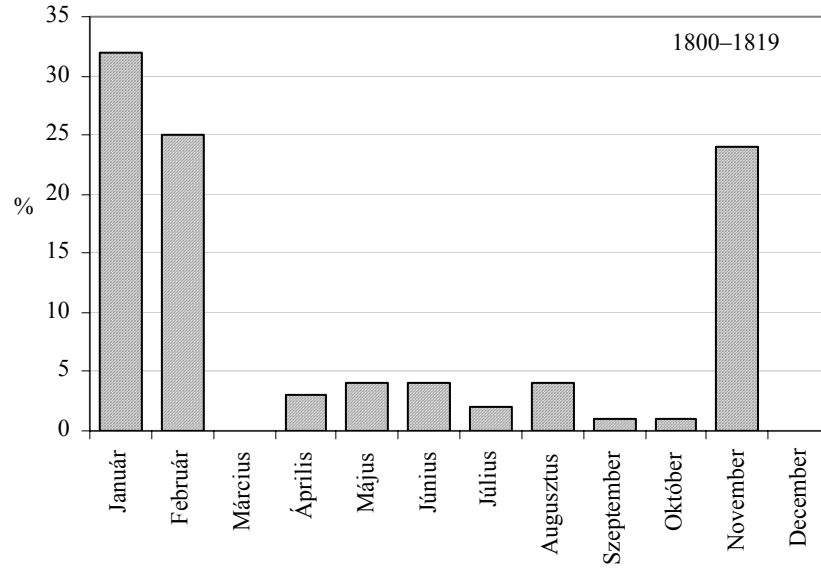
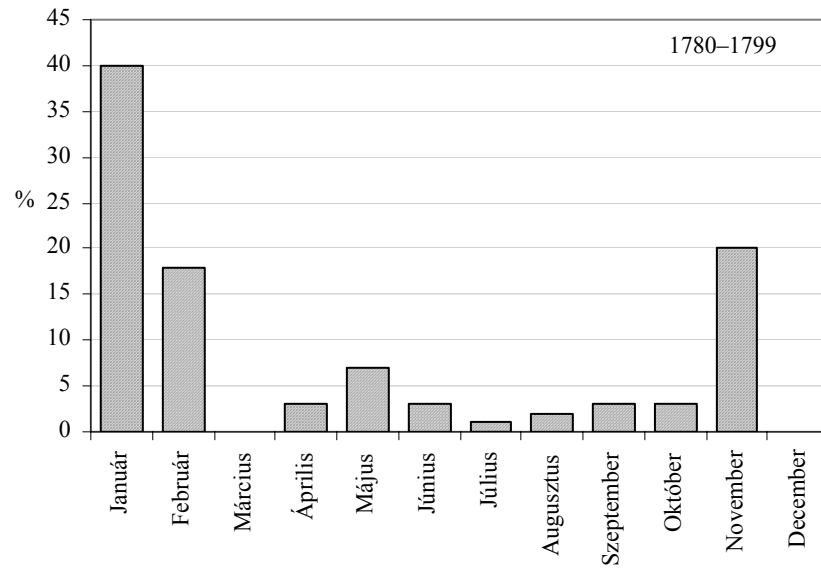
13. Dunabogdány exogám házasságai 1741–1819 és 1853–1895 között

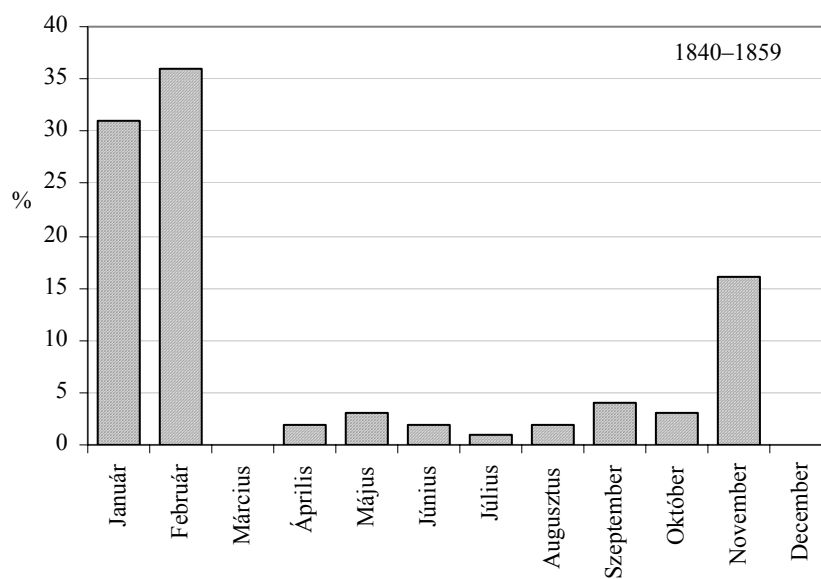
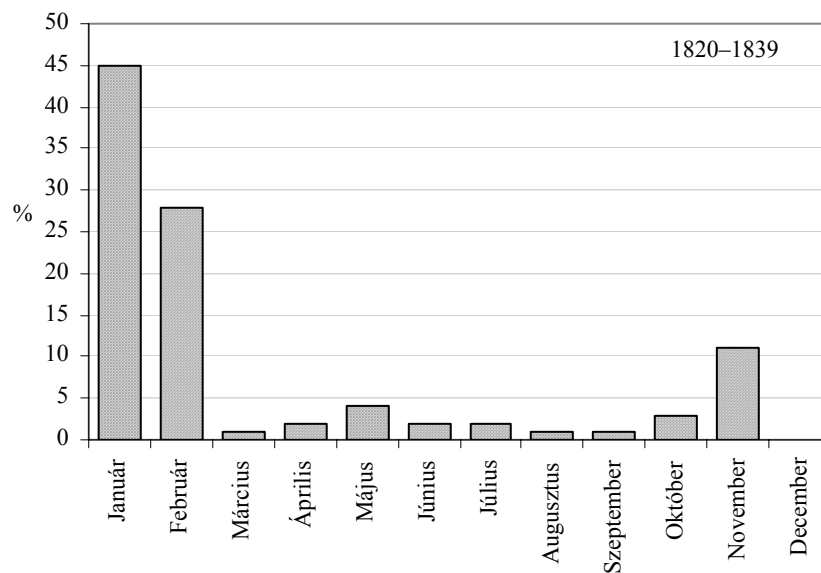
Település	Nem dunabogdányi házasságok neme f = férfi idegenből n = nő idegenből	Házasságkötések éve
Olvashatatlan	ffn??	1763, 1764, 1773, 1776, 1810, 1811
Alsóberény	f	1763
Arad	f	1888
Békásmegyer	ffn	1784, 1814, 1864
Berkenye	f	1796
Pest-Buda (Budapest)	nffffff	1769, 1778, 1783, 1808, 1857, 1892, 1894, 1895
Csobánka	f	1766
Dobrenyka (Cseho.)	n	1855
Dömös	fffffff	1751, 1760, 1781, 1788, 1799, 1800, 1800, 1802, 1811, 1819, 1861, 1871
Drégely	f	1861
Dunakeszi	f	1757
Dunavecse	f	1858
Ercsi	f	1867
Esztergom	f	1889
Farkasd	f	1774
Kalász	ffff	1855, 1874, 1874, 1875, 1883
Keteskény ?	n	1863
Kismaros	fn	1814, 1889, 1894
Kisoroszi	fffffffnnfnfnfnfffffn	1741, 1755, 1758, 1763, 1765, 1773, 1773, 1774, 1781, 1781, 1783, 1785, 1789, 1792, 1793, 1795, 1796, 1799, 1799, 1808, 1861, 1862, 1870, 1872, 1872, 1874, 1877, 1878, 1878, 1879 1788, 1862, 1868, 1879, 1880
Kosd	nffff	1788, 1862, 1868, 1879, 1880
Lehotka (Árvaváralja)	f	1860
Lisza Boh ?	f	1862
(Pilis-)Marót	ffff	1811, 1857, 1869, 1871
Megyer	ffff	1765, 1773, 1792, 1817
Monostor	nfffffff	1743, 1743, 1761, 1761, 1763, 1765, 1766, 1766, 1767, 1767, 1855, 1855, 1865, 1868
Mözs	f	1864
(Nagy)maros	fnfnfffffn	1764, 1765, 1774, 1775, 1775, 1780, 1783, 1798, 1813, 1817, 1892
Nógrád	f	1808
Pilisszentkereszt	n	1863
Szentlászló	n	1765
Pomáz	ffff	1798, 1811, 1867, 1872
Püspökatvan	f	1863
Romhány	f	1853
Szentendre	fnfffffff	1755, 1757, 1767, 1786, 1801, 1853, 1858, 1875, 1875, 1878, 1886, 1892
Szob	ff	1774, 1794
Szokolya	f	1766
Tahi	f	1877

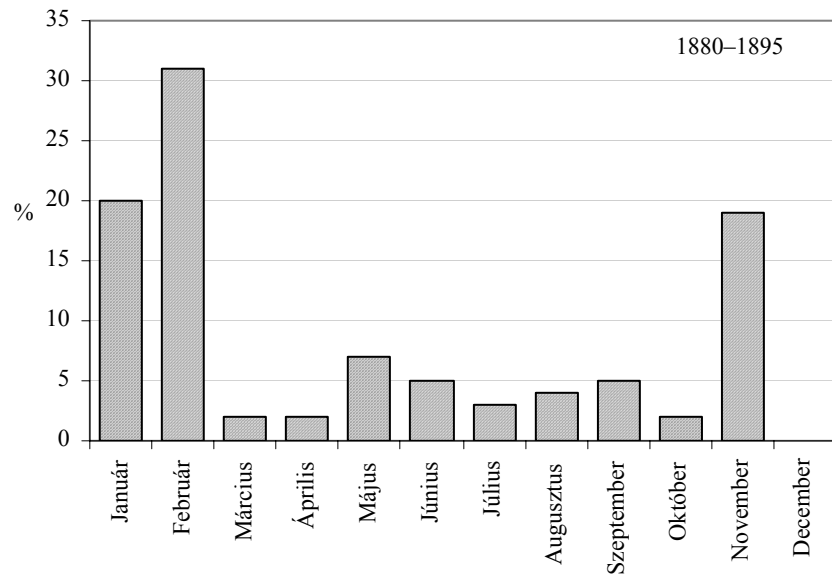
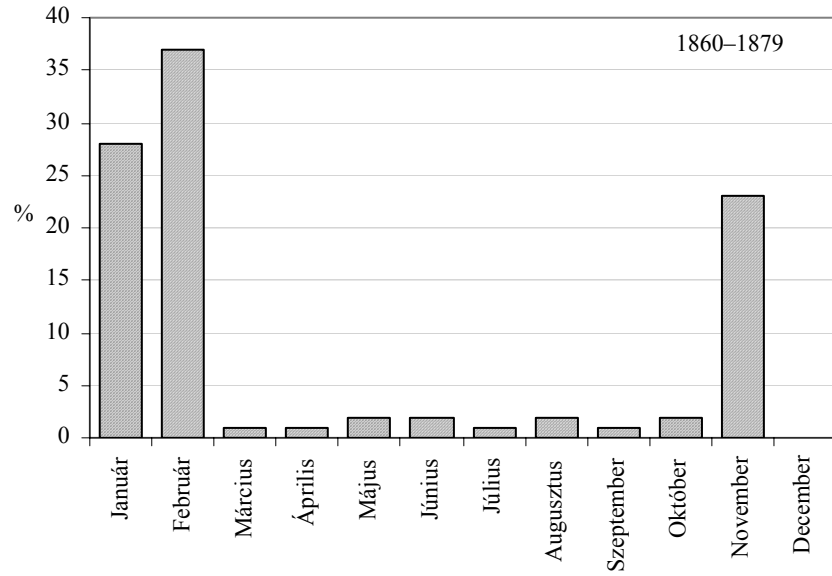
14. A dunabogdányi házasságok száma évenként, 1724–1895 között

Év	Esetszám	Év	Esetszám	Év	Esetszám	Év	Esetszám
1724	7	1769	19	1814	20	1859	25
1725	8	1770	14	1815	14	1860	9
1726	8	1771	25	1816	23	1861	36
1727	5	1772	32	1817	19	1862	29
1728	4	1773	5	1818	22	1863	31
1729	4	1774	11	1819	29	1864	20
2730	11	1775	24	1820	27	1865	30
1731	17	1776	16	1821	24	1866	16
1732	10	1777	24	1822	24	1867	20
1733	12	1778	27	1823	16	1868	15
1734	4	1779	23	1824	22	1869	27
1735	13	1780	21	1825	20	1870	24
1736	7	1781	12	1826	29	1871	21
1737	11	1782	27	1827	19	1872	23
1738	9	1783	20	1828	26	1873	31
1739	20	1784	20	1829	18	1874	29
1740	11	1785	14	1830	25	1875	38
1741	17	1786	14	1831	32	1876	24
1742	7	1787	14	1832	41	1877	21
1743	20	1788	15	1833	18	1878	24
1744	11	1789	25	1834	18	1879	26
1745	6	1790	10	1835	21	1880	20
1746	8	1791	11	1836	15	1881	16
1747	11	1792	17	1837	26	1882	24
1748	19	1793	21	1838	22	1883	18
1749	11	1794	29	1839	25	1884	26
1750	9	1795	19	1840	24	1885	23
1751	7	1796	18	1841	25	1886	23
1752	6	1797	13	1842	24	1887	16
1753	0	1798	13	1843	19	1888	23
1754	3	1799	28	1844	22	1889	17
1755	17	1800	34	1845	21	1890	28
1756	6	1801	18	1846	25	1891	30
1757	14	1802	18	1847	25	1892	30
1758	14	1803	17	1848	29	1893	28
1759	29	1804	23	1849	39	1994	27
1760	22	1805	14	1850	23	1895	25
1761	11	1806	35	1851	46		
1762	12	1807	28	1852	28		
1763	20	1808	7	1853	19		
1764	15	1809	10	1854	8		
1765	20	1810	16	1855	16		
1766	27	1811	30	1856	20		
1767	15	1812	0	1857	21		
1768	20	1813	19	1858	12		

IV. Az első házasságok szezonálitása 1724–1895 között

**DEMOGRAPHY OF MARRIAGES IN DUNABOGDÁNY
ON THE BASIS OF THE PARISH REGISTERS, 1724–1895***Summary*

The paper examines the marriage registers of a Roman Catholic village of German majority. This choice can be explained by several facts. First of all German population immigrated in Dunabogdány at the beginning of the 18th century. The ordinary keeping of parish registers also began in the village at the same time. The continuous series of data gives a look into the development of the traditions and norms of a village community. With the aid of the parish registers the process opens in the course of which an immigrant ethnic group accommodates itself to a foreign environment. An ethnic group followed up by the parish registers from the time of settling down seems to be ideal for examining the problems of tradition and changes. The village was situated in a very heterogeneous region where several ethnic groups (Hungarians, Germans, Slovaks and Serbs in the wider neighbourhood) and confessions lived. The geographic variability of the countryside and the strong division of labour between the settlements give further aspects for the analysis. Thus the village and its wider neighbourhood gives opportunity for examining interethnic relations in the 18–19th centuries.

The paper concentrates on the main problems of the demography of marriages: on seasonal distribution of marriages, changes in choosing the day of wedding, age at marriage, difference of age between partners in marriage, proportion of first marriages and that of remarriages, problems of endogamy/exogamy. Besides describing trends and changes the author tries to interpret the examined phenomena, but in several cases he has to admit the uncertainty of interpretations or the existence of several possible interpretations.

According to the analysis the strategy of marriages was determined partly by the traditions of German immigrants taken from Western-Europe partly by economic compulsions of the new environment and by cultural adaptations. Mean age at marriage was a kind of transition between western and eastern patterns where the tradition of late marriage remained. Opposite to the western pattern the village was characterised by the custom of general marriage. As for the seasonality of marriages there were two more significant and one less peaks at carnival time, in the autumn and in May. At the same time there were strong changes in the seasonal distribution of marriages in the examined period. The preferred day of marriage also changed several times: in the 18th century the custom of weekday marriages was followed by the custom of getting married on Sunday. At the end of the century these preferred days were inverted again. These changes could be probably caused by the maintained customs of the

German immigrants then by their accommodation to the customs of the area and after that by the intention of the state and the Roman Catholic church. A very strong confessional and ethnic endogamy can be observed in the settlement while local endogamy became less severe in the period. Artisans of the village can be characterised by local exogamy and strong social-professional endogamy.

Tables:

1. *The most preferred days of wedding, 1724–1895*
Columns: Period, Most preferred days (Monday, Sunday, Sunday, Tuesday, Wednesday, Tuesday, Tuesday, Tuesday, Monday), Proportion
2. *Parsons of the period*
Columns: Name, Time of their serving, Length of their serving
3. *Mean age at first marriage and the difference of age between the partners, 1760–1895*
Columns: Examined periods, Age (Male, Female), Average difference in years
4. *Exogamy of marriages, 1741–1819*
Columns: Settlements, Number of marriages
5. *Exogamy of marriages, 1853–1895*
Columns: Settlements, Number of marriages
6. *Mixed marriages in Dunabogdány until 1895*
Columns: Time, Males (dwelling-place, confession), Females (dwelling-place, confession)
7. *Seasonal distribution of marriages, 1724–1895*
8. *Seasonal distribution of first marriages, 1724–1895*
9. *Seasonal distribution of remarriages, 1724–1895*
10. *Days of wedding, 1724–1895*
Columns: Days of the week (from Monday to Sunday), Uncertain, Total
11. *Composition of first marriages and that of remarriages, 1724–1895*
Columns: Period, First marriages, Remarriages, Lack of data, Total
12. *Composition of remarriages, 1724–1895*
Columns: Period, Widower-spinster, Widow-bachelor, Widower-widow, All remarriages, All marriages
13. *Exogamous marriages in Dunabogdány, 1741–1819, 1853–1895*
Columns: Settlements, Sex of the partners of foreign origin (f=foreign bridegroom, n=foreign bride), year of the marriage
14. *Annual number of marriages in Dunabogdány, 1724–1895*

Figures:

I. Seasonal distribution of first marriages, 1724–1895

II. Seasonal distribution of remarriages, 1724–1895

III. Days of wedding in Dunabogdány, 1724–1895

IV. Seasonal distribution of first marriages by periods

Maps:

I. Marriage relations of Dunabogdány 1741–1819

II. Marriage relations of Dunabogdány 1853–1895

TISZABÓ TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIÁJA A HELYI KATOLIKUS ANYAKÖNYVEK SZÁMÍTÓGÉPES FELDOLGOZÁSA ALAPJÁN (1737–1799)

SEBESTÉNY ISTVÁN

Bevezetés

Ez a tanulmány egy kísérlet eredményeit foglalja össze. A kísérlet célja az volt, hogy felmérjük, számítógépes adatfeldolgozással és számítástechnikai eljárásokkal hogyan lehet történeti demográfiai elemzést készíteni. Arra is kíváncsiak voltunk, hogy az adott időszak egyházi anyakönyveiben fellelhető születési, halálozási és házasságkötési bejegyzések számítógépes adatbázissá alakítása milyen lehetőségeket teremt a hagyományos feldolgozási módszerhez¹ képest a következő feladatok elvégzésére:

- az anyakönyvekben szereplő adatok ellenőrzése, javítása;
- a hiányzó adatok pótlása;
- a téves bejegyzések kiszűrése, korrigálása;
- az adatok feldolgozhatósági fokának meghatározása;
- a születési, halálozási, illetve házasságkötési adatok összekapcsolása;
- a családi lapok összeállítása;
- az elemzés elvégzése, az eredmények bemutatása.

Ezek mellett arra a kérdésre is kerestük a választ, hogy ez a technika milyen további információk „kinyerésére” nyújt alkalmat. Számítógépes öröknaptár segítségével meghatározhatjuk az egyes demográfiai események pontos napját, és így például megtudhatjuk, milyen napokon tartották az esküvőket. A különböző történések közötti időtartamok kiszámítása is tömeges méretekben gyorsan és pontosan elvégezhető. Speciális listák és táblázatok készítése is könnyűszerrel megoldható, ez által nyomon követhető a keresztnév-választási szokások, vagy éppenséggel az akkoriban szinte teljesen szabadon használt családnevek változása². Az anyakönyvekben szereplő esetleges megjegyzések gépi feldolgozása az adatsorok pontosításában is fontos szerepet játszhat. A származásra, foglalkozásra, egyéb demográfiai eseményre utaló megjegyzések adott esetben más anyakönyvi bejegyzés tartalmát egészíthetik ki, illetve pótolhatják annak hiányosságát.

¹ Vö. Andorka, 1988.

² „Az 1814 őszi és 1815 tavaszi kibocsátott rendeleteiben I. Ferenc osztrák császár és magyar király megtiltotta, hogy alattvalói a továbbiakban önkényesen változtassanak családnevükön. Ezzel a lépéssel az állam a családnév-változtatásokra is kiterjesztette szabályozó, engedélyező és regisztráló hatáskörét. *A név-változtatás, ami addig általában – a nemesi családok kivételével – egy spontán, természetes és szabályozatlan – és persze ingyenes – aktus volt, ekkortól jogintézményé is vált.*” (Kozma, 2000, 41.)

Az adatbázisba szervezett anyakönyvekből – további elemzések céljára – kisebb részadatbázisokat is képezhetünk. Külön vizsgálhatjuk a gyermek- és csecsemőhalandóságot, halvaszületéseket, ikerszületéseket. A termékenység esetében nemcsak a családlapok alapján határozhatjuk meg a gyermekek számát, hanem összeállíthatunk egy olyan listát is, mely a nők összes – egy vagy több férjtől született – gyermekeinek adatait tartalmazza, s így árnyaltabb képet adhatunk a gyermekszám alakulásáról.

Az eredmények publikálásához nélkülözhetetlen táblázatok és grafikonok elkészítése közvetlenül az adatbázisokat kezelő programok segítségével történik, ezáltal – a manuális munkára fordítandó idő jelentős csökkenése mellett – kizárható, vagy legalábbis minimálisra redukálható az elírásokból, téves számításokból eredő hamis eredmények megjelenése.

Az előbbiek gyakorlati kipróbálására egy tiszabői demográfiai vizsgálat³ eddig összegyűjtött és feldolgozott adatait használtuk fel. Ezek a katolikus anyakönyvek 1737 és 1799 közötti születési, halálozási és házasságkötési bejegyzéseit tartalmazzák. Ez az időszak volt az anyakönyvezés kezdete, így az adatok mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben meglehetősen sok kívánnivalót hagytak maguk után. A halálozások 1767-ig rendkívül hiányosak voltak. A születéseknél egyáltalán nem, a házasságkötéseknél pedig csak 1782-től rögzítették a szülők, illetve házasulandók életkorát, a családneveket a lehető legkülönbözőbb módon írták, sok esetben pedig családnév helyett az illető becenevét vagy foglalkozását tüntették fel. Születéseknél gyakran csak az apa neve szerepelt, így – a sok hasonló nevű személy miatt – nehéz volt megállapítani, hogy a gyermek melyik családban született.

Mindez ugyanakkor komoly kihívást is jelentett számunkra. Vajon milyen mértékben felhasználható adatbázisokat tudunk készíteni ebből a „nyersanyagból” a számítógép-adta lehetőségek kihasználásával? Hosszú, időigényes javítási munka eredményeképpen végül is sikerült olyan minőségű adatsorokat, családlapokat készíteni, melyek véleményünk szerint – az objektív korlátok figyelembevételével – kielégítik a feldolgozhatóság kritériumait.

Ugyanakkor demográfiai értelemben csak egy rendkívül szűk időtartamra – mintegy hatvan évre – rendelkezünk információval. Ebből adódóan nem vonhatunk le releváns következtetéseket a település tényleges demográfiai fejlődésével kapcsolatban. Az eredményeket sem térben, sem időben nem hasonlíthatjuk össze. Mint említettük, elsődleges célunk nem is ez volt, hanem a módszer

³ A *Gyenei Márta* által vezetett nagyszabású tiszabői cigánykutatás egyik része a falu történeti-demográfiai feldolgozása lenne. Az ehhez szükséges munkálatok elkezdődtek, az adatok kigyűjtése az anyakönyvezés kezdetétől (1737) az állami anyakönyvezés bevezetéséig (1895) megtörtént. A munka első, már befejezett fázisában azonban csak az 1799-ig terjedő időszak adatai kerültek feldolgozásra, a XIX. századi anyag elemzése jelenleg is folyamatban van. A levéltári mikrofilmekben szereplő anyakönyvek adatait *Laki Katalin* rögzítette számítógépes adathordozóra, az ő fáradságos munkáját, és *Gyenei Márta* szíves hozzájárulását az adatok felhasználásához ezúton köszönjük. (Az adatgyűjtéshez szükséges számítógépes programokat e sorok szerzője készítette.)

gyakorlati próbája. Mégis úgy gondoljuk, e szerény történeti demográfiai szelet „kifacsarása” által valamilyen szinten képet is nyerhetünk Tiszabő falu XVIII. századi népesedési viszonyairól.

1. Tiszabő népessége

1.1. Tiszabő népessége a kezdetektől a XVIII. század végéig⁴

Anonymus szerint az Árpád-kori települést egy besenyő vezér kapta, így lakói valószínűleg nem magyarok voltak. IV. Béla korából származó oklevelek szerint szaracénok földje volt, de a tatárok elpusztították. A tatárjárás után népessége teljesen kicserélődött, az első ismert összeírások szerint lakossága már teljesen magyar volt. Feltételezések szerint ezek a felső-magyarországi területekről érkeztek, talán a Mátra vidékéről. A XVI. század közepétől Tiszabő is török hódoltsági területté vált. 1549 körül elpusztult, de lakossága rögtön visszatelepedett, s 1571-ben már újra jelentős falu volt, 38 házzal, templommal. A XVII. században folyamatosan lakták, adózó népessége másfél és egynegyed porta között ingadozott. 1690 táján a felszabadító harcok során elnéptelenedett. 1686-ben még negyed portája volt, de már nem szerepel az ezt követő összeírásokban. 1703-ban népes puszta volt, 12 családdal. A Rákóczi-szabadságharc után telepedett újra, ennek pontos időpontját nem tudjuk. 1715-ben már jobbágyok és zsellérek lakták, s 1716-ban újabb népesség áramlik be, ezek egy része mezőkövesdi volt. 1720-ban a lakosság jó része még földbe ásott kalyibában lakott. 1728-ban is csak 8 ház, 7 kunyhó és 10 verem jelezte a megtelepedés kezdetét. A XVIII. században a lakosság szám erőteljes növekedéséből kikövetkeztethetően további betelepülések történtek, de ennek pontos folyamatát és méretét nem ismerjük.

A népesség alakulására vonatkozóan a következő adatok állnak rendelkezésre:

1. A népesség alakulására vonatkozó adatok, 1548–1804

Év		Év		Év		Év	
1548	7 család	1597	11 háztartás	1715	7 jobbágy, 2 zsellér	1752	51 család
1552	9 porta*	1635	1 ¼ porta	1720	13 jobbágy	1770	61 család
1571	40 férfi	1647	½ porta	1728	27 család	1771	61 család
1576	22 háztartás	1675	¼ porta	1736	31 család	1786	1098 fő
1583	23 háztartás	1686	¼ porta	1746	29 család	1804	1144 fő

* 1 porta a XVII. századtól általában 4 jobbágy vagy 12 zsellér háztartást, illetve ezek valamilyen kombinációját jelentette. Korábbi jelentése időben és térben erősen eltérő volt.

Forrás: *Adatok...*, 1989, 294. old.

⁴ E fejezet 2. tábláig terjedő része – az idézetek külön, tételes megjelölése nélkül – rövidített adaptáció, felhasznált irodalom: *Adatok...*, 1989, 294–304. old.

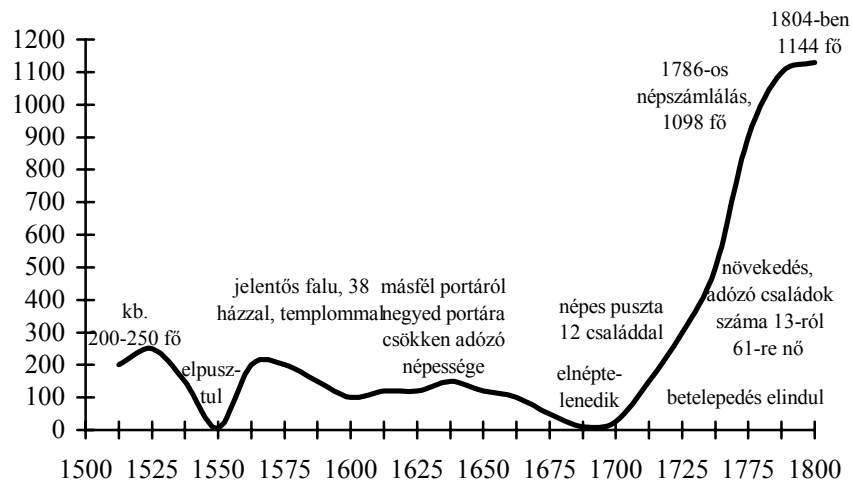
Tiszabó kezdettől fogva földesúri hatalom alatt állt. Általában több földesuruk is volt, sőt a későbbiekben további birtokrészekre is osztották a falut. A birtokos nemesek mellett voltak taxafizető kisebb nemesek is, ez az 5–6 család a jobbágyokhoz hasonló viszonyok között élt.

Az 1300-as években már pápai tizedjegyzékben említették a falu plébániáját. Az 1571. évi török defterben is szerepelt temploma. Ezután egyházi jogállását elvesztette és csak 1738-ban önállósult újra egyháza. Ekkortól vezetik anyakönyveit is.

2. A népességszámra vonatkozó intervallumbecslések a vonatkozó adatok alapján, 1548–1804

Év		Év		Év		Év	
1548	235–260	1597	55–60	1715	45–50	1752	255–281
1552	180–594	1635	25–83	1720	65–72	1770	305–336
1571	200–220	1647	10–33	1728	135–149	1771	305–336
1576	110–121	1675	5–17	1736	155–171	1786	1098
1583	115–127	1686	5–17	1746	145–160	1804	1144

Az 1786-os népszámlálás 200 családot említ a településen. Ebből, valamint a megye egészére vonatkozó adatok alapján feltételezhetjük hogy egy család (háztartás) átlagosan 5–5,5 főből állt. A porták számából szintén durva becsléssel meghatározható valamilyen létszám-intervallum. Ezek segítségével felvázolhatjuk Tiszabó népességszámának alakulását.

I. A népességszám becsült alakulása 1500–1800 között Tiszabón

A számok azonban nyilvánvalóan jelentősen eltérnek a ténylegestől, aminek több oka is lehet. Egyrészt éltek a faluban adót nem fizető családok (birtokos nemesek, cselédek, házatlan zsellérek stb.), másrészt a portaszám alapját sem ismerjük pontosan. Emellett a családok nagyságára használt mérőszám is hipotetikus. A falu történetét áttekintve a XVI–XVII. századi becsléseink reálisabbnak lehetnek, de a XVIII. századi létszám – a betelepítés mértékének és ütemének ismerete hiányában is – a népszámlálási adathoz képest rendkívül alacsonynak tűnik. Tisztán spekulatív módon, a fent említett tényezők és a falura vonatkozó történeti források figyelembevételével azonban megpróbáljuk felrajzolni a népességszám alakulását bemutató görbét (I. ábra).

1.2. Tiszabő népessége az első népszámláláskor

A II. József nevéhez fűződő népszámlálás idején a faluban 200 családot és mintegy 1100 fős népességet írtak össze. Ez az időszakra vonatkozó egyetlen ilyen részletes összeírás, melynek alapján nemcsak a lakosság számáról, hanem összetételéről is képet kaphatunk.

Meglehetősen magas – 7 százalék körüli – volt a férfiak között a nemesek aránya. Ennek oka az, hogy egyfelől a falu birtoklása is több nemesi család között oszlott meg, másfelől pedig jelentős számban laktak itt földbirtokkal nem rendelkező, ún. „armális nemesek” is, akik gyakorlatilag a telkes jobbágyokhoz hasonló körülmények között éltek.

A parasztság többségét a földdel nem rendelkező zsellérek alkották. A teljes lakosság közel fele, a földművelő népesség 60 százaléka ezek közül a családok közül került ki. Mindebből az uradalmi földek többségi mivoltára következtethetünk.

A falu önálló katolikus plébániával rendelkezett, és a helyben lakó pap meglétét a népszámlálási adatok is igazolják.

A felnőtt férfiak majdnem 40 százaléka nőtlen volt. Ez vagy a 18–25 éves – még nem házasodó – ifjak, vagy pedig a – családalapítást biztosabb anyagi háttér hiányában nem vállaló – zsellérek magasabb arányával (esetleg mindkét tényezővel) magyarázhatjuk.

3. Tiszabő adatai az első népszámláláskor, 1786

Házak		149
Családok	száma	200
<i>Jogi népesség</i>		<i>1 098</i>
Távollevők (-)		5
Idegenek (+)	száma	3
<i>Tényleges népesség</i>		<i>1 096</i>
Férfiak száma	házas	210
	nőtlen	343
	összesen	553
<i>Nők összesen</i>		<i>545</i>
	pap	1
	nemes	23
	tisztviselő	–
	polgár	–
	paraszt	50
A férfiak közül	polgár és paraszt örököse	52
	zsellér	153
	egyéb	55
	szabadságolt katona	1
	sarjadék 1–12 éves	168
	sarjadék 13–17 éves	50
	<i>Összesen</i>	<i>553</i>

Forrás: Dányi – Dávid 1960. 70–71. old.

Ha összevetjük a népszámlálás adatait az anyakönyvekből kinyerhető, 1786-ra vonatkozó bejegyzésekkel, megkísérelhetjük felvázolni az adott évhez tartozó népmozgalmi arányszámokat is. Mindez azonban, hiszen egy kiragadott évről van szó, nem az időszakban lezajló demográfiai folyamatokról ad képet, csupán egy „pillanat-felvételnek” tekinthető.

Ezek szerint 1786-ban a születések száma alig haladta meg a halálozásokét, így a természetes szaporodás csak kb. 5 ezrelékes volt. Mind a születési, mind a halálozási arányszám magasnak mondható, és a kettő különbségéből adódó természetes szaporodás alacsony volt⁵. Vagyis ebben az évben Tiszabőn a magas halálozási arány miatt nem tapasztalhattunk relatíve magas népességszám-növekedést.

⁵ A természetes szaporodás országos átlagára vonatkozó pontos adataink erre az időszakra nincsenek, ám a XIX. századi ismert értékek általában 7 ezrelék felett voltak (Kovacsics 1997. 264.).

4. Népmozgalmi adatok a népszámlálás évében Tiszabőn, 1786

Megnevezés	Férfi	Nő	Összesen
Népességszám	553	545	1098
Születések száma	29	30	59
1000 adott nemű lakosra jutó születés	52	55	54
Halálozások száma	22	32	54
1000 adott nemű lakosra jutó halálozás	40	59	49
Természetes szaporodás	7	-2	5
Természetes szaporodás aránya (%)	12	-4	5

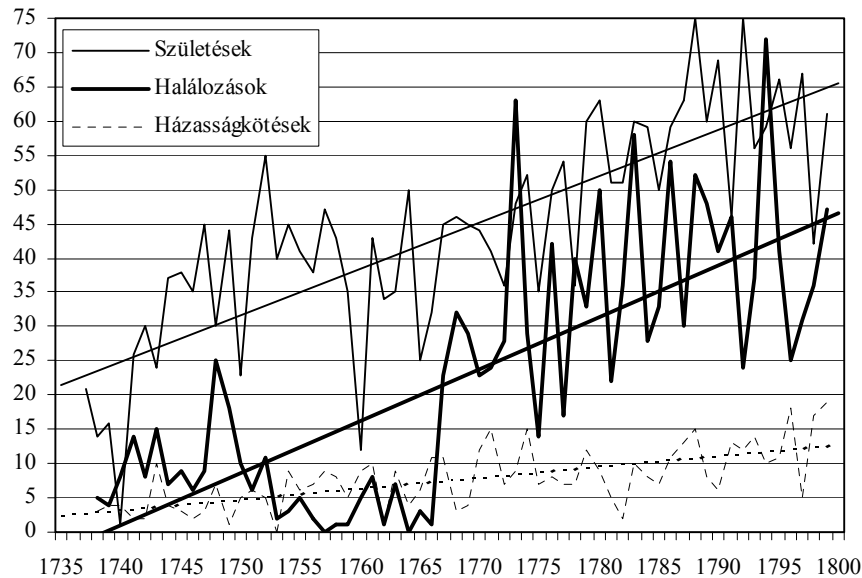
1.3. A tiszabői anyakönyvek, 1737–1799

A tiszabői katolikus anyakönyvekben 1737-től találunk születési bejegyzéseket, a házasságkötéseket és a halálozásokat csak a következő évtől kezdték nyilvántartani. A bejegyzések ingadozó számából arra lehet következtetni, hogy – főleg az 1770-es évekig – az anyakönyvvezetés meglehetősen pontatlan volt, néhány évben például egyáltalán nem vagy csak alig egy-két haláleset fordul elő (*lásd 23. tábla*). Emellett az is előfordulhatott, hogy az anyakönyv egy része megsérült, olvashatatlaná vált vagy elveszett. Feltételezhetjük azt is, hogy a demográfiai események egy részét – talán a korai csecsemőhalálozásokat, halvaszületéseket – egyáltalán nem jelentették, így azok nem kerültek bele az anyakönyvbe⁶.

A vizsgált időszakban 2836 születési, 1500 halálozási és 485 házassági bejegyzést találtunk. Az előbbi kettőből összesen 98 halvaszületésre derült fény. Végeredményben az elemzés 2782 élveszületés és 1402 haláleset alapján készült.

A demográfiai események éves megoszlása alapján felrajzolt trendvonalak – az adatok minden előbbieken felsorolt hiányosságai mellett is – a falu természetes szaporodását vetítik elénk. Ha hozzávesszük az egyéb történeti forrásokból származó ismereteket is, nevezetesen a század folyamán zajló folyamatosnak tétélezett bevándorlásokra vonatkozó feljegyzéseket, elmondhatjuk, hogy a falu népességszám-változása és az anyakönyvekből „kiolvasható” gyarapodás többé-kevésbé összhangban van egymással.

⁶ Feltételezzük azt is, hogy a cigány lakosság körében ezek a be nem jelentett, illetve be nem jegyzett események nagyobb arányban fordultak elő. Nehezen hihető például, hogy a csecsemőhalálozási mutatók náluk valóban jobbak lettek volna. (*Lásd 3. fejezet.*)

II. Születések, halálozások és házasságkötések száma az anyakönyvekben Tiszabőn, 1737–1799

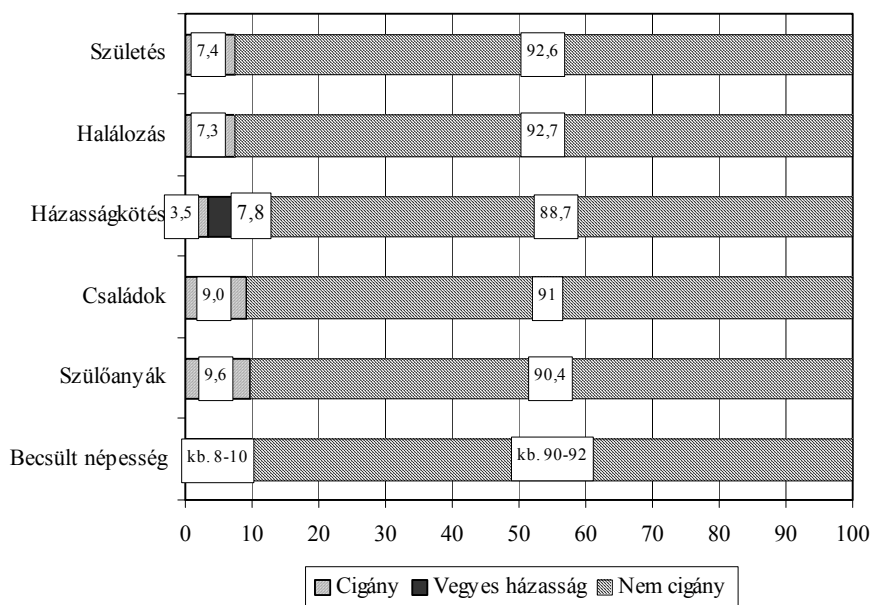
1.4. Tiszabő népességének etnikai megoszlása a XVIII. században

Tiszabő népessége a század folyamán zajló betelepedések nyomán növekedett meg. A betelepedők ismereteink szerint döntően magyarok voltak⁷. A faluban emellett jelentős számú cigányság is letelepedett.

A cigányság létszámára vonatkozóan nem sok adat áll rendelkezésre. Az anyakönyvekből a cigányságra utaló megjegyzések és az ezek alapján beazonosítható tipikusan cigány családnevek segítségével⁸ azonban óvatos becslést adhatunk. Az alábbi ábrán a népmozgalmi események alapján rajzoljuk fel a népesség etnikai megoszlását. Miután feltételezzük, hogy a cigány lakosság körében történt születések, halálozások kisebb valószínűséggel kerültek be az anyakönyvbe, úgy gondoljuk, számarányuk valamivel nagyobb lehetett, mint amit a vizsgált és regisztrált események mutatnak. Emellett a cigányság be- és kivándorlása valószínűleg sokkal intenzívebb lehetett, mint a nem cigány lakosságé. Végeredményben a XVIII. század második felében a falu lakosságának átlagosan mintegy 10 százalékát adhatták a cigányok.

⁷ Forrás: *Adatok...*, 1989, 296. old.

⁸ A cigány családok és személyek meghatározásának leírását lásd a 2. fejezetben.

III. A népesség etnikai megoszlása, 1737–1799 (%)

2. Az anyakönyvi bejegyzések feldolgozása

Az anyakönyvi bejegyzéseket anyakönyvenként külön adatbázisba, és bejegyzésenként külön rekordokba rögzítettük. A születési anyakönyvek rekordjai a következő adatokat tartalmazták:

Születési rekord

- azonosító sorszám;
- a születés időpontja (év/hónap/nap);
- a gyermek vezetéckneve;
- a gyermek keresztnéve;
- a gyermek neme (keresztnéve alapján);
- az apa vezetéckneve;
- az apa keresztnéve;
- az anya vezetéckneve;
- megjegyzés rovat, melybe minden szöveges egyéb bejegyzés belekerült;
- a gyermek törvényességére vonatkozó jelölés (megjegyzés alapján);
- a gyermek etnikumára vonatkozó jelölés (megjegyzés alapján).

Halálozási rekord

- azonosító sorszám;
- a halálozás időpontja (év/hónap/nap);
- az elhunyt vezetékneve;
- az elhunyt keresztnéve;
- az elhunyt neme (keresztnéve alapján);
- az elhunyt életkora;
- a bejelentő rokon vezetékneve;
- a bejelentő rokon keresztnéve;
- a bejelentő rokon minősége;
- a megjegyzés rovatot, melybe minden szöveges egyéb bejegyzés belekerült;
- az elhunyt kenetben részesülésére vonatkozó jelölés (megjegyzés alapján);
- az elhunyt etnikumára vonatkozó jelölés (megjegyzés alapján);
- az elhunyt foglalkozása;
- a halál oka.

Házassági rekord

- azonosító sorszám;
- a házasságkötés időpontja (év/hónap/nap);
- a vőlegény vezetékneve;
- a vőlegény keresztnéve;
- a vőlegény családi állapota;
- a vőlegény előző feleségének vezetékneve;
- a vőlegény előző feleségének keresztnéve;
- a vőlegény lakóhelye;
- a vőlegény kora;
- a menyasszony vezetékneve;
- a menyasszony keresztnéve;
- a menyasszony családi állapota;
- a menyasszony előző férjének vezetékneve;
- a menyasszony előző férjének keresztnéve;
- a menyasszony lakóhelye;
- a menyasszony kora;
- a megjegyzés rovatot, melybe minden szöveges egyéb bejegyzés belekerült;
- a vőlegény etnikumára vonatkozó jelölés (megjegyzés alapján);
- a menyasszony etnikumára vonatkozó jelölés (megjegyzés alapján).

Először valamennyi adatbázisban külön-külön elvégeztük a hiányzó vagy pontatlan adatok javítását. Miután a rekordok – ugyanúgy, mint az eredeti anyakönyvekben – időrendi sorrendben voltak, a hiányzó időpont adatokat a környező rekordokban szereplők segítségével határoztuk meg. A hiányzó életkorok pótlását csak ott tudtuk megoldani, ahol a megjegyzés rovatban valamiféle erre vonatkozó információt találtunk. A hiányzó nemre vonatkozó jelölést, a keresztnévek, illetve a megjegyzésrovat felhasználásával pótoltuk. A hiányzó adatok egy részét a nagy valószínűséggel feltételezhető értékekkel töltöttük fel. A házassági rekordoknál például feltételeztük, hogy ha a családi állapotot nem jelölték (és az előző házastárs adatai is hiányoztak), akkor az illető nőtlen, illetve hajadon volt. Tiszabóinek tekintettük azt a házasulandó felet is, akinek nem szerepelt a lakóhelye. A születési rekordoknál pedig, ha nem is volt erre utaló megjegyzés, törvénytelennek tekintettük az anya vezetéknévét öröklő gyermeket, amennyiben az apa neve hiányzott.

Legnagyobb problémát a nevek javítása, pótlása és egységesítése jelentette. Ez elengedhetetlen volt a családi adatbázis sikeres létrehozásához. Ehhez két segédadatbázist készítettünk, az egyikben összegyűjtöttük a három adatbázisban szereplő összes vezetéknévet, a másikban a keresztnéveket. Ezekből alfabetikus listát készítettünk, mellyel meghatározhattuk a különböző család- és keresztnévek valamennyi variánsát, illetve a hiányosan, pontatlanul, olvashatatlanul írtak valódi tartalmát. A segédadatbázisokban így minden névhez hozzárendeltünk egy végleges pontos változatot (pl. *Gyullaj* → *Gyulai*, *Gyollaj* → *Gyulai*, *Gyulai* → *Gyulai*), és végül mindhárom adatbázisban egy erre a célra készített program futtatásával lecseréltük a neveket ezekre az egységesített változatokra. Így már megoldható volt a karakteres nevek általi keresés, és a különböző adatbázisokba történő átjárás.

A hiányzó nevek nagy részét is sikerült pótolni. Itt számos lehetőségünk volt, néhány megoldást az alábbiakban ismertettünk.

- A hiányzó nevű házastársak beazonosíthatóak, ha találunk a házasságkötés idejét követő időszakban a születések között olyan gyermeket, akinek az ismert nevű házastárs az egyik szülője

(pl. házasság: *X Ferenc-Bakondi Erzsébet*, 1772 → születés: *Nagy János*, apja *Nagy Ferenc*, anyja *Bakondi Erzsébet*, 1775).

- A hiányzó nevű szülő beazonosítható, ha találunk a születés idejét megelőző időszakban a házasságkötések között olyan házaspárt, melynek az ismert nevű szülő az egyik tagja (pl. születés: *X János*, apja *X Ferenc*, anyja *Bakondi Erzsébet*, 1775 → házasság: *Nagy Ferenc-Bakondi Erzsébet*, 1772).

- A hiányzó nevű házastársak beazonosíthatóak, ha találunk a halálozási rekordok között olyant, melyben az ismert név és a házastárs neve is szerepel, mint elhunyt és bejelentő (pl. házasság: *X Y-Bakondi Erzsébet*, 1745 → halálozás: *Nagy Ferenc*, kora 60 év, *bejelentő Bakondi Erzsébet*, feleség, 1780).

• A hiányzó nevű gyermek, vagy szülő beazonosítható, ha a környező időszakban találunk ugyanolyan adatokkal rendelkező gyermekeket (pl. születés: *Pongó János, apja Pongó József, anyja X Y, 1748* → születés: *Pongó József, apja Pongó József, anyja Rácz Katalin, 1744* + születés: *Pongó Borbála, apja Pongó József, anyja Rácz Katalin, 1750*).

A cigány származású személyek rekordjainak megkülönböztetését a következő módon végeztük el. Kिलistáztuk azon családneveket, melyek valamelyik előfordulása során erre vonatkozó egyértelmű megjegyzés szerepelt (pl. „*Almás László cigánya*”). Ezek közül kiválasztottuk azokat, melyeket gyakori hasonló utalások alapján tipikusan cigányneveknek tekinthettünk (*Bagi, Cigány, Csoré, Kolompár, Pongó, Rosta* stb.). Miután valamennyi ilyen vezeték-névvel szereplő személyről feltételeztük, hogy cigány származású, rekordjaikat ennek megfelelően kódoltuk.

Ezen hosszadalmas, de eredményes munkafolyamat után már rendelkezésünkre állt a három alapadatbázis. A születési adatbázisban azonban még egy javítást kellett eszközölni. Feltűnt ugyanis, hogy több esetben az egyik szülő nevét elírták, vagy foglalkozását, származását jegyezték be a neve helyett, esetleg beceneve szerepelt az eredeti helyett. Emiatt mind az anyák, mind az apák szerint alfabetikus listát készítettünk az egymás után születő gyermekekről. Ezáltal fellelhetőek és javíthatóak voltak a hibák. Például:

Anya: *Rostás Mária,*
 gyermekek: *Mihály, apja Farkas József, 1770,*
Erzsébet, apja Farkas József, 1772,
Mária, apja Cigány József, 1775,
József, apja Farkas József, 1778.
 Vagyis: *Cigány József = Farkas József.*

Ezek után az adatbázisokban külön-külön előállítottuk a feldolgozáshoz szükséges segédváltozókat. Nevezetesen:

Születési rekord

- élve- vagy halvaszületés jele;
- a fogamzás becsült ideje;
- ikerszületés jele;
- a gyermek keresztnéve azonos-e a megfelelő szülőével;
- a szülő kód, a gyermek családjának beazonosításához;
- a szülő kód alapján a gyermek testvéreinek száma;
- a szülő kód alapján a gyermek születési sorszáma.

Halálozási rekord

- kor alapján a az elhunyt születési ideje;
- az egy éven aluliak napban kifejezett kora;
- halvaszületés jele;
- az elhunyt korcsoportja.

Házassági rekord

- a házasság napja (öröknaptár-program segítségével);
- a házasság típusa családi állapot szerint;
- a házasság típusa lakóhely szerint;
- a házasság típusa nemzetiség szerint;
- a házastársak korkülönbsége.

A családi adatbázist a születési adatbázisból készítettük. Egy speciálisan erre a feladatra írt program a szülőkédek alapján⁹ rekordonként összegyűjtötte az azonos szülőpárostól született gyermekek adatait (*lásd a születési rekord leírását*), és a születési sorrendnek megfelelően egy rekordba írta bele azokat. Így már minden családnál kiszámolhattuk a teljes termékenységi időszakot, az egyes gyermekek születése között eltelt időt, vagy például azt is, hogy egy családban hány azonos nevű gyermek volt. Azoknál a családoknál, ahol megtaláltuk a házassági bejegyzést, ennek adatait is bemásoltuk, ezen esetekben a házasságkötés és az első gyermek születése közötti intervallum meghatározására is lehetőség nyílt.

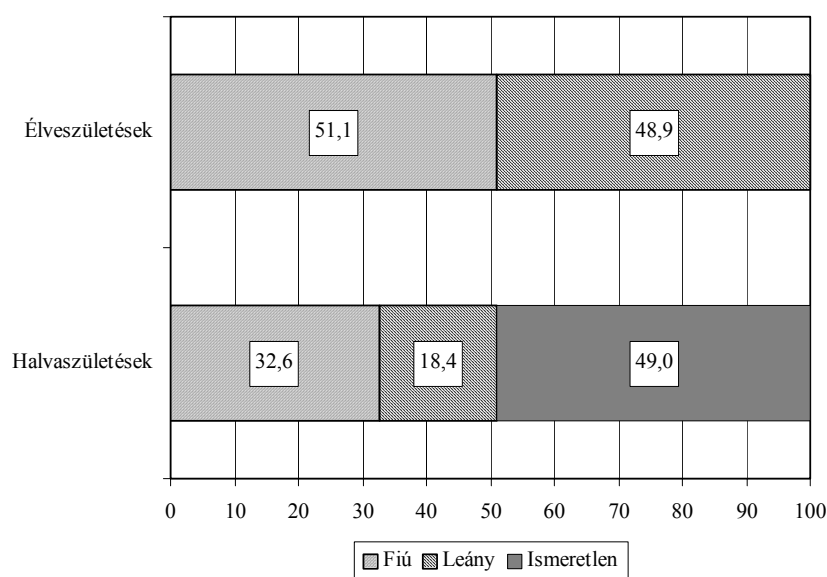
A nők termékenységi vizsgálatának pontosabbá tétele érdekében ebből egy olyan szűkített adatbázist is létrehoztunk, mely az azonos anyától, de különböző apáktól származó összes gyermek adatait tartalmazta. Ezáltal mind a gyermekszám, mind a termékenységi időszak vizsgálatánál nemcsak családonkénti, hanem szülőanyánkénti adatelemzés is kivitelezhetővé vált.

A következő fejezetekben bemutatásra kerülő eredmények és azok ábrázolása tehát a fent leírt módszer alapján előállított öt (születési, halálozási, házassági, családi és szülőanyai) adatbázis számítógépes feldolgozásának produktumai.

⁹ A szülőkédot az anya és az apa teljes nevéből képeztük. Természetesen előfordulhatott, hogy véletlenül két teljesen ugyanolyan nevű szülőpáros is volt az adott időszakban. Ezt előzetes listák alapján ellenőriztük, és ilyen esetekben egyenként szétválasztottuk a két (esetleg több) családot. Ilyenkor a szülőkédek még egy megkülönböztető jellel egészült ki.

3. Élve- és halvaszületések, csecsemőhalandóság

Az élveszületések nemek szerinti vizsgálata Tiszabón is a fiúszületések nagyobb számát mutatta. 1000 leányszületésre 1045 fiúszületés jutott. Ugyanakkor magas volt a halvaszületések aránya, a bejegyzések tanúsága szerint 1000 élveszülésre 35 halvaszületés esett.

IV. A születések megoszlása nemek szerint, 1737–1799 (%)

A születéskori fiútöbbslet azonban 1 éves korra minimálisra csökkent. A majdnem 13 százalékos csecsemőhalandóság ugyanis itt is jobban érintette fiúgyermeket (14,4 százalék), mint a leányokat (11,1 százalék). Ebből adódóan az 1 éves kort megért népességnél már szinte teljesen kiegyenlítődött a nemek aránya.

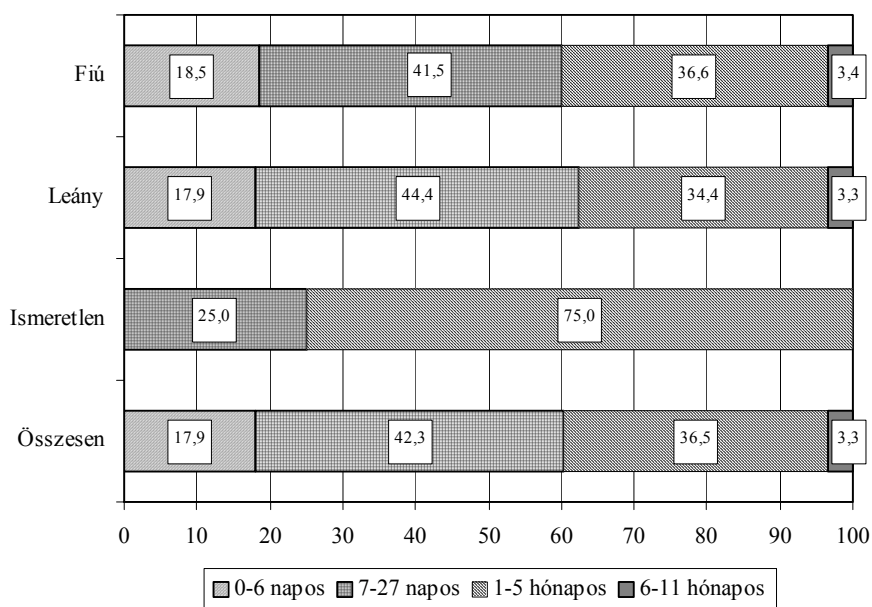
5. Az élveszületések és a csecsemőhalálozások száma és megoszlása nemenként, 1737–1799

Nem	Élveszületések		Csecsemőhalálozások		Fiktív 1 éves népesség*	
	száma (fő)	aránya (%)	száma (fő)	aránya (%)	száma (fő)	aránya (%)
Fiúk	1421	51,1	205	57,6	1216	50,1
Leányok	1361	48,9	151	42,4	1210	49,9
Összesen	2782	100,0	356	100,0	2426	100,0

* A vizsgált időszakban ennyien érték volna meg az 1 évet, ha feltételezzük, hogy a születési és halálozási bejegyzések teljes körűek és ugyanarra a sokaságra vonatkoznak.

Az egyéves koruk előtt meghalt csecsemők 60 százaléka már az első hónap során elhunyt. Ezek kevesebb mint egyharmada már az első hetet sem élte meg. Ugyanakkor féléves kor után a csecsemőhalandóság jelentősen visszaesett. A hat hónaposnál idősebb korban meghalt csecsemők a teljes csecsemőhalandóságnak nem egészen 4 százalékát tették ki.

A már említett magasabb fiú csecsemőhalandóság azonban nem köthető egyik csecsemő-korcsoporthoz sem. A két nembeli csecsemőhalandóság kor szerinti megoszlása alig különbözik egymástól, ami azt jelenti, hogy fiúszületési többlet 1 éves korra való kiegyenlítődését a teljes időszakban folyamatosan nyomon követhető fiúhalálzási többlet okozza.

V. A csecsemőhalálások megoszlása korcsoport szerint, nemenként, 1737–1799 (%)

Megnéztük azt is, hogy a csecsemőhalandóság a cigány és a nem cigány lakosság körében mért mutatói között milyen különbségek vannak. Meglepetésünkre azt tapasztaltuk, hogy az adatok szerint a cigány családoknál a csecsemőhalandóság kisebbnek bizonyult. (A halvaszületések aránya némileg magasabb volt.) Valószínűnek tartjuk azonban, hogy a kedvezőbb értékek nem a valós helyzetet tükrözik, sokkal inkább arról van szó, hogy esetükben sokszor még a születés bejegyzése sem történt meg, mire a csecsemő elhunyt, így egyik esemény sem került be az anyakönyvekbe.

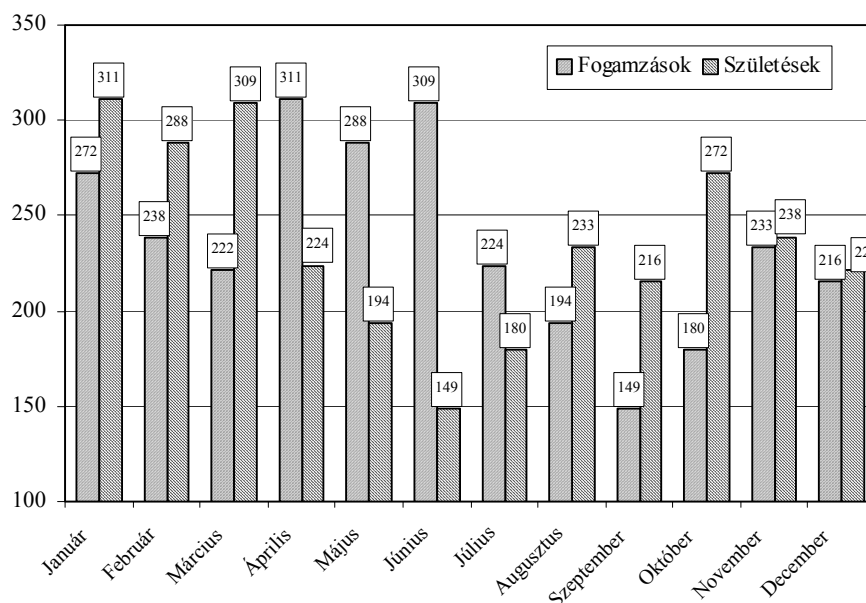
6. A születések és a csecsemőhalandóság mutatói etnikai hovatartozás szerint,
1737–1799

Megnevezés	Nem cigány	Cigány	Összesen
Élveszületések száma	2578	204	2782
Csecsemőhalálozások száma	344	20	356
1000 élveszületésre jutó csecsemőhalálozás ¹⁰	133	98	128
Halva születések száma	90	8	98
1000 élveszületésre jutó halvaszületés	35	39	35

Az élveszületések havi eloszlása nem mondható egyenletesnek. A legkevesebb gyermek a nyári hónapokban született, a legtöbb januárban, februárban és márciusban. Emellett még a késő őszi időszakban tapasztaltunk magasabb értékeket. Ha figyelembe vesszük a fogamzások idejét¹¹ is, azt látjuk, hogy ugyan egész évben történtek fogamzások, és a leggyakoribb fogamzást mutató hónap értéke is csupán kétszerese a legkisebb értékűnek, mégis jól elkülöníthető periódusokat figyelhetünk meg. Az év elején a téli dologtalan hónapokban a fogamzások száma meghaladja a havi átlagot. A tavaszi időszakban mérhetjük ezután – a mezőgazdasági munkák beindulása ellenére is – a legmagasabb értékeket. A nyári, betakarítási, aratási időszakban erősen lecsökken a fogamzások száma, és ez eltart egészen az őszi munkák befejezéséig, novemberig. Ezután ismét magasabb értékeket találhatunk. Mindez tehát a paraszti életformából adódó változó fizikai leterhelés visszatükröződéseként is felfogható.

¹⁰ Más településekre vonatkozó 18. századi adatok alapján valószínű, hogy nemcsak a cigány népesség, hanem a nem cigányok csecsemőhalandósági arányszáma is túlságosan kedvező az 1770 előtti hiányos halálozási bejegyzések miatt.

¹¹ Úgy tekintettük, mintha minden gyermek a születését megelőző kilencedik hónapban fogant volna, ami az esetek döntő többségében biztosnak is tekinthető.

VI. A fogamzások és a születések gyakorisága hónapok szerint, 1737–1799

A szülések között aránylag kis számban találtunk ikerszületést. Átlagosan minden negyvenedik szülésnél jöttek világra ikrek. Közülük legtöbb a fiúpáros volt (talán itt is a „fiúszületési többlet törvénye” érvényesült), legritkábbnak a két leány ikerszületés bizonyult.

7. Ikerszületések száma és aránya, 1737–1799

Összes szülés	Ikerszületések száma				1000 szülésre jutó ikerszületések száma			
	két fiú	két leány	fiú-leány	összesen	két fiú	két leány	fiú-leány	összesen
2711	29	17	25	71	11	6	9	26

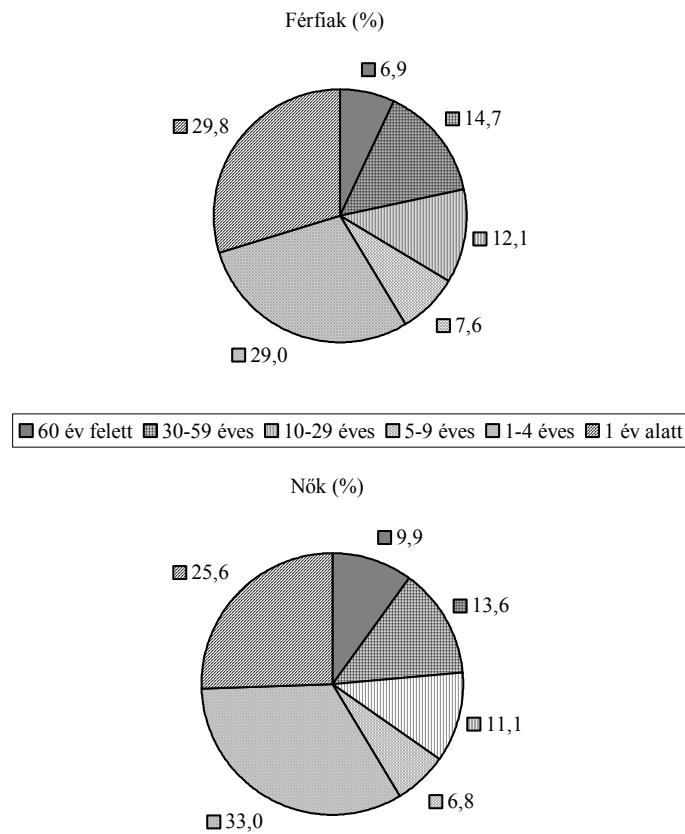
Rendkívül alacsonynak tekinthető a házasságon kívül született gyermekek aránya, bár ne feledjük, katolikus településről van szó. Mindössze minden századik gyermek született „törvénytelenül”. Itt ugyan kimutatható lenne a cigányoknál magasabb gyakoriság, azonban az esetszám olyan csekély, hogy ebből ez nem bizonyítható.

8. A házasságon kívüli születések száma és aránya etnikai hovatartozás szerint, 1737–1799

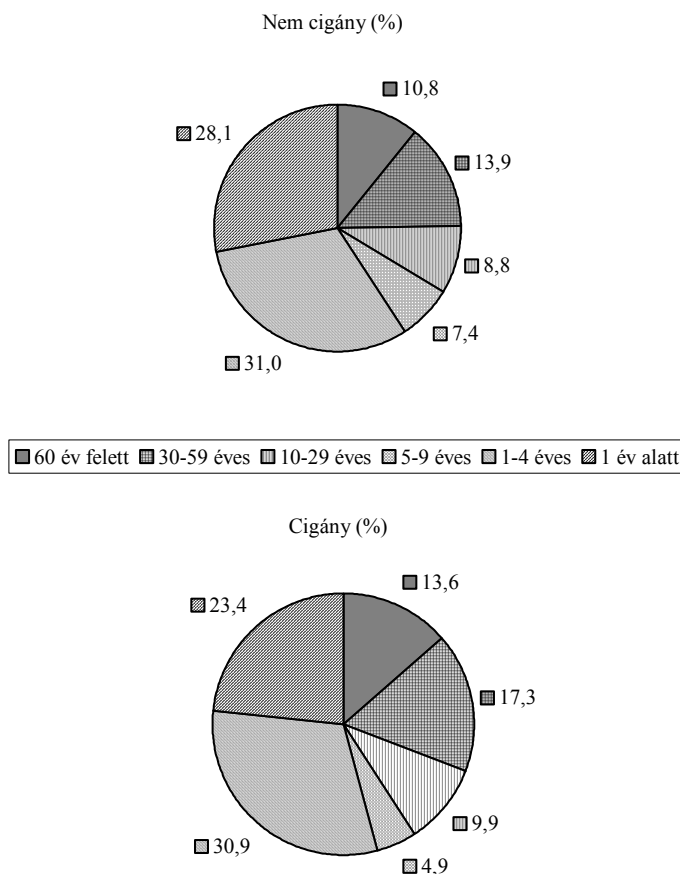
Megnevezés	Nem cigány	Cigány	Összesen
Élveszületések száma	2578	204	2782
Házasságon kívüli születések száma	23	4	27
1000 születésből házasságon kívüli	9	20	10

4. Halálozások

A halotti anyakönyvek a vizsgált időszak első felében meglehetősen hiányosak voltak (lásd 23. tábla), így a halálozásokat érdemben csak 1767-től vizsgálhatjuk.

VII. A férfiak és a nők halálozásainak megoszlása korcsoportok szerint, 1767–1799

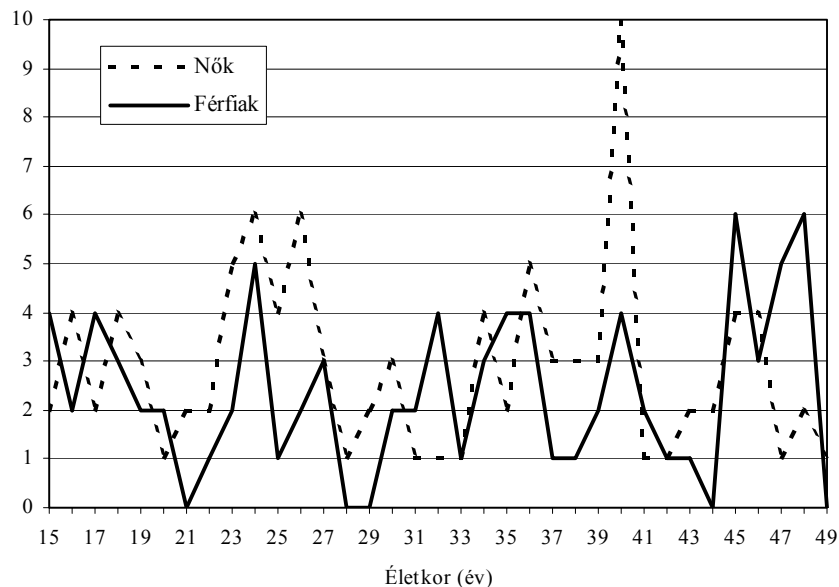
VIII. A halálozások megoszlása nemzetiség és korcsoportok szerint, 1767–1799

A falu halálozási mutatói szerint rendkívül magas volt a gyermekek halandósága. Az adatok tanúsága szerint mind az elhunyt nők, mind a férfiak között a 10 éven aluliak aránya majdnem kétharmad volt. Ez a magas arány azonban nem csupán a már említett gyakori csecsemőhalandóságnak tulajdonítható, hiszen ez a gyermekhalandóság kevesebb mint felét alkotja. A legnagyobb arányt – a teljes halálozási arány mintegy 30 százalékát – az 1–4 évesek halálása képezi. Feltehetően a gyakori és sokszor végzetes kisgyermekkorú betegségek okozzák ezt a magas értéket. Ugyanakkor megfigyelhető az is, hogy csecsemőhalandóság – a fiúszületési többlettel összefüggésben – a fiúk esetében magasabb, míg az 1–4 évesek körében már a leányoknál találunk nagyobb arányszámokat. Az 5 éves és idősebb gyermekeknél még mindig magas a halá-

lozás, azonban ez az arány az előzőnél jóval kisebb. 10 éves kortól kezdődően a férfiak halálózása kedvezőbben alakul. A 10–29 éveseknél magasabb a nők arányszáma, a 30–59 éveseknél ez kezd kiegyenlítődni. A 60 év feletti magasabb férfihalandóság azt mutatja, hogy közülük többen érték meg ezt a kort.

A cigányok között sokkal kedvezőbb halálózási mutatókat találtunk. Mind ezt azonban a már említett okra vezethetjük vissza, nevezetesen arra, hogy körükben a csecsemőhalandóság a nyilvántartások hiányosságai miatt a valóságosnál kedvezőbb képet mutatott.

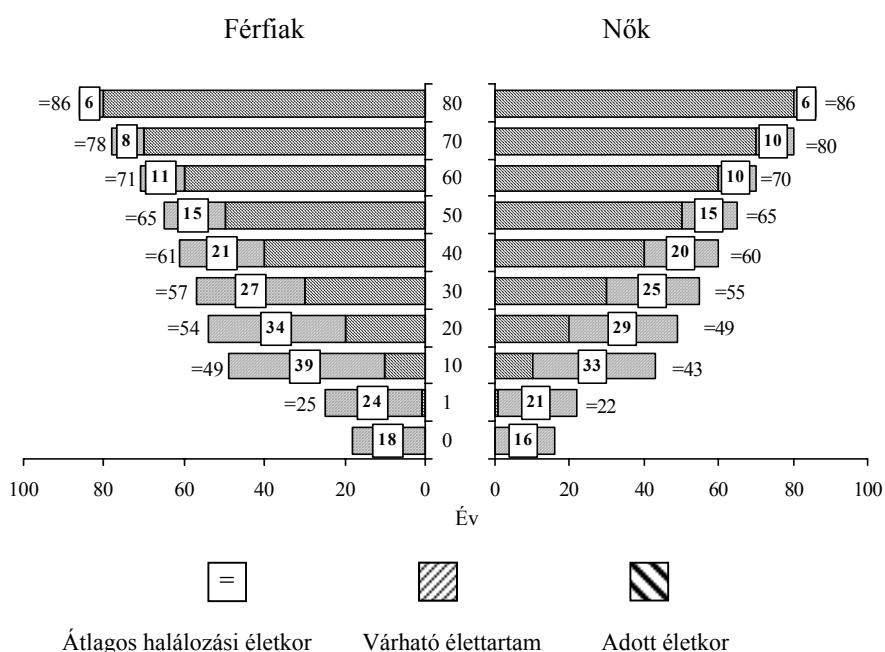
Megvizsgáltuk azt is, hogy helytálló-e az a feltételezés, miszerint a propagatív korban, vagyis 15–49 éves korban általában a nőknek magasabbak a halálózási mutatói. Ennek oka a gyermekszüléssel kapcsolatos gyakori halálozás. A grafikonról leolvasható, hogy valóban magasabbak a nők halálózási gyakoriságai, a különbség pont a szülés szempontjából legaktívabbnak tekinthető 20–30 éves korban a legnagyobb. Emellett még egy időszak érdemel említést, nevezetesen a 35–40 éves időszak, ahol pedig a késői szüléshez kapcsolódó komplikációk okozhatnak magasabb – a szüléshez kötődő – halálózást.

IX. A férfiak és nők halálózási gyakorisága 15-49 éves (női propagatív) életkorban, 1767–1799

A halálózási életkorok segítségével meghatározhatjuk a születéskor, illetve adott életkorban várható élettartamot is. A magas csecsemő- és gyermekhalandóság miatt a születéskor várható átlagos élettartam csupán 18 év volt a férfiak, és 16 év a nők esetében. A már egyéves kort megért csecsemőknél is csak 24,

illetve 21 év átlagos élettartamot mérhettünk. A 10 éves kor elérése azonban már jelentős emelkedést hozott, hiszen a még várható élettartam ekkor mintegy másfélszeresére, a várható teljes élettartam pedig majdnem kétszeresére emelkedett.

X. A férfiak és a nők adott életkorban várható élettartama és átlagos halálzási életkora, 1767–1799

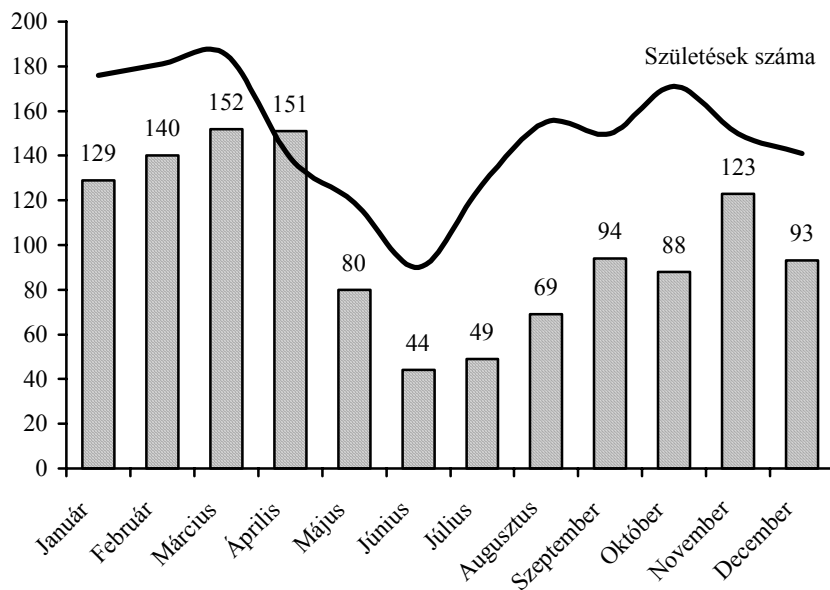
A nők várható élettartama csak 50 éves kor után éri utol, illetve előzi meg a férfiakét. Ebben az esetben is a nők propagatív életkorban megfigyelhető nagyobb halálzási valószínűsége okozza a különbséget. A legidősebbeknél már nem találunk számottevő különbséget a nemek között.

Az adott életkorban elhunytak számával kapcsolatban (lásd XVIII. ábra) két érdekességet említünk meg. Az egyik az, hogy relatíve magasabb gyakoriságokat találtunk a kerek életévekben (40, 50, 60 és 70 éves korban), mint a környező korévekben. Ez valószínűleg abból fakad, hogy több esetben is körülbelüli életkort tüntettek fel a halotti anyakönyvben.

A másik érdekesség, hogy hat 90 éves kort megért személyt is találtunk, három férfit és három nőt. Közülük a legidősebb egy 105 éves korban elhunyt férfi volt – legalább is az anyakönyv tanúsága szerint.

Nagy egyenlenséget láthatunk a halálzások hónapok szerinti eloszlásánál is. A várakozásoknak megfelelően a nyári hónapokban történt a legkevesebb

halálest, és tél végén, tavasz elején a legtöbb. Erre vonatkozóan két magyarázatot is adhatunk, feltehetően a két hatás eredője eredményezte a halálozások ilyen ingadozását.

XI. A halálozások gyakorisága hónapok szerint, 1767–1799

Egyfelől a betegségek nagy része télen, kora tavasszal üti fel a fejét, ráadásul az emberek ellenálló képessége is ekkor csökken minimálisra. Ez egyrészt a téli kevesebb mozgással és bezártsággal járó életvitelnek, másrészt a friss élelem híján kialakuló vitaminhiánynak tudható be.

Másfelől a magas korai csecsemőhalandóság „köszön” ismét vissza. Az ábrára berajzoltuk a születések havi eloszlását is. Látható, hogy a halálozási értékek hullámozása nagyjából követi a születési görbe irányát. Nagyobb születésszám esetén szükségképpen nagyobb volt a csecsemőhalálozás – és feltehetőleg a születéskori anyahalálozás – is.

A halálokok külön elemzésére, miután a vizsgált időszakban ezeket még nem jegyezték fel, nem vállalkozhattunk.

5. Házasságkötések

A házasságkötések vizsgálatánál mindenekelőtt egy módszertani problémára hívnánk fel a figyelmet. Jelen elemzésünkben csak a Tiszabón kötött házasságokat tudjuk vizsgálni, bár valószínűleg sok olyan házaspár, család élt a faluban, akik nem helyben tartották az esküvőt, illetve sok Tiszabón házasságot kötött pár máshol telepedett le. Feltételezzük azonban, hogy ezek száma nagyjából kiegyenlíti egymást, emellett ez csak a vegyes (tiszabói és nem tiszabói) házasulandó párokra jellemző¹². Így a vizsgálat eredményeit alapvetően ez a hiányosság nem befolyásolja.

9. A házasságkötések száma és aránya családi állapot szerint, 1737–1799

Családi állapot	Férfiak				Összesen	
	Nőtlen		Özvegy		száma	aránya (%)
Nők	száma	aránya (%)	száma	aránya (%)		
Hajadon	389	80,2	18	3,7	407	83,9
Özvegy	31	6,4	47	9,7	78	16,1
Összesen	420	86,6	65	13,4	485	100,0

A házasságkötések négyötöde nőtlen-hajadon családi állapotúak házasodása volt. Gyakorri volt özvegy férfiak és nők házasságkötése is, minden tizedik esküvőt ilyen párok tartották. Nagyon alacsonynak találtuk a hajadon-özvegy férfi házasságkötések számát, ami azt mutatja, hogy Tiszabón ebben az időszakban – más vidékekkel és korszakokkal ellentétben – nem volt kívánatos a hajadon leányt idősebb, megözvegyült férfihoz feleségül adni¹³. Érdekes módon jóval gyakoribbnak bizonyult ennél a nőtlen férfiak és megözvegyült aszszonyok házasságkötése. A családok vizsgálatánál (lásd 6. fejezet) kiderült, hogy a szülőanyák 10 százaléka több férjtől is szült gyermeket, vagyis feltételezhetjük, hogy a faluban működött valamiféle szolidaritás, miszerint a férjüket elvesztő gyermekes anyákat is újra feleségül vették, és nem csak özvegy, hanem első családot alapító nőtlen férfiak is.

A település – részben akkori lélekszámából adódóan – nem alkotott zárt, belterjes közösséget. A helyben kötött házasságok több mint harminc százalé-

¹² Tudjuk azonban, hogy sok telepes házaspár is költözött a faluba, az ő házasságkötési szokásaira így ez már nem mondható.

¹³ Egy kerkáskápolnai hasonló vizsgálat például azt mutatta, hogy az 1800-as években a házasságkötések több mint 14 százalékában özvegy férfi vett el hajadont, az esetek nagy százalékában jelentős korkülönbséggel. Itt arról volt szó, hogy a többségében református, saját földdel rendelkező kisbirtokosok által lakott faluban a jó egzisztenciával rendelkező idősebb, özvegy férfiak kifejezetten „jó partinak” számítottak a lányos, hasonló körülmények között élő szülők szemében. (Csóti Erika–Fölsz Ferenc–Sebestény István: *Egy őrségi falu népesedési viszonyainak feldolgozása*. TDK dolgozat, MKKE, Budapest, 1988.)

kában az egyik fél nem a faluból származott. A „vegyes” házasságok kétharmadában a menyasszony volt tiszabői, ebből arra következtethetünk, hogy az esküvők többségét a leendő feleség lakóhelyén tartották. Azt azonban nem tudhatjuk, hogy ezek a párok végül is hol telepedtek le. A családi adatbázisban a házassági adattal rendelkezők között mindenesetre 7–7 százalék volt a helyben házasodók közül mind a tiszabői férj-ideköltöző feleség, mind az ideköltöző férj-tiszabői feleség alkotta gyermekes családok aránya.

10. A házasságkötések száma és aránya lakóhely szerint, 1737–1799

Lakóhely	Férfiak				Összesen	
	Tiszabő		Egyéb, ismeretlen		száma	aránya (%)
Nők	száma	aránya (%)	száma	aránya (%)		
Tiszabő	332	68,4	92	19,0	424	87,4
Egyéb, ismeretlen	42	8,7	19	3,9	61	12,6
Összesen	374	77,1	111	22,9	485	100,0

Az adatok szerint nem volt gyakori, de nem is számított egyedi esetnek a cigányok és nem cigányok közötti házasságkötés. A cigány származású férfiak, illetve feleségek nagyobbik fele nem cigány házastárssal kelt egybe¹⁴.

11. A házasságkötések száma és aránya nemzetiség szerint, 1737–1799

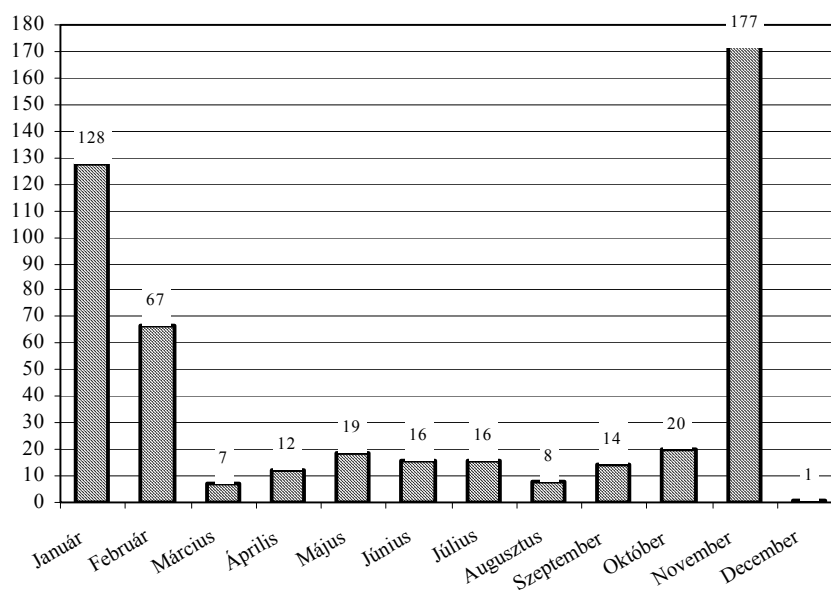
Nemzetiség	Férfiak				Összesen	
	Nem cigány		Cigány		száma	aránya (%)
Nők	száma	aránya (%)	száma	aránya (%)		
Nem cigány	430	88,7	21	4,3	451	93,0
Cigány	17	3,5	17	3,5	34	7,0
Összesen	447	92,2	38	7,8	485	100,0

A házasságokat döntő többségükben – több mint háromnegyedüket – a késő őszi, téli hónapokban tartották. Leggyakoribb a novemberi esküvő volt, ezt követték a januárban, majd a februárban kötött házasságok. Márciustól októberig, bár minden hónapban találunk néhányat, csak elvétve történt házasságkötés. Ennek a hosszú „szünetnek” bizonyára a tavasztól ősziig tartó mezőgazdasági munkálatok visszatartó ereje lehetett az oka. A novembertől februárig tartó

¹⁴ Mint láthattuk, a cigány nevek meghatározásánál nagyon óvatosan jártunk el. Sok olyan cigány személy lehetett, akiknek gyakori, nem cigány hangzású neve volt (*Tóth, Kis, Nagy*), és így őket nem tudtuk beazonosítani. Ebből adódóan elképzelhető, hogy a vegyes házasságok többsége mégsem volt az.

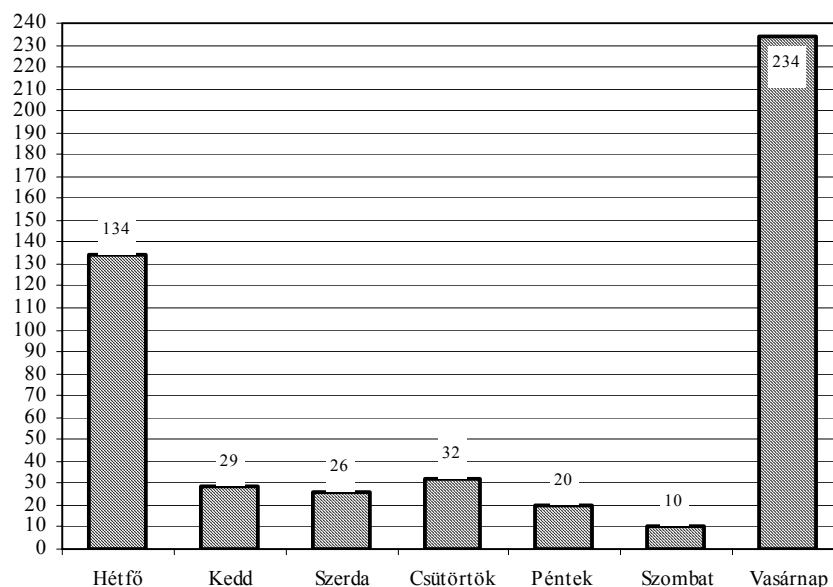
időszak a kevesebb elfoglaltság miatt kedvezőbb lehetőségeket biztosított az ilyen események megrendezéséhez.

Emellett fontos a vallási tényező is. Mint látható, decemberben – egy kivételtől eltekintve – nem tartottak lakodalmat, hiszen ez már az advent időszaka. Az új év elején beindult farsangi időszak azonban mind a téli dologtalanabb idő, mind a vallási előírások szempontjából ideálisnak bizonyult – egészen a március körül beköszöntő böjti hetekig. A húsvét után pedig már beindultak a munkák a földeken.

XII. A házasságkötések gyakorisága hónapok szerint, 1737–1799

Érdekes eredményt hozott a házasságkötések napok szerinti eloszlásának vizsgálata. Az esküvők majdnem felét vasárnap tartották, azonban a többi nap közül a hétfő emelkedik ki. A házasságok 26 százalékát a hét első napján kötötték. A többi hétköznap is tartottak menyegzőt, azonban elenyésző számban. Messze legritkábban a szombati napon került sor esketésre.

XIII. A házasságkötések gyakorisága napok szerint, 1737–1799

Mint korábban említettük, a házasulandók életkorát csak 1782-től jegyezték be, így az életkori elemzés csak az ezt követő 18 év adatai alapján készült.

12. *Átlagos és modális házasságkötési életkor nemek és családi állapot szerint, 1782–1799**

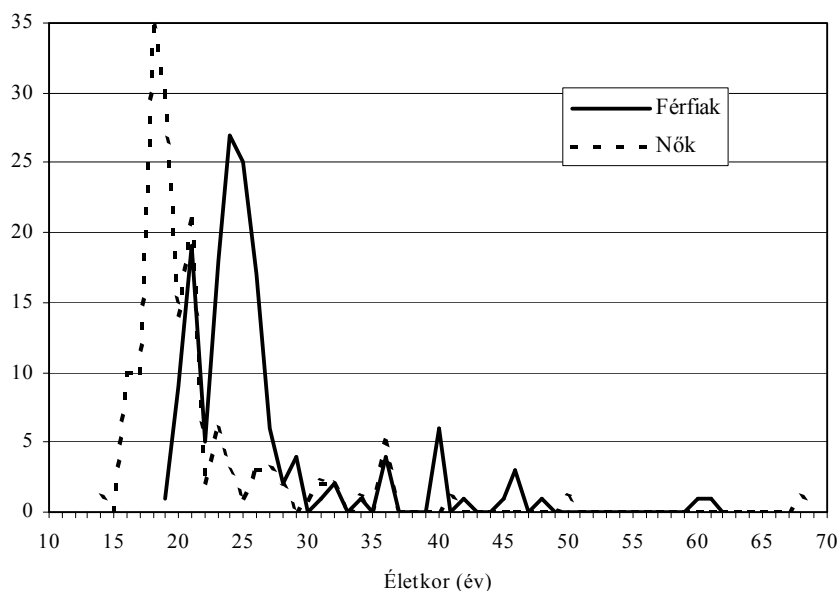
Nem	Családi állapot					
	Nőtlen, hajadon		Özvegy		Összesen	
	átlagos	modális	átlagos	modális	átlagos	modális
	életkor		életkor		életkor	
Férfiak	24	24	39	40	26	24
Nők	19	18	33	36	21	18
<i>Különbség</i>	5	6	6	4	5	6

* A házassági anyakönyvben az életkort csak 1782-től tüntették fel. Esetszám 155.

A férfiak átlagos házasságkötési életkora 26, a nőké 21 év volt. Legtöbben 24 évesen nősültek, illetve 18 évesen mentek férjhez. A relatíve magas átlag-életkort a – természetesen idősebb korban újránházasodó – özvegy családi állapotúak okozzák. A nőtlen-hajadon házasságok esetében már „csak” 24, illetve 19 év az átlagéletkor, ami az adott korszakban a férfiaknál még mindig

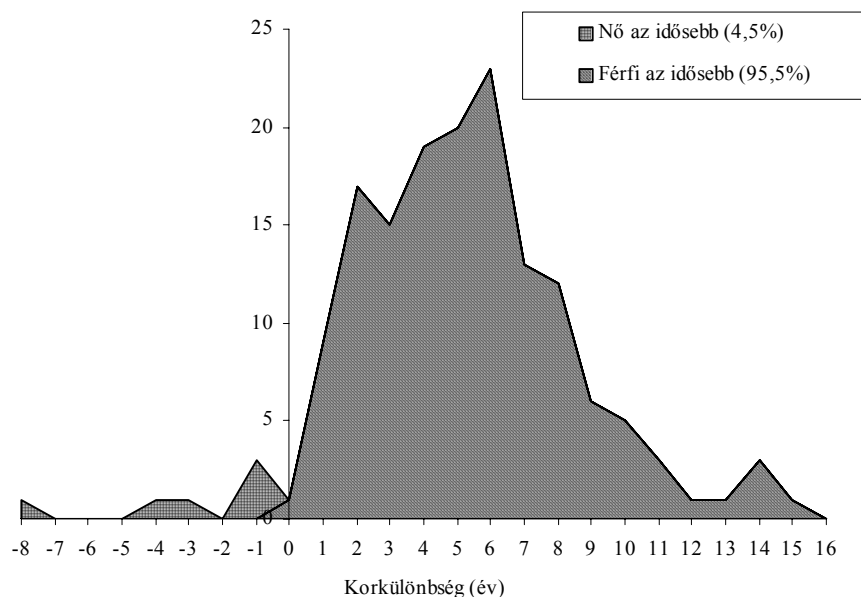
kicsit magasnak tűnik, figyelembe véve, hogy a modális életkor is ugyanannyi. Ebből adódóan a házaspárok közötti átlagos korkülönbség is meglehetősen nagy, 5 év.

Az özvegyek átlagéletkora alapján arra lehet következtetni, hogy főként a még szülőképes korú nők kötöttek újabb házasságot, a modális életkoruk is csupán 33 év volt. Ezt alátámasztja a korábbiakban említett adat is, mely szerint a szülőanyák között 10 százalék volt az új házasságban is termékeny asszonyok számaránya.

XIV. A házasságkötési életkorok gyakorisága, 1782–1799

A házasságok életkor szerinti megoszlása azt mutatja, hogy a leányok döntő többsége 16 és 22 éves kor között ment férjhez, a férfiaknál a legvalószínűbb nősülési időszak pedig a 20–26 éves korra tehető.

XV. A házaspárok közötti korkülönbségek gyakorisága, 1782–1799

A házaspárok döntő többségében a férfi volt az idősebb, mindössze a férjek kevesebb mint 5 százaléka született később leendő feleségénél, akkor is csak néhány évvel. Egyetlen olyan esetet találtunk, ahol a feleség 8 évvel volt idősebb házastársánál.

6. Termékenység, a gyermekszám alakulása

A bejegyzett népmozgalmi események számából egy nagyon durva termékenységi mutatót számolhatunk, nevezetesen a születések és a házasságkötések egymáshoz viszonyított számát:

$$2782 \text{ születés} / 485 \text{ házasságkötés} = 5,74.$$

Ez az érték nagyon magasnak tűnik, különösen, ha összehasonlítjuk a családi adatbázis feldolgozásából nyert mutatókkal. A születési bejegyzésekben szereplő szülők nevei alapján összeállított családi adatbázisban végül is 1171 család szerepelt. A legtöbbször – 52 százalékuknál – azonban csupán egy gyermeket találtunk. Ez nagyon alacsony átlagos gyermekszámra (összességében 2,4 családonként) engedne következtetni, ám több olyan tényezőt is figyelembe kell venni, amely miatt ez a szám szükségszerűen alábecslés eredménye. Nevezetesen:

- A családok összeállítása csak egy zárt időintervallumban, 1737 és 1799 között történt. Azokban a családokban, melyek 1737 előtt alakultak, illetve 1799 után még szülőképeskorú édesanyával együtt fennálltak, több olyan gyermek is születhetett a vizsgált időszak előtt vagy után, akik emiatt nem kerültek be az adatbázisba.

- Tudjuk azt, hogy ebben az időszakban számos bevándorló érkezett a faluba. Ezek a családok már megszületett gyermekekkel is érkezettek, akik szintén kimaradtak az adatbázisból. Ezt alátámasztja az is, hogy az összeállított családrekordok alig több mint egyötödénél találtuk meg a házasságkötési bejegyzést. A nem helyben házasodók ismeretlen része szintén már gyermekkel rendelkező bevándorló család lehetett. Ez annál is valószínűbb, hiszen a helyben házasodó családoknál majdnem 4 az átlagos gyermekszám.

- Ahogy nagy volt a bevándorlás, úgy elképzelhető, hogy ezek egy része nem végleg telepedett meg, és még a végleges gyermekszám elérése előtt elköltözött.

- Miután már a házasságkötési bejegyzéseket is csak a családok töredékénél találtuk meg, emellett a születési bejegyzéseknél nem szerepelt a szülők életkora (a házassági bejegyzéseknél is csak 1782-től), nem tudtuk az illető személyek halálzási adatait sem megtalálni. Emiatt nincs adatunk a házasságok fennállásának időtartamáról sem, ami nagyban befolyásolja a gyermekszám alakulását.

- A bejegyzések hiányossága, pontatlansága is csökkentheti az átlagos gyermekszámot. Egyrészt nem minden megszületett gyermek került bejegyzésre (ismét utalhatunk arra, hogy a cigány családoknál gyanúsán alacsony az átlagos gyerekszám), illetve téves adatok miatt még az alapos javításunk ellenére sem tudtuk a család valamennyi gyermekét beazonosítani (több családnál is találtunk a szülési periódusokban hosszabb szüneteket). Előfordulhatott az is, hogy időközi névváltozás miatt két családként azonosítottunk egy tényleges családot.

Mindezek miatt a vonatkozó táblákban külön feltüntetjük a házassági bejegyzéssel rendelkező családok, illetve külön a cigány családok adatait is.

A gyerekszám alakulását, mint említettük, a család fennállásának ideje is befolyásolja. Ha a nő propagatív korában ért véget a házasság, elképzelhető, hogy újabb házasságra lépett, és abban is szült gyermeket, ami növeli a tényleges termékenységi mutatókat. Arra viszont lehetőségünk nyílt, hogy – nagy valószínűséggel – összekapcsoljuk a szülőanya révén azokat a családokat, ahol bizonyos részinformációk alapján kideríthető volt, hogy az anya – újabb házasság révén – azonos. Így az 1171 családban végül is 1063 szülőanya hozott világra gyermekeket. A legfontosabb adatokat tehát nemcsak családonként, hanem szülőanyánként is megjelenítjük.

Az alábbi táblákból kitűnik, hogy a legnagyobb általunk regisztrált gyermekszám 13 volt (3 családnál), és nem volt ritka 6 és több gyermek sem csalá-

donként. Az egygyermekesek több mint 90 százalékát a házassági adattal nem rendelkező – tényleges gyermekszám szempontjából tehát kétséges adatokat felmutató – családoknál találtuk, ez „viszi le” az átlagos értéket. A cigány családok szintén az átlagnál valamivel alacsonyabb értékeket mutatnak, ami szintén a róluk összegyűjthető információk bizonytalanságára utal. A házassági adattal rendelkezők – bár sajnos ez a kisebb sokaság – gyermekszám szerinti megoszlása inkább a valóságos helyzetet tükrözheti. Náluk már a modális gyermekszám is 2, és a háromgyermekesek majdnem ugyanakkora számban fordulnak elő, mint az egygyermekesek.

13. A családok száma gyermekszám szerint, 1737–1799

Megnevezés	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	Összesen
	gyermekes családok száma													
Házassági adat														
– van	45	58	44	24	19	15	12	12	9	4	7	1	2	252
– nincs	564	154	73	36	36	19	14	5	8	6	2	1	1	919
Nemzetiség														
– nem cigány	548	192	105	57	51	31	24	17	17	9	9	2	3	1065
– cigány	61	20	12	3	4	3	2	–	–	1	–	–	–	106
<i>Összesen</i>	<i>609</i>	<i>212</i>	<i>117</i>	<i>60</i>	<i>55</i>	<i>34</i>	<i>26</i>	<i>17</i>	<i>17</i>	<i>10</i>	<i>9</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>1171</i>

Ha mindezt a szülőanyákra vonatkoztatva is megnézzük, a kép valamelyest javul. Általában valamennyi megfigyelt dimenzió mentén csökken az egyhárom gyermekes és növekszik a háromnál több gyermekesek száma. Ebből az következik, hogy az újra házasodó és újra szülő özvegyasszonyok inkább a már eleve többgyermekesek közül kerültek ki.

14. A szülőanyák száma gyermekszám szerint, 1737–1799

Megnevezés	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	Összesen
	gyermekes szülőanyák száma													
Házassági adat														
– van	39	55	41	26	20	20	13	12	9	7	7	1	2	252
– nincs	466	132	70	38	40	24	15	7	9	5	2	2	1	811
Nemzetiség														
– nem cigány	451	168	96	62	57	40	25	19	17	11	9	3	3	961
– cigány	54	19	15	2	3	4	3	–	1	1	–	–	–	102
<i>Összesen</i>	<i>505</i>	<i>187</i>	<i>111</i>	<i>64</i>	<i>60</i>	<i>44</i>	<i>28</i>	<i>19</i>	<i>18</i>	<i>12</i>	<i>9</i>	<i>3</i>	<i>3</i>	<i>1063</i>

Végeredményben az átlagos gyermekszámra vonatkozóan a következő táblában szereplő értékeket kapjuk.

15. A családok és a szülőanyák megoszlása gyermekszám szerint, illetve átlagos gyermekszáma, 1737–1799

Megnevezés	1	2	3	4	4>	Átlagos gyer- mek- szám	1	2	3	4	4>	Átlagos gyer- mek- szám
	gyermekes családok aránya (%)						gyermekes szülőanyák aránya (%)					
Házassági adat												
– van	17,9	23,0	17,5	9,5	32,1	3,9	15,5	21,8	16,3	10,3	36,1	4,2
– nincs	61,4	16,8	7,9	3,9	10,0	2,0	57,5	16,3	8,6	4,7	12,9	2,2
Nemzetiség												
– nem cigány	51,5	18,0	9,9	5,4	15,2	2,5	46,9	17,5	10,0	6,5	19,1	2,7
– cigány	57,6	18,9	11,3	2,8	9,4	2,0	52,9	18,6	14,7	2,0	11,8	2,2
<i>Összesen</i>	<i>52,0</i>	<i>18,1</i>	<i>10,0</i>	<i>5,1</i>	<i>14,8</i>	<i>2,4</i>	<i>47,5</i>	<i>17,6</i>	<i>10,4</i>	<i>6,0</i>	<i>18,5</i>	<i>2,7</i>

Ha figyelembe vesszük a születések és házasságok durva arányszámát (5,74), valamint megpróbáljuk a korábban említett bizonytalansági tényezők lefelé torzító hatását spekulatív módon kiszűrni, az átlagos gyermekszámot az adott időszakban *4 körülnek* becsülhetjük. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a halálozások majdnem kétharmada 10 éves kor alatt következett be, a születések és halálozások aránya pedig körülbelül 2:1 volt, akkor tehát nagyjából 3 gyermekből 2 érte meg a tízéves kort. Ezután a halálozási valószínűség már sokkal kisebb volt, így joggal tételezzük fel, hogy az átlagosan született 4 gyermek közül legalább 2, de sok esetben 3 is megérhette a felnőttkort. Ez pedig már elegendő volt nemcsak a népesség reprodukciójához, hanem aránylag intenzív természetes szaporodásához is.

Miután nem ismerjük az édesanyák életkorát a születéseknél, sem pedig a halálozásuk időpontját, és a házasságkötési életkor is csak elvétve állnak rendelkezésünkre, a különböző termékenységi mutatók kiszámítására nem vállalkozhattunk. A családi rekordokban szereplő születési dátumok azonban lehetőséget adnak arra, hogy a születések között eltelt átlagos időtartamokat megvizsgáljuk.

16. *Átlagos szülési intervallumok a családoknál a gyermekek születési sorrendje szerint, 1737–1799*

Megnevezés	(hónap)													Át- lag
	1.*	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	
	gyermek													
Házassági adat														
– van	27	33	35	32	29	32	29	35	28	30	30	24	17	34
– nincs	–	38	32	34	32	32	30	27	28	37	29	49	23	37
Nemzetiség														
– nem cigány	27	36	33	33	31	31	29	32	28	34	30	34	19	36
– cigány	25	40	29	30	24	54	38	35	22	16	–	–	–	36
<i>Összesen</i>	27	36	33	33	31	32	29	32	28	33	30	34	19	36

* A házasságkötéstől az első gyermek születéséig terjedő átlagos időszak, csak azon házaspárok adatai alapján, amelyeknél ismert a házasságkötés időpontja.

Két gyermek születése közötti átlagos időszak a teljes népesség körében pontosan 3 év volt. Még az első gyermek is csak a házasságkötést követően több mint két évvel jött világra. A születési sorrendet is tekintetbe véve ugyan az intervallumok némi és nem egyenletes csökkenést mutatnak, ám még mindig általában 2 és fél év körül mozognak. Ezeknél a számsoroknál nem látható alapvető különbség sem a házassági adattal rendelkezők és nem rendelkezők, sem a cigány és nem cigány családok között.

17. *Átlagos szülési intervallumok a családoknál a gyermekek száma szerint, 1737–1799*

Megnevezés	(hónap)													Át- lag
	1*	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
	gyermekes családok													
Házassági adat														
– van	–	35	34	40	32	37	34	33	28	28	26	26	22	34
– nincs	–	38	39	36	34	34	33	30	27	29	24	33	24	37
Nemzetiség														
– nem cigány	–	38	36	38	34	35	33	32	27	29	26	30	22	36
– cigány	–	36	43	30	24	42	37	–	–	24	–	–	–	36
<i>Összesen</i>	–	38	37	37	34	36	33	32	27	29	26	30	22	36

* A házasságkötéstől az első gyermek születéséig terjedő átlagos időszakot itt nem vizsgáljuk, csak a két egymást követő szülés közötti intervallumot vesszük figyelembe.

A gyermekszám szerinti vizsgálatnál azt feltételeztük, hogy minél több a családban a gyermek, annál kisebb a közöttük levő átlagos korkülönbség, más szóval a több gyermeket vállaló családoknál az anya ismert termékenységi időszaka nem egyenes arányban nő a gyermekek számával. A számsorok valóban azt mutatják, hogy egyre kisebb lesz a több gyermekeseknél az átlagos intervallum, és a nagyon sok gyermeket vállalóknál már a két évet közelíti, azonban a kevés gyermeket szülő nőknél nem tapasztaltunk az átlagot jóval meghaladó értékeket. Még a csupán kétgyermekes családokban sem éri el a különbség a négy évet.

18. Átlagos szülési intervallumok a szülőanyáknál a gyermekek száma szerint, 1737–1799

Megnevezés	(hónap)													Átlag
	1*	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
	gyermekes szülőanyák													
Házassági adat														
– van	–	34	32	39	30	37	32	33	28	28	26	26	22	33
– nincs	–	39	40	34	34	34	34	30	28	27	24	33	24	37
Nemzetiség														
– nem cigány	–	38	36	36	33	36	32	32	27	28	26	30	22	35
– cigány	–	36	40	28	25	29	39	–	39	24	–	–	–	36
Átlagos termékenységi időszak														
2 gyermek között	–	38	37	36	33	35	33	32	28	28	26	30	22	36
Összesen	–	38	73	108	130	176	196	224	223	249	255	333	269	105

* A házasságkötéstől az első gyermek születéséig terjedő átlagos időszakot itt nem vizsgáljuk, csak a két egymást követő szülés közötti intervallumot vesszük figyelembe.

Ebből arra lehet következtetni, hogy nem valamiféle tudatos gyermekszám-szabályozási stratégiáról volt szó a kevesebb gyermekes családoknál, illetve szülőanyáknál, sokkal inkább az objektív tényezők (család felbomlása, betegségek, egyéb biológiai okok) alakították a családok gyermekszámát.

Az alábbi táblában részletesen is bemutatjuk a különböző gyermekszámú családokban az egyes gyermekek születése között eltelt átlagos időtartamokat.

A családnagyság és az átlagos szülési intervallumok közötti összefüggés mérésére két mutatószámot is alkalmazhatunk. Egyrészt meghatározhatjuk az átlagos termékenységi időszak átlagos növekedési mértékét (lásd 19. tábla megjegyzését). Láthatjuk, hogy a harmadik és negyedik gyermekig az átlagos szülési intervallumok alig csökkennek, csak az öt- és több gyermekes családoknál tapasztalható egy erőteljesebb, de hullámzó visszaesés. Más szavakkal átlá-

gosan négy gyermek is majdnem háromszor annyi idő alatt (érték: 2,9) született, mint a kétgyermekeseknél a kettő, tehát nem mutatható ki, hogy több gyermek vállalásánál nagymértékben csökkennének a születési időközök. Ez markánsan csak a sokgyermekeseknél jelentkezik, például mind a tíz-, mind tizenháromgyermekes családokban csupán kb. hétszer annyi idő alatt született meg az összes gyermek, mint a kétgyermekeseknél. Itt viszont már figyelembe kell venni a propagatív időszak tényleges hosszát is. Az elvileg 15–49 év közötti periódus a gyakorlatban jóval rövidebb. Egyrészt a nők inkább csak 18 éves kor körül házasodtak, és – mint láthattuk – csak majdnem három évvel később születték első gyermeküket, másrészt szülőkéességüket feltehetően már többnyire néhány évvel 49 éves koruk előtt elveszíthették. Így, ha feltételezzük is, hogy átlagosan 25 éves időszak alatt termékenyek a nők (Tiszabón a leghosszabb termékenységi időszak 30 év, de a tíz- és többgyermekesek átlaga is csak 22 év volt), akkor is belátható, hogy ilyen magas gyermekszám esetén már szükségképpen csökkenni kellett a születési intervallumoknak.

19. *Átlagos születési intervallumok a családoknál a gyermekek száma és születési sorrendje szerint, valamint az ezekből számolt termékenységi mutatók, 1737–1799*

Átlagos születési intervallum a(z)	1*	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	Átlag
	gyermekes családok													
1. gyermekig (hó)	27	29	27	27	37	22	26	24	13	21	25	16	13	27
2. gyermekig (hó)	–	38	40	38	34	29	37	32	29	23	24	67	21	36
3. gyermekig (hó)	–	–	34	34	36	35	31	34	27	29	24	15	15	33
4. gyermekig (hó)	–	–	–	39	32	39	29	27	28	25	24	18	30	33
5. gyermekig (hó)	–	–	–	–	32	36	34	25	24	28	24	15	20	31
6. gyermekig (hó)	–	–	–	–	–	39	34	32	26	26	22	23	24	32
7. gyermekig (hó)	–	–	–	–	–	–	32	31	30	30	21	25	17	29
8. gyermekig (hó)	–	–	–	–	–	–	–	45	25	31	27	28	30	32
9. gyermekig (hó)	–	–	–	–	–	–	–	–	31	26	32	16	21	28
10. gyermekig (hó)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	40	28	28	26	33
11. gyermekig (hó)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	29	44	22	30
12. gyermekig (hó)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	49	24	34
13. gyermekig (hó)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	19	19
Átlagos termékenységi időszak (hó)														
2 gyermek között	–	38	37	37	34	36	33	32	27	29	26	30	22	36
1. és utolsó között	–	38	74	112	134	178	197	223	220	259	255	325	269	99
Az átlagos termékenységi időszak átlagos növekedési mértéke**														
1. és utolsó között.	–	1,0	1,9	2,9	3,5	4,7	5,2	5,9	5,8	6,8	6,7	8,6	7,1	–
minden további gyermeknél	–	–	1,9	1,5	1,2	1,3	1,1	1,1	1,0	1,2	1,0	1,3	0,8	1,5
Relatív termékenységi intenzitás***	–	–	2%	2%	13%	6%	16%	19%	38%	32%	49%	29%	70%	11%

* A házasságkötéstől az első gyermek születéséig terjedő átlagos időszakot itt nem vizsgáljuk, csak a két egymást követő szülés közötti intervallumot vesszük figyelembe.

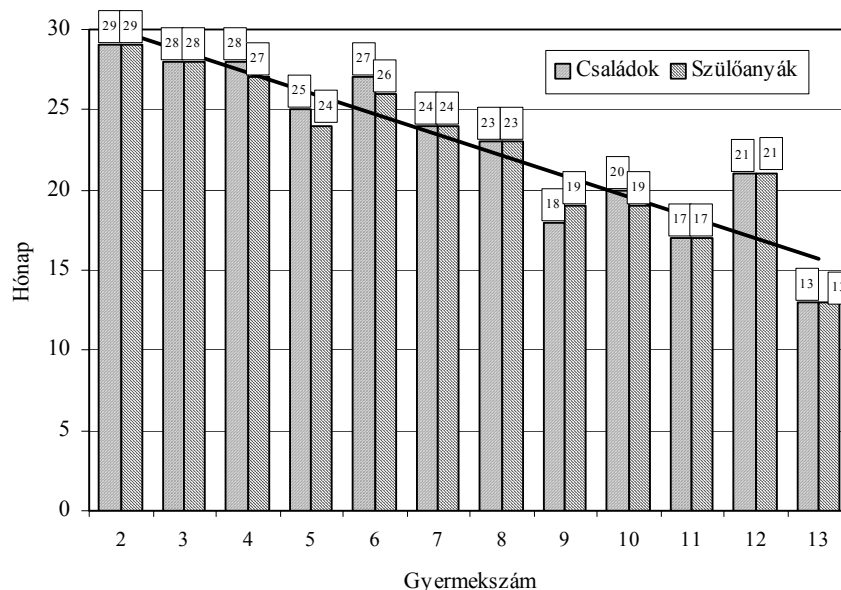
** Az átlagos termékenységi időszak átlagos növekedési mértéke azt fejezi ki, hogy adott gyermekszámhoz tartozó átlagos termékenységi időszak hónapokban mérve hányszorosa az első és második, vagy minden további gyermek esetében az azt megelőző két gyermek születése között átlagosan eltelt hónapok számának. Ez utóbbi súlyozott átlaga azt mutatja meg, hogy gyermekszámtól függetlenül minden további gyermek vállalása átlagosan mennyivel növeli meg az addigi termékenységi időszakot.

Ha ennek értéke 1, akkor az azt jelenti, $x+1$ gyermekkel rendelkező családokban átlagosan ugyanannyi idő alatt született meg $x+1$ gyermek, mint az x gyermekes családoknál az x gyermek. Ha értéke 2, akkor a termékenységi időszak egyenes arányban nő a gyermekek számával.

*** A *relatív termékenységi intenzitás* az előző mutatóhoz hasonlatos, de százalékos formában azt fejezi ki, hogy a kétgyermekes családok átlagos szülési intervallumához képest, a kettőnél több, adott gyermekszámú családoknál átlagosan mennyivel gyorsabban követték egymást a születő gyermekek. 0% jelenti azt, hogy x gyermek pontosan $x-1$ -szer annyi idő alatt született, mint a kétgyermekeseknél a kettő. 100% pedig azt, hogy x gyermek pontosan fele annyi idő alatt született, mint hogyha a kétgyermekes anyák, ugyanolyan átlagos intervallumokkal, mint ami a két gyermekük között eltelt, további, összesen x gyermeket szültek volna.

Mindezt a relatív termékenységi intenzitással is kifejezhetjük. A kétgyermekesekhez viszonyított intervallum-csökkenés üteme a négygyermekesekig csupán 2 százalék, és csak a kilencgyermekesektől emelkedik 30 százalék fölé. Még az összes többgyermekes családnál mért súlyozott átlag is csupán 11 százalék.

A születési intervallumoknak a gyermekszám növekedésével járó csekély mértékű csökkenése a szülőanyag szerinti adatok elemzése alapján is kimutatható. Az alábbi ábrán ezeket az átlagos intervallumokat is feltüntettük, azonban a két gyermek születése közötti átlagos intervallumok helyett – azok 9 hónappal való „megrövidítésével” – a szülés utáni következő fogamzásig eltelt időt ábrázoljuk. Így relatíve nagyobbaknak kell látszani a különbségeknek, azonban itt is csak egy enyhe csökkenésű trendet figyelhetünk meg.

XVI. Az előző gyermek születése és a következő fogamzása közötti átlagos időtartam többgyermekes családoknál és szülőanyagánál gyermekszám szerint, 1737–1799

Nem volt magas a faluban a házasságkötés előtt, illetve a házasságkötést követő első hét hónapban született gyermekek, más szóval a prenupciális terhességek aránya. A 252 házasságkötési adattal rendelkező család közül mindössze négyenél (1,6 százalék) született gyermek a házasságkötést megelőzően, és tizenháromban (5,2 százalék) a házasság első hét hónapjában. Ez valószínűleg a falu erős, katolikus vallási kötöttségével van összefüggésben.

7. Család- és keresztnévek, családi kapcsolatok

A Tiszabón előforduló családnevek meglehetősen változatosak voltak. Mintegy 1100 családnév-variánst regisztráltunk, ezek azonban – ahogy ez a családnevek egységesítése után kiderült – kevesebb mint 700 tényleges családnevet takartak. A halotti anyakönyvből kigyűjtött leggyakrabban előforduló nevek, amint ez az alábbi táblából is látható, többnyire máshol is megtalálhatóak, ráadásul majdnem mindegyikük ún. „beszélő név” volt (*Tóth, Nagy, Kovács*). Közülük a tízféleképpen is fellelt, és harmadik legsűrűbben felbukkanó *Gyulai* családnév érdemel említést. Nem tartjuk kizártnak azt sem, hogy a leggyakoribbnak bizonyuló *Tóth* név valamiféle kapcsolatba hozható a században lezajlott nagymértékű bevándorlással, melyre vonatkozóan éppen arra nincsenek pontos források, hogy honnan érkeztek ide a betelepülők.

20. A leggyakrabban előforduló családnevek a halotti anyakönyvben, 1737–1799

Elfogadott családnév	Családnév-variánsok, illetve elírások az anyakönyvben	Előfordulási	
		száma	aránya (%)
Tóth	Tott, Tors, Toth, Tóta, Totyh	114	7,6
Nagy	Naggy,	79	5,3
Gyulai	Gyollaj, Gollaj, Gyallaj, Gylaj, Gylolaj, Gyolla, Gyollai, Gyollaj, Gyulaj, Gyullaj	75	5,0
Kovács	Kovác, Kovás,	53	3,5
Bozsó	Boso, Bosó,	39	2,6
Bakondi	–	33	2,2
Oláh	Olaj, Olasz, Ollej, Ollé, Ollo, Olló	30	2,0
Pásztor	–	28	1,9
Juhász	–	25	1,7
Kis	Kiss	25	1,7
Szabó	–	25	1,7
Varga	–	25	1,7
Márkus	Markos, Markus, Markó, Márki,	24	1,6
Dankó	Donkó	22	1,5
Jeső	Jesó	22	1,5
Menyhárt	Manyhárt, Menyihárd	21	1,4
Veres	Veress, Vers, Vörös, Weres, Weress	20	1,3

A keresztnévek adományozásával kapcsolatosan azt tapasztaltuk, hogy a fiúknak sokkal változatosabban adtak nevet, másfélszer annyi fiú-, mint leánynevet regisztráltunk. Bár mindkét csoportban a hagyományosnak tekinthető nevek (*János, István, Mihály*, illetve *Erzsébet, Katalin, Anna*) voltak a leggyakoribbak, egészen különleges nevekre is akadt példa (*Alexius, Bartholomeus, Loránd*, illetve *Euxosia, Gertrúd, Skolasztika*). A leányoknál a gyakori nevek is „gyakoribbak” voltak, a három vezető keresztnév náluk 56 százalékban, míg a fiúknál 40 százalékban fordult elő. A legnépszerűbbnek bizonyult Erzsébet nevet a lányok majdnem egynegyede viselte, Jánosnak „csak” minden hatodik fiúgyermeket hívtak.

21. A születési anyakönyvben előforduló keresztnévek nemek szerint, 1737–1799

Fiúk keresztnéve	Előfordulások		Leányok keresztnéve	Előfordulások	
	száma	aránya (%)		száma	aránya (%)
János	235	16.33	Erzsébet	311	22.68
István	182	12.65	Katalin	235	17.14
Mihály	165	11.47	Anna	220	16.05
József	128	8.90	Borbála	133	9.70
Pál	111	7.71	Ilona	88	6.42
György	110	7.64	Judit	66	4.81
Márton	98	6.81	Rozália	39	2.84
András	73	5.07	Agnes	34	2.48
Mátvás	62	4.31	Dorottva	34	2.48
Ferenc	44	3.06	Mária	31	2.26
Gergely	33	2.29	Zsuzsanna	28	2.04
Imre	31	2.15	Magdolna	27	1.97
Adám	18	1.25	Julianna	26	1.90
Antal	15	1.04	Eva	23	1.68
Jakab	15	1.04	Veronika	14	1.02
Tamás	13	0.90	Klára	11	0.81
Ignác	10	0.69	Terézia	11	0.81
Péter	9	0.62	Sára	8	0.58
Sándor	9	0.62	Apollónia	5	0.36
László	7	0.49	Luca	4	0.30
Gábor	5	0.35	Margit	4	0.30
Miklós	5	0.35	Franciska	2	0.15
Béla	4	0.28	Angelika	1	0.07
Gáspár	4	0.28	Brigitta	1	0.07
Albert	3	0.21	Eszter	1	0.07
Benedek	3	0.21	Euxosia	1	0.07
Éliás	3	0.21	Gertrúd	1	0.07
Lőrinc	3	0.21	Johanna	1	0.07
Simon	3	0.21	Skolasztika	1	0.07
Ábel	2	0.14			
Balázs	2	0.14			
Bartholomeus	2	0.14			
Lajos	2	0.14			
Menyhért	2	0.14			
Alexius	1	0.07			
Agoston	1	0.07			
Dániel	1	0.07			
Dávid	1	0.07			
Gvula	1	0.07			
Loránd	1	0.07			
Sámuel	1	0.07			
Tádé	1	0.07			
Vince	1	0.07			
Zsigmond	1	0.07			
Ismeretlen	18	1.25	Ismeretlen	10	0.73
Összesen	1439	100.00	Összesen	1371	100.00

Még egy névadási érdekességet érdemes kiemelni. Számos alkalommal – a többgyermekes családok 30 százalékában – fordult elő, hogy egy későbbi gyermek egy korábbi keresztnévét – bizonyára annak halála miatt – megörökölte. Ez igen magas arány, figyelembe véve, hogy ez egyrészt csak ott valósulhatott meg, ahol valóban elhunyt az első adott nevű gyermek, másrészt pedig, hogy az érintett a családok egyharmadában ez a gyakorlat többször is előfordult. Ebben a faluban tehát ez már *szokásként* értelmezhető, olyannyira, hogy néha három, sőt négy gyermek is ugyanazt a nevet nyerte a keresztségben, vagyis a szerencsétlen szülők addig adták újra meg újra a meghalt gyermek nevét a következőnek, amíg az életben nem maradt, illetve amíg teheték¹⁵. Ez azért is felettébb furcsa, mert sok más helyen ezzel éppen ellentétesen, kegyeleti okokból, vagy éppenséggel babonából („rossz előjel”) elzárkóztak az ismételt névadástól.

22. Több gyermeküket azonos névre keresztelő többgyermekes családok száma és aránya, 1737–1799

Azonos nevet kapott gyermekek a családban	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	Összesen	
	gyermekes családok száma												száma	aránya (%)
Nincsenek	202	90	40	34	17	5	2	3	–	–	–	–	393	69,9
Vannak	10	27	20	21	17	21	15	14	10	9	2	3	169	30,1
– és pedig:														
2	10	27	18	21	14	11	7	7	1	1	–	1	118	21,0
2+2	–	–	–	–	1	9	3	4	5	4	–	–	26	4,7
2+2+2	–	–	–	–	–	–	2	–	1	1	2	1	7	1,2
3	–	–	2	–	1	1	2	1	2	–	–	–	9	1,6
3+2	–	–	–	–	–	–	–	1	–	3	–	–	4	0,7
3+2+2	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1	0,2
3+3+2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1	0,2
4	–	–	–	–	1	–	1	–	1	–	–	–	3	0,5
Összesen	212	117	60	55	34	26	17	17	10	9	2	3	562	100,0

Elképzelhető magyarázat lehet erre az is, hogy a szülők mindenképpen tovább kívánták örökíteni saját keresztnévüket. Megnéztük tehát, milyen arányban kapták a gyermekek a szüleik nevét. Ez meglehetősen gyakorinak tűnik, a születési bejegyzések 18 százalékában (a fiúknál 19, a leányoknál 17 százalék) fordult elő, hogy az egyik szülő és a gyermek azonos keresztnévvel szerepelt. Ha feltételezzük a korábban meghatározott négy körüli átlagos gyermekszámot,

¹⁵ Hallomásból tudjuk, hogy ez más vidékeken is szokás volt. Ott úgy tekintették, hogy a második gyermek „Isten ajándéka” az elhunyt első gyermek helyett, ezért kapta ugyanazt a keresztnévet.

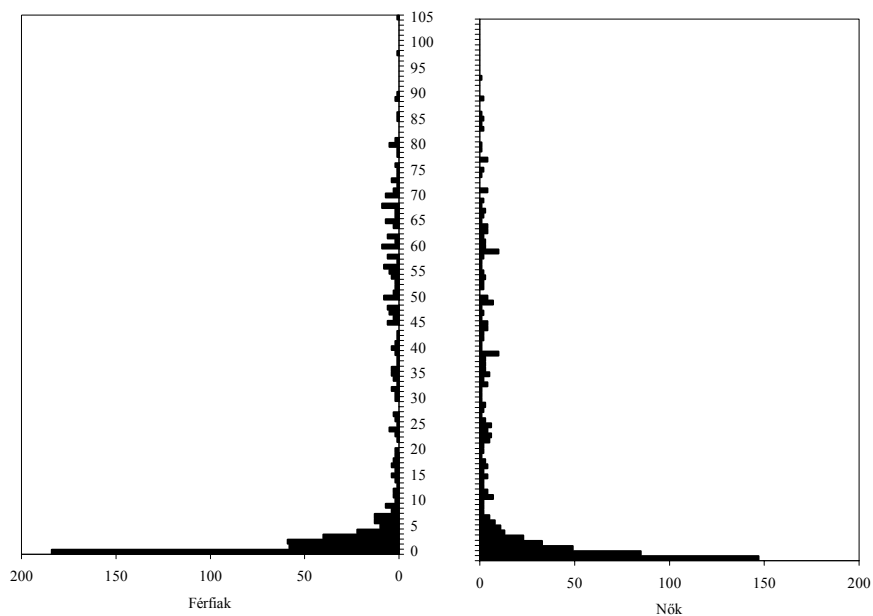
és látjuk, hogy minden ötödik, hatodik gyermek szülei nevét örökölte, elmondhatjuk, hogy ha nem is bevett szokásról, de legalábbis gyakori jelenségről beszélhetünk.

23. Anyakönyvben szereplő népmozgalmi események száma, 1737–1799*

Év	Születés				Halálozás				Házasságkötés
	férfi	nő	összesen	cigány	férfi	nő	összesen	cigány	
1737	11	10	21	5	–	–	–	–	–
1738	4	10	14	1	1	4	5	–	3
1739	12	4	16	2	2	2	4	–	4
1740	1	–	1	–	4	4	8	1	4
1741	16	10	26	3	7	7	14	–	2
1742	19	11	30	8	6	2	8	1	2
1743	12	12	24	2	5	10	15	4	10
1744	16	21	37	5	4	3	7	1	4
1745	21	17	38	2	6	3	9	1	3
1746	19	16	35	5	2	4	6	1	2
1747	30	15	45	5	3	6	9	5	3
1748	16	14	30	1	15	10	25	2	7
1749	21	23	44	6	8	10	18	1	1
1750	10	13	23	3	9	1	10	1	5
1751	21	22	43	5	4	2	6	–	6
1752	19	36	55	4	6	5	11	–	5
1753	18	22	40	2	1	1	2	–	–
1754	24	21	45	3	3	–	3	–	9
1755	18	23	41	3	4	1	5	–	6
1756	14	24	38	3	–	2	2	1	7
1757	25	22	47	3	–	–	–	–	9
1758	24	19	43	–	–	1	1	–	8
1759	16	19	35	2	–	1	1	–	5
1760	8	4	12	2	2	3	5	–	9
1761	25	18	43	8	5	3	8	1	10
1762	15	19	34	6	1	–	1	1	1
1763	17	18	35	5	1	6	7	–	9
1764	25	25	50	5	–	–	–	–	4
1765	13	12	25	1	–	3	3	–	6
1766	19	13	32	2	–	1	1	–	11
1767	22	23	45	2	11	12	23	3	11
1768	20	26	46	6	19	13	32	6	3
1769	21	24	45	5	17	12	29	2	4
1770	23	21	44	3	14	9	23	1	12
1771	21	20	41	4	13	11	24	1	15
1772	15	21	36	2	16	12	28	4	7
1773	24	24	48	5	33	30	63	8	9
1774	24	28	52	1	15	14	29	3	15
1775	21	14	35	3	7	7	14	–	7
1776	22	28	50	2	21	21	42	3	8
1777	23	31	54	1	3	14	17	2	7
1778	21	15	36	2	17	23	40	3	7
1779	28	32	60	1	17	16	33	–	12
1780	32	31	63	1	27	23	50	2	9
1781	23	28	51	3	9	13	22	–	5
1782	26	25	51	2	23	13	36	3	2
1783	32	28	60	5	31	27	58	1	10
1784	36	23	59	3	10	18	28	–	8
1785	23	27	50	1	17	16	33	–	7
1786	29	30	59	4	22	32	54	4	11
1787	35	28	63	7	16	14	30	–	13

Év	Születés				Halálozás				folytatás
	férfi	nő	összesen	cigány	férfi	nő	összesen	cigány	Házasságkötés
1788	34	41	75	3	19	33	52	1	15
1789	37	23	60	5	26	22	48	6	8
1790	42	27	69	4	24	17	41	5	6
1791	28	18	46	4	28	18	46	6	13
1792	33	42	75	6	14	10	24	1	12
1793	33	23	56	6	21	16	37	3	14
1794	28	31	59	2	42	30	72	4	10
1795	39	27	66	2	19	22	41	1	11
1796	28	28	56	2	16	9	25	–	18
1797	34	33	67	4	16	15	31	3	5
1798	25	17	42	1	21	15	36	3	17
1799	30	31	61	–	22	25	47	2	19
Összesen	1421	1361	2782	204	725	677	1402	102	485

* Halvaszületések nélkül.

XVIII. A férfiak és a nők halálozási gyakorisága életkor szerint, 1737–1799

IRODALOMJEGYZÉK

- Adatok Szolnok megye történetéből* 1989. II. kötet. Szolnok Megyei Levéltár, Szolnok.
- Andorka Rudolf 1981. A gyerekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben (XVIII–XIX. század). *Ethnográfia*, XCII. évf. 1. sz. 94–110.
- Andorka Rudolf 1984. Pócsmegyer népesedési viszonyai 1744-1895. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 5. sz. 39–68.
- Andorka Rudolf 1987. Adalékok az Ormánsági „egyke” történetéhez Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstrukciós vizsgálata alapján. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*. 3. sz. 57–96.
- Andorka Rudolf 1988. A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*. 4. sz.
- Benda Kálmán (főszerk.) 1982. *Magyarország történeti kronológiája 1526–1848*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán 1960. *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára – Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, Budapest.
- Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.) 1989. *Magyarország története 1686–1790. 1–2*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jász-Nagykun-Szolnok megye kézikönyve* 1998. Magyarország megyei kézikönyvei, 10. Ceba Kiadó.
- Klinger András (főszerk.) 1996. *Demográfia*. Központi Statisztikai Hivatal-ELTE Állam és Jogtudományi Kar, Statisztikai és Jogi Informatikai Tanszék, Budapest.
- Kozma István 2000. A névmagyarosítások története. *História*, 5–6. sz.
- Kovacsics József 1997. *Magyarország történeti demográfiája. Millecentenáriumi előadások*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Kovacsics József 1997. Magyarország népessége 1787-től 1870-ig. In Uő. (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája. Millecentenáriumi előadások*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 249–268.
- P. Kovács Melinda (szerk.) 1998. *Magyarország történeti helységnévtára. Heves és Külső-Szolnok megye, a Jászság és a Nagykunság*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Szikszi Mihály Sándor – Tóth Árpád (szerk.) 1999. *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 14. Jász-Nagykun-Szolnok megye*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

**HISTORICAL DEMOGRAPHY OF TISZABŐ VILLAGE ON THE
BASIS OF THE ROMAN-CATHOLIC PARISH REGISTERS
ELABORATED BY COMPUTER (1737–1799)**

Summary

The paper demonstrates a method of computer data-processing in the case of the historical demographic analysis of a small village that serves as an example for correcting birth, death and marriage registrations taken from parish registers and for easier, quicker and more efficient making of family leaves which are necessary for family reconstruction analysis. Such kinds of computer data-bases offer a much more complexity of demographic analysis. With the aid of them the development of infant and child mortality, the number and proportion of still born infants, that of twin births can be separately examined. In the case of fertility the number of births can be determined not only by families but women's all fertile life cycle can be followed up, thus one can sketch a more detailed picture of the development of child number.

Moreover, this method gives an opportunity for obtaining more information. The exact day of different demographic events can be determined with the aid of a computerised perpetual calendar (e. g. the day of marriages). The intervals between different demographic events can be very easily computed even in large numbers. Even special lists and tables can be easily made in order to follow up the customs of Christian name choosing or changes in forenames used in the given period.

Tables:

1. *Data concerning population development, 1548–1804*
(Before 1786: units of taxation or households, families, heads of tax paying households, in 1786 and 1804: number of the population)
2. *Estimation of the population number on the basis of the concerning data, 1548–1804*
3. *Data of Tiszabő village in the first population census, 1786*
Lateral text: Number of houses, Number of households, De jure population, Number of absent persons, Number of strangers, De facto population, Number of married males, Number of unmarried males, Number of males, Number of females, Of the males: priest, nobleman, office-holder, bourgeois, peasant, heir of bourgeois and peasants, cottar, other, soldier on furlough, offspring aged 1–12, offspring aged 13–17, total

4. *Data of population movement of Tiszabő in the year of the population census, 1786*
 Headings: Type of data, males, females, total
 Lateral text: Population number, Births, Births per 1000 inhabitants, Deaths, Deaths per 1000 inhabitants, Natural population growth, Natural population growth (‰)
5. *Number and distribution of live births and infant deaths by sexes, 1737–1799*
 Headings: Sex, Number and proportion (%) of live births, Number and proportion (%) of infant deaths, Number and proportion (%) of the fictive population aged 1
 Lateral text: male, female, total
6. *Births and infant mortality by ethnic groups, 1737–1799*
 Headings: non-gypsies, gypsies, total
 Lateral text: Number of live births, Number of infant deaths, Number of infant deaths per 1000 live births, Number of still-born infants, Number of still-born infants per 1000 live births
7. *Number and proportion of twin births, 1739–1799*
 Headings: Total of births, Number of twin births (two boys, two girls, boy-girl, total), Number of twin births per 1000 births (two boys, two girls, boy-girl, total)
8. *Number and proportion of illegitimate births by ethnic groups, 1737–1799*
 Headings: Non-gypsies, Gypsies, Total
 Lateral text: Number of live births, Number of illegitimate births, Number of illegitimate births per 1000 live births
9. *Number and proportion of marriages by marital status, 1737–1799*
 Headings: Marital status: Females, Males (number and proportion of bachelors, number and proportion of widowers) Total (number and proportion)
 Lateral text: Spinsters, Widows
10. *Number and proportion of marriages by the places of residence, 1737–1799*
 Headings: Place of Residence: Females, Males (Tiszabő, other-unknown – number and proportion), Total (number, proportion)
 Lateral text: Tiszabő, other-unknown, total
11. *Number and proportion of marriages by ethnic groups, 1737–1799*
 Headings: Ethnic group: Females, Males (non-gypsy, gypsy – number and proportion), Total (number, proportion)
 Lateral text: Non-gypsy, Gypsy, Total

12. *Mean and modal age at marriage by sex and marital status, 1782–1799*
 Headings: Sex, Marital status: Bachelor/spinster, Widower/widow, Total (mean and modal age)
 Lateral text: Males, Females, Difference
13. *Number of families by number of children, 1737–1799*
 Headings: Number of families of the given number of children, Total
 Lateral text: There is/isn't a marriage registration, Ethnicity: non-gypsy, gypsy, Total
14. *Number of mothers by number of children, 1737–1799*
 Headings: Number of mothers of the given number of children, Total
 Lateral text: There is/isn't a marriage registration, Ethnicity: non-gypsy, gypsy, Total
15. *Distribution of families and mothers by number of children and their mean number of children, 1737–1799*
 Headings: Proportion of families of the given number of children, Mean number of children, Proportion of mothers of the given number of children, Mean number of children
 Lateral text: There is/isn't a marriage registration, Ethnicity: non-gypsy, gypsy, Total
16. *Mean length of birth intervals in months in the families by birth order of their children, 1737–1799*
 Headings: Serial number of children, Mean
 Lateral text: There is/isn't a marriage registration, Ethnicity: not gypsy, gypsy, Total
 Note: 1. Mean length of the period between marriage and the birth of the first child, on the basis of the data of those couples whose date of marriage is known.
17. *Mean length of birth intervals in months in the families by number of children, 1737–1799*
 Headings: Families of the given number of children, Mean
 Lateral text: There is/isn't a marriage registration, Ethnicity: non-gypsy, gypsy, Total
 Note: 1. We don't examine here the mean length of the interval between marriage and first birth only taking into consideration the intervals between two following births.
18. *Mean length of birth intervals in months of mothers by number of children, 1737–1799*
 Headings: Mothers of the given number of children, Mean
 Lateral text: There is/isn't a marriage registration, Ethnicity: non-gypsy, gypsy, Mean length of fertility period (between two children, altogether)
 Total

Note: 1. We don't examine here the mean length of the interval between marriage and first birth only taking into consideration the intervals between two following births.

19. *Mean birth intervals in the families by number of children and birth order and fertility variables, 1737–1799*

Headings: Mean birth intervals, Families of the given number of children, Mean

Lateral text: Months by child number (1-13.), Mean length of fertility period (month): between two children, between the first and the last child, Mean value of the increase of mean length of fertility period: between the first and the last child, in the case of every following child, Relative intensity of fertility

Note: Mean value of the increase of mean length of fertility period: quotient of the mean length (in months) of the fertility period relating to the given child number and the mean number of months between the first and second or in the case of every following child between the former two children's births. The weighted average of the second value shows by how many months every following child birth increases the former fertility period independently of child number. If its value is 1 it means that in families of $x+1$ children $x+1$ children were born within the same length of time than in the families of x children x children did. If its value is 2 fertility period increases in direct ratio to child number.

Relative intensity of fertility: it resembles to the previous variable, but it expresses in percentage that comparing to the mean birth intervals of families of two children how many times quicker one birth follows the other in the case of families of given (more than two) number of children. 0% means that x children were born within the $x-1$ times longer period than in the families of two children two children did. 100% means that x children were born within a period of half a length than in the case of families of two children if their mothers had borne x children with the same mean birth intervals which were observed between their first two births.

20. *The most frequent family names in the death registers, 1737–1799*

Headings: Accepted form of family names, Family name variations and mistakes in the death register, Number and proportion (%) of their occurrences

21. *Christian names occurred in the birth register by sex, 1737–1799*

Headings: Christian names of the boys, Number and proportion of their occurrences, Christian names of the girls, Number and proportion of their occurrences

22. *Number and proportion of families of several children with same Christian names of some of their children*

Headings: Children with the same Christian names in the families, Number of families of the given number of children, Total (number and proportion)

Lateral text: There are/aren't, Total

23. *Number of events in the parish registers, 1737–1799*

Headings: Year, Births (male, female, total, gypsy), Deaths (male, female, total, gypsy), Marriages

Note: Without still-born children

Figures:

I. Estimated number of population in Tiszabő, 1500–1800

II. Number of births, deaths and marriages in the parish registers of Tiszabő, 1737–1799

From above: Births, deaths, marriages

III. Ethnic distribution of population, 1737–1799 (%)

Lateral text (from above): Births, Deaths, Marriages, Families, Mothers, Estimated population

Below: Gypsy, From mixed marriages, Non-gypsy

IV. Distribution of births by sex, 1737–1799 (%)

Lateral text: Live births, still-born infants

Below: Male, Female, Unknown

V. Distribution of the infant deaths by age groups and sex, 1737–1799 (%)

Lateral text: Male, Female, Unknown, Total

Below: 0–6 days old, 7–27 days old, 1–5 months old, 6–11 months old

VI. Distribution of conceptions and births by months, 1737–1799

VII. Male and female deaths by age groups, 1767–1799

Age groups: above 60, aged 30–59, aged 10–29, aged 5–9, aged 1–4, under 1 year of age

VIII. Distribution of deaths by ethnic groups, 1767–1799

Non-gypsy, Gypsy (%)

Age groups: above 60, aged 30–59, aged 10–29, aged 5–9, aged 1–4, under 1 year of age

IX. Frequency of male and female deaths in age group 15–49 (fertile age of women), 1767–1799

Female, Male

Below: years of age

- X. Male and female life expectancy and mean age of dying at given age, 1767–1799*
Below: Mean age of dying, life expectancy, given age
- XI. Number of deaths by months compared to that of births, 1767–1799*
- XII. Number of marriages by months, 1737–1799*
- XIII. Number of marriages by the days of the week, 1737–1799*
Below: Monday, Tuesday, Wednesday, Thursday, Friday, Saturday, Sunday
- XIV. Frequency of ages at marriage, 1782–1799*
Men, Women
- XV. Frequency of age differences between partners in marriage, 1782–1799*
Woman is older (4,5%), Man is older (95,5%)
- XVI. Mean intervals between the birth of the previous child and the conception of the next child in families of several children and in the case of mothers of several children by the number of their children, 1737–1799*
Families, Mothers
Lateral text: Months
Below: Number of children
- XVII. More frequent relations between families on the basis of the family names of the fathers and mothers, 1737–1799*
Below: More frequent family relations with number, More frequent relations of gypsy families with number, More frequent relations between only two families with number, More frequent relations within one family with number
- XVIII. Frequency of male and female deaths by years of age, 1737–1799*

FIGYELŐ

ADALÉKOK A TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI KUTATÁSOK NEMZETKÖZI ÁTTEKINTÉSÉHEZ I. (SVÉDORSZÁG, KÖZÉP-EURÓPA, NÉMETORSZÁG)¹

FARAGÓ TAMÁS

Bevezető

Az itt közölt fejezetek az Osiris kiadó által tervezett társadalomtörténeti kézikönyv számára írott történeti demográfiai fejezet előtanulmányainak tekinthetők. A kézikönyv tágra nyitott spektruma és szűkre szabott terjedelme miatt jelen szöveg közlésére ott nem volt mód, csak az ehhez írott bevezető részek és az összegző tanulságok fértek bele a jó előre meghatározott keretekbe. Úgy véltük viszont, hogy a kiválasztott néhány ország kutatásának és vonatkozó irodalmának röviden körvonalazott áttekintése (mely a fentebb említett kézikönyvben közölt tanulságokat sugallta) talán mások számára információként még hasznos lehet, ezért némi átszerkesztés után közreadjuk azokat. Az országok kiválasztását részben a hazai kutatás tágabb földrajzi környezete, a rá gyakorolt hatások megismerése vezette (Németország, Közép-Európa), részben a kutatásokban játszott szerepük fontossága (Svédország). Az egyes összefoglalóknál a kutatások historiográfiáját, a legfontosabb források kialakulását, majd azt követően a számottevő kutatóhelyeket és a kiemelkedőbb alkotásokat soroltuk fel. A fontosabb, nemzetközi jelentőségű – és gyakorta egy-egy országhoz direkt módon nem is mindig köthető – tézisek, teóriák, módszerek összefoglalóját a fent említett kézikönyvbe készített szövegben tesszük meg, ehelyütt főként arra összpontosítottuk figyelmünket, hogy egy-egy témához hol, kit és mit érdemes kézbe venni, illetőleg, hogy az egyes régiókban főként milyen kérdésekre nézve találhatunk megismerésre érdemes kutatásokat.

Svédország²

Bár Dánia, Norvégia, Finnország és Izland történeti demográfiai kutatásai egyaránt figyelemre méltó eredményeket produkáltak és sok tekintetben azonos fejlődési utat követtek és követnek, a skandináviai kutatás leginkább mégis

¹ Készült az MTA – NKI Demográfiai Módszertani Kutatóközpont vizsgálati keretében.

² Az összefoglalás főként az alábbi munkák alapján készült: Tedebrand 2002; Torstendahl 2000; Rogers 1993a.

Svédország példájával reprezentálható. Ez részben azzal indokolható, hogy utóbbi eredményei a leggazdagabbak, részben pedig azzal függ össze, hogy a középkori Skandináviában legnagyobb hatalmat jelentő Dániával szemben a 17. században Svédország került előtérbe, mely az 1650-es évekre Finnország és a Baltikum túlnyomó részét, illetve a Német-Római Birodalom északi partvidékének egy darabját is magában foglalta. Utóbbi tények számunkra főként azért érdekesek, mert a történeti demográfia szempontjából alapvető források kialakulása és szabályozása a svéd uralom alatt a 17. század első harmada és a 18. század közepe közötti időszakban következett be s ennek hatása – csakúgy, mint a reformációt követően az evangélikus egyház államvallássá válása – azokon a területeken is megmaradt (és ily módon a mai kutatási lehetőségeket is alapvetően meghatározta), melyek az 1720–1815 közötti időszakban már orosz uralom alá kerültek. Vagyis a svéd példák Észak-Európa jelentős részét befolyásolták.

A svéd történeti demográfiai források röviden az alábbiakban sorolhatók fel:

1. a svéd kormányzat 1628-tól egységes fejadóregisztert hoz létre, mely demográfiai elemzésre is alkalmas adatokat tartalmaz (adózó háztartások lélekszáma);
2. 1686-tól egységesítik az anyakönyvvezetést, és kötelezővé teszik a háztartások népességének, illetve a ki- és bevándorlóknak külön könyvben történő nyilvántartását. Bár a rendelkezések általános végrehajtása csak fokozatosan következik be, a 18. század közepétől kezdve e források megléte általánosnak tekinthető;
3. 1748-ban elrendelik, hogy a kb. 2500 egyházközség évente jelentse a kormányzatnak népességszámát és népmozgalmi adatait (a halálokokkal együtt). Ennek következtében az országos népmozgalmi eredmények 1749-től évenként, a népességszám 1775-ig háromévenként, 1775-től pedig ötévenként községsorosan rendelkezésre állnak.

A lutheránus egyház, illetve az állam információigénye nemcsak a források készítését ösztönözte, hanem feldolgozásuk intézményesülését és a demográfiai kutatás kialakulását is elősegítette. 1756-ban statisztikai bizottság jött létre, mely az 1860-ban átszervezett önálló Svéd Központi Statisztikai Hivatal elődjének tekinthető. A szervezeti alapok lefektetésében és a demográfiai kutatások megindításában meghatározó szerepe volt Pehr Wargentinnnek (1717–1783), aki a begyűjtött adatok alapján közel tucatnyi fontos, forrásértékű demográfiai elemzést készített közel 250 évvel ezelőtt.

A tényleges népességtörténeti kutatások megindítása Gustav Sundbärg (1857–1914) nevéhez fűződik, aki 1876 és 1913 között számos tanulmányban elemezte Svédország 17. század közepétől induló népességi adatait. Kutatásait összefoglaló német nyelvű monográfiája (Sundbärg 1907) kitért a népességi magatartás és népességváltozások regionális jellemzőire, a korszpecifikus sajátosságokra, valamint az éghajlati változások, háborúk, termésingadozások né-

pességi hatásaira is. A kötet évtizedekre megalapozta a svéd népességről szóló ismereteket a nemzetközi kutatás számára.

Sundbärg munkáját módszertani értelemben Eli F. Heckscher (1879–1952), K. A. Edin (1880–1937) és Hannes Hyrenius (1914–) folytatta. Előbbi főként a malthusi problémakört – a népesség- és gazdasági növekedés viszonyát – vizsgálta a 17. század vonatkozásában, utóbbiak 1915-ben, illetve 1942-ben kifejlesztették az anyakönyvek név szerinti adatain alapuló történeti demográfiai mikroelemzés (vagyis a családrekonstrukciós módszer) egy korai változatát, de a később említendő német eredményekhez hasonlóan nem keltettek szélesebb körben figyelmet. Amellett, hogy a társadalom-, illetve a történettudományok terén Skandinávia az 1970-es évekig perifériális helyzetűnek számított, a hatás hiányában valószínűleg közrejátszott az is, hogy mindkét fontos publikáció svéd nyelven egy-egy világháború közepette jelent meg, amikor a nemzetközi tudományos együttműködés a mélypontra került.

Az előzmények ismeretében nem tekinthető tehát váratlannak, hogy az 1970-es évekre robbanásszerűen jelent meg egy nemzetközi méretekben jelentős, mind földrajzi, mind tematikai értelemben is többközpontú svéd történeti demográfiai kutatás. A két legfontosabb kutatóbázist Uppsala, illetve Umeå jelenti. Az uppsalai egyetemen Hans Normann és Sune Åkerman vezetésével az 1970-es években több, mint 20 doktori értekezés készült a 19. századi, Észak-Amerikába irányuló skandináv, illetve svéd kivándorlás kérdéséről.³ 1976–1983 között meghonosítva a cambridge-i család- és háztartásszerkezet elemzési módszereit és szemléletét, hasonló nagyságrendű és sikeres családtörténeti projektet valósított meg Hans Norman és John Rogers.⁴ Jelenleg a tengerparti halászközösségek családi és háztartási viszonyainak vizsgálatát folytatja a sok tekintetben személyi összetételére nézve az előbbi kutatásokban résztvevőkkel azonos, de nemzetközileg kiterjedtté vált – és egyre kevésbé Uppsalához kötődő – kutatói team (Rogers 1993b).

A másik fontos kutatóközpont a rövid múltra visszatekintő umeå-i egyetem mellett jött létre, ahol az 1970-es években olyan számítógépes történeti demográfia adatbázist alakítottak ki, amely mára már három város és több mint 50 18–19. századi település teljes demográfiai forrásanyagát (beleértve ebbe a hagyományos anyakönyvi adatokon túlmenően háztartásszerkezeti és migrációs információkat is) tartalmazza. Az adatbázis alkalmas arra, hogy anyagából tömeges mértékben előállíthatók legyenek személyek és családok egyéni és kollektív életrajzai, beleértve a migrációs történéseket is. (Az adatbázisban szereplő személyek száma már közelít a 400 ezer főhöz.) Vagyis a

³ Az eredményekből ízelítőt adhat: Runblom – Norman 1976, Kronborg – Nilsson – Svalsten 1977.

⁴ A legfontosabb idegen nyelven megjelent eredményeket az 1976. októberi Sigtunában tartott nemzetközi konferencia (Åkerman – Johansen – Gaunt 1978), Erikson és Rogers monográfiája (1978) valamint a projekt zárókötetete (Rogers – Norman 1985) jelenti. Említést érdemelnek még David Gaunt kutatásai is (felsorolva: Rogers 1993a, 305), ezek összefoglalása azonban csak svédül olvasható.

családrekonstitúció során „eltűnő” személyek számottevő részének sorsa e forrásgyűjteményben továbbra is figyelemmel kísérhető amellet, hogy a rekonstitúció gépi úton igen rövid idő alatt elvégezhető akár egy kívánt településre, akár egy születési kohorszra, akár egy társadalmi rétegre vonatkozóan. A folyamatosan növekvő adatbázis már eddig is PhD értekezések tucatjait befolyásolta, illetve eredményezte. A kutatóközpont által (80 százalékban angol nyelven) kiadott történeti demográfiai monográfiák száma is közelít a húszhoz. Közülük hármat emelünk ki. Az 1981-ben megjelent „*Tradition and Transition*” című kötet egy Umeå-ban 1977-ben tartott konferencia előadásait tartalmazza, bemutatva azt, hogyan lehet mikrodemográfiai esettanulmányok céljára felhasználni az adatbázisba rendezett anyakönyvi és összeírás-anyagot (Brändström – Tedebrand 1981). Az 1993-ban megjelent „*Health and social change*” című kötet (Brändström – Tedebrand 1993) Sundsvall város és környéke 200 éves közegészségügy-történetét dolgozza fel az adatbázisban rendelkezésre álló demográfiai adatok segítségével a társadalomtörténet friss módszertani és tematikai szemléletével (event history analysis, kollektív élettörténetek, szegénység és egészség kapcsolata stb.). Végül említsük meg a sorozat 10. kötetét, mely egy 1993-ban tartott konferencia anyagát tartalmazza, és a 19. századi svéd városi demográfia problémakörének sokrétű elemzését nyújtja. A kötet témái (városi csecsemőhalandóság, környezet és mortalitás, a halandóság társadalmi és területi különbségei, család és mobilitás stb.) sok tekintetben nálunk is vizsgálhatóak lennének. (Brändström – Tedebrand 1995).⁵

A történeti demográfiai kutatások azonban nem korlátozódnak kizárólag az említett két központra. A lundii egyetem régóta vizsgálja a gazdaság és népességfejlődés kapcsolatát. A régebbi kutatók közül Gunnar Fridlitzius, valamint az antropológus Orvar Löfgren kutatásai érdemesek a figyelemre, míg jelenleg a legfontosabb kutatások Tommy Bengtsson nevéhez fűződnek.⁶ Hasonlóképpen figyelemre méltóak a linköpingi egyetem közegészségügy-történeti és csecsemőhalandósági vizsgálatai, melyeket Jan Sundin, az umeå-i demográfiai adatbázis korábbi vezetője irányít.⁷ Ugyancsak említést érdemel, hogy Stockholm város történeti demográfiai adataiból szintén létrehoztak egy, az umeå-inál kisebb, számítógéppel kezelhető adatbázist, mely a 90-es évek második felében már több, mint 160 ezer emberre vonatkozóan kb. 1,5 millió rekordot tartalmazott (Thorvaldsen 1995, 1998).

⁵ Az adatbank leírását és a kutatások ismertetését l. <http://www.ddb.umu.se> vö. Edvinsson 1995, Gyáni 1981.

⁶ Bengtsson – Fridlitzius – Ohlsson 1984, Löfgren 1974, Bengtsson 2000.

⁷ 1999–2001 között az általuk szervezett nemzetközi projekt vizsgálta a 19–20. századi európai és észak-amerikai csecsemőhalandóság alakulását, és azóta is folyamatosak a demográfia és közegészségügy történetét tárgyaló rendezvények, továbbá szerkesztik a *Hygienia Internationalis* című nemzetközi közegészségügy-történeti folyóiratot. A részletek a linköpingi egyetem által működtetett nemzetközi közegészségügy-történeti honlapon olvashatók: <http://www.liu.se/tema/inph>

Ha összefoglalóan jellemezni próbáljuk a svéd történeti demográfiai kutatást, akkor az alábbiakat állapíthatjuk meg. Az ország méretéhez képest kiugróan eredményesnek mondható, tucatnyi kutatója a nemzetközi rendezvények állandó szereplője, s mögöttük több tucat mind nyelvileg, mind módszertanilag képzett és produktív fiatal, illetve középkorú gárda húzódik meg. Mindez egyrészt az európai átlaghoz képest kiemelkedő minőségű és mennyiségű források, a 18. század vége óta többé-kevésbé folyamatosnak mondható szakmai-intézményi fejlődés, a komoly központi anyagi támogatás,⁸ a nemzetközi kutatási módszerek és eredmények gyors és rendszeres átvétele (ez főként az angolszász, kisebb mértékben a német és francia eredményekre is vonatkozik) valamint az igényes egyetemi és doktori képzés⁹ együttes eredménye. Ugyancsak segíti egyrészt a kutatások eredményességét, másrészt ismertségüket, hogy lényegében az 1970-es évek óta a legtöbb kutatási projekt nem marad svédországi keretek között, hanem az északi együttműködés – főként Svédország, Norvégia, Dánia és Finnország – kutatóinak közös munkájára épül, növelve így egyrészt az összehasonlító kutatásból adódóan az eredményességet, másrészt az eredmények iránti nemzetközi érdeklődést. Tovább segíti mindezt az idegen nyelvű – gyakran terjedelmes – publikációk nagy száma,¹⁰ valamint az eredmények nemzetközi konferenciákon rendszeresen, szervezett formában történő ismertetése. Szinte minden jelentősebb konferencián találkozunk legalább egy szekcióval, amely skandináv (elsősorban svéd) vonatkozású történeti demográfiai problémaköröket tárgyal. Jelenleg úgy tűnik, hogy az ismertetett előremutató tendenciák a jövőben csak erősödni fognak, mivel a fentebb említett, ütemesen növekvő méretű gépi adatbázisok szinte beláthatatlan perspektívákat ígérnek a jövőbeli svéd történeti demográfiai kutatás számára.

Még ha eltekintünk az említett hatás nélkül maradt családrekonstrukciós kísérletektől, akkor is azt kell mondanunk, hogy mind innovatív képességét tekintve, mind a kutatások tematikájában és tartalmában sokkal fontosabb lehet(ne) számunkra a skandináv (és ezen belül a svéd) kutatás eredményeinek átfogó ismerete, mint ahogy azt jelenleg kezeljük. Egyrészt az adatbázisok létrehozása és az azokra alapozó történeti demográfiai kutatások racionális felépítése – mely egy viszonylag kis népességű, korlátozott kutatási kapacitással rendelkező társadalom kutatóinak lehetőségeit megsokszorozhatja –, más-

⁸ Umeå demográfiai adatbázisának létrehozása az észak-svédországi foglalkoztatottságot elősegítő munkaügyi támogatás révén indult meg.

⁹ E sorok írójának módjában állt mindezt 1982-ben hosszabb ideig megfigyelni. A történész-képzés tananyaga már ekkor felerészben vadonatúj angol és amerikai tankönyveken alapult, és jelentős szerepet játszott benne a gazdaság-, társadalom- és népességtörténet. A doktoránsoktól három világnyelv ismeretét és a legújabb módszerek alkalmazását kívánták meg, az értekezések számottevő része angolul készült.

¹⁰ Az igen nagy számban angol nyelven kiadott önálló kötet mellett említsük meg a két északi együttműködésben készülő angol nyelvű folyóiratot, melyek sűrűn közölnek történeti demográfiai tematikájú írásokat is: *Scandinavian Economic History Review* (1953-től) és a *Scandinavian Journal of History* (1975-től).

részt egy félperiférikus helyzetű agrártársadalom átalakulásának igen pontos adatok segítségével és igen magas módszertani színvonalon végrehajtott elemzése példaértékű lehet számunkra. Nem mellékes végezetül az sem, hogy számos témakört felölelő, jelentős mennyiségű, összehasonlításra alkalmas adatot és sikeresen alkalmazott módszereket találunk a fent említett anyagban, vagyis a svéd történeti demográfia mindannak nyújtására képes, amit a gyökeresen más tudományos struktúrájú és társadalomszerkezetű, teljesen eltérő forrásokkal és társadalomfejlődéssel rendelkező angol vagy észak-amerikai kutatás a szakmai közhiedelemmel ellentétben *nem tud* számunkra megadni.

Közép-Európa

E részben elsősorban a volt Osztrák-Magyar Monarchia és utódállamainak kutatásait próbáljuk körvonalazni, ezen belül pedig a fő súlyt – ahogy az a kutatások mértékéből és eredményességéből is következik – Ausztriára, Csehországra és Lengyelországra helyezzük. Az említettekén túlmenően jelentős eredményeket ugyanis csak a baltikumi és a szovjet (orosz) kutatás produkált, utóbbiak áttekintése azonban jelenleg meghaladja lehetőségeinket.¹¹ Átmenetileg – főképp az 1970-es években – a román történeti demográfia is mutatott fel eredményeket, mely nem utolsósorban Ștefan Pascu belső és külső kapcsolatainak, valamint szervező képességének (továbbá a számottevő francia támogatásnak) köszönhető. Ennek csúcspontja az 1977. évi kolozsvári nemzetközi történeti demográfiai konferencia volt (Pascu 1980). Összességében azonban a módszertanilag képzett kutatógárda hiánya és a nemzetközi együttműködésből való kimaradás (mely 1989-ig főként ideológiai, azóta inkább anyagi és szemléleti okokra vezethető vissza) provinciális szinten tartotta és tartja a román történeti demográfiai kutatásokat.¹² Az 1920 után a magyarországi kutatásoktól elszakadt és 1989-ig igen nehéz körülmények között működő erdélyi magyar történettudományon belül a történeti demográfiai kutatás igazában ki sem tudott alakulni.¹³

Hasonló a helyzet a *szlovákiai* történeti demográfiával, ahol még jelenleg is a népességszám és a nemzetiségi összetétel alakulása áll az érdeklődés közép-

¹¹ Viszonylag friss áttekintésére nézve l. Bessmertny 1990.

¹² A román történetírást 1989-ig főként a román nép származásának, valamint a nemzetiségi összetétel alakulásának kérdése érdekelte, ami mellett bűvópatakként tovább élt a 19–20. század fordulójának pozitívizmusára jellemző forráskiadó és népességszám-alakulást vizsgáló szemlélet, mely az eltelt évtizedek alatt azért számos fontos kiadványt eredményezett. A politikai fordulat óta ez utóbbi irányzat ismét megerősödött, míg az előbbi kezd háttérbe szorulni, de a nemzetközi kutatás paradigmái, szemlélete, módszerei és témaválasztásai továbbra sem igazán érvényesülnek a román történeti demográfusok között (Roman 1980, 1985, vö. Iordachi 2002).

¹³ E kutatási terület intenzívebb művelésének irányába csak az utolsó évtizedben történnek meg az első lépések. L. ebben a kötetben Veres Valér vándorlástörténeti áttekintését, valamint Csetri Elek (1997, 1999) Kolozsvár népességtörténetét tárgyaló írásait.

pontjában,¹⁴ szemben az 1990-es évekig azonos állami-politikai keretben működő cseh történeti demográfiai kutatással, mely – mint azt az alábbiakban röviden megpróbáljuk bemutatni – a magyarokhoz és a lengyelekhez hasonlóan némi csúszással, de mégis csak lépést tudott tartani a nemzetközi trendekkel.

A volt Jugoszlávia területén főként a *horvát* kutatógárda mutathat fel eredményeket a történeti demográfia művelésében. Jakov Gelo (1987) összefoglaló népességtörténeti monográfiája és az Egyesült Államokban doktorált Jasna Čapo háztartástörténeti kutatásai (Čapo 1992–1993) mellett elsősorban Dalmácia velencei-ragusai (Dubrovnik) hagyományokra támaszkodó helytörténetírása,¹⁵ valamint újabban a zágrábi egyetem és a budapesti Közép-Európai egyetem (CEU) együttműködésében létrehozott *Triplex confinium* konferenciák (Roksandić 1998, Roksandić – Štefanec 2000) érdemelnek figyelmet. Meg kell azonban mondanunk, hogy e kutatások többsége is lényegében megmaradt a népességszámra, a települési mozgalmakra, valamint az etnikai-felekezeti kérdésekre irányuló kutatások szemléleti bővítésében. Hasonló mondható el a főként 18. századi forráskiadványokat publikáló és az újkori szerb vándormozgalmakra (közöttük első helyen szerepel a Čarnojević pátriárka vezette 1690 körüli Magyarországra történő bevándorlás, a „Velika seoba”) koncentrálnak *szerb* történeti demográfiai kutatásokról is.¹⁶

Noha fontos írások – mint ahogy azt a fentiekben jeleztük – másutt is jelennek és jelennek meg, mindazonáltal azt kell mondanunk, hogy a közép-kelet-európai régió történeti demográfiai szempontból fontos kutatásai tehát Magyarország mellett főképp Ausztriában, Csehországban és Lengyelországban történetek és történekek. Források szempontjából közülük egyértelműen *Ausztria* tekinthető a meghatározónak. Egyrészt a bécsi udvar az újkorban kvázi államvalásként támogatta a római katolikus egyház történeti demográfiai kutatásokra is alkalmas forrásokat előállító adminisztrációs törekvéseit (melyek a körülmények következtében dominálnak a régióban), másrészt a felvilágosult abszolutizmus a 18. század közepétől Nyugat- és Észak-Európa más államaihoz hasonlóan itt is önálló népességstatisztikai munkálatokba kezdett, melyek hatása széles ívben az Alpoktól az Adriáig, Északon Galíciáig, Keleten pedig Bukovináig terjedt.¹⁷

¹⁴ Kohútová 1991, Kónya – Matlovič 1997.

¹⁵ A Horvát Tudományos Akadémia dubrovnikai fiókja szervezésében az 1950-es évek óta jelenik meg a város történeti évkönyve (1997 óta angol nyelven is), mely gyakran foglalkozik történeti demográfiai témákkal, az 1990-es évek óta pedig megindult a régió népességtörténetének monografikus feldolgozása is. E munkában mint szerző és szervező a legfontosabb szerepet Nenad Vekarić játssza. A rendelkezésre álló forrásokra és az alkalmazott módszerekre nézve l. Vekarić (1998).

¹⁶ A magyar történeti demográfiát is érintő vonatkozásai miatt közülük kiemelnénk Dušan J. Popovič 1950–60-as években írt munkáit, melyek elsősorban forrásokat (főként az 1715–1720. évi regnicolaris összeírás szerb népességre vonatkozó adatait) adják közre: Popovič 1952 a, b, 1954, 1955, 1957–1963.

¹⁷ Az osztrák történeti demográfia ismertetése során főként Brown – Cerman (1997), Helczmanovszki (1983) valamint Ehmer – Müller (1989) munkáira támaszkodtunk.

A népességtörténeti kutatásokra alkalmas legfontosabb és egyúttal tömeges mértékben fennmaradt ausztriai források az alábbiak:

1. A házak számát rögzítő összeírások sorozata az 1526., illetve 1542. évi Landtag rendelkezéseinek megfelelően az úgynevezett Gültbuch-ok (Jövedelem-kimutatási könyvek) felfektetésével a 16. század első felében indult (Klein 1973, 1980), ezek alapján azonban csak nagyon durva népességszám-becslések készíthetők (a keleti és tengerparti területeken e források többnyire hiányoznak);
2. A komolyabb demográfiai vizsgálatokra is alkalmas népszámlálások sorozata 1754-ben indul és rendszere a birodalom Lajtán túli részében (beleértve a frissen idecsatolt Galíciát) nagyjából 1777-re kristályosodik ki. (Magyarországon és Horvátországban 1784-ben, Erdélyben és Tirolban 1785-ben kezdték el ugyanezeket a népszámlálási műveleteket.);
3. A családok, háztartások, illetve az egyének mozgását is figyelemmel kísérni tudó név szerinti lélekösszeírások („Liber status animarum”, Seelenbücher) szórványosan már a 16. század végétől – 17. század elejétől kezdve ismeretesek, a 18. századtól, illetve a 19. század első felétől azonban számos esetben több évtizedig tartó, évente készített, illetve revideált sorozatai is fennmaradtak, melyek széles körű demográfiai elemzési lehetőségeket jelentenek a kutatók számára (Mitterauer 1986);
4. Bár szórványosan korábbi anyakönyveket is ismerünk, az anyakönyvezés tömeges méretekben a mai Ausztria területén csak a 17. század első felében indul el, a század közepére megközelíti a 30 százalékot, a 18. század végére pedig nagyjából teljes körűvé (94 százalék) válik. Bár az állam már e század vége óta ellenőrzése alatt tartja a népmozgalmi események egyházi nyilvántartását, a külön állami anyakönyvezés bevezetésére csak Ausztria német megszállása után, 1939 elején kerül sor (Jäger-Sunstenau 1958).

Noha az osztrák statisztikatörténet az észak-nyugat-európai társadalmakhoz hasonlóan a 18. századig visszavezethető, azonban az angol, francia, német vagy svéd tudománytörténetben található nagy demográfus egyéniségek nincsenek művelői között, viszont – főként korabeli adataik miatt – máig érdekes leíró statisztikák tömegét produkálta.¹⁸ A kifejezetten népességtörténeti kutatások a többi nyugat-európai országhoz hasonlóan csak évtizedekkel a demográfiai adatgyűjtések létrejötte után indulnak meg, sajátos, de érthető módon erősen kötődve a hivatalos statisztikához. Kezdetük a 19. századhoz, illetőleg Karl Czoernig (1804–1889) és a német születésű Karl Theodor von Inama-Sternegg (1843–1908) nevéhez fűződik, akik a 19. század második felében (1841 és 1865, illetve 1884 és 1905 között) egyúttal az osztrák statisztikai hivatal veze-

¹⁸ Legfontosabb szerzői a 18. század végén – 19. század elején: Ignaz de Luca, Franz Andreas Demian, Joseph Max Liechtenstern. Munkásságuk, mely Magyarországra vonatkozóan is számos információt tartalmaz, idehaza alig ismert.

tői is voltak. Munkáik közül Czoernignek a német és osztrák telepesek 18. századi magyarországi bevándorlására vonatkozó adatközlései (Czoernig 1855–1857), valamint Inama-Sternegg németországi és tiroli gazdaságtörténettel foglalkozó munkái ma is forrásértékűnek számítanak. Utóbbi időszakára esik az a szakasz, amikor a hivatalos statisztikai szervezetekhez tartozó, illetve ahhoz kapcsolódó kutatók nekiláttak az osztrák birodalom népességtörténeti múltja feltárásának.¹⁹ Az első világháború utáni időszak társadalmi és politikai viszonyai azonban nem kedveznek e munka folytatásának, és a történeti demográfiai kutatás a háború előtti időszakhoz képest lehanyaglik. Az egyetlen igazán fontos esemény a bécsi egyetem gazdaság- és kultúrtörténeti szemináriumának Alphons Dopsch által 1922-ben történt megalapítása, amely (egy 1936–1945 közötti szünettel) fokozatosan intézetté fejlődik (*Institut für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*) és számos neves kutatót nevel fel, akik maradandót alkotnak a településtörténet, illetve a népességtörténet terén (Tremel 1969, 14–5, Ehmer – Müller 1989, 113–116).

A történeti demográfiai kutatások újabb ausztriai fellendülése az 1970-es években következik be, és elsősorban Michael Mitterauer és Heimold Helczmanovszki nevéhez, illetve a bécsi egyetem fent említett intézetéhez²⁰, valamint az osztrák statisztikai hivatalhoz fűződik. Az említettekhez kapcsolódó kutatók és kutatások köréből kerültek ki e témakör legfontosabb művei és szerzői. Az 1973-ban megjelent Helczmanovszki szerkesztette gyűjteményes kötet körképet adott a népesség- és társadalomtörténeti kutatások akkori állásáról, Birgit Bolognese-Leuchtenmüller pedig összefoglalta és tartományi bontásban közölte a 18–20. századi birodalmi népszámlálások legfontosabb eredményeit (Bolognese-Leuchtenmüller 1978). Minden, a valamikor a Monarchia keretében élő társadalom kutatásával foglalkozó számára fontos információkat ad Christel Durdik (1975) igen alapos, a raktári számokat is tartalmazó, a 18–20. század ausztriai népességtörténeti irodalmát tárgyaló bibliográfiája. A módszertanilag és tartalmilag igazán jelentős ausztriai munkák többsége azonban nem terjed ki a történeti demográfia teljes témakörére. Többségük egy speciális területre, a családi-háztartási viszonyok témakörére vonatkozik. Közülük a legfontosabbak Michael Mitterauer (1977, 1979, 1983, 1986, 1992), Mitterauer és Reinhard Sieder (1979, 1982), illetve Josef Ehmer (1980, 1990, 1991, 1994, 1998) nevéhez fűződnek. A vonatkozó kutatások egy része először – többnyire röviden és közérthetően összegzett formában – az 1971 óta megjelenő *Beiträge zur historischen Sozialkunde* című folyóiratban jelenik meg. Igen értékes két,

¹⁹ L. Gürtler (1909), illetve Grossmann (1916), Příbram (1913) és Waber (1915) tanulmányait. Jellemző, hogy az ebbe a témakörbe tartozó fontos írások elsöprő többsége a *Statistische Monatschrift* hasábjain látott napvilágot.

²⁰ Az intézet szervezetéről, munkatársairól, kutatásairól friss információk érhetők el annak honlapján: www.univie.ac.at/Wirtschaftsgeschichte

az intézethez fűződő, de nemzetközi szerzőgárdát felvonultató tanulmánykötet is (Ehmer – Mitterauer 1986, Ehmer – Hareven – Wall 1997).

A bécsi kutatások mellett említést érdemel néhány vidéki kutatócentrum. A grazi egyetem történettudományi intézetének keretében létrejött délkelet-európai részleg vezetője, Karl Kaser körül az 1980-as években kialakult egy, főképp a Balkán társadalomtörténetével foglalkozó kutatás, melyben kiemelt szerepet kapott a családi-rokonsági viszonyok vizsgálata²¹, bár megközelítésükben az antropológia és a hagyományos történettudományi módszerek fontosabb szerepet játszanak, mint a történeti demográfiai megközelítés (Kaser 1995, 1997). Noha formális kereteket (intézet, kutatócsoport) eddig nem öltött, az 1990-es évek óta figyelemre méltó történeti demográfiai kutatások indultak meg a salzburgi egyetemen is az egyetemi tanárnak kinevezett, a bécsi egyetemről átjött Josef Ehmer körül.

Összefoglalóan jellemezve az osztrák történeti demográfiai kutatásokat, az alábbiak állapíthatók meg. Noha a források tekintetében – főként a közös államszervezet és ezen belül a centralizációs törekvésektől soha nem mentes, az adatgyűjtések egységesítésére törekvő adminisztráció miatt – Ausztria alapvetően meghatározta a közép-európai történeti demográfiai kutatási lehetőségeket, módszertani – szellemi értelemben a hatás már nem mondható általánosnak. Ez két okkal is magyarázható. Az egyik a Monarchiába épült nem német nyelvű társadalmak saját identitásukhoz való kötődése – melynek szerepére a magyar, cseh és lengyel kutatás kapcsán kitértünk, illetve kitérünk –, a másik pedig az osztrák történeti demográfia eredendő szemléleti – módszertani – tematikai erőtlensége. Az osztrák kutatás máig nem vetkőzte le igazán a hivatalos statisztikához való erős kötődését, amelynek eredménye egy sor precíz, módszertanilag és mondanivalójában azonban nem túlságosan felvillanyozó adatközlés és historiográfiai tanulmány. A hagyományos értelemben vett történeti demográfiai kérdések – a termékenység, halandóság, reprodukció – vizsgálata azonban nem túl sok eredményt tud felmutatni, ugyanakkor az osztrák kutatók a birodalom volt keleti, nem német területeit (talán a kelleténél is jobban) érdeklő etnikai-felekezeti összetétel kérdésével sem igazán foglalkoztak. Bizonyára az sem véletlen, hogy sem a francia indíttatású családrekonstrukció, sem a két világháború között elterjedt német falugenealógiai módszerek nem gyakoroltak lényeges hatást az osztrák demográfiára. Úgy tűnik, hogy a mikroelemzések – a család- és háztartástörténeti kutatások kivételével – Ausztriában kisebb teret kaptak, mint másutt.

Igazán jelentőset az osztrák kutatás véleményünk szerint két területen alkotott. Az egyik a család- és háztartásszerkezet és ezzel összefüggésben az életciklusok vizsgálata (Mitterauer, Ehmer, a Balkán vonatkozásában Kaser fentebb idézett művei), a másik a társadalmi/szociológiai szempontok és a történeti

²¹ Bővebb információk szerezhetők a kutatócsoport honlapjáról: <http://gewi.kfunigraz.ac.at/institute/geschichte/abteilungen/suedost.html>

demográfiai kutatás összekapcsolása volt. Utóbbiban elsősorban Josef Ehmer munkásosztállyal, munkáscsaláddal kapcsolatos vizsgálatait emeljük ki, illetve Michael Mitterauer nemekkel, fiatalokkal, törvénytelen születésekkel, valamint Ehmer öregekkel kapcsolatos elemzései tűnnek figyelemreméltónak. Mindkét témakörben nem egy esetben módszertanilag is fontos eredményekkel találkozhatunk, amit jól jellemez az, hogy Mitterauer kutatási eredményeinek számottevő részét angliai-amerikai kiadók angol nyelven is megjelentették.

Végeredményben tehát azt mondhatjuk, hogy Ausztria 20. századi méretéhez, kutatási kapacitásához képest mégiscsak jelentős eredményeket mutathat fel a történeti demográfiai kutatások mezején. Ez nem kis mértékben köszönhető két olyan tényezőnek, melyek az alább tárgyalt közép-kelet-európai viszonyokat a 20. század második felében többnyire nem jellemezték. Az egyik a nyitottság, a rendszeres, folyamatos, politikai és pénzügyi akadályok nélküli kapcsolattartási lehetőség a történeti demográfiai kutatások területén élen járó angolszász és frankofon világgal, a másik a nagy kutatói közösség és nagy olvasóközönség, ami jelen esetben a német nyelvterület államainak és társadalmainak (Németország, Ausztria, Svájc és Luxemburg) szoros tudományos és oktatási együttműködésében testesült meg. E társadalmak akadémiai/egyetemi világa már évtizedek óta tulajdonképpen egységes egészként működik: a kutatók cseréje, rendszeres összejövetele, a különböző helyeken meghirdetett egyetemi, kutatóintézeti állások, illetve alapítványi támogatások megpályázása és elnyerése az itt élők számára többnyire egyformán lehetséges. Ugyanígy a könyvkiadás, az olvasóközönség, az egyetemi hallgatóság sem választható szét igazán adminisztratív országhatárokkal (noha ahogy az egyes társadalmak, úgy az egyes országok kutatása is természetesen rendelkezik egymástól megkülönböztethető sajátosságokkal). A német tudománytörténeti összefoglalók tehát magától értetődően tárgyalják a „bécsi iskola”, a Michael Mitterauer nevéhez fűződő háztartás- és családtörténeti kutatások kialakulását és eredményeit, mint ahogy az utóbbi szorosan együttműködött a göttingeni Max Planck történettudományi intézettel, foglalkoztatott németországi kutatókat és doktoránsokat, illetve legnagyobb projektjeit a Volkswagen alapítvány segítségével valósította meg.

Az osztrák kutatással kapcsolatban végezetül nem árt hangsúlyoznunk azt a tényt, hogy a közös múlt, a közös adminisztráció és a részben azonos források miatt eredményeik megkerülhetetlenek a közép-európai kutatók számára. Egyrészt csak ennek segítségével ismerhetjük meg forrásaink jelentős részének keletkezését, másrészt csak az ausztriai források és eredmények birtokában lehetünk igazán képesek arra, hogy partikuláris eredményeinket korrekt, szélesebb összehasonlításra alkalmas keretekbe helyezzük el. Mindez nemzetközi méretekben is páratlan lehetőségeket nyújt(hatna) számunkra. Sajnos úgy tűnik, hogy e lehetőséggel a Monarchiából kiszakadt államok kutatói eddig nem igazán éltek és élnek. Még az e téren helyzeti előnnyel rendelkező osztrák kutatás

is szinte kizárólag az alpi német nyelvű régiókra koncentrált az utolsó fél évszázadban, a birodalmi keretek nyújtotta kutatási lehetőségeket a történeti demográfiai elemzések során eddig annak ellenére nem aknáztta ki, hogy az erre vonatkozó források többségét Ausztriában őrzik, illetve osztrák forráskiadványokban találhatók.²²

A csehországi történeti demográfia kezdetét jóval nehezebb megrajzolni, az első világháború előtt lényegében nem igazán különíthető el az osztráktól.²³ Első figyelemreméltó jelentkezését František Dvořáček 1920-as évekbeli írásai jelentik, tulajdonképpeni kibontakozása azonban a második világháború utánra esik. A történeti demográfia alapvető forrásai nemcsak hasonlóak az ausztriaihoz, hanem lényegében azonosnak tekinthetők, hisz az állami adminisztráció közös és a római katolikus egyház dominanciája is ugyanolyan erős volt. Mindössze annyi a különbség, hogy az anyakönyvezésben, illetve a népszámlálások és népösszeírások egyéni – háztartási szintjén Csehország cseh lakosságú részén (a történeti Csehország középütt elhelyezkedő kétharmadán), többnyire a cseh nyelvet használták (gót betűs ABC-vel írottan). Az összegzések, elemzések azonban – különösen a tartományi statisztikai hivatal 1898. évi felállításától – főként német nyelven készültek. Noha Jiří Kořalka (1993) a csehországi, illetve csehszlovákiai történetírás útját 1945 és 1990 között meglehetősen rögzösnek mutatja, a történeti demográfia helyzete – mint a politikatörténeteszek viaskodásától távol eső speciális területé – ettől eltérően, sokkal pozitívabban alakult. Az 1950-es évek végétől kezdődő két évtized alatt egy számottevő eredményeket felmutató, Közép-Európa volt szocialista országai közül talán legjobban intézményesült történeti demográfiai kutatás jött létre Csehországban. 1967-ben megalakult a Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének történeti demográfiai bizottsága, és megindult a történeti demográfiai évkönyvek (*Historická demografie*) sorozata, amely ma már a 25. köteténél tart (beleértve ebbe még egy, az 1980-as években bekövetkezett válságperiódust is). Az 1964-ben létrejött Csehszlovák Demográfiai Társaság 1975-től történeti demográfiai szekciót működtet, a 70-es évektől a prágai Károly Egyetemen szervezett formában oktatják a tantárgyat, mely 1978 óta több kiadást megért tankönyvvel is rendelkezik Eduard Maur tollából. (Zárójelben megjegyzendő: a közép-európai régió jelenleg egyetlen hivatalos, a kezdetektől a PhD fokozatig terjedő egyetemi demográfusképzése a prágai Károly Egyetemen található.) Ugyancsak az 1970-es évektől kezdve a Levéltári Főigazgatóság mellett létrejött egy munkacsoport, mely főként a levéltárakban őrzött régi

²² Ez alól két fontos kivétellel találkoztunk, mindkettő azonban a történeti demográfia határterületét képező nyelvi-etnikai kérdésekkel foglalkozik: Emil Brix (1982) nyelvstatisztikával foglalkozó munkáját, valamint a Habsburg Monarchia 1848–1918 közötti történetét összefoglaló mű nemzetiségekkel foglalkozó két részes kötetét (Wandruszka – Urbanitsch 1980). Megjegyzendő, hogy utóbbi mű szerzőinek többsége azonban nem osztrák kutató.

²³ Az összefoglalás forrásai: Horský – Maur (1993), Benedek – Halmos (1989), Maur (1988), Husa (1965) írásai.

anyakönyvek feldolgozásával foglalkozik. Ez a szervezeti – oktatási háttér teszi érthetővé, hogy a hetvenes évektől kezdve a cseh történeti demográfiai kutatás eredményei – amely mögött addig csak Otto Placht (1957) és a fiatalon elhunyt Ludmila Kárnikova (1965) magányos monográfiái álltak – robbanásszerűen jelennek meg. A legfontosabb művek, amelyeket meg kell említenünk, az alábbiak: a statisztikus Václav Sekera (1978) az 1754 és 1918 közötti népszámlálások cseh tartományokra vonatkozó alapadatait közlő két kötetes forráskiadása, Ústi nad Lábem (Dušek 1974) város anyakönyvi adatokon alapuló 18. századi népességtörténeti monográfiája, Pavla Horská és társai (1990) főként a francia történetírás eredményeit összefoglaló európai családtörténete, a már két kiadást megért többszerzős csehországi népességtörténet (Fialová et al. 1996), a fiatal generációhoz tartozó Jan Horský és Markéta Seligová (1997) cseh családtörténeti kötete, továbbá két, ugyancsak család- és háztartástörténeti témákat tárgyaló, nemzetközi szerzőgárdát felvonultató konferencia kötet (Fauve-Chamoux – Fialová 1997, Marés – Horská 2001). A *Historická demografie* évkönyv mellett, hogy 100-nál több a témakörbe vágó tanulmányt közölt, rendszeres bibliográfiai és recenziós tevékenységet folytat, Oroszországtól Nyugat-Európáig figyelemmel kísérve a szakterület kutatását s ugyanakkor a fontosabb vidéki kutatóhelyek (Brno, Opava, Ostrava) munkásságát is egybekapcsolja a fővárosi kutatók hálózatával. Mindez a színvonalas és ugyanakkor kiegyensúlyozott teljesítmény annak tudható be, hogy a történeti demográfiai kutatásokkal foglalkozó legfontosabb személyek egyrészt szakosodtak – Pavla Horská a népesség és a 19. századi város- és társadalomfejlődés kapcsolatával, Ludmila Fialová ugyanezen időszak szűkebb értelemben vett demográfiai problémakörével, Eduard Maur a 17. század demográfiájával, Eliška Čáňova főként 17–18. századi források kiadásával, Milan Stloukal paleodemográfiával foglalkozik, és egymással szorosan együttműködve egy virágzó, személyi és szervezen létrejött intézményi alapokon nyugvó kutatást tudtak megteremteni. Hogy az itt leírtakat nem pusztán a szomszéd rétyjét túlzottan pozitívan néző látásmód vetette papírra, arra legyen elég néhány adat: a fentebb említett családtörténeti kötet 4000 példányban jelent meg, az 1996. évben kiadott népességtörténetet két évvel később bővített formában új kiadásban kellett megjelentetni, és a nagyközönség érdeklődése miatt az 1990-es években már népszerű genealógiai kézikönyvet is publikáltak (Řičař 1995). Vagyis a szakterület iránti érdeklődés irányultsága és mértéke inkább Svédországra, vagy az angol, francia olvasóközönség viselkedésére emlékeztet, mint a közvélekedés és a tömegkommunikáció szintjén máig leginkább a nemzetiségi összetétel alakulására és néphalál – víziókra fogékony közép- és kelet-európai társadalmakéra.

A cseh történeti demográfiai kutatás mind szervezetében, mind a korszerű történeti demográfiai mikroelemzések (családrekonstitúció, család- és háztartásszerkezeti vizsgálatok), illetve a forráskiadások, kézikönyvek készítése terén eredményesebbnek tűnik az összes volt szocialista országénál, de van egy

gyenge pontja, ami számunkra sem minden tanulság nélküli. Nemzetközi reputációja eredményeihez képest nem kielégítő mértékű. Utóbbi főként arra vezethető vissza, hogy a 80-as évektől már dominánsan angol nyelvűvé váló nemzetközi kutatói kapcsolatrendszerbe a csehországi történeti demográfiai kutatás részben nyelvi, részben személyi okokból nem tudott elegendő súllyal bekapcsolódni. Munkatársai egy része életkora és nyelvi kötődései miatt nem szívesen vesz részt Németországon és Ausztrián kívüli rendezvényeken, és úgy tűnik, hogy a történeti demográfia angolszász irodalmon keresztül elérhető gyorsuló mértékű módszertani fejlődését sem tudja mindig követni. Ráadásul a kutatási eredmények elsősorú többsége máig cseh nyelven kerül publikálásra, a maradék főként német, kisebb részben francia nyelven lát napvilágot.²⁴ A nemzetközi konferenciák történeti demográfiai szekcióiban igen ritkán találkozhatunk cseh előadóval.

A lengyel történeti demográfiai kutatás kezdeteinek felvázolása sem egyszerű.²⁵ Az alapvető történeti demográfiai forrástípusok kialakulása közepette ugyanis a lengyel társadalom három birodalom (Oroszország, Poroszország – később a Német Császárság – és Ausztria) között osztódott fel, sőt déli kulturális centruma, Krakkó 1815 és 1846 között önálló szabad városként működött. Ez a széttagozódás másfél évszázadig, egészen 1918-ig fennmaradt, s az újbóli összezsírozódást Lengyelország 1945 utáni területi- és határváltozásai, valamint az ennek folyományaképpen bekövetkezett migrációs folyamatok nem tették könnyebbé. Témánk szempontjából mindez nem kevesebbet jelent, mint hogy az anyakönyvezés, a népességstatisztikai rendszer, a népszámlálások története a történeti demográfia által leginkább vizsgált időszakban markánsan eltér egymástól a három területen, mint ahogy a kutatások is más-más oktatási – tudományos háttér és kapcsolatrendszer közepette indulnak meg Galíciában, Poroszországban vagy a cári birodalom területén. Vagyis tulajdonképpen a historiográfusnak három, egymástól sokban eltérő folyamatból kell jól-rosszul összeraknia egyet.

A lengyel történeti demográfia alapvető forrásai röviden az alábbiakban jellemezhetők.

²⁴ Ezzel együtt a *Historická demografie* két száma ad idegen nyelven áttekintést a cseh történeti demográfiai kutatásokról: a 13. (1989) angol és francia nyelven válogatott tanulmányokat közöl, míg a 20. (1996) német nyelven egy cseh-osztrák közös kutatási projekt főként cseh szerzők tollából származó család- és társadalomtörténeti záró tanulmányait tartalmazza.

²⁵ Az összefoglalás forrásai: Gieysztorowa 1968, Janczak 1995, Kuklo 1990, Kwasny 1995, Rosset 1978, Sułowski 1995, Żarnowska – Żarnowski 1989.

1. Az anyakönyvezés a néhány korai, a tridenti zsinat 1563. évi rendelkezéseit gyorsan követő plébániától eltekintve főként az 1631. évi piotrkóvi rituálé bevezetése után kezdődik meg (a halálozások anyakönyvezése itt is általában néhány évtizeddel később indult), és a 17–18. század folyamán terjed el. A francia befolyás alatt álló varsói nagyhercegség területén a Code Napoleon-nal együtt az állami anyakönyvezés bevezetését is megkísérlik, de alapjában az első világháborúig az anyakönyvek vezetése mind az orosz, mind az osztrák területeken állami kontroll alatt végzett egyházi tevékenység marad. Eltérő utat követnek a porosz fennhatóság alatti területek, ahol az 1870-es években kezdik meg az állami anyakönyvezést. Az első világháború után újra függetlenné váló Lengyelország egészében az állami anyakönyvezést azonban csak 1945-ben vezetik be²⁶;
2. Bár a rendelkezések már korábban előírják, Magyarországhoz hasonlóan a gyakorlatban csak a 18. században terjed el az egy-egy egyházközség teljes népességét név szerint rögzítő lélekösszeírások (status animarum) gyakorlata, melyből számos példány maradt fenn 1695-től kezdődően (Kumor 1997);
3. A tulajdonképpeni népszámlálási gyakorlat kialakulása már Lengyelország széttagolódásának időszakára esik, ennek következtében igen eltérő a háromfelé osztott területen. Orosz – Lengyelországban az 1810-es évek végétől a férfiak katonai célból történő népesség-nyilvántartását vezetik be, a teljes népességet átfogó népszámlálásra azonban csak 1897-ben kerül sor. (Kisebb területeken – főként városokban – azonban időközönként korábban is végrehajtanak helyi népszámlálásokat.) A porosz uralom alatti területeken 1816–19 között évente, 1822-től háromévente, 1871-től ötévente tartanak népszámlálást. Galíciában és Bukovinában 1777-től kezdve vezetik be az osztrák népességösszeírási rendszert, így a francia háborúk keltette adminisztrációs zavaroktól eltekintve lényegében 1846-ig kb. három évenként, majd azt követően 1850-ben, 1857-ben, 1869-ben, azután pedig tíz évenként tartanak népszámlálást egészen az első világháborúig.

Az önálló történeti demográfiai kutatás kialakulása elsősorban Galíciához, illetve Krakkóhoz kötődik, nyomai már az 1880-as évektől kezdve észlelhetők. Megalkotói és első művelői – Franciszek Bujak, Henryk Grossmann, Józef Kleczyński – ausztriai kutatóként, illetve statisztikusként kezdik. A két világháború közötti időszak, valamint az 1950-es évek a történeti demográfiai kutatás megalapozásával telik el, a kutatás első generációja – a fentebb felsorolt személyiségeken kívül megemlíthető még Tadeusz Ladogórski (Ladenberger), Witold Kula – főként forrásközléseket végez, és megpróbál a széttagolt forrásokból egy Közép-Európában szokásos „nemzeti népességtörténetet” felépíteni.

²⁶ Janczak 1995, Kumor 1995, Rosiak 1958.

A nagy áttörés az 1960-as években következik be. A Lengyel Tudományos Akadémia (PAN) történettudományi intézetében 1960-ban történeti demográfiai foglalkozó kutatócsoport jön létre, mely 1964-ben az újonnan keletkezett demográfiai bizottságon belüli történeti demográfiai szekcióvá alakul át. 1967-ben a szekció szerkesztésében megindul a *Przeszłość demograficzna Polski* (Lengyelország demográfiai múltja) című évkönyv kiadása, 1973-ban pedig a demográfiai bizottságon belül külön paleodemográfiai szekció jön létre. A szervezeti keretek kialakulásával párhuzamosan jelentkeznek az új kutatások eredményei is. 1963-ban Witold Kula gazdaságtörténeti kézikönyvében terjedelmes részt szentel a történeti demográfia legfontosabb nemzetközi (francia, angol-szász és német) kutatási elméleteinek és trendjeinek (Kula 1963, 407–478), az 1960-as évek végén sorozatban indulnak el az anyakönyvek név szerinti adatainak vizsgálatán alapuló mikroelemzések (többségük a *Przeszłość* hasábjain lát napvilágot), röviddel később megjelenik Krakkóban J. Michalewicz (1973) főiskolai történeti demográfiai tankönyve, Varsóban pedig Irena Gieysztorowa (1976) összefoglaló kézikönyve. Az első informális kutatócsoportok a varsói akadémiai történettudományi intézetben (Andrzej Wyczański) és a poznańi közgazdasági főiskolán (Stanisław Borowski), valamint Wrocław-ban (Breslau, Boroszló) alakulnak ki, melyekhez később felzárkózik a krakkói, lódz-i, białystok-i állami és a lublini katolikus egyetem gárdája. Kezdetől fogva jellemző a lengyel kutatásra a módszertani felkészültség és az erős francia kutatási kapcsolat. Andrzej Wyczański kutatócsoportja 1979-ben a párizsi EHESS-szel együttműködve végzi el négy egyházközség családrekonstrukcióját (a gépi adatbázis kb. 4000 rekonstruált családot tartalmaz). A kilencvenes években e munkákat továbbfejlesztve Cezary Kuklo három falusi és két városi plébánia 18. század végi 25000 fős népességéből és a hozzájuk tartozó anyakönyvi adatokból épít ki adatbázist (Kuklo 1995, 1998).

Jelenleg kilenc egyetemen és főiskolán, továbbá a lengyel statisztikai hivatalban (GUS) és az országos levéltárban (AKP) folyik a történeti demográfia művelése. Az eredmények elsősorban a *Przeszłość demograficzna Polski* c. évkönyvben jelennek meg, mely most 21. köteténél tart, illetve részben folyóiratokban (*Studia demograficzne* valamint a *Kwartalnik historii kultury materialnej*) látnak napvilágot. A történeti demográfiai kutatásokban az 1980-as évek vége óta azonban stílusváltás történt. Korábban többnyire csak tanulmány méretű, rövidebb lélegzetű írások készültek, azonban az utóbbi időben egyre nagyobb súlyt kapnak a monográfiák. 1989 óta közel egy tucat történeti demográfiai monográfia látott napvilágot. Többségük családdal, nőekkel, illetve a városok újkori népességtörténetével foglalkozik.²⁷ A régiók közül elsősorban Galícia, Szilézia és Varsó környéke nevezhető kutatottnak, ami valószínűleg

²⁷ L. például Baranowski 1986, Kuklo 1991, Kedelski 1992, Karpinski 1995.

nem független a kutatási/felsőoktatási hagyományoktól, hisz az ország legrégebb és legismertebb egyetemei is itt találhatók. Külső, lengyelül nem tudó érdeklődők számára hosszú időn át gondot okozhatott a lengyel kutatás eredményeinek megismerése, mivel az *Annales de démographie historique* hasábjain megjelent rövid francia nyelvű ismertetéseken túlmenően mást nem igen talált. Ezen a helyzeten is változtatott az 1980-as évek végén megindult *Polish population review* c. periodika, mely eddig két különszámot – No.6 (1995), No. 10 (1997) – is a történeti demográfiának szentelt, angol nyelven közölve az 1970–1980-as évek szerkesztők által legfontosabbnak ítélt tanulmányait. Többségük a családdal, házasodással, termékenységgel foglalkozik, számos írás pedig a lengyel történeti demográfiai forrásokat – az anyakönyveket, léleköszeírásokat, a statisztikai rendszer kialakulását – mutatja be a külföldi olvasók számára. Figyelmet érdemel ezen kívül még a Cezary Kuklo szerkesztésében megjelent 1989. évi közép-európai családtörténetet tárgyaló konferencia előadásait tartalmazó francia nyelvű kötet is (Kuklo 1992).

Összességében a lengyel történeti demográfia – az ország közép-európai mérték szerint nagynak tekinthető méretéből is következően – sokkal szétagoltabb, külső szemlélő számára jóval nehezebben áttekinthető, mint például a cseh vagy a magyar. Hagyományai a közép-európai országok között talán a legrégebbek, és valószínűleg a legkevésbé kötődnek a hivatalos statisztikai szervezetekhez. Sokkal inkább akadémiai keretek között fejlődött. Ez valószínűleg összefügg azzal, hogy a hivatalos statisztika mindig az adott állami keretek között működött, míg a lengyel történeti demográfiai kutatás – saját nemzeti állama ekkoriban nem lévén – már indulásától kezdve megpróbált a politikai felosztottságon túllépni és szellemileg-tudatilag továbbra is virtuális egységként kezelni az erőszakkal szétagolt lengyel társadalmat. Ráadásul az akadémiai-egyetemi központú kutatás az 1950–1960-as években a többi közép-kelet-európai országnál lényegesen nagyobb szabadsággal és szellemi függetlenséggel rendelkezett, így sokkal gyorsabban és érzékenyebben tudott reagálni az új (francia, illetve angolszász) kutatási módszerekre. Ennek köszönhető, hogy az elsők között honosította meg tömeges méretekben a történeti demográfiai mikroelemzés gyakorlatát. Szervezettsége azonban megítélésünk szerint nem éri el a csehországi kutatás szintjét, és áttekintésünk számunkra azt is sugallja, hogy noha teljesen kutatatlannak nem nevezhető, de a lengyel történeti demográfián belül némileg elhanyagoltnak tűnik a halandóság és a vándorlás²⁸ kérdéseinek vizsgálata.

²⁸ Eltekintve a középkori-újkorai német keletre települési mozgalmak („Drang nach Osten”) – főleg az 1950–1960-as években politikai felhangoktól sem mentes – kevésbé kvantitatív, inkább a hagyományos történetírás módszereire és szemléletére építő kutatásától, mely különösen Sziléziában (Wrocław) folyik eredményesen.

*Németország*²⁹

Jelen áttekintésünk végére hagytuk Németországot, holott talán az elejére kellett volna tennünk, hisz nem csak mérete, adottságai, hanem szemléleti hatása és korábban indult adatgyűjtései miatt is meghatározó szerepe van a közép-európai történeti demográfiai források kialakulásában, valamint a vonatkozó kutatások megindulásában. Az alábbiakban megpróbálkozunk mindennek rövid összefoglalásával. Előre látható azonban, hogy munkánk szükségképpen vázlatos lesz, hisz az eddig tárgyalt társadalmakhoz viszonyítva Németország történeti demográfiai kutatása voltaképpen még kevésbé fogható össze egyetlen történetbe. Egyrészt az ország a 19. század elején még tucatnál több királyság, hercegség, választófejedelemség és szabad város konglomerátuma, mely szinte tartományonként külön törvényekkel, külön népességstatisztikai adatgyűjtési rendszerekkel, összeírásokkal és népszámlálásokkal rendelkezik, másrészt ezen a talajon, ezen a hagyományrendszeren európai viszonyok között is meglehetősen erős territoriális tudat, és ennek megfelelően fejlett és egymástól elkülönülten működő regionális történetkutatások sora jön létre. E megosztottságot végül az NDK több mint 40 éves létezése csak tovább színezi. Harmadrészt Németország mérete, tudományos kapacitása, kutatási eredményei önmagukban meghaladják az eddig tárgyalt országok és kutatások összesített nagyságát. Ahhoz tehát, hogy a német történeti demográfiát megbízható alapossággal áttekinthesük, egy személy által végrehajthatatlan mennyiségű historiográfiai kutatásokra lenne szükség. Talán nem véletlen, hogy az eddig Németországban megszületett effajta historiográfiai összegzések inkább tematikus áttekintésre törekedtek, a források, a statisztikai szervezetek, valamint a kutatások történeti változásának folyamatát, részletes leírását (nem beszélve a regionális kutatások bemutatásáról) vagy teljesen mellőzték, vagy csak igen vázlatosan végezték el. Sokkal többre egymagunkban mi sem lehetünk képesek.

Kezdjük először az elméleti alapvetésekkel. Németországban mind a két nagy népességstatisztikai hagyomány művelői megtalálhatók a 17–18. században: a népesség számának és területi megoszlásának leírására összpontosító államtudományé (leíró statisztika), valamint a népességi folyamatok elemzésére és megértésére törekvő politikai aritmetikáé. Előbbinek legnagyobb képviselői Gottfried Achenwall (1719–1772), August Schlözer (1735–1809), míg utóbbi legnevesebb teoretikusa Johann Peter Süssmilch (1707–1767) volt. A német történeti demográfia első vonulata – és vele együtt Ausztria és Közép-Európa – azonban hosszú ideig inkább az első irányzat hagyományát követte, annál is inkább, mivel a viszonylag korán kialakuló hivatalos statisztikai szervezetek feladataik végrehajtásában leginkább erre a leíró jellegű szemléletre tudtak támaszkodni, nem a mélyen szántó demográfiai elemzésekre.

²⁹ Az összefoglaló főként Köllmann (1986), Fischer–Kunz (1991), Christian Pfister (1994) és Gestrich (1999) munkái alapján készült.

De mielőtt tartalmi-módszertani kérdésekbe belemennénk, tekintsük át röviden Németország legfontosabb történeti demográfiai forrásainak kialakulását:

1. A városokban a 15. században már gyakran, a 16. századtól pedig tömegesen találunk demográfiai célra is használható és használt különböző típusú adóösszeírásokat és polgárkönyveket, míg a 16. század közepén a török háborúk miatt kivetett fejadó jellegű segélypénzek beszedése érdekében készített jegyzékek (Türkensteuerlisten) az 1540-es években az osztrák mellett a dél-német területeket is átfogják (Jastrow 1886. vö. Inama-Sternegg 1886);
2. Mind a római katolikus, mind az evangélikus hitvallást követő tartományokban sorozatban rendelkezésre állnak a 16. század közepétől kezdődően az egyházlátogatási jegyzőkönyvek és a bérmlási/konfirmálási jegyzékek, melyek több-kevesebb sikerrel használhatók a települések népességszámának (esetenként a fiatalok arányának) megállapítására (Zeeden et al. 1984–1987). A 17. századtól kezdődően Ausztriához hasonlóan számos helyen itt is találunk nominális lélekösszeírásokat („status animarum”) az egyes egyházközségekben, melyek, tekintettel arra, hogy e forrástípus a népszámlálásokhoz hasonlóan név szerint veszi számba a teljes népességet legfontosabb demográfiai jellemzőikkel együtt, komolyabb demográfiai elemzések készítésére is alkalmasak;
3. Bár egyes területeken (Poroszország, Szász királyság, Württemberg, Kurpfalz, Bajorország) már korán, a 18. század közepén végrehajtanak népesség-összeírásokat és helyi népszámlálásokat, a modern értelemben vett népszámlálások sorozata a német államok többségében 1800 és 1821 között indul meg. 1834-től az egész német vámunió (Zollverein) területén általánossá válik az előbb három, majd ötévenként végrehajtott népszámlálás, vagyis ekkortól kezdve a későbbi Német Birodalom csaknem egész területét gyakorlatilag lefedik a szervezett, rendszeresen megismételt népességstatisztikai adatgyűjtések.³⁰
4. Noha a konstanzi püspökség már 1435-ben elrendelte a születések anyakönyvezését, a német területek többségében a népmozgalmi jelenségek feljegyzése csak a 16. század közepén kezdődött el, vagyis nagyjából egy időben Angliával és Franciaországgal. Általában a protestáns (evangélikus) anyakönyvek néhány évtizeddel megelőzték Dél-Németország római katolikusait, vagyis számos helyen az anyakönyvezés már annak a Tridenti zsinat által 1563-ban történt elrendelése előtt elkezdődött (Jedin 1943 vö. Becker 1989, 20–21). A 18. század közepétől kezdve több helyütt (Poroszország, Hessen, Szászország, Württemberg) a közigazgatás Svédországhoz hasonlóan táblázatokban

³⁰ A vámunióból rövidebb-hosszabb ideig kimaradó Bajorország, Baden, Hannover, Mecklenburg és Schleswig-Holstein tartományok a népszámlálásokat már 1820 előtt elindították (Kraus 1980).

összesítette az általa kormányzott terület népmozgalmi adatait (Christian Pfister 1994, 67. vö. Kiesewetter 1991, Mocker 1991).

Vagyis azt mondhatjuk, hogy bár a Német Birodalom egészéről az 1830-as éveket megelőzően elég nehéz áttekintő népességstatisztikát, illetve népmozgalmi adatsorokat összeállítani, tartományi/városi szinten a 16. század közepétől többnyire viszonylag jó, a 17. század elejétől kezdődően pedig általában komolyabb demográfiai elemzésre is alkalmas, kiváló minőségű forrásanyag áll rendelkezésre a legtöbb német szövetségi, illetve tartományi levéltárban. Ha azonban az elemzés során valaki az adott tartomány határain túl akar lépni, akkor gyakran komoly nehézségekkel találkozhatja szembe magát.

A németországi professzionális történeti demográfiai kutatás kezdeteit a 19. század közepére – második felére vezethetjük vissza. Ekkortól kezdve tulajdonképpen három párhuzamosan fejlődő kutatási irányról beszélhetünk. Az 1860-as években indul egy genealógiai szempontok alapján dolgozó családtörténeti kutatás, mely nemcsak az elit családok történetével foglalkozik, hanem hamarosan a (közép-európainál korábban és erősebben öntudatosodó) polgár- és parasztcsaládok történetével is. Ugyanakkor a helyi monográfiákban – főleg a várostörténetekben – fokozatosan ugyancsak helyet kapnak a népességre vonatkozó kutatási eredmények, kezdetben főként a település család- és lélekszámának alakulása. A történeti demográfia, mint kutatási terület teljes történet-tudományi elfogadottságát az jelzi, hogy az 1870–1880-as évektől kezdve a „hivatásos” történészek is foglalkozni kezdenek vele és rövidesen sorozatban jelennek meg az ilyen tematikájú monográfiák. Utóbbiak közül a legfigyelemreméltóbbak tulajdonképpen a történeti demográfia határterületeivel foglalkoznak: főként a járványokkal (Kriesche – Krieger 1878, Hoeniger 1882, Sticker 1908), valamint a települési és vándormozgalmakkal (Beheim–Schwarzbach 1874, 1879, Kaindl 1907, Häberle 1909, Faust 1912). Készült azonban néhány olyan összefoglaló munka a városi népesség történetéről, melyek egyes részei ma is használhatóak: Jastrow 1886, Reisner 1903.³¹ Különösen figyelemreméltó mai szemmel nézve néhány módszertani munka: Mayrnek (1895) a történeti demográfia historiográfiájára kitérő statisztikatörténete, valamint a genealógiai kutatásokra támaszkodó, az anyakönyvek elemzésével foglalkozó írások: Gmelin (1900, 1910), Lohmeyer (1909) és Roller (1907) munkái. Utóbbi szerző Durlach városáról írott könyve tulajdonképpen a családrekonstrukciós módszer úttörő (bár sokáig elfeledett) munkájának tekinthető. Szerzője az anyakönyvek 1689–1800 közötti időszakra vonatkozó név szerinti adatainak feldolgozása során a halandósági tábláig bezárólag minden fontos, abban az időben ismeretes demográfiai mutatót (szezonalitásokat, csecsemőhalandóságot, átla-

³¹ Ebbe a körbe sorolhatjuk tulajdonképp Julius Beloch 1880-as években készült itáliai népességtörténetét is, noha az csak szerzője halála után, az 1930-as évek végén látott napvilágot (Beloch 1937–1939).

gos házasságkötési kort stb.) kiszámított, a vándormozgalmak elemzésével foglalkozó fejezeteinek pedig azóta is kevés párja akad.

A történeti demográfia és a néprajz/antropológia határán mozgó családkutatás viszont Németországban ebben az időben még gyakorlatilag a történettudományon kívül folyt, és néhány tudománytörténetileg fontos munkán (Riehl 1855, Engels 1884, Grosse 1896) kívül véleményünk szerint olyan kutatási eredményeket nem produkált, amelyeknek a 20. századba érő hatása lett volna (eltekintve Engels művének politikai fogantatású kanonizációjától).

Az első világháború után fokozatosan tudománytörténetileg fontos fordulat következik be a német történeti demográfiában. A fajelmélet fokozatos térnyerése, melyet 1933-tól kezdve hivatalos állami támogatás kísért, meghatározóan átalakította a történeti demográfiai kutatást. Noha egy-két egyéb témájú monográfia is készült – például Erich Keyser (1938) összefoglaló német népességtörténete, vagy Friedrich Burgdörfer (1932) és Josef Müller (1938) termékenység alakulását vizsgáló művei (mindhármuk szemlélete erősen vitatható) –, ténylegesen azonban a történeti demográfiai kutatásokat az 1930-as évektől kezdve más kérdések foglalkoztatták. A kutatásokat meghatározó két alapvető témakör az 1930-as évekre a német vándorlások története – különösképpen a Közép- és Kelet-Európa felé irányuló középkori és újkori települési mozgalmaké –, valamint a genealógiai alapon elindult leszármazás-kutatás lett.

A vándorlástörténet kutatása részben a német nép közép- és kelet-európai kulturális és gazdasági hatását volt hivatva bizonyítani, de talán még fontosabbnak tekintették azt a szerepét, hogy vegye leltárba a németység központi települési tömbjétől elvándorolt népességet. (A mögöttes cél nyilván egyrészt az asszimilálódás gátlása, másrészt a régióra irányuló német birodalmi politikai-hatalmi törekvések alátámasztása, „faji igazolása” volt.). Ha azonban az említett célokból következő túlzásoktól és politikai felhangoktól eltekintünk, amit több mint fél évszázaddal később már igazán megtehetünk, és csak a felhasznált forrásokból adódó információkra összesítjük figyelmünket, akkor megállapítható, hogy ezek a kétséges célok érdekében végrehajtott kutatások végül is rengeteg anyagot dolgoztak fel, és igen komoly monográfiákat és kézikönyveket hoztak létre, melyek sok tekintetben ma is jól használhatóak, ha az ideológiai burkot lehántjuk róluk. Csak mutatóul sorolunk fel belőlük néhányat: a németység Közép- és Kelet-Európába történő vándorlásával foglalkozó művek közül megemlíthetők Aubin (1939), Isbert (1931), Kötschke – Ebert (1937), Schneider (1939), Schünemann (1935), Wilhelm – Kalbrunner (1936) településtörténeti monográfiái, illetve Kloss (1932–1936) bibliográfiája és a külföldi németiségről szóló, befejezetlenül maradt kézikönyv (Petersen – Scheel 1933–1940). Az összefoglaló művek közül Friedrich Burgdörfer (1930) német vándorlástörténeti tanulmánya, Alexander és Eugene Kulischer (1932) háborús népességmozgásokról írott monográfiája, valamint Wilhelm Abel (1935) több

kiadást megért könyve érdemel figyelmet, mely a mezőgazdasági konjunktúrák és krízisek, illetve a népességfejlődés összefüggését vizsgálta.

A viszonylag rövid ideig tartó nemzetiszocialista időszak legnagyobb eredményei a történeti demográfia szempontjából azonban igazából nem a hagyományos értelemben vett monográfiák készítésében mutatkoztak meg, hanem a genealógusok és helytörténészek körében egyre divatosabbá váló anyakönyvek adatainak feldolgozása területén. A 19. század végén ugyanis ebben is fordulat következett be. Néhány érdeklődő lelkész az anyakönyvek segítségével teljes gyülekezetének népességtörténeti feldolgozásába kezdett,³² 1908-ban pedig megszületett az első községi családkönyv („Ortsfamilienbuch”), mely tulajdonképpen a település lakóinak kollektív népességtörténetét (kollektív genealógiáját) adta közre, bár különösebb demográfiai elemzést nem végzett a közzétett forrásanyagon (Schrienert 1908). A falugenealógiai mozgalom fokozatosan terjedt a helytörténészek között, 1935-ben pedig már kézikönyvet is jelentettek meg az anyakönyvek feldolgozásának mikéntjéről (Demleitner – Roth 1935). A nemzetiszocialista állam felismerte az eddig politikamentesen működő, alulról elindult mozgalomban rejlő lehetőséget, és az egész törekvést rövid idő alatt átpolitizálva fajpolitikai célok szolgálatába állította. 1937-ben létrehozták az erre hivatott központi szervezet (*Arbeitsgemeinschaft für Sippenforschung und Sippenpflege*), és grandiózus tervet agyaltak ki, melynek keretében a kb. 52 ezernyi német település anyakönyveit 14 ezer munkatárs segítségével teljes egészében feldolgozták volna. A cél az egyes településeken lakók családfáinak részletekbe menő összeállítására volt (vagyis a lakosság leszármazásának megrajzolása), de mai megfogalmazásban ezt úgy is mondhatnánk, hogy az egyes családok népességtörténetének elkészítése. Az elkészült genealógiai sorozatokat településenként név- és helynévmutatókkal ellátott kötetekbe rendezték. Noha a háború kitörése lelassította, majd egy időre megállította a munkálatokat, 1945-ig kb. 1000 település anyakönyveit cédulázták ki, a *Blut und Boden* kiadó a „*A német nép ősei*” című könyvsorozatban 37 közösség családjainak összesített genealógiáját nyomtatásban meg is jelentette, további kb. 100 település forrásanyaga pedig kiadásra előkészített kézirat állapotába került (Weiss – Münchow 1998, vö. Köllmann 1974).

Sajnálatos, bár érthető, hogy a nemzetiszocializmus bukása azonban magával rántotta a jobb sorsra érdemes falugenealógiai kutatást is. Bár Roller század eleji munkája révén nemcsak a családrekonstrukciós módszer, hanem a nácik által mesterségesen felfuttatott falugenealógiai kutatás következtében Európa legnagyobb történeti demográfiai adatbázisa is a német kutatás rendelkezésére állt az 1940-es évek elejére, a demográfiai (és ezen belül az anyakönyvi) kutatások a rájuk telepedett politika miatt olyan bélyeget kaptak, hogy hosszú időre

³² Julius Gmelin a német Történeti és Ókortudományi Egyesület 1896. évi ülésén a Hall környéki népmozgalom hosszú távú történetét 25 plébánia 330 ezer bejegyzésének feldolgozása révén vázolta fel (Gmelin 1904).

teljesen kiszorultak a német történészek és társadalomkutatók érdeklődésének köréből. A demográfia szót Németországban egészen a közelmúltig hivatalosan a népességtudomány, a népességpolitikát a családpolitika szóval helyettesítették, az ezzel kapcsolatos történeti kutatásokat pedig visszafogták. A falugenealógiák készítése ugyan tovább folyt, de korábbi lendülete alaposan lecsökkent, és visszakerült a genealógusok és helytörténészek körébe, a hivatásos német népesség- és társadalomtörténészek hosszú ideig ismét nem vettek róla tudomást. Jellemző, hogy a francia demográfusok által az 1950-es években újra feltalált családrekonstrukciós módszer Németországban jó darabig nem váltott ki különösebb visszhangot. Külföldi kutatóknak, a svájci Arthur Imhofnak (1975, 1977), az amerikai John Knodelnek (1970, 1975, 1978) kellett „újralfedezni” azt, hogy a levéltárakban és könyvtárakban porosodó falugenealógiák kiválóan alkalmasak a történeti demográfiai kutatásokra, hisz tulajdonképpen elemzésre váró családrekonstrukciós alapanyagok.

Tíz éves szünet után 1955-ben a németországi genealógiai társaságok munkacsoportja úgy döntött, hogy folytatja a falugenealógiák gyűjtését, nyilvántartását és kiadás alá rendezését. 1995-re már 340 kiadásra került falugenealógia vált ismertté. Az évente tucatjával szaporodó munkák tudományos felhasználásának kérdését végül a lipcei állami levéltár keretén belül működő, a német újraegyesítés után új életre kelt *Deutsche Zentralstelle für Genealogie* vette kézbe Volkmar Weiss irányításával, és 1993-ban bibliográfiai és forrásértékiértékelési programot indított el. Mindebből kiderült, hogy bár kisebb-nagyobb hibákkal, esetenként adatkimaradásokkal (főleg a vándorló, valamint a gyermektelen családok esetében) számolnunk kell, ellenőrzés után az anyag igen jól használható – állapították meg 200 falugenealógia előzetes kiértékelése után. Jelenleg 1500 és 2000 közöttire tehető az elkészült feldolgozások száma, melyek nagyjából 4000 település (közte néhány város) összesen kb. 3 milliónyi családjának demográfiai adatait tartalmazzák. Az ismert kéziratos anyagok 90 százaléka (köztük sok magyar vonatkozású is) a lipcei archívum birtokában van eredetiben vagy másolatban. Az intézmény fő feladata a további anyagok felkutatása, a meglevők mutatózása és kiértékelése további felhasználás céljára (Weiss – Münchow 1998). Mindezt azért tárgyaltuk kissé részletesebben, mert a jelentős részben amatőr kutatókra épülő falugenealógia-készítés spontánul kialakult mozgalmát példamutatónak és igen fontosnak tartjuk a „hivatalos” történeti demográfia számára. Egyrészt igényes, a szakmai szempontokat is figyelembe vevő olvasóközönséget nevelt és nevel, másrészt olyan tömeges méretekben készíti a másodlagos elemzés számára használható forrásokat, amelyek finanszírozására még egy gazdag országban sem képes a hivatalos tudomány.³³

³³ Ismereteink szerint csak Angliában a cambridge-i kutatócsoport által szerkesztett és menedzselte *Local Population Studies* c. folyóirat körül jött létre hasonló jellegű szimbiózis az amatőr kutatók és a hivatásos történeti demográfusok között, de ennek méretei meg sem közelítik a németországi falugenealógiákét.

De nem pusztán a falugenealógiák története volt ilyen hányatott a 20. század közepén. Az a benyomásunk, hogy bizonyos mértékig még a szűkebb értelemben vett történeti demográfiai kutatáson is látszik a nemzetiszocialista időszak szűk másfél évtizedének hatása, noha azóta több mint 50 év eltelt. Bár igen nagy a német egyetemek és főiskolák száma, viszonylag kevés olyan kutatóhelyről tudunk, mely ezzel a témával kiemelten foglalkozna. A legjelentősebbek az alábbiak. A berlini szabadegyetemen a Svájc-ból áttelepült Arthur E. Imhof és tanítványai folytattak és folytatnak kiterjedt és kiemelkedő minőségű történeti demográfiai kutatásokat, bár formális intézménnyé nem szerveződtek. A mainzi egyetemen 1973 óta folyik (az 1980-as évek közepe óta Walter G. Rödel vezetésével) történeti demográfiával foglalkozó kutatás³⁴ részben a történeti intézet, részben a helytörténeti intézet (*Institut für Geschichtliche Landeskunde*) támogatásával. Az itt dolgozók képezik a motorját a szétszórt kutatókat összefogó, régóta működő informális munkacsoportnak (*Arbeitskreis für historische Demographie*), mely 2002-ben tartotta kilencedik németországi konferenciáját. Végezetül a fentebb említett lipcsei központi genealógiai kutatóközpont generál további, elsősorban helyi vonatkozású kutatásokat a falugenealógiák gyűjtése, őrzése, kutathatóvá tétele és feldolgozásra előkészítése révén. (Saját kutatási kapacitásuk, mint közgyűjteménynek azonban nincs.)

A közvetlen demográfiai kutatásokhoz képest talán jobban intézményesültek a történeti demográfia azon területei, melyek átmenetet képeznek egyrészt gyakorlati kérdések, másrészt a demográfián túli történetkutató területek – történeti antropológia, mindennapok története, társadalomtörténet, vándormozgalmak, külföldi németek története – között. Röviden felsoroljuk közülük az általunk legfontosabbnak tartottakat.

Az 1970-es években sorra jönnek létre azok a kutatócsoportok és kutatások, melyek az angolszász kutatások hatására a család és háztartás történetével kezdenek foglalkozni: a *Max Planck Institut für Geschichte* keretében (Göttingen) Hans Medick és Jürgen Schlumbohm vezetésével történeti antropológiai kutató-egyesület alakult,³⁵ a freiburgi *Institut für Historische Anthropologie* keretében Jochen Martin és köre (Martin – Klaus 1986, Martin – Zoepfel 1989), Münsterben a mindennapok kutatása kapcsán Peter Borscheid és Hans Teuteberg³⁶ kezdett a témakörrel intenzívebben foglalkozni. Különösen aktív

lógia-készítők létszámát. A főként a vándorlások kérdésével foglalkozó amatőr genealógiai mozgalmakra nézve l. még az alábbi közép-európai vonatkozású honlapokat: Sibi Web-Online Forum für Siebenbürgen www.sibiweb.de, Arbeitskreis donauschwäbischer Familienforscher (AkdFF) www.genealogy.net/gene/vereine/AkdFF/akdff-en.html, German Genealogy: Habsburg Empire www.genealogy.net/gene/reg/ahe1814.html.

³⁴ A mainzi programokról l. bővebben www.wsg.uni-mainz.de/FB/Geschichte/hist1

³⁵ A Göttingenben készült legfontosabb munkák az alábbiak: Kriedte 1992, Medick 1967, 1985, 1997, 1998, Medick – Sabeau 1984, Schlumbohm 1983, 1991, 1993, 1994, 1997a, b, 1998a, b, 2000, Fontaine – Schlumbohm 2000, és a később említendő protoindusztrializációs kutatások.

³⁶ Borscheid 1987, 1995, Borscheid – Teuteberg 1983, Teuteberg 1985, 1993.

Stuttgartban az 1970-es 80-as években a Hans Ulrich Wehler és Werner Conze szervezte *Arbeitskreis für moderne Sozialgeschichte*, mely a *Geschichte und Gesellschaft* című folyóiratban több különszámot is a témának szentelt, és 1975-ben sikeres nemzetközi konferenciát rendezett a család társadalomtörténetéről.³⁷

1989-ben az osnabrücker egyetem mellett a történész Klaus J. Bade kezdeményezésére létrejön az *Arbeitskreis Migrationsforschung*, mely 1991-ben intézetté alakul. Programjában jelentős szerepet kap a vándorlástörténet. *Studien zur historischen Migrationsforschung* című sorozatukban eddig 11 kötet jelent meg, folyóiratuk, az *IMIS Beiträge* is több történeti témájú számot állított össze.³⁸ A külföldön élő, illetve külföldről visszatelepült németek vándormozgalmakhoz szorosan kapcsolódó történetével ugyancsak több intézmény foglalkozik. Közülük a legszínvonalasabbnak a tübingeni egyetem mellett működő *Institut für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde* tűnik, mely néhány fontosabb munkát is kiadott a Kelet-Délkelet Európába irányuló német vándormozgalmak történetéből (Beer – Dahlmann 1999, Fata 1995).³⁹ A fenti intézetek mellett 1992 óta működik a vándorlástörténeti társaság (*Gesellschaft für historische Migrationsforschung*) és egy vándorlástörténeti munkacsoport is (*Stuttgarter Arbeitskreis historische Migrationsforschung*), utóbbi *Stuttgarter Beiträge zur Migrationsforschung* néven kiadványsorozatot is jegyez.⁴⁰

Az ország és a társadalomtudományi/társadalomtörténeti kutatások méreteihez képest azonban az intézményesülésnek fent bemutatott színvonala egyáltalán nem mondható kiemelkedő méretűnek, mivel a legtöbb felsorolt intézmény (talán az osnabrücker intézetet kivéve) csak mellékesen foglalkozik a történeti demográfiával. Valójában a németországi történeti demográfia leggazdagabb információs bázisát tulajdonképpen nem a fent röviden felsorolt intézetek, hanem néhány kiemelkedő kutató: Arthur E. Imhof, valamint korábbi tanítványa, Rolf Gehrman és a lipcsei központ vezetője, Volkmar Weiss honlapján találhatjuk meg. Imhof, aki egyébként az érdeklődők számára a téma kutatási bevezetésül szolgáló CD-t is készített 1995-ben, honlapjára igen gazdag kapcsolódásokat is feltett, így az a történeti demográfia egyik központi nemzetközi információs pontjaként is használható.⁴¹ Ha viszont a történeti demográfiai kutatás területén szervezőként kiemelkedő eredményeket felmutató ismert szemé-

³⁷ Az előadások anyaga megjelent: Conze 1976. Wehler szerkesztésében a *Geschichte und Gesellschaft* című folyóiratban több történeti demográfiai vonatkozású szám is megjelent a családról, öregedéssről, fiatalságról, nőkről 1975 és 1988 között.

³⁸ Bővebb információk a www.imis.uni-osnabrueck.de honlapon érhetők el, helykimélés céljából itt nem részletezzük őket.

³⁹ Bővebb információk az intézetről www.uni-tuebingen.de/donauschw_institut

⁴⁰ A vándorlástudományi munkacsoportról nem sikerült bővebb információkat szerezni, a vándorlástörténeti társaság működésére nézve l. www.historische-migrationsforschung.de

⁴¹ A honlapok adatai a nevek felsorolása rendjében:

<http://userpage.fu-berlin.de/~aeimhof/saurhd.htm> ;

www.wsg.uni-ffo.de/team/gehrman.html ; www.volkmar-weiss.de/index.html

lyiségek (pl. Wolfram Fischer, Peter Marschalk, Wolfgang Köllmann) nyugdíjba mennek, vagy meghalnak, akkor az általuk vitt kutatások, szerkesztett kiadványsorozatok eltűnnek, leállnak.⁴² Vagyis, noha a történeti demográfia a több mint két tucat gazdaság- és társadalomtörténeti tanszék többségén, valamint sokhelyütt az általános történeti tanszékeken része a tananyagnak, ennek alapvető kézikönyve még máig Arthur E. Imhof (1977) jó néhány esztendő megért műve, és nem tudott úgy intézményesülni, mint a jóval kisebb népességű és kutatási kapacitású Ausztriában. Az ország és a kutatás méretei dacára a német történeti demográfiának külön folyóirata vagy évkönyve sincs. Az ide vágó írások, amennyiben nem érik el az önálló kötetnyi terjedelmet, vagy egy regionális történeti periodikában, vagy valamelyik rokon kutatási terület lapjában látnak napvilágot.⁴³

Ha a módszertan szemszögéből nézzük a német történeti demográfiát, akkor azt mondhatjuk, hogy lényegében egészen az 1960-as évekig tartotta magát a régi típusú leíró módszer (Blaschke 1967, Kirsten – Buchholz – Köllmann 1965–1966, Köllmann – Marschalk 1972). Az 1950–1970-es években a nemzetközi kutatásban kialakult elemzési módszerek itt viszonylag lassan hódítottak teret. Mind az anyakönyvek aggregatív feldolgozása (vagyis a bejegyzések nem név szerint, hanem esetszám alapján történő elemzése), mind az egyének/családok népességtörténetét egyenként összerakó családrekonstrukció bevezetése a német történeti demográfiába főként külföldi származású, illetve vendégkutatók érdeme (Imhof 1975, 1977, Knodel 1970, 1978, Knodel – Shorter 1976), noha, mint fentebb említettük, a 20. század elejére a módszer, a közepére pedig a tömeges forrásanyag is a német kutatók rendelkezésére állt. A történeti demográfiai módszertan azóta sem erőssége a németországi kutatásnak. Az új, főként angolszász kutatási módszerek – a visszafelé számítás angol ötlete (generalised inverse projection), vagy az anyakönyvi adatok alapján végzett szimulált népszámlálás – adaptálását inkább svájciak, osztrákok végzik a német nyelvterületen (Balthasar 1988, Schelbert 1989). Az utolsó évtized módszertani kiadványaiban megjelenő nemzetközi szerzőgárdában a döntően észak-amerikai, angol és francia kutatók mellett skandináv, holland, osztrák szerzőket találunk, németeket azonban nem.

Bár ismeretes néhány – főként szociológiai indíttatású úttörő vizsgálat az 1960-as évekből a család- és háztartáskutatás⁴⁴ területén (Möller 1969,

⁴² Pl. Wolfgang Köllmann, aki a *Quellen zur Bevölkerungs-, Sozial- und Wirtschaftsstatistik Deutschlands, 1815–1875* című sorozatot szerkesztette a Bajor Tudományos Akadémia támogatásával, 1997-ben meghalt. A sorozatban 1995 óta nem jelent meg új kötet.

⁴³ Utóbbiak közül a legfontosabbak az alábbiak: *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, Archiv für Sozialgeschichte, Blätter für deutsche Landesgeschichte, Geschichte und Gesellschaft, Historische Anthropologie, Homo, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Historical social research/Historische Sozialforschung* (kétnyelvű).

⁴⁴ Az összefoglalás Rosenbaum (1982), Hausen (1986), Dülmen (1990) és Gestrich (1999) munkái alapján készült.

Schieder 1971), a nagy áttörés itt is a cambridge-i népességtörténeti kutatócsoport 1969. évi nemzetközi konferenciája előadásait megjelentető kötethez kapcsolható (Laslett – Wall 1972). Adottságainak megfelelően azonban a német családkutatásnak számos, az angolszász kutatásoktól eltérő sajátossága alakult ki. Először is sokkal gyengébb maradt a demográfiai oldala, ugyanakkor nagyon erős a társadalomtörténeti és antropológiai kapcsolódása. Utóbbival összefüggésben erős a tulajdonképpen nem demográfiai jellegű elméleti oldala, és módszertanában, forráshasználatában jóval sokoldalúbb, mint az angolszász kutatások. Mindennek következtében természetesen az sem tekinthető véletlennek, hogy számos 1970-es évekbeli lelkes kutatója az évek során fokozatosan elcsúszott a történeti családkutatásnál jobban intézményesült történeti antropológia és a mindennapok története („Alltagsgeschichte”) kutatásának irányába.

Úgy illik, hogy rövid áttekintésünket az egyes kutatási kérdésekben fontosat alkotó művek felsorolásával zárjuk. A német irodalom azonban a fenti, bírálatot is tartalmazó megjegyzések ellenére igen gazdag, különösen a regionális történetírásban, melynek voltaképpen máig konglomerátuma a német történeti demográfiai kutatás. Kevés az országos áttekintésű, általánosan elfogadott munka, különösen az 1870-ben létrejött egységes Német Birodalom előtti korszakra vonatkozóan. Vagyis amikor néhány szerzőre és munkára az alábbiakban felhívjuk a figyelmet, akkor megítélésünk bizonyos mértékig óhatatlanul szubjektív lesz. A szerzők fontosságának tekintetében nem biztos, hogy az irodalom minden ismerője egyetért választásunkkal, továbbá nyilvánvaló, hogy nem tudunk belemenni a történeti demográfia minden kutatási területének ismertetésébe sem – mind a szerzők, mind a felsorolt témák tekintetében választanunk és szelektálnunk kellett. Azt is megjegyezni kívánjuk, hogy bár elsősorban a német területekre és a német forrásanyagra koncentráltunk, ezért ajánlásunkba néhány külföldi származású, de rövidebb-hosszabb ideig Németországban dolgozó szerző is bekerült, mint ahogy esetenként nem lehetett teljesen figyelmen kívül hagyni egyes, a szomszédságra (Svájc, Ausztria) vonatkozó eredményeket sem.

Először is néhány történeti demográfiai szempontból fontos várostörténetre hívnánk fel a figyelmet: François (1982) Koblenzről, Kohl (1985) Trierről, Rödel (1985) Mainzról, Sachse (1987) Göttingenről és Helga Schultz (1987) Berlinről szóló munkájára. A falvak és kisvárosok feldolgozásai közül figyelemre méltónak tartja a kritika Becker (1989), Bohl (1987), Gehrmann (1984), Imhof (1975) Kaschuba – Lipp (1982), Kriedte (1992), Medick (1997), Schlumbohm (1997), Zschunke (1984) és John Knodel (1988a) egy-egy falura vagy településcsoportra vonatkozó munkáit. A fenti írások általában több, vagy az összes alább felsorolandó témát megfelelő színvonalon tárgyalják, többkevesebb részletességgel. Külön a házasságkötés kérdésével kapcsolatban figyelmet érdemel az osztrák Ehmer (1991) könyve, és Schlumbohm (1991) tanulmánya, a termékenységgel és a születéskorlátozással kapcsolatban a svájci

Ulrich Pfister (1985), az amerikai Knodel (1974), a szexualitással és a házasságon kívüli születésekkel kapcsolatban pedig Becker (1990), Breit (1991), az angol Woycke (1988) monográfiái, valamint a német forrásanyag kapcsán az észak-amerikai Shorter és az angol Robert Lee vitája (Lee 1977, 1978, Shorter 1978). A halandóság kapcsán ismét Imhof (1984, 1990, 1992, 1996) könyveit, valamint Knodel egy tanulmányát (1988b) érdemes kézbe venni. A halandósági krízisekre – éhínségekre, járványokra, háborúkra – nézve hagyományosan igen gazdag a német irodalom. Még mindig fontosnak érezzük Franz (1961) könyvét a harmincéves háborúról, Keyser (1957) korábbi pestiskutatásokról írott áttekintését, melyhez hozzá illeszthető Vasold (1991) újabb összefoglalója, Medick (1985) tanulmánya, valamint az Imhof (1981) által szerkesztett tanulmánygyűjtemény. A demográfia és a közegészségügy kapcsolatára ismét Imhof (1980), Imhof – Larsen (1976), valamint Wischhöfer (1991) könyvét ajánljuk. A belső vándorlásokra vonatkozóan érdekes a Bulst és Hooock (1983) által szerkesztett tanulmánygyűjtemény, továbbá Hochstadt (1993) és a kanadai Friedrichs (1985) tanulmányai, a bevándorlásra vonatkozóan – mert főleg a harmincéves háborút követő fél évszázadban ilyen is volt – Duchhardt (1985) és Jersch – Wenzel (1990) a hugenottákról, Blaschke (1967), Franz (1961) az ausztriai és csehországi, Mattmüller (1987) a svájci jövevényekről ad képet. A kivándorlási mozgalmakkal kapcsolatban az amerikai Fenske (1980a, b) és Fertig (1994) írásai, az ugyancsak amerikai Haller (1993), Hoerder (1995) és Selig (1988) valamint a német Hoppel (1984), Gestrich (1991) és Bade (1992) monográfiái tűnnek figyelemre méltónak. Itt hívjuk fel a 18. századi települési mozgalmak iránt érdeklődők figyelmét Werner Hacker több mint két évtizedes forráskiadási tevékenységére is – tucatnyi műve közül csak a két szélsőt említjük (Hacker 1969, 1994). A regionális népességtörténetek közül Blaschke (1967) és Weiss (1993) Szászországgal, Gehrman (2000) és Hinrichs – Van Zon (1988) Észak-Németországgal és az olasz Viazzo (1989) Alpok vidékével foglalkozó köteteket ajánljuk. A protoindusztrializációnak – a vidéki ipar- és népességfejlődés egy sajátos nyugat- és közép-európai modelljének – bemutatása Kriedte, Medick és Schlumbohm (1977, 1992) írásain keresztül tehető meg a legjobban, míg a városi népességfejlődésre nézve haszonnal forgatható az egyes városokról szóló irodalom mellett Mauersberg (1960) könyve, továbbá a Haupt és Marschalk (1994) által szerkesztett tanulmánygyűjtemény. Végül a 19–20. század népességtörténetére összefoglalóan máig jól használható Marschalk (1984) munkája.

A család- és háztartáskutatással kapcsolatban a különböző családtípusokra vonatkozóan Schlumbohm (1998b, 2000), a családciklusokra Mitterauer és Sieder (1979), valamint Freitag (1988), a rokonság kérdésére az amerikai, de Németországban dolgozó Sabeau (1990), Medick és Sabeau (1984), valamint Kocka (1982) könyvei és tanulmányai, a különböző társadalmi rétegek családjai közötti különbségekre Kocka (1980), Rosenbaum (1982) írásai látszanak érdekesnek. Bár a demográfiához már viszonylag vékony szálon kötődik, fel-

hívnánk a figyelmet a fiatalokkal és gyermekekkel foglalkozó irodalomból Gestrich (1986), Hardach-Pinke (1978, 1981), Oehme (1988), Schlumbohm (1983) könyveire és Martin – Klaus (1986) tanulmánygyűjteményére. A nők és a nemek kérdésével kapcsolatban Beier (1983), Knapp (1984), Labouivie (1993), Medick (1998), Schildt (1993), Wunder (1992) monográfiái, valamint Hausen (1987) és Lee (1990) tanulmányai látszanak fontosnak.⁴⁵ Érdekes végül a családdal kapcsolatos, itt felsorolt irodalomhoz hozzáilleszteni Weber-Kellermann (1974, 1979, 1988) néprajzos szemszögből készített, gazdagon illusztrált monográfiáit.

Bár jelen összefoglaló anyagának gyűjtése és megfogalmazása közepette kifejezetten törekedtünk rá, még sem alakult ki bennünk világos és egyértelmű kép a német történeti demográfiai kutatásokról. Ez részben összefügg méretével, sokszálúságával, de szervezetenként némileg amorf állapotával és folytonos változásaival is. Információink internetes ellenőrzése során több ízben hiába kerestünk korábbi intézményeket, a nyugdíjba ment szerzők gyakran egyszerűen eltűntek, vagyis, mint ahogy azt már említettük, a németországi kutatás alakulása meglehetősen személyfüggő. Mégis, ha a nagy német könyvtárakban egy-egy történeti demográfiai témára keresünk, akkor hihetetlen gazdag anyaggal találkozunk, nem is beszélve a különböző, gyakran regionális történeti folyóiratokban megbúvó érdekes tanulmányok sokaságáról. Úgy tűnik, mintha az általunk többször emlegetett intézményesültség elsősorban csak a kis kutatási kapacitású társadalmak/országok esetén lenne igazán fontos. Németország számos egyeteme, számtalan tanszéke, nagyszámú PhD-hallgatója valahogy „kitermeli” azt az információt, mely a tárgyalt tudományterület fejlődéséhez, előrelépéséhez szükséges. Nem beszélve arról, hogy a kutatások áttekinthetősége a rendszeresen készülő irodalmi szemlék, kritikák, a jó könyvtári/internetes hozzáférhetőség révén a hagyományosan jó német szervezettségnek köszönhetően kiváló.

Ha viszont a kutatási terület német történettudományon belüli helyzetét vizsgáljuk, akkor a kép már kevésbé rózsás. A németországi történészekben a nemzetiszocialista időszak utóhatásaként egészen az 1970-es évekig élt az ellenszenv a demográfiával szemben, és többségük még a divathullám csúcán is gyanakodva tekintett a társadalom és népesség történetének kvantitatív megközelítésére, melynek beceneve körükben a *Fliegenbeinzählerei* (léglábszámlálás) lett. A helyzetet alighanem jól jellemzik a luxemburgi Jean Paul Lehner és a német Andreas Gestrich megállapításai, melyek a 2000. évi amsterdami ESSHA konferencián, a család-történet historiográfiájáról tartott kerek-asztalon hangzottak el.⁴⁶ Az előadók a kutatási irány megjelenését vizsgálták a legfontosabb 20 német történet- és társadalomtudományi folyóirat

⁴⁵ Szempontjaink a demográfiából kiindulón alakultak ki. Természetesnek tartjuk tehát, ha a nőtanulmányokat folytatók számára nem feltétlenül az itt felsoroltak tűnnek a fontos munkáknak.

⁴⁶ Az előadás bő vázlatát Jean-Paul Lehner szíveségéből használhattuk.

hasábjain az utolsó 50 évben. Tapasztalataik szerint a témakör alapjában sohasem volt igazán fontos a német történetírás számára. E megszorítással élve viszont megállapítható, hogy a történeti demográfia iránti érdeklődés az 1970-es években indult el (párhuzamosan a nemzetközi trendekkel), de ezen belül a demográfiai szempontok végig alárendelve maradtak. A történészek nem vettek tudomást a családdal foglalkozó néprajzi kutatásokról sem, fő érdeklődésük a nőtörténettel, a mindennapok történetével, a protoindusztrializáció kérdésével való kapcsolatokra, valamint a család genealógiai összefüggéseire irányult.

A kutatás képe a 20. század második felében jelentős mértékben megváltozott a század elejéhez képest. A 20. század első harmadában a német történeti demográfia a mikrovizsgálatok, valamint a vándorláskutatás terén újtónak számított, ugyanakkor kifelé viszonylag zártan működött. A 20. század utolsó harmadára újtóból követő tudománnyá vált ezen a területen, ugyanakkor a nemzetközi kutatás irányzatainak hatása most jobban és gyorsabban érződik, mint azt megelőzően. Külön figyelemre méltó, hogy míg a 20. század első felében rendszerint egy alapvető – néha szakmán kívüli hátszéllel is rendelkező – irányzat dominált, addig az 1970-es évektől kezdődően a kutatás még egy ilyen viszonylag szűk területen is, mint a történeti demográfia, sokszínű, sokpólusú lett. Kétségtelen, hogy az utóbbiban sokat segített a német kutatás és felsőoktatás nagy mérete, számos intézménye. Mindenképpen megszívlelendő azonban az a tanulság, hogy gyümölcsözőbb egy kutatási terület többoldalú megközelítése, mint dominanciára törekvő irányzatok/divatok erőltetése (amelyek egyébként többnyire ritkán tartanak egy évtizednél tovább). A németországi történet azt mutatja, hogy a palettán a 19. század utolsó harmada óta helye van mind a történeti demográfiának, mind a kvantitatív megközelítésnek.

IRODALOM

Svédország

- Akerman, S., H. C. Johansen, and David Gaunt. eds. 1978. *Chance and change. Social and economic studies in historical demography in the Baltic area*. Odense: Odense University Press.
- Bengtsson, Tommy (eds.) 2000. *Population and economy: from hunger to modern economic growth*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Bengtsson, Tommy, Gunnar Fridlitzius, and Rolf Ohlsson (eds.) 1984. *Pre-industrial population change. The mortality decline and short term population movements*. Stockholm: Almqvist and Wiksell.
- Brädström, Anders and Jan Sundin (eds.) 1981. *Tradition and transition. Studies in microdemography and social change*. Umea: Demographic Data Base.

- Brädström, Anders and Lars-Göran Tedebrand (eds.) 1993. *Health and social change. Disease, health and public care in the Sundsvall district*. Umea: Demographic Data Base.
- Brädström, Anders and Lars-Göran Tedebrand (eds.) 1995. *Swedish urban demography during industrialization*. Umea: Demographic Data Base.
- Edvinsson, Sören 1995. *The Demographic Data Base. Bibliography 1970–1994*. Umea: Demographic Data Base.
- Eriksson, Ingrid and John Rogers 1978. *Rural labour and population change. Social and demographic developments in east central Sweden during the nineteenth century*. Uppsala: University of Uppsala. (Studia Historica Uppsaliensia, 100.).
- Gyáni Gábor 1981. Egy új történeti forrás: az adatbank. *Történelmi Szemle* 24, no. 1: 94–99.
- Kronborg, Bo, Thomas Nilsson, and Andres A Svalastuen (eds.) 1977. *Nordic population mobility. Comparative studies of selected parishes in the Nordic countries, 1850–1900*. Uppsala: Universitetsforlaget.
- Löfgren, Orvar 1974. Family and household among Scandinavian peasants. *Ethnologica Scandinavica* 2: 17–52.
- Rogers, John 1993a. Nordic family history: Themes and issues, old and new. *Journal of Family History* 18, no. 4: 291–314.
- Rogers, John (ed.) 1993b. *Family and household in Northern European fishing communities*. London: (Journal of Family History. Special issue, 18/4.).
- Rogers, John and Hans Norman (ed.) 1985. *The nordic family: perspectives on family research*. Uppsala: Universitet. 119 p. (Meddelande fran Familjehistoriska projektet, Historiska institutionen Uppsala universitet, 4.).
- Runblom, Harald and Hans Norman (eds.) 1976. *From Sweden to America. A history of the migration*. Uppsala: Universitetsforlaget.
- Sundbärg, Gustav 1907. *Bevölkerungsstatistik Schwedens, 1750–1900*. Stockholm: 170 p. (XIV. Internationaler Kongress für Hygiene und Demographie, Berlin September, 1907).
- Tedebrand, Lars-Göran 2002. *Historical population studies in Sweden. Paper presented for the ESSHC 2002*. Hague: Manuscript.
- Thorvaldsen, Gunnar 1995. Longitudinal sources and longitudinal methods. Studying migration at the Stockholm Historical Database. In: Brädström, Anders and Lars-Göran Tedebrand (eds.) *Swedish urban demography during industrialization*. Umea: Demographic Data Base. pp. 219–250.
- Thorvaldsen, Gunnar 1998. Historical databases in Scandinavia. *History of the Family* 3, no. 3: 371–383.
- Torstendahl, Rolf 2000. Thirty-five years of theories in history: Social science theories and philosophy of history in the Scandinavian debate. *Scandinavian Journal of History* 25, no. 1-2: 1–26.

Kelet-Közép-Európa és Oroszország

- Bessmertny, Youri 1990 [1991]. La démographie historique de l'Europe: l'état des recherches en U.R.S.S. *Annales de démographie historique*. 411–422.
- Csetri Elek 1997. Kolozsvár népessége a középkorban és kora újkorban. In: Kovacsics József (szerk.) *Magyarország történeti demográfiája, 896-1995. Millecentenáriumi előadások*. Bp.: pp. 181–186.
- Csetri Elek 1999. Kolozsvár népessége az utolsó két évszázad alatt (1784–1995). In: Horváth Imre, Kígyósi Attila és Vass Lucia (szerk.) *Alkotás a társadalomtudományok határán. Emlékkötet a 80 éves Kovacsics József tiszteletére*. Bp.: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar. pp. 19–32.
- Čapo, Jasna 1992–1993. Die Gutsherrschaft Cernik. Wirtschaftliche und demographische Entwicklung eines kroatischen Dorfes im Spätfeudalismus. *Demographische Informationen*. 50–59.
- Gelo, Jakov 1987. *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*. Zagreb: Globus. (Razvoj stanovništva na tlu SR Hrvatske, 1.).
- Iordachi, Constantin 2002. Társadalomtörténet a román történetírásban: örökség, új utak és kihívások. *Korall* 3, no. 7–8: 190–199.
- Kohútová, Mária 1991. Bibliografia slovenskej historickej demografie do roku 1988. *Historická Demografie* 15: 193–205.
- Kónya, Peter and René Matlovič (red.) 1997. *Obyvat'elstvo Karpatskej kotliny I*. ed. Prešov: Universum.
- Pascu, Stefan (éd.) 1980. *Population et société. Les travaux du colloque international de démographie historique Cluj-Napoca, septembre 1977*. I–II. vols. Cluj-Napoca: Editura Dacia.
- Popovic, Dušan J. 1952. *Srbi u Bačkoj do kraja osemnaestog veka. Istorija naselja i stanovništva*. Beograd: SAN. (Posebna izdanja knj. 103, Etnografski institut knj. 3.).
- Popovic, Dušan J. 1952. *Srbi u Budimu od 1690 do 1740*. Beograd: Stamp Kultura. (Srpska Knjizeva Zadruga Poucnik, 13.).
- Popovic, Dušan J. 1954. *Velika seoba Srba 1690. Srbi selaci i plemici*. Beograd: Serbska Knjizevna Zadruga. (Serbska Knjizevna Zadruga, Poucnik, 14.).
- Popovic, Dušan J. 1955. *Srbi u Banatu do kraja osamnaestog veka: istorija naselja i stanovništva*. Beograd: SAN. (Posebna izdanja knj. 232, Etnografski institut knj. 6.).
- Popovic, Dušan J. 1957–1963. *Srbi u Vojvodini 1–3*. Matica Srpska.
- Roksandić, Drago (eds.) 1998. *Microhistory of the Triplex Confinium. International project conference papers (Budapest, March 21–22, 1997)*. Bp: CEU.
- Roksandić, Drago and Nataša Štefanec (eds.) 2000. *Constructing border societies on the Triplex Confinium*. Bp. CEU. (History department working paper series, 4.).
- Roman, Louis 1980. Démographie historique de la Roumanie, 1972–1978. Bibliographie analytique. *Revue roumaine d'histoire* 19, no. 1. 85–127.
- Roman, Louis 1985. Démographie historique de la Roumanie, 1978–1984. Bibliographie analytique. *Revue roumaine d'histoire* 24, no. 4. 351–372.

Vekarić, Nenad 1998. The population of the Dubrovnik Republic in the fifteenth, sixteenth, and seventeenth centuries. *Dubrovnik Annals* 2. 7–28.

Ausztria

Bolognese-Leuchtenmüller, Birgit 1978. *Bevölkerungsentwicklung und Berufsstruktur, Gesundheits- und Fürsorgewesen in Österreich 1750–1918*. Wien: Verl. für Geschichte und Politik. 1–2 vols. (Materialen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, 1–2.).

Brix, Emil 1982. *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910*. Wien; Köln; Graz: Böhlau. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse, 72.).

Brown, James O. and Markus Cerman 1997. Forschungen zur Sozialgeschichte der Familie in der österreich – ungarischen Monarchie. In: Eder, Franz X, Peter Feldbauer, and Erich Landsteiner. Hg. *Wiener Wege der Sozialgeschichte*. Wien: Böhlau. pp. 119–144. (Kulturstudien, 30.)

Czoernig, Carl 1855–1857. *Ethnographie des Oesterreichischen Monarchie*. Wien: K. K. Hof- und Staatsdruckerei. 1–3 vols.

Durdik, Christel 1974. *Bibliographischer Abriss zur Bevölkerung und Sozialstatistik der Habsburger-Monarchie im 19. Jahrhundert*. Wien: [S. n.].

Ehmer, Josef 1980. *Familienstruktur und Arbeitsorganisation im frühindustriellen Wien*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik.

Ehmer, Josef 1990. *Sozialgeschichte des Alters*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. (Neue Historische Bibliothek, Neue Folge Band 541.).

Ehmer, Josef 1991. *Heiratsverhalten, Sozialstruktur, ökonomischer Wandel. England und Mitteleuropa in der Formationsperiode des Kapitalismus*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. 324 p. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, 92.).

Ehmer, Josef 1994. *Soziale Traditionen in Zeiten des Wandels. Arbeiter und Handwerker im 19. Jahrhundert*. Frankfurt/Main-New York: Campus. (Studien zur Historischen Sozialwissenschaft, 20.).

Ehmer, Josef 1998. House and the stem family in Austria. In: Fauve-Chamoux, Antoinette and Emiko Ochiai (eds.) *House and the stem family in EurAsian perspective*. Kyoto: International Research Center for Japanese Studies. pp. 59–81. (Proceedings of the C18 session, XII. International Economic History Congress.)

Ehmer, Josef, Tamara K. Hareven, and Richard Wall. Hg. 1997. *Historische Familienforschung. Ergebnisse und Kontroversen, Michael Mitterauer zum 60. Geburtstag*. Frankfurt/M – New York: Campus Verlag.

- Ehmer, Josef and Michael Mitterauer 1986. Hg. *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*. Wien-Köln-Graz: Hermann Böhlhaus Nachf.
- Ehmer, Josef and Albert Müller 1988. Sozialgeschichte in Österreich. Traditionen, Entwicklungsstränge und Innovationspotential. In: Kocka, Jürgen. Hg. *Sozialgeschichte im internationalen Überblick: Ergebnisse und Tendenzen der Forschung*. Darmstadt: pp. 109–140.
- Grossmann, Henryk 1916. Die Anfänge und geschichtlichen Entwicklung der amtlichen Statistik in Österreich. *Statistische Monatschrift*. 331–423.
- Gürtler, Alfred 1909. *Die Volkszählungen Maria Theresias und Josef II. 1753–1790*. Innsbruck: Verlag Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung.
- Helczmanovszki, Heimold 1973. *Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs. Nebst einem Überblick über die Entwicklung der Bevölkerungs- und Sozialstatistik*. Wien: Oldenbourg.
- Jäger-Sunstenau, Hanns 1958. Die pfarr- und standesamtlichen Register in Österreich. *Archivum* 8: 3–14.
- Kaser, Karl 1995. *Familie und Verwandtschaft auf dem Balkan: Analyse einer untergehender Kultur*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau.
- Kaser, Karl 1997. Der Erbfall jenseits der „Hajnal-Mitterauer-Linie“. Historischer Haushaltsformierungsmuster im Südosten Europas. In: Eder, Franz X., Peter Feldbauer, and Erich Landsteiner. Hg. *Wiener Wege der Sozialgeschichte*. Wien: Böhlau. pp. 163–181. (Kulturstudien, 30.)
- Mitterauer, Michael 1979. *Grundtypen alteuropäischer Sozialformen. Haus- und Gemeinde in vorindustriellen Gesellschaften*. Stuttgart-Bad Cannstatt: Fromman-Holzboog. (Kultur und Gesellschaft, 5.).
- Mitterauer, Michael 1983. *Ledige Mütter: zur Geschichte illegitimer Geburten in Europa*. München: Beck.
- Mitterauer, Michael 1986. *Sozialgeschichte der Jugend*. Frankfurt/M.: Suhrkamp. (Neue Historische Bibliothek, 278.).
- Mitterauer, Michael 1992. *Familien und Arbeitsteilung*. Wien-Köln: Böhlau.
- Mitterauer, Michael and Reinhard Sieder 1977. *Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie*. Wien: Beck.
- Mitterauer, Michael and Reinhard Sieder 1979. The developmental process of domestic groups: problems of reconstruction and possibilities of interpretation. *Journal of Family History* 4, no. 3: 257–284.
- Mitterauer, Michael and Reinhard Sieder Hg. 1982. *Historische Familienforschung*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Pribram, Karl 1913. Die Statistik als Wissenschaft. *Statistische Monatschrift*. 661–727.
- Tremel, Ferdinand 1969. *Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs. Von den Anfängen bis 1955*. Wien: Deuticke.
- Waber, Leopold 1915. Die zahlenmässige Entwicklung der Völker Österreichs 1846–1910. *Statistische Monatschrift* 20: 589–721.

Wandruszka, Adam and Peter Urbanits Hrsg. 1980. *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. 3. Die Völker der Reiches. Teil 1–2.* Wien: Verl. der. Österr. Akad. der Wissenschaften.

Csehország

- Benedek Gábor és Halmos Károly 1988. A cseh történeti demográfiai irodalomról. *Világtörténet.* 60–65.
- Dušek, Ladislav 1974. *Obyvatelstvo města Ústi nad Labem do konce 18. století (na základě matrik).* Praha.
- Fauve-Chamoux, Antoinette and Ludmila Fialová 1997. *Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe–XXe siècles.* Praha: Česka demografická Společnost.
- Fialová, Ludmila et al. 1998. *Dějiny obyvatelstva českých zemí.* Praha: Mladá Fronta.
- Horská, Pavla et al. 1990. *Dětsví, rodina a stáří v dějinách Evropy.* Praha: Panorama.
- Horsky, Jan and Eduard Maur 1993. Die Familie, Familienstruktur und Typologie der Familien in der böhmischen Historiographie. *Historická Demografie* 17: 7–35.
- Horský, Jan and Markéta Seligová 1997. *Rodina našich předků.* Praha: Dějin.
- Husa, Václav 1965. Notes d'information sur les sources et les recherches de démographie historique en Tchécoslovaquie. In: Harsin, Paul and Étienne Hélin. éd. *Actes du colloque international de démographie historique, Liège, 18–20 avril 1963. Problèmes de mortalité. Méthodes, sources et bibliographie en démographie historique.* Liège: Université de Liège. pp. 237–247. (Les congrès et colloques de l'Université de Liège, 33.)
- Kárníková, L. 1965. *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914.* Praha.
- Kořalka Jiří 1993. A cseh történetírás mai állapota. *Budapesti könyvszemle* 5, no. 1: 80–88.
- Marés, Antoine and Pavla Horská 2001. *Česko-francouský dialog o dějinách evropské rodiny.* Praha: CEFRES.
- Maur, Eduard 1988. *Die heutige Stand der tschehischen historisch-demographischen Forschung.* Praha: Kézirat.
- Placht, O. 1957. *Lidnatost a společenska skladba.* Praha: ČAV.
- Řičaň, Kristoslav 1995. *Úvod do genealogie.* Praha: Horizont.
- Sekera, Václav comp. 1978. *Obyvatelstvo Českých zemí v letech 1754–1918.* Praha: Český Statistický Úřad. 1–2 vols.

Lengyelország

Baranowski, B. 1986. *Ludzie goscinca w XVII–XVIII w.* Łódz.

- Gieysztorowa, Irena 1968. Research into the demographic history of Poland. *Acta Poloniae Historica* 18: 5–17.
- Gieysztorowa, Irena 1976. *Wstęp do demografii staropolskiej*. Warszawa: PWN.
- Janczak, Julian K. 1995. Statistics of population and demographic development of the Congress Kingdom of Poland, 1815–1900. *Polish Population Review* 6: 44–81.
- Karpinski, Andrzej 1995. *Kobieta w miescie polskim w drugiej polowie XVI i XVII wieku*. Warszawa.
- Kedelski, Mieczyslaw 1992. *Rozwój demograficzny Poznania w XVIII i na początku XIX wieku*.
- Kuklo, Cezary 1990. Marriage in pre-industrial Warsaw in the light of demographic studies. *Journal of Family History* 15, no. 3: 239–259.
- Kuklo, Cezary 1991. *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*. Białystok: Instytut Historii Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku.
- Kuklo, Cezary 1995. Computer system for reconstitution of families, households and local communities in pre-partitioned Poland. *Polish Population Review* 6: 292–319.
- Kuklo, Cezary 1998. *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne*. Białystok: Uniwersytet. 266 p.
- Kula, Witold 1963. *Problemy i metody historii gospodarczej*. Warszawa: PWN.
- Kumor, Boleslaw 1995. State and church regulations concerning church birth, marriage and death registers in the territory of Poland annexed by Austria (1772–1914). *Polish Population Review* 6: 274–287.
- Kumor, Boleslaw 1997. „Status Animarum” books in the Polish dioceses (up to the year 1918). *Polish Population Review* 10: 201–212.
- Kwasny, Zbigniew 1995. Post-war research in the demographic development of the Silesia population to the end of the 19th century. *Polish Population Review* 6: 30–43.
- Michalewicz, Jerzy 1973. *Elementy demografii historycznej. Materiały do wykładów, ćwiczeń i metodyki prac badawczych*. Warszawa: PWN.
- Rosiak, Stefan 1958. Les registres paroissiaux et les registres d'état civil sur les territoires de la Pologne. *Archivum. Revue internationale des archives* 8: 31–36.
- Rosset, Edward 1978. Początki demografii Polskiej. *Studia Demograficzne* 54: 3–37.
- Sulowski, Zygmunt 1995. Historical and demographic research in Poland. *Polish Population Review* 6: 9–29.
- Zarnowska, Anna and Janusz Zarnowski 1989. Sozialgeschichte in Polen. In: Kocka, Jürgen. Hg. *Sozialgeschichte im internationalen Überblick: Ergebnisse und Tendenzen der Forschung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. pp. 141–162.

Németország

- Abel, Wilhelm 1978 (1935). *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalters (vom 13. bis zum 19. Jahrhundert)*. Hamburg/Berlin: Parey.
- Aubin, Hermann 1939. *Zur Erforschung der deutschen Ostbewegung*. Leipzig. (Deutsche Schriften zur Landes- und Volksforschung, 2.).
- Bade, Klaus J. Hg. 1992. *Deutsche im Ausland – Fremde in Deutschland. Migration in Geschichte und Gegenwart*. 2. Aufl. München: Beck.
- Balthasar, A. 1988. Luzern: Vom Städtchen zur Stadt, die langfristige Bevölkerungsentwicklung 1700-1930 unter Anwendung der 'Generalized Inverse Projection'. *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte* 38: 1–29.
- Becker, Peter 1989. *Leben, Lieben, Sterben. Die Analyse von Kirchenbüchern*. St. Katharinen: Scripta Mercaturae Verlag. (Halbgraue Reihe zur historische Fachinformatik. Serie A: Historische Quellenkunde, 5.).
- Becker, Peter 1990. *Leben und Lieben in einem kalten Land. Sexualität im Spannungsfeld von Ökonomie und Demographie. Das Beispiel St. Lambrecht 1600–1850*. Frankfurt/M – New York: Campus. (Studien zur historischen Sozialwissenschaft, 15.).
- Beer, Mathias and Dittmar Dahlmann hg. 1999. *Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts. Ursachen – Formen – Verlauf – Ergebnis*. Stuttgart: Thorbecke. (Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, 4.).
- Beheim-Schwarzbach, Max 1874. *Hohenzollersche Colonisation. Ein Beitrag zu der Geschichte des preussischen Staates und der Colonisation des östlichen Deutschlands*. Leipzig: Duncker und Humblot.
- Beheim-Schwarzbach, Max 1879. *Friedrich Wilhelm's I. Colonisationswerk in Litauen vornehmlich die Salzburger Colonie*. Königsberg: Hartungsche Verlags-Druckerei.
- Beier, R. 1983. *Frauenarbeit und Frauenalltag im deutschen Kaiserreich. Heimarbeiterinnen in der Berliner Bekleidungsindustrie, 1880–1914*. Frankfurt/Main; New York.
- Beloch, Karl Julius 1937–1939. *Bevölkerungsgeschichte Italiens I–II*. Berlin; Leipzig.
- Blaschke, Karlheinz 1967. *Bevölkerungsgeschichte von Sachsen bis zur industriellen Revolution*. Weimar.
- Bohl, Peter 1987. *Die Stadt Stockach im 17. und 18. Jahrhundert*. Konstanz.
- Borscheid, Peter Hg. 1987. *Geschichte des Alters: vom Spätmittelalter zum 18. Jahrhundert*. Münster: Koppnath. (Studien zur Geschichte des Alltags, 7.).
- Borscheid, Peter Hg. 1995. *Alter und Gesellschaft*. Stuttgart: Hirzel. (Marburger Forum Philippinum.).
- Breit, S. 1991. *„Leichfertigkeit“ und ländliche Gesellschaft. Voreheliche Sexualität in der frühen Neuzeit*. München.

- Bulst, Neithard and Jochen Hoock Hg. 1983. *Bevölkerung, Wirtschaft und Gesellschaft: Stadt-Land-Beziehungen in Deutschland und Frankreich, 14. bis 19. Jahrhundert*. Trier: Auenthal Verlag.
- Burckhardt, Albrecht 1908. *Demographie und Epidemiologie der Stadt Basel*. Basel: Beck.
- Burgdörfer, Friedrich 1930. Die Wanderungen über die Deutschen Reichsgrenzen im letzten Jahrhundert. *Allgemeines Statistisches Archiv* 20: 161–196, 383–419, 537–551.
- Burgdörfer, Friedrich 1932. *Volk ohne Jugend. Geburtenschwund und Überalterung des deutschen Volkskörpers*. Berlin – Grunewald: Kurt Vowinckel Verl.
- Conze, Werner Hg. 1976. *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas. Neue Forschungen*. Stuttgart: Klett. (Industrielle Welt, 21.).
- Demleitner, Josef and Adolf Roth 1935. *Der Weg zur Voklsgenealogie. Anleitung zur übersichtlichen Darstellung des sippenkundlichen Inhalts der Kirchenbücher in Familienbüchern*. München-Berlin.
- Duchhardt, H. Hg. 1985. *Der Exodus der Hugenotten*. Köln.
- Dülmen, Richard von. 1990. *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. I: Das Haus und seine Menschen, 16-18. Jahrhundert*. München: Beck.
- Ehmer, Josef 1991. *Heiratsverhalten, Sozialstruktur, ökonomischer Wandel. England und Mitteleuropa in der Formationsperiode des Kapitalismus*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, 92.).
- Engels, Friedrich 1884. *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates*. Berlin.
- Faust, Albert B. 1912. *Das Deutschtum in den Vereinigten Staaten in seiner geschichtlichen Entwicklung*. Leipzig.
- Fenske, Hans 1980. International migration: Germany in the eighteenth century. *Central European History* 13, no. 4: 332–347.
- Fenske, Hans 1980. Internationale Wanderungen in Mitteleuropa, 1850–1914. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 10: 593–608.
- Fertig, Georg 1994. Transatlantic migration from the German-speaking parts of Central Europe, 1600-1800: proportions, structures, and explanations. In: Canny, Nicholas ed. *Europeans on the move: Studies on European migration, 1500–1800*. Oxford: Clarendon Press. pp. 192–235.
- Fischer, Wolfram and Andreas Kunz Hg. 1991. *Grundlagen der historischen Statistik von Deutschland: Quellen, Methoden, Forschungsziele*. Opladen: Westdeutsche Verlag. (Schriften des Zentralinstituts für Sozialwissenschaftliche Forschung der Freien Universität Berlin, 65.).
- Fontaine, Laurence and Jurgen Schlumbohm eds. 2000. *Household strategies for survival, 1600-2000: fission, faction and cooperation*. Cambridge. (International Review of social history, supplement, 8.).
- Francois, Étienne 1982. *Koblenz im 18. Jahrhundert: Zur Sozial- und Bevölkerungsstruktur einer deutschen Residenzstadt*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. (Veröffentlichungen des Max Planck Istituts für Geschichte, 72.).

- Franz, Günther 1961. *Der Dreissigjährige Krieg und das deutsche Volk*. Stuttgart: Fischer.
- Freitag, Winfried 1988. Haushalt und Familie in traditionellen Gesellschaften. *Geschichte und Gesellschaft* 14: 5–37.
- Friedrichs, Christopher 1985. Immigration and urban society: seventeenth century Nordlingen. In: François Étienne ed. *Immigration et société urbaine en Europe occidentale XVIe-XXe siècles*. Paris: Ed. Recherche sur les civilisations. pp. 65–77.
- Gehrmann, Rolf 1984. *Leezen 1720–1870. Ein historisch-demographischer Beitrag zur Sozialgeschichte des ländlichen Schleswig-Holstein*. Neumünster: Wachholtz. (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte in Schleswig-Holstein, 7.).
- Gehrmann, Rolf 2000. *Bevölkerungsgeschichte Norddeutschlands zwischen Aufklärung und Vormärz*. Berlin: Berlin Verl.
- Gestrich, Andreas 1986. *Traditionelle Jugendkultur und Industrialisierung. Sozialgeschichte der Jugend in einer ländlichen Arbeitergemeinde Württembergs, 1800–1920*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, 69.).
- Gestrich, Andreas 1991. *Historische Wanderungsbewegungen: Migration in Antike, Mittelalter und Neuzeit*. Münster: Lit Verl.
- Gestrich, Andreas 1999. *Geschichte der Familie im 19. und 20. Jahrhundert*. München: Oldenbourg. (Enzyklopädie Deutscher Geschichte, 50.).
- Gmelin, Julius 1900. Die Verwertung der Kirchenbücher. *Deutsche Geschichtsblätter* 1: 155–170.
- Gmelin, Julius 1904. Bevölkerungsbewegung im Hällischen seit Mitte des 16. Jahrhunderts. *Allgemeines Statistisches Archiv* 6: 240–283.
- Gmelin, Julius 1910. Die historische-statistische Bedeutung der Kirchenbücher. *Mitteilungen der Zentralstelle für deutsche Personen- und Familiengeschichte* 7: 1–25.
- Grosse, Ernst 1896. *Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft*. Freiburg – Leipzig: Mohr.
- Hacker, Werner 1969. *Auswanderungen aus dem früheren Hochstift Speyer nach Südosteuropa und Übersee im XVIII. Jahrhundert: Eine Dokumentation in Regestenform nach Unterlagen des Badischen Generallandesarchivs Karlsruhe*. Kaiserslautern: Heimatstelle Pfalz. (Schriften zur Wanderungsgeschichte der Pfälzer, 28.).
- Hacker, Werner 1994. *Eighteenth century register of emigrants from Southwest Germany (to America and other countries)*. Apollo, Pa.: Closson Press. XVIII.
- Haller, Charles R. 1993. *Accross the Atlantic and beyond: the migration of German and Swiss immigrants to America*. Bowie, Md.: Heritage Books.
- Hardach-Pinke, Irene 1981. *Kinderalltag. Aspekte von Kontinuität und Wandel der Kindheit in autobiographischen Zeugnissen, 1700–1900*. Frankfurt/M.
- Hardach-Pinke, Irene and Gerd Hardach Hg. 1978. *Deutsche Kindheiten 1700–1900*. Kronberg.

- Haupt, Heinz-Gerhard and Peter Marschalck Hg. 1994. *Städtische Bevölkerungsentwicklung in Deutschland im 19. Jahrhundert*. St. Katharinen: Scripta Mercaturae Verlag.
- Hausen, Karin 1986. Familie und Familiengeschichte. In: Schieder, Wolfgang and Volker Sellin Hg. *Sozialgeschichte in Deutschland. Entwicklungen und Perspektiven im internationalen Zusammenhang II. Handlungsräume des Menschen in der Geschichte*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. pp. 64–89.
- Hausen, Karin 1987. Die grosse Wäsche. Technischer Fortschritt und sozialer Wandel in Deutschland vom 18. bis ins 20. Jahrhundert. *Geschichte und Gesellschaft* 13: 273–303.
- Häberle, Daniel 1909. *Auswanderung und Koloniegründungen der Pfälzer im 18. Jahrhundert*. Kaiserslauten: Kayser.
- Hinrichs, Ernst and Henk van Zon Hg. 1988. *Bevölkerungsgeschichte im Vergleich: Studien zu den Niederlanden und Nordwestdeutschland*. Aurich.
- Hippel, Wolfgang von 1984. *Auswanderung aus Südwestdeutschland. Studien zur württembergischen Auswanderung und Auswanderungspolitik im 18. und 19. Jahrhundert*. Stuttgart: Klett-Cotta. (Industrielle Welt, 36.).
- Hoeninge, Robert 1882. *Der Schwarze Tod in Deutschland*. Berlin: Grosser.
- Hoerder, Dirk ed. 1995. *People in transit: German migrations in comparative perspective, 1820-1930*. Washington, D.C.: German Historical Institute.
- Hochstadt, Steve 1983. Migration in Preindustrial Germany. *Central European History* 16, no. 3: 195–224.
- Imhof, Arthur E. Hg. 1975. *Historische Demographie als Sozialgeschichte. Giessen und Umgebung von 17. zum 19. Jahrhundert*. Darmstadt/Marburg: Hessischen Historischen Kommission. 2 vols. (Quellen und Forschungen zur hessischen Geschichte, 31.).
- Imhof, Arthur E. 1977. *Einführung in die historische Demographie*. München: Beck. 149 p.
- Imhof, Arthur E. Hg. 1980. *Mensch und Gesundheit in der Geschichte: Vorträge eines internationalen Colloquiums in Berlin vom 20. bis zum 23. September 1978*. Husum: Matthiesen. 415 p. (Abhandlungen zur Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften, 39.).
- Imhof, Arthur E. Hg. 1981. *Biologie des Menschen in der Geschichte. Beiträge zur Sozialgeschichte der Neuzeit aus Frankreich und Skandinavien*. Stuttgart: Klett-Cotta. 421 p. (Kultur und Gesellschaft. Neue historische Forschungen, 3.).
- Imhof, Arthur E. 1984. *Säuglingssterblichkeit im Europäischen Kontext, 17-20. Jahrhundert. Ueberlegungen zu einem Buch von Anders Brändström*. Umea: Umea University. 73 p. (Newsletter, 2.).
- Imhof, Arthur E. 1990. *Lebenserwartungen in Deutschland vom 17. bis 19. Jahrhundert*. Weinheim: VCH, Acta humaniora. 493 p.
- Imhof, Arthur E. 1992. Europäische Historische Demographie – von weltweiter Relevanz. *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft* 18, no. 2: 209–228.

- Imhof, Arthur E. and O. Larsen Hg. 1976. *Sozialgeschichte und Medizin: Probleme der quantifizierenden Quellenbearbeitung in der Sozial- und Medicingeschichte*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Inama-Sternegg, Karl Theodor 1886. Die Quellen der historischen Bevölkerungsstatistik. *Statistische Monatschrift* 12: 387–408.
- Isbert, Otto A. 1931. *Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Bauernsiedlung und Deutschtum*. Langensalza-Berlin-Leipzig: Julius Beltz. 240 p. (Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung, 1.).
- Jastrow, J. 1886. *Volkszähl deutscher Städte zu Ende des Mittelalters und zu Beginn der Neuzeit*. Berlin: R. Gaertners Verlagsbuchhandlung. 219 p. (Historische Untersuchungen.)
- Jedin, Hubert 1943. Das Konzil von Trient und die Anfänge der Kirchenmatriken. *Zeitschrift der Savigny-Gesellschaft für Rechtsgeschichte* 32: 419–494.
- Jerschl-Wenzel, Stefi 1985. Hugenotten, Juden und Böhmen in brandenburgische Städten des 18. Jahrhunderts. In: François, Étienne ed. *Immigration et société urbaine en Europe occidentale, XVIIe-XXe siècle*. Paris: Ed. Recherche sur les Civilisations. pp. 101–114.
- Kaindl, Raimund Friedrich 1907–1911. *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern*. Gotha: 3 vols.
- Kaschuba, Wolfgang and Carola Lipp Hg. 1982. *Dörfliches Überleben. Zur Geschichte materieller und sozialer Reproduktion ländlicher Gesellschaft im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. Tübingen: Tübinger Vereinigung für Volkskunde. (Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts der Universität Tübingen, 56.).
- Keyser, Erich 1938. *Bevölkerungsgeschichte Deutschlands*. Leipzig: G. Hirzel.
- Keyser, Erich 1957. Neue deutsche Forschungen über die Geschichte der Pest. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 44: 243–253.
- Kiesewetter, Hubert 1991. Quellen zur historischen Statistik des Königreichs Sachsen im Industriezeitalter (1750–1914). In: Fischer, Wolfram and Andreas Kunz Hg. *Grundlagen der historischen Statistik von Deutschland: Quellen, Methoden, Forschungsziele*. Opladen: Westdeutsche Verlag. pp. 145–174. (Schriften des Zentralinstituts für Sozialwissenschaftliche Forschung der Freien Universität Berlin, 65.)
- Kirsten, Ernst, Wolfgang Buchholz, and Wolfgang Köllmann 1965–1966. *Raum und Bevölkerung in der Weltgeschichte*. Würzburg: Ploetz. 4 vols.
- Kloss, Heinz 1932–1936. *Bibliographisches Handbuch des Auslandsdeutschtums*. Stuttgart: Ausland&Heimat.
- Knapp, Ulla 1984. *Ständischer und Bürgerlicher Patriarchalismus. Frauenarbeit und Frauenrolle im Mittelalter und im Bürgertum des 19. Jahrhunderts*. München: Minerva. 2 vols.
- Knodel, John 1970. Two and a half centuries of demographic history in a Bavarian village. *Population Studies* 24: 353–376.
- Knodel, John 1974. *The decline of fertility in Germany, 1871–1939*. Princeton: Princeton University Press.

- Knodel, John 1978. Natural fertility in pre-industrial Germany. *Population Studies* 32: 418–510.
- Knodel, John 1988. *Demographic behavior in the past. A study of fourteen German village populations in the eighteenth and nineteenth centuries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Knodel, John 1988. Two centuries of infant, child and maternal mortality in German village populations. In: Brädström, Anders and Lars-Göran Tedebrand eds. *Society, health and population during the demographic transition*. Stockholm: Almqvist and Wiksell. pp. 23–48.
- Knodel John E. 1975. Ortssippenbücher als Quelle für die Historische Demographie. *Geschichte und Gesellschaft* 1, no. 1: 288–324.
- Knodel, John and Edward Shorter 1976. The reliability of family reconstitution data in German village genealogies. *Annales de démographie historique*: 115–154.
- Kocka, Jürgen et al. Hg. 1980. *Familie und soziale Plazierung. Studien zur Verhältnis von Familie, sozialer Mobilität und Heiratsverhalten an westfälischen Beispielen im späten 18. und 19. Jahrhundert*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Kocka, Jürgen 1982. Familien, Unternehmer und Kapitalismus. An Beispielen aus der frühen deutschen Industriasierung. In: Reif, Heinz Hg. *Die Familie in der Geschichte*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. pp. 163–186. (Kleine Vandenhoeck Reihe, 1474.)
- Kohl, Thomas 1985. *Familie und soziale Schichtung. Zur historischen Demographie Triers 1730-1860*. Stuttgart: Klett-Cotta. (Industrielle Welt, 39.)
- Köllmann, Wolfgang 1974. Genealogische Materialien in Deutschland als Grundlagen bevölkerungsgeschichtlichen Forschungen. In: Köllmann, Wolfgang *Bevölkerung in der industriellen Revolution. Studien zur Bevölkerungsgeschichte Deutschlands*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. pp. 17–24. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, 12.)
- Köllmann, Wolfgang Hg. 1980. *Quellen zur Bevölkerungs-, Sozial- und Wirtschaftsstatistik Deutschlands 1815–1875*. Boppard/Rhein: (Forschungen zur deutschen Sozialgeschichte, II/1.)
- Köllmann, Wolfgang 1986. Bevölkerungsgeschichte. In: Schieder, Wolfgang and Volker Sellin Hg. *Sozialgeschichte in Deutschland. Entwicklungen und Perspektiven im internationalen Zusammenhang II. Handlungsräume des Menschen in der Geschichte*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. pp. 9–31.
- Köllmann, Wolfgang and Peter Marschalck Hg. 1972. *Bevölkerungsgeschichte*. Köln: Vandenhoeck und Ruprecht. (Neue Wissenschaftliche Bibliothek, 54.)
- Kötschke, Rudolf and Wolfgang Ebert 1937. *Geschichte der ostdeutschen Kolonisation*. Leipzig.
- Kraus, Antje. bearb. 1980. *Quellen zur Bevölkerungsstatistik Deutschlands 1815–1875*. Boppard am Rhein: Boldt. (Quellen zur Bevölkerungs-, Sozial- und Wirtschaftsstatistik Deutschlands 1815–1875, 1.)
- Kriedte, Peter 1992. *Eine Stadt am seidenen Faden. Haushalt, hausindustrie und soziale Bewegung in Krefeld in der Mitte des 19. Jahrhunderts*. 2. Aufl. ed. Göttingen:

- Vandenhoeck und Ruprecht. (Veröffentlichungen des Max Planck Instituts für Geschichte, 97.).
- Kriedte, Peter, Hans Medick, and Jürgen Schlumbohm 1977. *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Kriedte, Peter, Hans Medick, and Jürgen Schlumbohm 1992. Sozialgeschichte in der Erweiterung – Proto-Industrialisierung in der Verengung? Demographie, Sozialstruktur, moderne Hausindustrie: Eine Zwischenbilanz der Proto-Industrialisierungs-Forschung. *Geschichte und Gesellschaft* 18: 70–87, 231–255.
- Kriesche, Adolf and Joseph Krieger 1878. *Beiträge zur Geschichte der Volksseuchen zur medizinischen Statistik und Topographie*. Strassburg: Schultz.
- Kulischer, Alexander and Eugen Kulischer 1932. *Kriegs- und Wanderzüge. Weltgeschichte als Völkerbewegung*. Berlin-Leipzig.
- Labouvie, Eva Hg. 1993. *Frauenleben – Frauen leben. Zur Geschichte und Gegenwart weiblicher Lebenswelten im Saarraum (17–20. Jahrhundert)*. St. Inghert: Röhrig. (Saarland Bibliothek, 6.).
- Laslett, Peter and Richard Wall eds. 1972. *Household and family in past time*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lee, Robert W. 1977. Bastardy and the socioeconomic structure of South Germany. *Journal of Interdisciplinary History* 7, no. 3: 403–425.
- Lee, Robert W. 1978. Bastardy in South Germany. A reply. *Journal of Interdisciplinary History* 8: 471–476.
- Lee, Robert William 1990. Women's work and the family: some demographic implications of gender-specific rural work patterns in nineteenth-century Germany. In: Hudson, Pat and Robert William Lee eds. *Women's work and the family economy in historical perspective*. Manchester: Manchester University Press. pp. 50–75.
- Lohmeyer 1909. *Bearbeitung von Kirchenbüchern. T.1, Die geschichtlichen kultur- und volkskundlichen Beziehungen*. Birkenfeld.
- Marschalck, Peter 1984. *Bevölkerungsgeschichte Deutschlands im 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Martin, Jochen and Arnold Klaus Hg. 1986. *Zur Sozialgeschichte der Kindheit*. Freiburg-München: Karl Alber. (Veröffentlichungen des Instituts für historische Anthropologie, 4.).
- Martin, Jochen and Renate Zoepfel Hrsg. 1989. *Aufgaben, Rollen und Räume von Frau und Mann*. Freiburg; München: Karl Albert. (Veröffentlichungen des Instituts für Historische Anthropologie, 5.).
- Mattmüller, Markus 1987. *Bevölkerungsgeschichte der Schweiz. Die frühe Neuzeit, 1500–1700*. Basel-Frankfurt/Main: Helbing & Lichtenhahn. 2 vols. (Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft, 154–154a.).
- Mauersberg, Hans 1960. *Die Wirtschafts- und Sozialgeschichte zentraleuropäischer Städte in neuerer Zeit. Dargestellt an den Beispielen von Basel, Frankfurt a.M., Hamburg, Hannover und München*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.

- Mayr, Georg von 1895. *Statistik und Gesellschaftslehre*. Freiburg-Leipzig: Akademische Verlagsbuchhandlung. 2 vols.
- Medick, Hans 1967. Zur strukturellen Funktion von Haushalt und Familie im Übergang von der traditionellen Agrargesellschaft zum industriellen Kapitalismus: die protoindustrielle Familienwirtschaft. In: Conze, Werner Hg. *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas. Neue Forschungen*. Stuttgart: Klett. pp. 254–282.
- Medick, Hans 1985. „Hungerkrisen“ in der historischen Forschung. Beispiele aus Mitteleuropa vom 17–19. Jahrhundert. *Sozialwissenschaftliche Informationen für Unterricht und Studium* 14: 95–103.
- Medick, Hans 1997. *Weben und Überleben in Laichingen, 1650-1900. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte*. 2. Aufl. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. (Veröffentlichungen des Max Planck Instituts für Geschichte, 126.)
- Medick, Hans 1998. *Geschlechtergeschichte und allgemeine Geschichte*. Göttingen: Wallstein.
- Medick, Hans and David Sabean Hg. 1984. *Emotionen und materielle Interessen. Sozialanthropologische und historische Beiträge zur Familienforschung*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. (Veröffentlichungen des Max Planck Instituts für Geschichte, 75.)
- Mitterauer, Michael and Reinhard Sieder 1979. The developmental process of domestic groups: problems of reconstruction and possibilities of interpretation. *Journal of Family History* 4, no. 3: 257–284.
- Mocker, Ute 1991. Quellen zur historischen Statistik des Herzogtums Württemberg vom 15./16. bis zum 18. Jahrhundert. In: Fischer, Wolfram and Andreas Kunz Hg. *Grundlagen der historischen Statistik von Deutschland: Quellen, Methoden, Forschungsziele*. Opladen: Westdeutsche Verlag. pp. 126–144. (Schriften des Zentralinstituts für Sozialwissenschaftliche Forschung der Freien Universität Berlin, 65.)
- Möller, Helmut 1969. *Die Kleinbürgerliche Familie im 18. Jahrhundert. Verhalten und Gruppenkultur*. Berlin: Walter de Gruyter. (Schriften für Volksforschung, 3.)
- Müller, Josef 1938. *Die biologische Lage des deutschen Bauerntums. Ein Beitrag zur Ergründung des Geburtenrückgangs im Bauerntum*. Leipzig: Hirzel.
- Oehme, Johannes 1988. *Das Kind im 18. Jahrhundert: Beiträge zur Sozialgeschichte des Kindes*. Lübeck: Hansisches Verlagskontor. (Documenta Paediatrica, 16.)
- Petersen, Carl and Otto Scheel 1933–1940. *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums (A – Na)*. Breslau: Ferdinand Hirt. 3 vols.
- Pfister, Christian 1994. *Bevölkerungsgeschichte und historische Demographie, 1500–1800*. München: Oldenbourg. (Enzyklopädie Deutscher Geschichte, 28.)
- Pfister, Ulrich 1985. *Die Anfänge von Geburtenbeschränkung, eine Fallstudie (ausgew. Zürcher Familien im 17. und 18. Jahrhundert)*. Bern-Frankfurt/M – New York: Lang.
- Reisner, Wilhelm 1903. *Die Einwohnerzahl deutscher Städte*. Jena: Fischer.
- Riehl, W. H. 1855. *Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Social-Politik. Bd. 3: Die Familie*. Berlin.

- Rödel, Walter G. 1985. *Mainz und seine Bevölkerung im 17. und 18. Jahrhundert. Demographische Entwicklung, Lebensverhältnisse und soziale Strukturen in einer geistlichen Residenzstadt*. Stuttgart: Franz Steiner. (Geistliche Landeskunde, 28.).
- Roller, Otto Konrad 1907. *Die Einwohnerschaft der Stadt Durlach im 18. Jahrhundert in ihrem wirtschaftlichen und kulturgeschichtlichen Verhältnissen dargestellt aus ihren Stammtafeln*. Karlsruhe: Verlag der G. Braunschen Hofbuchdruckerei.
- Rosenbaum, Heidi 1982. *Formen der Familie. Untersuchungen zum Zusammenhang von Familienverhältnissen, Sozialstruktur und sozialem Wandel in der deutschen Gesellschaft des 19. Jahrhunderts*. Frankfurt/M.: Suhrkamp. (Suhrkamp Taschenbuch, Wissenschaft, 374.).
- Sabean, David 1990. *Property, production and family in Neckarhausen, 1700–1870*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Sachse, Wieland 1987. *Göttingen im 18. und 19. Jahrhundert. Zur Bevölkerungs- und Sozialstruktur einer deutschen Universitätsstadt*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. (Studien zur Geschichte der Stadt Göttingen, 15.).
- Selig, Robert 1988. *Räutige Schafe und geizige Hirten. Studien zur Auswanderung aus dem Hochstift Würzburg im 18. Jahrhundert und ihre Ursachen*. Würzburg: Historischer Verein Schweinfurt.
- Shorter, Edward 1977/1978. Bastardy in South Germany: A comment. *Journal of Interdisciplinary History* 8, no. 3: 459–469.
- Schelbert, U. 1989. *Bevölkerungsgeschichte der Schwyzer Pfarreien Freienbach und Wollerau im 18. Jahrhundert*. Zürich.
- Schieder, Theodor Hg. 1971. *Sozialstruktur und Organisation der Familie in der Neuzeit europäischer Nationalbewegungen*. München-Wien: Oldenbourg.
- Schildt, G. 1993. *Frauenarbeit im 19. Jahrhundert*. Pfaffenweiler.
- Schlumbohm, Jürgen Hg. 1983. *Kinderstuben: Wie Kinder zu Bauern, Bürgern, Aristokraten wurden, 1700-1850*. München: DTV. (Dtv dokumente, 2933.).
- Schlumbohm, Jürgen 1991. Social differences in age at marriage: examples from rural Germany during the 18th and 19th centuries. In: Poulain, Michel et al. eds. *Historiens et populations. Liber amicorum Etienne Hélin*. Louvain la Neuve: Academia Louvain La Neuve. pp. 593–607.
- Schlumbohm, Jürgen Hg. 1993. *Familie und Familienlosigkeit: Fallstudien aus Niedersachsen und Bremen vom 15. bis 20. Jahrhundert*. Hannover: Hahn. (Veröffentlichungen der Kommission für Niedersachsen Kommission für Niedersachsen und Bremen, 34.).
- Schlumbohm, Jürgen 1994. Soziale Unterschiede im demographischen Verhalten: Heiratsalter und eheliche Fruchtbarkeit in ländlichen Gebieten Deutschlands während des 19. Jahrhunderts. In: Haupt, Heinz-Gerhard and Peter Marschalck. Hg. *Städtische Bevölkerungsentwicklung in Deutschland im 19. Jahrhundert*. St. Katharinen: Scripta Mercaturae Verlag. pp. 201–227.

- Schlumbohm, Jürgen 1997. *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirschspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650–1860*. 2. ed. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. (Veröffentlichungen des Max Planck Instituts für Geschichte, 110.)
- Schlumbohm, Jürgen 1998. Strong myths and flexible practices: house and the stem family in Germany. In: Fauve-Chamoux, Antoinette and Emiko Ochiai eds. *House and the stem family in EurAsian perspective*. Kyoto: International Research Center for Japanese Studies. pp. 20–43. (Proceedings of the C18 session, XII. International Economic History Congress.)
- Schlumbohm, Jürgen 2000. Family forms and demographic behaviour: German debates and data. In: Neven, Muriel and Catherine Capron. eds. *Family structures, demography and population. A comparison of societies in Asia and Europe*. Liège: Laboratoire de Démographie de l'Université de Liège. pp. 73–84.
- Schlumbohm, Jürgen et al. Hg. 1998. *Rituale der Geburt. Eine Kulturgeschichte*. München: Beck.
- Schneider, Ludwig 1939. *Das Kolonisationswerk Josefs II. in Galizien*. Leipzig.
- Schrienert, Friedrich 1908. *Ditfurter Familien-Chronik*. Quedlinburg.
- Schultz, Helga 1987. *Berlin 1650-1800. Sozialgeschichte einer Residenz*. Berlin: Akademie Verlag.
- Schünemann, Konrad 1935. *Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia*. Berlin: Deutsche Rundschau. (Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten in München und des Instituts für ostbayrische Heimatforschung in Passau, 6.)
- Sticker, G. 1908. *Abhandlungen aus der Seuchengeschichte und Seuchenlehre I. Die Geschichte der Pest*. Giessen.
- Teuteberg, Hans Jürgen Hg. 1985. *Homo Habitans. Zur Sozialgeschichte des ländlichen und städtischen Wohnens in der Neuzeit*. Münster: Coppenrath. (Studien zur Geschichte des Alltags, 4.)
- Teuteberg, Hans Jürgen Hg. 1993. *Materialen zur Bevölkerungsgeschichte Münsters: 1816–1945*. Münster: Statistisches Amt. (Beiträge zur Statistik Münsters, 59.)
- Vasold, Manfred 1991. *Pest, Not und schwere Plagen. Seuchen und Epidemien vom Mittelalter bis Heute*. München: Beck.
- Viazzo, Pier Paolo ed. 1989. *Upland communities: environment, population and social structure in the Alps since the 16th century*. Cambridge: Cambridge University Press. (Cambridge Studies in Population, Economy and Society in Past Time, 8.)
- Weber-Kellermann, Ingeborg 1974. *Die deutsche Familie. Versuch einer Sozialgeschichte*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Weber-Kellermann, Ingeborg 1979. *Die Kindheit*. Frankfurt/M.: Insel Verlag.
- Weber-Kellermann, Ingeborg 1988. *Frauenleben im 19. Jahrhundert: Empire und Romantik, Biedermeier, Gründerzeit*. 2. ed. Beck.
- Weiss, Volkmar 1993. *Bevölkerung und soziale Mobilität: Sachsen 1550–1880*. Berlin: Akademie.

- Weiss, Volkmar and Katja Münchow Hg. 1996. *Ortsfamilienbücher mit Standort Leipzig*. Neustadt/Aisch: Degener. (Bestandverzeichniss der Deutschen Zentralstelle für Genealogie in Leipzig, 4.).
- Wilhelm, Franz and Joseph Kallbrunner 1989. (1936) *Quellen zur deutschen Siedlungsgeschichte in Südosteuropa*. Berlin: Scherer. (Schriften der Deutschen Akademie, 11.).
- Wischhöfer, Bettina 1991. *Krankheit, Gesundheit und Gesellschaft in der Aufklärung. Das Beispiel Lippe 1750–1830*. Frankfurt/M-New York: (Forschungsberichte des Instituts für Bevölkerungsforschung und Sozialpolitik, 19.).
- Woycke, J. 1988. *Birth control in Germany, 1871–1933*. London.
- Wunder, Heide 1992. „*Er ist die Sonn, sie ist der Mond*“: *Frauen in der frühen Neuzeit*. München: Beck.
- Zeeden, E. W. et al. Hg. 1984–1987. *Repertorium der Kirchenvisitationsakten aus dem 16. und 17. Jahrhundert in Archiven der Bundesrepublik Deutschland*. Stuttgart: 2 vols.
- Zschunke, Peter 1984. *Konfession und Alltag in Oppenheim. Beiträge zur Geschichte von Bevölkerung und Gesellschaft einer gemischt-konfessionellen Kleinstadt in der Frühen Neuzeit*. Wiesbaden.

**CONTRIBUTION TO THE SURVEY OF INTERNATIONAL
HISTORICAL DEMOGRAPHIC RESEARCHES I.
(SWEDEN, CENTRAL-EUROPE, GERMANY)**

Summary

This paper is the first part of that series which publishes the results of a longer research serving as background for writing a chapter about historical demography in a forthcoming handbook on social history. This time the summary of Swedish and the most important Central-European researches are published. (The author is going to survey the British, North-American and Japanese researches on historical demography in the next parts of that series.)

Different surveys have been made in a unified structure. Development of historical demography, taking shape and spread of the most important sources (the first census lists that are suitable for demographic analysis, parish registers, 'status animarum', birth, death and marriage registers, population censuses) form the first part which is followed by the demonstration of the most important research centres, tendencies, monographs, papers and periodicals.

Surveying the Swedish researches the author emphasizes their well organised character, the important role of computerised data-bases and their strong connection with the international researches. In the case of Austria the significance of the Austrian archival materials seems to be important for the successor states (because of their common sources and common former institutions). Especially the researches relating to the history of marriage and family can be emphasized which are significant on international level too. As for Czech historical demography first of all its well organised character and the researchers' strong inclination to co-operation are remarkable. Secondly Czech researches are supported by the only well working demographic instruction system in the region. In the case of Polish historical demography it is remarkable that it has succeeded in unifying three different scientific traditions which had begun taking shape in three different political units. By virtue of its measure and traditions Polish historical demography can become the strongest in Central-Europe having the largest scientific capacity in the region. Surveying the German historical demography the author summarises not only its last fifty years, but the whole process of its development from the beginning (the second half of the 19th century) up to the second world war that process is generally much less known. In his summary the author emphasized the importance and usefulness of German village genealogies composed in the first half of the 20th century which can serve as the base of family reconstruction researches. In this way they could be important even now in spite of the fact that nazis tried to monopolise their results. In the last decades German historical demography

produced a lot of important results and excellent monographs in spite of its less centralised institutional background and few researchers participating in it. It is true that those results are often published in the frame of regional researches thus they don't always obtain the deserved attention. Though in German researches even serious and unfavourable changes can be observed first of all because of the nazi adventure in the 20th century – German historical demography which was innovative at the beginning of the century became imitative by the end of the century – the result of the survey is optimistic. Nowadays German researches are much better integrated into the international scientific flows than in the first half of the 20th century and especially the results accumulated by micro-analyses offer further great possibilities.

Historiographic survey is closed by a bibliography of more than 200 units quoted in the text which lays greater stress upon publications and research surveys written in English, French and German – especially in the case of Swedish, Czech and Polish researches.

A TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIA FRANCIAORSZÁGBAN¹

ÖRI PÉTER

A történeti demográfia elsőként Franciaországban vált intézményes, önálló tudományággá a második világháború után, az 1950-es években. A francia történeti demográfusok, kutatóhelyeik, folyóirataik, oktatási intézményeik azóta is kiemelkedő helyet foglalnak el a történeti demográfia művelésében. Ez a tény önmagában is indokolná, hogy miért igényel önálló bemutatást a francia történeti demográfiai iskola. Döntésünket emellett az is alátámasztja, hogy a francia demográfiai gondolkodás, demográfiai tudomány szintén több évszázad óta vezető szerepet játszik, problémafelvetései, eredményei nemcsak a demográfia tudományára voltak nagy hatással, hanem más társadalomtudományok fejlődésére is.

A történeti demográfia számára hasznosítható forrásokat Franciaországban is a különféle egyházi és állami népesség-összeírások, valamint az anyakönyvek alkotják. Bár a népesség-összeírásoknak és az anyakönyvezésnek Franciaországban is megvannak a középkori előzményei, elterjedésük a reformáció, illetve a katolikus reform időszakára tehető. Ettől fogva (nagyjából a 16. század második felétől) minden egyház törekedett hívei számontartására és kontrollálására (Dupâquier 1997, 224.). A francia helyzet sajátossága, hogy az állam szinte az első pillanattól kezdve támogatta mind az egyházi anyakönyvezést (miközben megpróbálta ellenőrzése alá vonni), mind pedig a népesség különböző szempontok szerinti összeírását, nyilvántartását.

A két fő forráscsoport kialakulása és sajátosságai az alábbiakban foglalhatóak össze:²

1. A 16. században az abszolút hatalom eszméjének kialakításával, elterjedésével, a királyi hatalom erősítésének igényével és időnkénti tényleges erősödésével, az államgépezet megerősödésével, a fiskális szempontok előtérbe kerülésével, a merkantilista elvek kifermálódásával a népességi kérdések is fontossá váltak (nagy és növekvő népesség mint az állam gazdagságának, erejének egyik fő oka és ugyanakkor kifejezője), a népességszámot növelni kívánó *populacionista* elvek és az állami adózás viszont szükségessé tették a népesség összeírását. A 16. századtól egymást követik a háztartásonkénti (tűzhelyenkénti: „*feux*”) adóössze-

¹ Jelen tanulmány a szerző korábbi tanulmányának (Öri 1998a) erősen rövidített és bizonyos pontokon bővített és átdolgozott változata.

² A források bemutatása elsősorban Dupâquier 1985, 1995 és 1997, és Cabourdin–Dupâquier, 1995. alapján történt.

írások, amelyek az adózó családfők nevét tartalmazták, és csak töredékesen és helyenként maradtak fenn.

2. Ezzel egy időben a Tridenti zsinat kötelezővé tette a római katolikus egyház számára az anyakönyvezést, majd pontosan kialakították ennek formai-tartalmi követelményeit. Franciaországban ezek az intézkedések csak a vallásháborúk után, a 16. század végétől terjedtek el, és bizonyos követelmények, így az egyes plébániák népességét név szerint, háztartásonként felsoroló és sokszor igen értékes demográfiai információkat (életkor, a háztartásfőhöz fűződő kapcsolat) tartalmazó *status animarumok* vezetése, csak igen kevéssé váltak gyakorlattá.
3. Ugyanakkor sorra születtek azok a királyi rendeletek, amelyek elvben kötelezővé tették a keresztelesek (1539), a házasságkötések (1579) regisztrálását, amelyek egységes formát írtak elő, és a plébánosokat utasították arra, hogy két példányban vezessék az anyakönyveket, amelyek közül az egyiket a helyi illetékes királyi törvényszékeken kellett letétbe helyezniük (1667). Az állam és a katolikus egyház erőfeszítéseinek eredményeképpen (amelytől a protestánsok sem maradtak el) Franciaországban ma is nagy számban található 16. századi anyakönyvek, az anyakönyvezés a 17. század második felétől pedig általánossá vált. A törvényszékeken elhelyezett anyakönyvi másodpéldányok vezetése több ismételt rendelet nyomán a 18. században lett gyakorlat, ami által az anyakönyvezés egyértelműen állami, politikai üggyé is vált. A folyamatot a francia forradalom tetőzte be az anyakönyvvezetés laicizálásával (1792).
4. Az összeírások tekintetében XIV. Lajos uralkodása nyitott új fejezetet. Ekkor már általánossá váltak az évente és plébániánként vezetett adólisták, majd a különböző adóreformokkal (pl.: 1664) és éhínségekkel (1693–94) kapcsolatosan sor került több, az ország nagyobb részére vagy egészére kiterjedő adóösszeírásra. Ugyanakkor Vauban marsall, a híres hadmérnök már a teljes körű népesség-összeírás szükségességét hirdette, amelyre tett is néhány lokális kísérletet. A francia gyarmatokon viszont megszámlálták a lakosságot: évenkénti névszerinti listákat vezettek háztartásonként róluk. Ezt az anyaországban túl nehéz és kockázatos feladatnak látták, az általános népszámlálás eszméje csak a 18. század második felében terjedt el, amikor több európai országban (Svédország, Poroszország, Habsburg-birodalom) már megtörténtek az első kezdeményezések e téren. Az első teljes körű népszámlálásra azonban csak a napóleoni időkben, 1801-ben került sor, azóta a népszámlálások folyamatosan követik egymást (1999-ben rendezték a harmincharmadikat).

A francia történeti demográfiai iskola előzményeivel, kialakulásával, önállósulásával, intézményesülésével kapcsolatban a következőket kell leszögeznünk:

Kialakulásában, érdeklődési körében, témaválasztásában, és ehhez kapcsolódóan módszereinek kiforrálásában döntő szerepe volt annak a több évszázados intellektuális hagyománynak, azoknak a politikai és tudományos vitáknak, amelyek Franciaország sajátos demográfiai fejlődéséből, problémáiból adódtak. A francia abszolutizmus a 17–18. században – mint láttuk – kiterjesztette érdeklődését a népesedés kérdéseire, megismerni, ellenőrizni, befolyásolni próbálta a népesedési folyamatokat (Foucault 1992; 1996), populacionista politikát folytatott, azaz az ország gazdagságát, erejét a népességszám növelésével kívánta fokozni (lásd Vauban munkásságát). Az állam érdekei megkívánták, hogy a népességről pontos, számszerű ismereteket szerezzenek, és az eredményeket értelmezni, elemezni próbálják. Mindez az angol politikai aritmetikai iskola módszereinek átvételét jelentette a német leíró statisztikai hagyomány helyett. A középpontban a népességnövekedés, a termékenység problémái álltak, a korabeli szerzők (d'Expilly, Messance, Moheau) ennek lehetőségeit vizsgálták, ezeket a jelenségeket igyekeztek statisztikai eszközökkel megragadni, a föld népességének folyamatos csökkenéséről értekező Montesquieu-vel vitázva (Hecht 1966, 324).³ Bár a 19. század folyamán Franciaországban is teret kapott a *malthusianizmus*, Franciaországban azonban a halandóság csökkenését szinte azonnal követte, vagy néhol megelőzte a termékenység csökkenése. Mindez a népességnövekedés ütemének lassulásával járt, és különösen az 1870-es vereség után vagy a két világháború között, amikor a termékenység igen alacsony volt, a populacionista szemlélet újjáéledését okozta (Hecht 1966, 327–333; Dupâquier 1999, 59–60).⁴ Így Franciaországban mindig igen fontos volt a termékenység problémája, a politika, a tudományos élet is elsősorban populacionista, pronatalista, ez igen fontos a népesedéspolitiká, a demográfiai

³ A legfontosabb szerzők és művek a következők:

Antoine Deparcieux: *Essai sur les probabilités de la durée de la vie humaine*. 1746.

Buffon: *Histoire naturelle II*. 1749. Az első franciaországi halandósági táblával

Jean-Joseph Expilly: *Dictionnaire géographique et historique des Gaules et de la France*. 1762.

Louis Messance: *Recherches sur la population des généralités d'Auvergne, de Lyon, de Rouen et de quelques provinces et villes du Royaume*. 1766.

Jean-Baptiste Moheau: *Recherches et considérations sur la population de la France*. 1778. – a francia politikai aritmetika legjelentősebb képviselője, aki a francia népesség fogyásáról, illetve növekedéséről folytatott vita kapcsán a népesség kor, nem és társadalmi helyzet szerinti szerkezetéről, a termékenység, halandóság, vándorlás kérdéseiről értekezett. Rajtuk kívül a népesedési kérdéseket bőségesen tárgyalják a filozófusok is: Montesquieu (aki, ha nem is volt kiindulópontja annak a nézetnek, hogy a Föld lakossága egyre fogy az ókor óta, de annak legnagyobb hatású propagátora és így az empirikus kutatások, a statisztikai megismerés egyik fő, közvetett ösztönzője volt), Condorcet, vagy a Montesquieu-vel vitázó Hume.

⁴ Legalábbis kormányzati és intellektuális szinten, a két háború közötti alacsony francia termékenység jól példázza az értelmiségi diskurzusok és a kormányzati politika, valamint a társadalom értékrendje, demográfiai viselkedése közötti eltérést: a politika pronatalista, a francia társadalom erősen malthusianus (Hecht 1966, 331.).

kutatások és azok intézményesülése, valamint a történeti demográfia kialakulása szempontjából.

Az 1870-es vereség és a termékenység csökkenésének összekapcsolása nemcsak a malthusianizmus kritikáját és a pronatalista nézetek feléledését okozta, hanem megszülettek a termékenységcsökkenés tudományos magyarázatai is (Hecht 1966, 329–330; Dupâquier 1999, 37–41). A szociológus Frédéric Le Play a családi birtok felaprózódásával magyarázta a jelenséget, amely a francia forradalom és főleg a Code Napoleon egyenlő osztáson alapuló örökösödési alapelveinek volt tulajdonítható (1871). Mások a növekvő igényekre, a nagyobb jólétre, illetve az ennek átörökítésére való törekvésre, a társadalmi mobilitás növekedésére helyezték a hangsúlyt (Levasseur 1889; Dumont 1890). Megszülettek az értékközpontú magyarázatok, amelyek a vallástalanság, a demokrácia (!), a racionalizmus terjedését állították az előtérbe, kitüntetett szerepet tulajdonítva ebben a folyamatban a francia forradalomnak (Bertillon 1911; Spengler 1938). A termékenység csökkenését Adolphe Landry illesztette egy olyan általános interpretáció keretei közé, amely a demográfiai viselkedés alapvető átalakulását egyetemes folyamatnak tekintette, amely szorosan összekapcsolódik a modernizáció előrehaladásával, a viselkedésformák racionalizációjával. Az általa „demográfiai forradalomnak” nevezett átalakulás gyökeres és visszafordíthatatlan, ugyanakkor egyértelműen hanyatlásként értelmezhető (1934). A termékenységcsökkenés okainak feltárása, a folyamat kutatása, az ellensúlyozására szolgáló módszerek kialakítása nemcsak a második világháború előtt és alatt (a „Munka, Család, Haza” hármas jelszavát hirdető, nácikkal kollaboráló Vichy-Franciaországban is központi kérdés volt a termékenység problémája) állt az érdeklődés előterében, hanem a háború után ezen problémák kutatására alakult a francia nemzet demográfiai intézet (INED – 1946), amely azóta is a francia és a nemzetközi demográfiai és történeti demográfiai kutatás egyik központja. Bár a 40-es évek második felében és az 50-es években, éppen a meghatározó jelentőségű francia történeti demográfiai iskola kialakulásának időszakában, a „baby-boom” alaposan átalakította a demográfiai kutatás hátterét, a termékenység változásainak kutatása, a változások magyarázata talán éppen a váratlan termékenységnövekedés (és a harmadik világ népességrobbanása) következtében továbbra is az egyik legfontosabb probléma maradt.

Mivel a par excellence interdiszciplináris demográfia „vizsgálati tárgyául az emberi népességeket választja, azok struktúrájával, fejlődésével, általános jellemvonásaival foglalkozik, és mindezeket elsősorban kvantitatív nézőpontból rajzolja meg” (Chesnais 1992 4.), a mindezek múltbeli vetületét vizsgáló történeti demográfia kialakulása és fejlődése számára – a termékenység szintjének aktuális alakulása és az erről folytatott diskurzus mellett – igen nagy jelentősége volt annak, hogy Franciaországban 1929, az *Annales* megalapítása óta központi szerepet kapott az a társadalomtörténeti iskola, amely szintén interdiszciplináris, sőt integrálni igyekszik a történelem köré a társadalomtudományo-

kat, struktúrák leírásával és azok hosszú távú változásaival foglalkozik és hosszú ideig (a hetvenes évekig) a kvantitatív elemzést állítja az előtérbe. A történeti demográfia Franciaországban így az ötvenes évekbeli kiteljesedésétől fogva kötődik az *Annales* köré szerveződő társadalomtörténeti iskolához, annak szerves részét képezi, sőt az ötvenes-hatvanas években központi szerepet játszott annak fejlődésében.⁵

A fentiek értelmében a francia történeti demográfia második világháború utáni kialakulásának, fejlődésének bemutatását az *Annales*-féle társadalomtörténet fejlődéséhez kötve tartjuk lehetségesnek (Óri 1998a). Ennek megfelelően előadásunkat három szakaszra bontjuk: az első a kialakulás időszakától (az ötvenes évek elejétől) a hetvenes évek közepéig, a második a hetvenes évek közepétől a nyolcvanas évek végéig tart, míg a harmadik rész nagyjából az elmúlt évtizedet öleli fel.

A francia történeti demográfia kialakulásában az egyik döntő hatás az *Annales* felől érkezett. A gazdaságtörténész Ernest Labrousse fő műveiben (1933; 1944) az árak és bérek 18. századi hosszú, közepes és rövid időtartamú mozgását vizsgálta. A történeti interpretációban a gazdasági folyamatok leírására helyezte a hangsúlyt, ezek társadalmi hatásai érdekelték (ahogy az *Annales* alcíme is kifejezte a vizsgált jelenségek hierarchiáját: *Economie, Société, Culture*), elemzései során a forrásokból homogén, statisztikai eszközökkel analízálható sorozatokat hozott létre, és felhasználta a közgazdasági növekedésméletek eredményeit (a gazdasági növekedés hosszú távú jelenségeinek vizsgálata, makroökonómiai modellek alkalmazása, struktúrák, komplex struktúra-rendszerek hosszú távú, trendszerű mozgása, az átmenet feltételeinek és mechanizmusainak kutatása), és ezeket helyezte a gazdaságtörténet-írás középpontjába is. A kutatott időszak nem véletlenül a 18. század, egyrészt ebből a korból már megfelelő mennyiségben vannak olyan források, amelyekből statisztikai módszerekkel vizsgálható hosszú idősorok nyerhetők, másrészt a francia történetírásban a nagy forradalomnak hagyományosan kitüntetett szerepe volt. Labrousse módszereivel egyszerre lehetett feltárni a nagy átalakuláshoz vezető hosszú növekedési folyamatot, a később Chaununél is kulcsfogalomként használt nekirugaszkodást („take off” – 1998), amely nem egyszerű mennyiségi felhalmozás, hanem minőségi változás, a termelés (és az árak) tartós növekedésének nekilendülése. Labrousse számára a hosszú időtartam (*longue durée*) az az időbeli keret, amelyen belül az igazán lényeges gazdasági folyamatok lejátszódnak és a történész számára megfigyelhetőek, a krízisek tagolják ezt a hosszú időtartamot, és egyszersmind annak kezdő- és végpontjait is kijelölik. Hasonlóképpen fontos Fernand Braudel szerepe, aki a társadalomtörténet-írásban szintén a hosszú távú struktúravizsgálatra helyezte a hangsúlyt, három fő szempontot jelölve ki: matematizáltság, térbeli redukció és *longue durée* (1972). Braudel ugyanakkor igen fontos szerepet juttatott a gazdaság ciklikus változásai

⁵ Minderről lásd: Willigan-Lynch 1982, 429-445; Dupâquier 1984; Rosental 1996; Óri 1998a

mellett a népesedési folyamatoknak: „*A föld gazdagságán osztozók számának is megvan a maga értelme... Ma: a társadalmak és a gazdasági szerkezet szerint élénkebb vagy kevésbé élénk, de folyamatos a fellendülés. A közelmúltban: árapályszerű emelkedések és visszahúzódások. Ez a váltakozó mozgás, a népeségnek ez az áradása és apadása jelképezi a hajdani életet, amely megtorpanások és nekilendülések sorozata. Ezekhez az alapadottságokhoz viszonyítva minden másodlagosnak fog tűnni. Tehát feltétlenül az emberekből kell kiindulnunk. Aztán lesz majd időnk szólni a dolgokról is.*” (Braudel 1985, 23.). Így Braudel ajánlásai szerint (matematizáltság, térbeli redukció, longue durée) megszületett a lokális monográfia mintapéldánya: egy-egy jól körülhatárolható földrajzi térségben vizsgálták az Ancien Régime utolsó évszázadainak kvantitatív módszerekkel megismerhető struktúráit, a struktúraváltást megelőző gazdasági-demográfiai-kulturális „take off”-ot és magának a struktúraváltásnak a mechanizmusát. Mindehhez hozzájárultak a megszilárduló intézményi keretek (az École Pratique des Hautes Études VI. szekciója, amely a hetvenes évek elején önállósult – École des Hautes Études en Sciences Sociales – az *Annales*-hoz kapcsolódó társadalomtörténet-írás központja).

Mindebből kiindulva a társadalomtörténész Jean Meuvret (1946), majd őt követve Pierre Goubert (1960) az Ancien Régime utolsó másfél évszázadának társadalmát a gazdasági és demográfiai konjunktúrák felrajzolásával próbálták megközelíteni, különös tekintettel a gazdasági és demográfiai krízisekre, amelyek a struktúrák és konjunktúrák közötti feszültségről árulkodtak és elvezettek az átalakuláshoz. Ehhez meg kellett találniuk az árak és bérek sorozataihoz hasonlóan hosszú távon azokkal együtt elemezhető demográfiai idősorokat: a keresztelések, temetések és házasságkötések hosszú idősorait, amelyek Franciaországban a 17. század közepétől nagyrészt megtalálhatóak voltak az egyházi anyakönyvekben. A történeti demográfia születésében a kezdeményező szerep tehát a halandósági kríziseket vizsgáló Pierre Goubert-é, aki a gazdasági és demográfiai idősorok egymás mellé állításával, a gazdasági folyamatok hosszú távú társadalmi hatásainak elemzésével, az anyakönyvi adatok felhasználásával létre hozta a regionális monográfia mintapéldáját (Goubert 1960), és az Ancien Régime társadalmi struktúrájának megrajzolását kiegészítette a „régí típusú demográfiai struktúra” bemutatásával.

A történeti demográfia kialakulásában a másik döntő impulzus a demográfia felől érkezett. Maga a demográfia tudománya is a második világháború után vált intézményessé Franciaországban 1946-ban megalakult a nemzeti demográfiai intézet (INED – Institut National des Études Démographiques) és útjára indult folyóirata, a *Population*, amely azóta is igen fontos szerepet játszik a demográfia (és a történeti demográfia) fejlődésében.⁶ Az INED kutatója, a demográfus Louis Henry a francia demográfia sajátos problémájából indult ki: a franciaországi demográfiai átmenet során a halandóság csökkenését szinte

⁶ További információk: www.ined.fr.

azonnal követte a termékenység csökkenése, így a 19. században Európa korábban legnépesebb országa nem mutatott olyan mértékű népességnövekedést, mint vetélytársai, aminek messze ható gazdasági és politikai következményei voltak. Henry így az általa természetesnek nevezett, a tudatos születéskorlátozás előtti kor termékenysége, valamint a születésszabályozás megjelenése iránt érdeklődött, a jelenben kimutatható demográfiai tendenciák eredetét tanulmányozta, kutatásait oly messzire visszavezetve a múltba, amennyire csak forrásai engedték. Kiindulópontként a régi népesség biológiai meghatározottságait akarta feltárni, a „természetes” termékenység paramétereit behatárolni, majd ehhez képest a változás időpontját és mechanizmusát megragadni. Goubert-ékhez hasonlóan ő is az anyakönyvekben találta meg ehhez a megfelelő forrást, feldolgozásukra átfogó forráskritikai és módszertani vitát kezdeményezett demográfusok, történészek és levéltárosok számára. Ő volt az első demográfus, aki a történészek területére tévedt, és ezzel heves harcot váltott ki a két tudományág és két intézmény (az INED és az École Pratique des Hautes Études) között. Bírálta Goubert-ék módszereit, akik az anyakönyvi adatokból közvetlenül, anonim feldolgozással, lényegében a keresztelesek, házasságkötések és temetések megszámlálásával képeztek sorozatokat, rajzoltak görbéket, összevetve azokat a gabonaár-változások görbéivel. Henry viszont modern demográfiai arányszámokat (pl.: korszpecifikus házas termékenység) akart múltbéli népességekre kiszámítani, és az anyakönyveknek teljesen újszerű feldolgozását javasolta. Az anyakönyveket nominatív módon dolgozta fel, az egyéni információkat nem közvetlenül, hanem ún. családlapokra átírva használta fel, amivel alapvető fordulatot hozott a társadalomtörténet-írásban: annak központi elemévé a nominatív analízis vált (Rosental 1996; Fleury–Henry 1985; Henry 1980; Henry–Blum 1988; Andorka 1988).⁷

Családrekonstrukciós módszerének (Andorka 1988) lényege egy valamilyen szempont alapján kiválasztott település összes (keresztelesei, temetési és házasságkötési) anyakönyvi bejegyzéseinek kicédulázása, majd egy-egy család adatainak egy családlapon való összesítése. Az adatokból az első fázisban nem nominatív elemzés végezhető. A házasságkötések, keresztelesek, temetések idősorai bemutatják a demográfiai jelenségek hosszú távú alakulását, a keresztelesek és házasságkötések havi ingadozása az egyházi tilalmak betartására és más (gazdasági, politikai, epidemiológiai, klimatikus) jelenségek demográfiai hatásaira világíthat rá. A temetések havi megoszlásából nem csak a járványok azonosíthatók, hanem belőlük a halálokokra is lehet következtetni. A vőlegények és menyasszonyok lakóhelyi bejegyzéseinek összesítése mutatja a házassági endogámi-exogámia gyakoriságát, a házasságkötés életkorának (külön választva az első házasságukat kötőket) megállapítása igen fontos szempont a

⁷ A családrekonstrukciónak megvannak a háború előtti svéd és német előzményei (lásd: Dupâquier 1999, 33–34, valamint Faragó Tamás itt közölt tanulmánya a svéd és német történeti demográfiáról). Henry érdeme a módszer tökéletesítése és elterjesztése.

termékenység szempontjából is, hasonlóan sokat mond a halvaszületettek és a házasságon kívül születettek aránya. A nem név szerinti elemzés során kiszámítható még a csecsemőhalálozás arányszáma (adott évben születettekre jutó adott évbéli egy éven aluli elhaltak száma), valamint a családi állapot a halálozásnál, amiből a nem házasodók arányára lehet következtetni. Forráskritikai szempontból is fontos a születések nemek szerinti összesítése, ha lehetséges, akkor a keresztelések és születések között eltelt idő hosszának megállapítása, a keresztelési és temetési anyakönyvek összehasonlítása (csecsemő- és gyermekhalottak milyen arányban hiányoznak a keresztelési anyakönyvből), vagy a csecsemőhalálozás pontos életkori arányainak megállapítása.

A nominatív elemzésben a minimális adatigény a házaspárok házasságkötési időpontjának, házasságuk megszűnése időpontjának, a feleség születési évének és a gyermekek születési időpontjának ismerete. Ezekből a házasságkötési életkorok és a születek közötti intervallumok hossza (döntő fontosságúak a nők termékeny időszaka hosszúságának és az erre jutó gyermekek számának szempontjából) mellett elsősorban a korszak-specifikus házasságkötési arányszámok (egy adott időszakban házasodó, adott korcsoportba tartozó nők által abban a kor(csoport)ban házasságban leélt évek számára jutó általuk szült gyermekek száma, pl.: az 1750–59-ben házasságot kötött 20–24 éves korú házas nők által szült gyermekek száma / ezen nők által 20–24 éves korban házasságban leélt évek száma \times 1000) döntő jelentőségűek. A halálozás tekintetében pedig a valamilyen életkorban még várható átlagos élettartam kiszámítása a legfontosabb.

Henry programját az ötvenes években három fontos mű kiadásával támasztotta alá: a genealógiák feldolgozásával a genfi polgárcsaládokról írt monográfiáját (1956) követte az azóta is nélkülözhetetlen kézikönyve az anyakönyvek feldolgozásáról és a családrekonstrukciónak (Fleury–Henry 1956), majd módszerét a gyakorlatban alkalmazta, Crulai, normandiai község népességének családrekonstrukciós vizsgálatával (Gautier–Henry 1958). Módszerét és bírálatát hosszas viták után Goubert-ék és az *Annales* történészei is elfogadták, a bírálatok és az alternatív modellek (Baehrel 1961) a háttérbe szorultak (Rosental 1996). Ezzel minden feltétel adva volt az önálló, új tudományág kialakulásához, intézményesüléséhez, határvonalainak, módszereinek, kutatási területeinek rögzítéséhez: egységes, széles körben elfogadott célkitűzések, programok, ehhez a megfelelő források köre és a kézikönyvvel alátámasztott módszer, megfelelő érdeklődés, támogatás a társadalomtörténet és a demográfia részéről, intézményi háttér (École Pratique des Hautes Études VI. szekciója, majd az École des Hautes Études en Sciences Sociales – EHESS,⁸ illetve az INED, 1963-tól a történeti demográfiai társaság – Société de Démographie Historique, párizsi és vidéki egyetemek, ahol a történeti demográfia tantárgy lett, kutatócsoportok mint a Pierre Chaunu által irányított caeni Centre de Recherche d’Histoire Quantitative), megfelelő publikációs lehetőségek (*Anna-*

⁸ Francia társadalomtudományos doktorképző iskola. További információk: www.ehess.fr.

les, *Population*, és a Société fóruma, az *Annales de Démographie Historique*,⁹ az EHESS, az INED, a különböző egyetemek kiadványsorozatai).

A módszer elterjedését nyilvánvalóan az is segítette, hogy igen szerencsés pillanatban került be a köztudatba, nevezetesen éppen akkor, amikor a kvantifikáció divat volt a társadalomtudományokban és a történettudományban is (Bardet 1997, 318.). Fontos volt az is, hogy a kezdeményezés egyszerre érkezett a demográfia és a történettudomány oldaláról. Az első (Henry) biztosította a technikai eszközöket és szemléltette azok alkalmazását a demográfia hagyományosan központi problémájának vizsgálatában (természetes termékenység kérdése). A másik (Goubert monográfiája) viszont a demográfia problematikáját beillesztette a társadalomtörténet szélesebb érdeklődési körébe, az Henry-módszernek (is) köszönhetően a történeti demográfia a társadalomtudományos történetírás egyik legdinamikusabb részterülete lehetett.

Henry kézikönyve és az ennek alapján készített munkái vidéki levéltárosok és disszertációjukat író diákok százai számára is lehetővé tette a módszer alkalmazását, enélkül nem készülhetett volna Franciaországban több száz településszintű vizsgálat a kilencvenes évekig (1980-ig 556, amelyek többé-kevésbé a Crulai-monográfia felépítését követik, pl.: Ganiage 1963; Houdaille 1963; Valmary 1965; Lachiver 1969; Charbonneau 1970). A családrekonstrukción alapuló történeti demográfia szerves része lett a regionális monográfiáknak, közülük a legnevezetesebb Le Roy Ladurie műve a Languedoc-i parasztokról, amely már új irányba mutatott, mivel a társadalmi és demográfiai struktúrák és a gazdasági és demográfiai konjunktúrák mellé kutatásai körébe vonta a kultúra és a mentalitás, valamint a társadalmi konfliktusok problematikáját is (1966). Az INED ugyanakkor Henry kezdeményezésére (1958) egy nagy reprezentatív mintavételen alapuló kutatási programot hirdetett (a mintavételi módszer leírása Dupâquier 1995 2: 3–5) Franciaország 1670 és 1829 közötti népesedéstörténetének rekonstruálására. Először nem nominatív vizsgálatok keretében próbálták felállítani Franciaország korpiramisát, halandósági tábláit ötévente, a korszerinti születési és halálozási bejegyzések alapján egy széles településmintára nézve, majd a termékenységet kutatták egy szűkebb, negyven települést felölelő min-

⁹ 1964-től jelenik meg, 1965 óta ezen a címen. Tematikus számai a következők:

1973. Enfants et sociétés (Gyermekek és társadalmak); 1975. Démographie historique et environnement (Történeti demográfia és környezet); 1978. La mortalité du passé (Múltbeli halandóság); 1979. Statistiques de peuplement et politique de population (Népesedéssziszitika és népesedéspolitikai); 1980. La démographie des démographes, 1500–1670. (A demográfusok demográfiája); 1981. Démographie historique et condition féminine (Történeti demográfia és a nők helyzete); 1982. Villes du passé (Városok a múltban); 1983. Mères et nourissons (Anyák és csecsemők); 1984. Démographie historique et généalogie (Történeti demográfia és genealógia); 1985. Vieillir autrefois (Öregedés a múltban); 1986. Démographie historique en Amérique Latine (Történeti demográfia Latin Amerikában); 1988. Les transitions démographiques (Demográfiai átmenetek); 1989. Le déclin de la mortalité (A halandóság hanyatlása); 1990. Démographie des villes et des campagnes (A városok és a vidékek demográfiája); 1991. Grands-parents et aïeux (Nagyszülők és ősök); 1992. La démographie de l'Union soviétique (A Szovjetunió demográfiája); 1995. Les réseaux de parenté (A rokonság hálózata); 1996. Morbidité, mortalité, santé (Morbiditás, halandóság, egészség).

tán, amelyeket egyenlően osztottak el az ország négy nagy, minden szempontból heterogén vidéke között (dél-nyugat, dél-kelet, észak-nyugat, észak-kelet). A nem nominatív vizsgálat első eredményei a *Population* 1975-ös különszámában jelentek meg, a termékenységvizsgálatok eredményeit pedig 1972-től kezdték publikálni Henry és munkatársai (Henry 1972; Henry–Houdaille 1973; Houdaille 1976; Henry 1978).

Lényegében az Henry-módszer elterjedésének és sikeres alkalmazásának köszönhető a hatvanas években az *Annales* társadalomtörténet-írása által elért eredmények jelentős része: az ismeretek megsokszorozódása átformálta a korábbi korokról alkotott képet. A történeti demográfia az Annales-iskola által kidolgozott paradigmába illeszkedett, a gazdasági, demográfiai, kulturális „take off” és a születésszabályozás megjelenésének, elterjedésének mint az előzőhöz nélkülözhetetlen mentalitásbeli modernizáció egyik jelének kutatása részben az Henry által kimunkált szigorú módszerek és egységes tartalmi, formai követelmények szerint folyt. Az eredmények elsősorban egyrészt a Goubert által megfigyelt „régí típusú demográfiai rendszer”, illetve Le Roy Ladurie „histoire immobile” modelljeivel írhatók le. Kiderült, hogy a francia népesség növekedése már a 18. század első felében megindult, jóval a gazdasági növekedés kezdete előtt. Ez új fényt vetett a gazdasági és a demográfiai növekedés összefüggéseire, úgy tűnt, hogy a demográfiának megvan a maga önálló, a gazdaságtól független mozgása, a népesség növekedés nem a gazdasági növekedés vagy holmi 18. századi agrárforradalom hatására következett be, hanem inkább fordítva: a demográfiai nyomás váltotta ki a gazdasági növekedést (Dupâquier 1995, 2: 5). Kiderült az is, hogy természetes termékenység a preindusztriális korban sem létezett, a termékenységet számos tényező – a cölibátusban maradtak magas (10% körüli) aránya, a kései házasságkötés, a születések közötti intervallumok hossza, amelyet a szoptatási idő hossza vagy a szexuális érintkezések kulturális tényezők (pl.: a vallási tilalmak) megsabta gyakorisága határoz meg, a megözvegyülés és az újraházasodás aránya – szabályozta. Bebizonyosodott ezenkívül az is, hogy a 18. századi Franciaországban messze az iparosodás megindulása előtt a tudatos születésszabályozás sem volt ismeretlen, sőt más európai országokkal ellentétben a paraszti közösségekben is meglehetősen elterjedt volt. Az Ancien Régime demográfiai viszonyait elsősorban a termékenység és a nupcialitás változatossága jellemezte, számos demográfiai mikrorégió létezett egymás mellett, Pierre Chaunu szerint legalább ötven alap-típust lehet megkülönböztetni (1971; 1972; 1998). A számtalan demográfiai mikrorégió léte, a termékenység és a házassági szokások nagy változatossága, valamint a születéskorlátozás elterjedtsége a preindusztriális Franciaországban nemcsak az olyan régi hiedelmeket cáfolták meg, miszerint a születésszabályozás a Code Civilnek az egyenlő osztáson alapuló rendelkezése nyomán terjedt volna el, hanem általánosabban is kérdésessé tették a demográfiai átmenet elmélete által a pretranzíciós időszakról alkotott képet, tudniillik hogy az a de-

mográfiai viselkedést tekintve élesen különbözött volna az átmenet korától. Le Roy Ladurie szerint (1974) a 18. századig a gazdasági és demográfiai struktúrákat nagyfokú stabilitás jellemezte („histoire immobile”), elsősorban a mezőgazdasági technika nagyfokú változatlansága miatt. Ez egy olyan népesedési küszöböt hozott létre, amelyet kockázat nélkül nem lehetett átlépni. A növekedés működésbe hozta a malthusi „pozitív” fékeket, az egyedüli változás, amely stabilizálta a rendszert, anélkül hogy átalakította volna, a „preventív” fékek (a kései házasság) megjelenése volt a 16. században. Az „histoire immobile” valójában nem mozdulatlan történelem, hanem egy rendkívül heterogén történeti fejlődést takar. Míg a gazdasági és a demográfiai mozgás változatlan keretek között marad, a növekedés után mindig ugyanarra a szintre tér vissza, az állam, a társadalom, a mentalitások, a szellemi élet főleg a 16. századtól kezdve az átalakulás szakaszába lépnek (Burguière 1995). Az Ancien Régime népességére tehát egy olyan önszabályozó (*autoregulációs* vagy *homeosztatikus*) demográfiai rendszer lett volna jellemző, amelynek középpontjában a házasságkötés állt, mint szabályozó eszköz (Wrigley 1973, 14; Dupâquier 1995, 2: 414–436).

A hetvenes években azonban egyrészt világossá váltak a családrekonstrukciós módszer fogyatékosai, másrészt a történeti demográfia számára keretet nyújtó társadalomtörténeti paradigma is megváltozott. A családrekonstrukciót többnyire kis, falusi közösségek vizsgálatára használták, amelyek térben egyenetlenül oszlottak el, a befektetett óriási munka ellenére csak a családok kisebb részét lehetett rekonstruálni az anyakönyvek hiányosságai miatt, a mobil rétegek eleve kiestek az elemzésből, a kis homogén közösségek nem tették lehetővé a demográfiai viselkedés társadalmi differenciáltságának vizsgálatát, így az eredmények reprezentativitásával kapcsolatban komoly kételyek merültek fel (Dupâquier 1984, 91–121). A sok hasonló társadalmi összetételű település vizsgálata már nem hozott lényeges új eredményeket, a kvantitatív vizsgálatok csak a demográfiai jelenségek leírását adták, és adósak maradtak ezek értelmezésével (Burguière 1974). Mindez már önmagában is a monografikus műfaj válságához vezetett, ezt teljesítette be a francia társadalomtörténet-írás új paradigmájának kialakulása a hetvenes évek közepén.

Az átalakulásban ki kell emelnünk Philippe Ariès és Michel Foucault szerepét, kiknek szemében a modernitás kialakulása a társadalmi viselkedésformák racionalizálódása, a mentális struktúrák átalakulása nem kötődik szükségszerűen a gazdasági vagy demográfiai folyamatokhoz, belső dinamizmusuk és instabilitásuk váltja ki az áttérést egyik diskurzív rendszerről (a valóságról való beszédmód) a másikra, ami átalakítja a hatalom szerkezetét és átstrukturálja a társadalmat, és így a modernizációs folyamatok motorja lesz. A társadalmi valóság megértéséhez rekonstruálni kell azokat a kategóriákat, amelyekben annak idején gondolkodtak róla, azokat az eszméket, amelyek megtestesültek az intézményekben, és amelyek a társadalom alappilléreit jelentették. Mindezt a legkevésbé tudatos hétköznapi gyakorlatban, szokásokban lehet tetten érni. Ez

már a történeti antropológia és a mentalitástörténet áttörését jelzi, amelyek a gazdaságtörténet helyett a fő szerepet játsszák a hetvenes-nyolcvanas években (Burguière 1995, 260–262). 1974-ben a „*Faire de l’histoire*” három kötetével (Le Goff–Nora 1974, 1–3) az *Annales* új nemzedéke lépett színre, amely „*Nouvelle Histoire*”-ként jelölte önmagát. A gondolkodás formáinak meghatározásán keresztül próbálták megközelíteni a társadalmat, elsősorban a jelenségek magyarázatára törekedtek a pusztá leírás helyett, nagy szerepet juttatva a kvalitatív elemzésnek. Megpróbálták feltárni mindazt, ami az ember materiális környezetét adja, mégpedig saját társadalmi kontextusában rekonstruálva. Ez magába foglalta az élet biológiai feltételeinek megrajzolását: a táplálkozást, az inségeket, azok fizikai és pszichikai hatásait, a városi és falusi, valamint a különböző társadalmi rétegek táplálkozásának különbségeit, a lakásviszonyokat, a hideggel és a meleggel való küzdelem eszközeit, az ivóvizet, az öltözködést, a testi higiéniét, a betegségek történetét, a közösségi szolidaritás formáit, a demográfiai viszonyokat, és a mindezek mögött álló mentális állapotot, az érzelmi élet formáit, az érzékenységet, a felfokozott érzelmek megnyilvánulásait, a könnyeket, a nevetést, az érdeklődést a bűn, a bűnözők, a kivégzések iránt, a tömeg brutalitását, a kommunikáció csatornáit (Mandrou 1987, 254–255). A jellemző műfaj a tematikus kötet lett a lokális monográfia helyett, ezenkívül törekedtek nagy, többkötetes összefoglaló munkák megjelentetésére is (pl.: Ariès–Chartier 1986; Dupâquier 1995).

A történeti demográfiában is tanúi lehetünk a monografikus modell meghaladásának. Megfigyelhető egyrészt a demográfiai elemzési módszerek állandó finomodása, másrészt új forrástípusok bevonása az elemzésbe (térképek, összeírások, adójegyzékek, lásd pl.: Dupâquier 1978, 1979, illetve házassági szerződések, hagyatéki leltárak, végrendeletek, a dokumentumokon az aláírások, memoire-irodalom stb.). A történeti demográfia a születések, halálozások, házasságkötések tisztán kvantitatív vizsgálata helyett a szexualitás (Flandrin 1972, 1975, 1976, 1983; Le Roy Ladurie 1997), az étellel és halállal szembeni attitűdök kutatása felé fordult (Ariès 1948, 1977; Vovelle 1973, 1974, 1983; Chaunu 1978). Ahogy az angolszász világban, úgy Franciaországban is igen termékeny dialógus kezdődött a történészek, demográfusok és antropológusok között, minek hatására nagy lendületet vettek a családtörténeti kutatások (az *Annales* 1972-es különszáma: *Famille et Société*), megélnékült az érdeklődés a házassági stratégiák, az öröklés rendszerei, a rokonsági kapcsolatok és reprezentációk (a társadalomról alkotott képzetek) iránt (Duby 1987; Burguière 1978; Farge–Foucault 1982; Lebrun 1975; Lottin 1975; Segalen 1980, 1981; Claverie–Lamaison 1982). Megkezdődött a városi demográfia szisztematikus kutatása (Garden 1970; Perrot 1975; Poussou 1983; Bardet 1983; Perrenoud 1979), amely fényt derített pl. a halandóság társadalmi és településtípusok szerinti differenciáira. Előtérbe kerültek az emberi testtel, az egészséggel, betegséggel kapcsolatos kérdések, a járványoknak, különösen a pestisnek (Biraben

1975, 1–2) és a nagy halandósági kríziseknek a kollektív mentalitásra gyakorolt hatásai, kutatási téma lett a gyermekkor vagy az anyai szeretet története (Ariès 1960; Armengoud 1975; Badinter 1999), a hétköznapi létfeltételek (táplálkozás, ivóvíz, lakáskörülmények) és a halandóság kapcsolata, a sorozási adatok feldolgozásával (testmagasság) a növekedés hosszú távú trendjeinek feltárása és összefüggésbe állítása a táplálkozási viszonyokkal (Le Roy Ladurie–Aron 1972; Demonet–Dumont–Le Roy Ladurie 1976). Röviden fontossá vált a kvantitatív módszerekkel regisztrálható demográfiai jelenségek háttérének kvalitatív elemzéssel való feltárása. Az INED pedig újabb nagy enquête-kkel próbálta kiterjeszteni a kutatások idő- és térbeli határait, részben a 16–17. század felé (Biraben–Blanchet 1982; Séguy 1998; Biraben–Blanchet 1998), részben a 19. század felé (Dupâquier 1984, 161–163). Az INED nagy kutatási programjai, amelyek az Henry kezdeményezte családrekonstrukció módszerére épültek és a kutatás tárgykörének hihetetlen kiterjedése a nyolcvanas évekre lehetővé tette nagy, összefoglaló kézikönyvek megjelenését is: Franciaország népesedéstörténetének négy kötetes szintézisét (Dupâquier 1995, 1–4 – első kiadása: 1988) és a nemzetközi családtörténeti kutatások összefoglalását (Burguière et al. 1986, 1–3).

Az újabb fordulat a francia történeti demográfiában az elmúlt évtizedben kezd formálódni. A legfontosabb külső hatást most is a társadalomtörténet-írás vitái, egy újabb paradigmaváltás felé való elmozdulása jelentik. A „Kritikus Fordulat” (Tournant critique – *Annales*, 1988) óta egyre erősebb a bizalmatlanság a nagy társadalmi elméletek (pl. strukturalizmus) és a makroszintű, elsősorban kvantitatív elemzési módszerek iránt (Revel 1996; Szijártó 1996). Noha a történeti demográfia a hetvenes-nyolcvanas években sokat nyert a kvalitatív módszerekkel, alapjában véve továbbra is jellemző vonása maradt a makromegközelítési mód, a kvantitatív módszerek alkalmazása, és bár lényegéhez tartozik a nominatív adatok felhasználása, ezek az elemzés során újra nem nominatívokká válnak, a demográfiai folyamatok különböző átlagszámokon keresztül lesznek megragadhatóak. Így a történeti demográfiára is találó a Labrousse-féle társadalomtörténet-írást vagy a Nouvelle Histoire-t ért kritika, miszerint a cselekvő ember mint a történelmet alakító aktív szereplő itt sem kap helyet (Lepetit 1997, 14), a demográfiai változásokat meg tudja ugyan ragadni, azok okait, mechanizmusát viszont alig. Érdekes megvizsgálni, hogy miközben a mikrovizsgálatok iránti növekvő igény több oldalról (társadalomtörténet, szociológia, demográfia) is jelentkezik, hogyan reagál a francia történeti demográfia ezekre a hatásokra.

Első pillantásra úgy tűnik, hogy a lendület tovább tart: a kilencvenes évek végén újabb nagy összefoglaló mű jelent meg, Európa népesedéstörténete (Bardet–Dupâquier 1997–1999, 1–3). De ez egyszersmind már a kutatások térbeli kiterjesztésének jele is, amely egyre erősödik, és bizonyos mértékben a hazai kutatások kifulladásának, útkeresésének a jele. A *Population* tanulmányai

mutatják ezt a térbeli kiterjesztést, egyrészt Ázsia, Latin Amerika, másrészt főleg Oroszország és a Szovjetunió népesedéstörténete irányába. A módszerek az INED-ben többnyire hagyományosak, de előtérbe kerülnek korábban kevésbé művelt témák (halandóság, migráció, öregedés), nyilvánvaló a kapcsolat a jelen demográfiai problémáival. De ugyanakkor jelentkeznek új kérdésfeltevések, amelyek elsősorban kvalitatív elemzési módszerekkel kutathatók: az INED programja a demográfiai statisztika összehasonlító történetéről, amely a tudományág és forrásai politikai-ideológiai meghatározottságainak kutatását helyezi előtérbe (Őri 1998b). Erős az igény a tudománytörténeti összefoglalások (Le Mée 1995; Rosental 1996) vagy a módszertani tanulmányok (*Population* 1997), az eredményeket revidáló, új utakat, módszereket kereső tanulmánykötetek (Blum–Bonneuil–Blanchet 1992) iránt, ami szintén az útkeresés jele. A *Population* 1998-as történeti demográfiai különszámában (*Population et Histoire*) is igen erős ez a vonulat. Az *Annales de Démographie Historique* 1993-as számában szentelt külön rovatot a tudományág jövőbeli feladatainak, ahol különösen Alfred Perrenoud szorgalmazta a társadalomtörténeti paradigmaváltás követését a mikrovizsgálatok előtérbe helyezésével (Perrenoud 1993).

A váltás leginkább az EHESS történeti demográfiai laboratóriumában és az *Annales*-nál érezhető. Hagyományos, kvantitatív történeti demográfiai tanulmány az *Annales*-ban nemigen jelenik meg, a laboratóriumban pedig jól látható az útkeresés, a társadalomtörténet új kérdésfeltevéseihez kapcsolódóan. A kilencvenes évek első felében, közepén megjelentek azok a módszertani tanulmányok, tanulmánykötetek amelyek az új társadalomtörténeti paradigma felé mutattak (Gribaudi–Blum 1990; Lepetit 1995; Revel 1996), illetve néhány olyan társadalomtörténeti monográfia, amelyben a történeti demográfia is helyet kapott, de ahol vagy az egyéni, kiscsoportos viselkedés állt a középpontban (Levi 2001), vagy ahol a tömeges egyéni adatok az elemzés során nem váltak aggregálttá, és a kisebbségi viselkedés sem lett másodlagossá a többséggel szemben (Gribaudi 1987). A szűkebben vett történeti demográfián belül jelen van a tudománytörténeti vonal (Desrosières 1993; Le Bras 2000), de a kérdésfeltevések sokszor újszerűek, a tudományág tudományos, politikai, ideológiai, intézményi, személyi hátterét vizsgálják. Egy másik jól látható vonulat aktuális problémákat dolgoz fel, pl.: rák, migráció (Pinel 1992; Rosental 1999), ezeket történetiségükben vizsgálva elemzik szerepüknek, a velük szembeni attitűdöknek, a velük kapcsolatban használt fogalmaknak, hatásaiknak, következményeiknek az időbeli változásait. Váltogathatják a mikro- és a makro-elemzéseket, a kvantitatív módszereket kvalitatív módszerekkel egészíthetik ki. A művek hosszú időtartamot ölelnek fel, időben visszamennek addig, amíg a források lehetővé teszik, és a jelenséget akár a jelenig kísérik. Így Gérard Noiriel a 18. századtól elemzi a nép- és nemzetfogalom kialakulását és változatait, majd rátér a bevándorlás szerepének vizsgálatára: hogyan járult hozzá a francia népesség reprodukciójához (Noiriel 1984, 1988, 1993, 2001). Foglalkozik az asszimilá-

cióval és ennek kapcsán a francia társadalom bizonyos vonásainak történeti kialakulásával. Fontossá válik a demográfiai gondolkodás, tudomány, diskurzusok szellemi, politikai kapcsolatainak, hátterének a vizsgálata (Le Bras 1998, 1999; Le Bras–Bertaux 2000). Hasonlóképpen aktuális témát választ Patrice Bourdelais is: az öregedés kérdését, „a szürke forradalmat” (1997).

Összegzésül elmondhatjuk, hogy a paradigmaváltás jelei fellelhetők a kilencvenes évek francia történeti demográfiájában: érezhető a régi módszerekkel szembeni elégedetlenség, a régebbi eredmények megbízhatóságával kapcsolatos kételyek erősödése, a megújulás, az útkeresés igénye, helyenként a régiektől gyökeresen eltérő kérdések megfogalmazása, új, addig nem sokra becsült módszerek alkalmazása. Hogy ebből valóban kialakul-e új paradigma, az elsősorban a francia társadalomtörténet-írás és a demográfia további fejlődésétől függ.

IRODALOM

- Andorka Rudolf 1988. *A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei*. KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek, 4.
- Ariès, Philippe 1948. *Histoire des populations françaises et leurs attitudes devant la vie depuis le XVIIIe siècle*. Paris.
- Ariès, Philippe 1960. *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Seuil, Paris.
- Ariès, Philippe 1977. *L'homme devant la mort*. Seuil, Paris.
- Ariès, Philippe 1987. *Gyermek, család, halál*. Gondolat, Budapest.
- Ariès, Philippe – Chartier, Roger (szerk.) 1986. *Histoire de la vie privée. 1–4*. Paris.
- Armengoud, A 1975. *La famille et l'enfant en France et en Angleterre du XVI. au XVIII. siècle*. SEDES, Paris.
- Badinter, Elisabeth 1999. (1980) *A szerető anyja. Az anyai érzés története a 17–20. században*. Csokonai, Debrecen.
- Baehrel, René 1961. (1988) *Une croissance: La Basse-Provence rurale de la fin du seizième siècle à 1789. Essai d'économie historique statistique*. EHESS, Paris.
- Bardet, Jean-Pierre 1983. *Rouen aux XVII. et XVIII. siècles. Les mutations d'espace social*. SEDES, Paris.
- Bardet, Jean-Pierre 1997. Fécondité et natalité. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe 1*. Fayard, Paris, 317–343.
- Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.) 1997–1999. *Histoire des populations de l'Europe 1–3*. Fayard, Paris.
- Bertillon, J. 1911. *La dépopulation de la France*. Paris.
- Biraben, Jean-Noël 1975. *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens 1–2*. Mouton, Paris.
- Biraben, Jean-Noël – Blanchet, Didier 1982. Le mouvement naturel de la population en France avant 1670. Présentation d'une enquête par sondage. *Population*, 6. sz. 1099–1121.
- Biraben, Jean-Noël – Blanchet, Didier 1998. Essai sur le mouvement de la population de Paris et de ses environs depuis le XVI. siècle. *Population*, 1–2. sz. 215–247.

- Blum, Alain – Bonneuil, Noël – Blanchet, Didier (szerk.) 1992. *Modèles de la démographie historique*. INED, Paris.
- Bourdelaïs, Patrice 1997. (1994) *L'âge de la vieillesse. Histoire du vieillissement de la population*. Odile Jacob, Paris.
- Braudel, Fernand 1972. (1958) A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. *Századok*. 4. sz. 988–1012.
- Braudel, Fernand 1985. (1967) *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Gondolat, Budapest.
- Burguière, André 1974. La démographie. In Le Goff, J.–Nora, P.: *Faire de l'histoire* 2. Gallimard, Paris, 101–141.
- Burguière, André 1978. Le rituel du mariage en France: Pratiques ecclésiastiques et pratiques populaires (XVI–XVIII. siècles) *Annales E.S.C.* 3. sz. 637–649.
- Burguière, André 1995. Le changement social: brève histoire d'un concept. In Lepetit, Bernard (szerk.): *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*. Albin Michel, Paris, 253–272. (magyarul: Czoch–Sonkoly 89–104.)
- Burguière, André et al. (szerk.) 1986. *Histoire de la famille. 1–3*. Armand Colin, Paris.
- Cabourdin, Guy – Dupâquier, Jacques 1995. (1988) Les sources et les institutions. In Dupâquier, Jacques (szerk.) 1995. (1988.) *Histoire de la population française* 2. PUF–Quadriga, Paris, 9–50.
- Chaunu, Pierre 1971. (1966) *A klasszikus Európa*. Gondolat, Budapest.
- Chaunu, Pierre 1972. Malthusianisme démographique et malthusianisme économique. *Annales E.S.C.* 1. sz. 1–19.
- Chaunu, Pierre 1978. *La mort à Paris, XVI. XVII. XVIII. siècles*. Fayard, Paris.
- Chaunu, Pierre 1998. (1971) *Felvilágosodás*. Osiris, Budapest.
- Charbonneau, Hubert 1970. *Tourouvre-au-Perche aux XVII. et XVIII. siècles*. PUF, Paris.
- Chesnais, Jean-Claude 1992. *La démographie*. PUF, Paris.
- Clavier, Elisabeth – Lamaison, Pierre 1982. *L'impossible mariage. Violence et parenté en Gévaudan, XVII–XVIII–XIXe siècles*. Hachette, Paris.
- Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.) é. n. *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Csokonai, Debrecen.
- Demonet, M. – Dumont, P. – Le Roy Ladurie, E. 1976. Anthropologie de la jeunesse masculine en France au niveau d'une cartographie cantonale. *Annales E.S.C.* 4. sz. 700–760.
- Desrosières, Alain 1993. *La politique des grands nombres. Histoire de la raison statistique*. La Découverte, Paris.
- Duby, Georges 1987. (1981) *A lovag, a nő és a pap. A házasság a középkori Franciaországban*. Gondolat, Budapest.
- Dumont, A. 1890. *Dépopulation et civilisation*. Paris.
- Dupâquier, Jacques 1978. *Statistiques démographiques du bassin parisien, 1636–1720*. Gauthier–Villars, Paris.
- Dupâquier, Jacques 1979. *La population rurale du bassin parisien à l'époque de Louis XIV*. EHESS, Paris.
- Dupâquier, Jacques 1984. *Pour la démographie historique*. PUF, Paris.
- Dupâquier, Jacques (szerk.) 1995. (1988) *Histoire de la population française. 1–4*. PUF–Quadriga, Paris.

- Dupâquier, Jacques 1997. La connaissance démographique. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe 1*. Fayard, Paris, 218–238.
- Dupâquier, Jacques 1999. La démographie. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe 3. Les temps incertains*. Fayard, Paris, 23–71.
- Dupâquier, Jacques – Dupâquier, Michel 1985. *Histoire de la démographie. La statistique de la population des origines à 1914*. Librairie Académique Perrin, Paris.
- Farge, A. – Foucault, M. 1982. *Le désordre des familles. Lettres de cachet des Archives de la Bastille*. Paris.
- Flandrin, Louis 1972. Mariage tardif et vie sexuelle. *Annales E.S.C.* 6. sz. 1351–1378.
- Flandrin, Louis 1975. *Les amours paysannes. Amour et sexualité dans les campagnes de l'ancienne France. (XVI–XIX. siècles)* Gallimard, Paris.
- Flandrin, Louis 1976. *Familles. Parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société*. Hachette, Paris.
- Flandrin, Louis 1983. *Un temps pour embrasser. Aux origines de la morale sexuelle occidentale. 1–3*. Le Seuil, Paris.
- Fleury, Michel – Henry, Louis 1956. *Des registres paroissiaux à l'histoire de la population. Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*. PUF, Paris.
- Fleury, Michel – Henry, Louis 1958. Pour connaître la population de la France depuis Louis XIV. Plan de travaux par sondage. *Population*, 4. sz. 663–686.
- Fleury, Michel – Henry, Louis 1985. (1965) *Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*. INED, Paris.
- Foucault, Michel 1992. Életben hagyni és halálra ítélni. *Világosság*, 1. sz. 45–52.
- Foucault, Michel 1996. *A szexualitás története. A tudás akarása*. Atlantisz, Budapest.
- Ganiage, Jean 1963. *Trois villages d'Ile-de-France au XVIII. siècle. Étude démographique*. PUF, Paris.
- Garden, Maurice 1970. *Lyon et les Lyonnais au XVIII. siècle*. Belles-Lettres, Paris.
- Gautier, Étienne – Henry, Louis 1958. *La population de Crulai. Paroisse normande*. PUF, Paris.
- Goubert, Pierre 1960. *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Contribution à l'histoire sociale de la France au XVIIe siècle*. SEVPEN, Paris.
- Gribaudo, Maurizio 1987. *Itinéraires ouvriers. Espaces et groupes sociaux à Turin au début du XX. siècle*. EHESS, Paris.
- Gribaudo, Maurizio – Blum, Alain 1990. Des catégories aux liens individuels: l'analyse statistique de l'espace social. *Annales E.S.C.* 6. sz. 1365–1402.
- Hecht, Jacqueline 1966. A demográfiai gondolat fejlődése Franciaországban. *Demográfia*, IX. évf. 3. Sz. 318–335.
- Henry, Louis 1956. *Anciennes familles Genevoises. Étude démographique. XVI–XX. siècles*. PUF, Paris.
- Henry, Louis 1972. Fécondité des mariages dans le quart sud-ouest de la France de 1720 à 1829. *Annales E.S.C.* 3. sz. 612–640.; 4–5. sz. 977–1023.
- Henry, Louis 1978. Fécondité des mariages dans le quart sud-est de la France de 1670 à 1829. *Population* 4–5. sz. 855–883.
- Henry, Louis 1980. *Techniques d'analyse en démographie historique*. INED, Paris.

- Henry, Louis – Houdaille, Jacques 1973. Fécondité des mariages dans le quart nord-ouest de la France de 1670 à 1829. *Population*, 4–5. sz. 870–924.
- Henry, Louis – Blum, Alain 1988. *Techniques d'analyse en démographie historique*. INED, Paris.
- Houdaille, Jacques 1963. Un village du Morvan: Saint-Agnan. *Population*, 2. sz. 301–312.
- Houdaille, Jacques 1976. Fécondité des mariages dans le quart nord-est de la France de 1670 à 1829. *Annales de Démographie Historique* 341–392.
- Labrousse, Ernest 1933. *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIII. siècle*. Paris.
- Labrousse, Ernest 1944. *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime*. Paris.
- Lachiver, Marcel 1969. *La population de Meulan du XVII. au XIX. siècle (vers 1600–1870) Étude de démographie historique*. SEVPEN, Paris.
- Landry, Adolphe 1934. *La révolution démographique*. Paris.
- Le Bras, Hervé 1998. *Le démon des origines: démographie et extreme droite*. L'Aube.
- Le Bras, Hervé, 1999. *Le sol et le sang: Théories de l'invasion au XXe siècle*. L'Aube.
- Le Bras, Hervé 2000. *Naissance de la mortalité. L'origine politique de la statistique et de la démographie*. Gallimard–Seuil, Paris.
- Le Bras, Hervé – Bertaux, Sandrine (szerk.) 2000. *L'invention des populations: biologie, idéologie et politique*. Odile Jacob, Paris.
- Lebrun, François 1975. *La vie conjugale sous l'Ancien Régime*. A. Colin, Paris.
- Le Goff, Jacques – Nora, Pierre (szerk.) 1974. *Faire de l'histoire. 1–3*. Gallimard, Paris.
- Le Mée, René 1995. De la naissance de la démographie historique à l'Enquête Henry. *Population*, 6. sz. 1475–1487.
- Lepetit, Bernard (szerk.) 1995. *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*. Albin Michel, Paris.
- Lepetit, Bernard 1997. Komolyan veszi-e a történelem a szereplőket? *Valóság*, 2. sz. 11–18.
- Le Play, Frédéric 1871. *L'organisation de la famille selon le vrai modèle signalé par l'histoire de toutes les races et de tous les temps*. Paris.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1966. *Les paysans de Languedoc*. SEVPEN, Paris.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1974. L'histoire immobile. *Annales E.S.C.* 3. sz. 673–692.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1997. (1975.) *Montaillou. Egy occitán falu életrajza*. Osiris, Budapest.
- Le Roy Ladurie, E. et al. 1972. *Anthropologie du conscrit français*. Mouton, Paris-La Haye.
- Levasseur, E. 1889. *La population française*. Paris.
- Levi, Giovanni 2001. (1985) *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Osiris, Budapest.
- Lottin, Alain 1975. *La désunion du couple sous l'Ancien Régime, l'exemple du Nord*. Lille.
- Mandrou, Robert 1987. (1967) *France au XVII–XVIIIe siècles*. PUF, Paris.
- Meuvret, Jean 1946. Les crises de subsistances et la démographie de la France d'Ancien Régime. *Population*, 643–650.
- Noiriel, Gérard 1984. *Longwy. Immigrés et prolétaires, 1880–1980*. Paris.
- Noiriel, Gérard 1988. *Le Creuset français, histoire de l'immigration, XIX–XXe siècle*. Paris.

- Noiriel, Gérard 1993. *Population, immigration et identité nationale en France, XIX–XX. siècle*. Hachette, Paris.
- Noiriel, Gérard 2001. *État, nation et immigration: vers une histoire du pouvoir*. Belin, Paris.
- Őri Péter 1998a. Paradigmaváltás a francia történeti demográfiában? *Demográfia*, 4. sz. 414–455.
- Őri Péter 1998b. A demográfiai statisztika összehasonlító története (ismertetés) *Demográfia*, 1. sz. 116–128.
- Perrenoud, Alfred 1979. *La population de Genève. XVI–XIX. siècle: étude démographique*. Genf.
- Perrenoud, Alfred 1993. Histoire démographie et histoire sociale. *Annales de démographie historique*, 383–389.
- Perrot, Jean-Claude 1975. *Genèse d'une ville moderne: Caen au XVIII. siècle*. Mouton, Paris.
- Pinel, Patrice 1992. *Naissance d'un fléau: histoire de la lutte contre le cancer en France, 1890–1940*. Mataillié, Paris.
- Poussou, Jean-Pierre 1983. *Bordeaux et le Sud-Ouest au XVIII. siècle*. EHESS, Paris.
- Revel, Jacques 1996. Micro-analyse et construction du social. In Uő. (szerk.): *Jeux d'échelles*. i.m. 15–36. (magyarul: *Aetas*, 1996. 4. sz. 217–237. és Czoch–Sonkoly i. m. 51–70.)
- Revel, Jacques (szerk.) 1996. *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*. EHESS-Gallimard-Le Seuil, Paris.
- Rosental, Paul-André 1996. Treize ans de reflexion: de l'histoire des populations à la démographie historique française (1945–1958). *Population*, 6. sz. 1211–1237.
- Rosental, Paul-André 1999. *Les sentiers invisibles: espace, familles et migrations dans la France du 19e siècle*. EHESS, Paris.
- Segalen, Martine 1980. *Mari et femme dans la société paysanne*. Flammarion, Paris.
- Segalen, Martine 1981. *Amours et mariages dans l'ancienne France*. Berger-Levrault, Paris.
- Séguy, Isabelle 1998. L'enquête sur la population de la France de 1500 à 1700. Présentation, sources, bibliographie. *Population*, 1–2. sz.
- Spengler, Joseph 1938. *France Faces Depopulation*. Durham.
- Szűjártó M. István 1996. Mi a mikrotörténelem? *Aetas*, 4. sz. 157–185.
- Valmary, Pierre 1965. *Familles paysannes au XVIII. siècle en Bas-Quercy. Étude démographique*. PUF, Paris.
- Vovelle, Michel 1973. *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIII. siècle. Les attitudes devant la mort d'après les clauses des testaments*. Plon, Paris.
- Vovelle, Michel 1974. *Mourir autrefois. Les attitudes devant la mort aux XVII. et XVIII. siècles*. Gallimard, Paris.
- Vovelle, Michel 1983. *La mort et l'Occident de 1300 à nos jours*. Gallimard, Paris.
- Willigan, Dennis J. – Lynch, Katherine A. 1982. *Sources and Methods of Historical Demography*. Academic Press, New York, London etc.
- Wrigley, E. A. 1973. *Népesedés és történelem*. Kossuth, Budapest.

HISTORICAL DEMOGRAPHY IN FRANCE

Summary

The paper deals with the development of French demographic thought, demonstrates its characteristics and impacts on demographic researches, the sources of population studies and in detail the formation of French historical demography after the second world war, its scientific, personal and institutional background, topics, methods and connections with other social sciences. It describes that development closely connected with the changes of French social history, with the periods of the famous periodical "Annales". So it separates three periods: the 50–60s, the 70–80s and the last decade. The first period could be characterised by great quantitative researches which took their origin, initiatives and methods from economic history. In that period French historical demography played a real initiating role in that process in the course of which historical demography has become an independent branch of learning. It was the period when the monographic model of historical demography flourished: hundreds of village monographs were written based on the so called Henry-method that is to say on the family reconstitution method. In the second period it changed: instead of settlement monographs thematic analyses dominated social history as well as historical demography and the impact of historical anthropology, culture history or the history of mentalities became stronger. Researches laid larger stress upon understanding the causes of social and demographic behaviour besides their describing and upon qualitative analyses besides pure quantitative description. In the third period since about the end of the 80s the doubts about former approaches have become stronger, the role of micro-analyses, the impact of micro-history have become more significant while traditional methods, approaches, schools have been also living in French historical demography.

**Peter Laslett
(1915–2001)**

Előző évkönyvünk sajtó alá kerülése után értesültünk a történeti demográfia, ezen belül a család- és háztartáskutatás emblematikus személyiségének 2001. novemberi elvesztéséről. Hosszú, hihetetlenül gazdag és eredményes életet élt, melynek vonalvezetése több ízben is fűgét mutatott az akadémikus világnak. A háború előtt olyan személyiségektől tanult, mint Karl Mannheim, Talcott Parsons, George Homans, történettudományi PhD-értekezését azonban soha sem fejezte be. Karrierjét nem tudósként, hanem a tengerészeti felderítés Bletchley Park-beli kódfejtői között kezdte, majd a háború után a BBC harmadik programjának munkatársa lett, miközben a politikai gondolkodás történetével foglalkozott. Bár 1953-tól a cambridge-i St. Johns kollégiumban tanított, majd a patinás Trinity College tagja lett, soha sem illeszkedett be tökéletesen az egyetemi világba. Történeti demográfusként világhírű lett, de PhD-címet végül is irodalomból nyert, az általa alapított kutatócsoport tovább öregbítette a Cambridge név hírét, de viszonya az egyetemmel végig ambivalens maradt. Professzorságot soha nem kapott.

Peter Laslett három cselekedettel írta be a nevét a történeti demográfia történetébe. 1964-ben tanítványával, Anthony Wrigley-vel együtt megalapította a cambridge-i kutatócsoportot (*Cambridge Group for the History of Population and Social Structure*), mely az 1990-es évek végéig a történeti demográfiai kutatás zászlóshajójának számított. Másik meghatározó cselekedete az elvesztett világunkról szóló könyv megírása volt,¹ mely új alapokra helyezte az angol (s vélhetőleg nem csak az angol) társadalom történelmi értelmezését, erőteljesebb hangsúlyokat adva a kisembereknek, a családoknak, a demográfiai tényezőknek. Harmadik jelentős eredménye a név szerinti adatok segítségével történő család- és háztartáselemzés (a „Laslett tipológia”) módszerének 1960-as években történő kidolgozása és népszerűsítése volt, mely nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a demográfiai kutatások vizsgálódási köre táguljon, illetőleg a népességgel és a családdal foglalkozó humán tudományok kissé jobban figyeljenek oda egymás eredményeire.²

Talán kevésbé ismert, hogy Peter Laslett-tet a családon és háztartáson kívül más történeti demográfiai kérdések is foglalkoztatták. Részt vett egy matemati-

¹ *The World We Have Lost*. London, Methuen, 1965.

² *Household and family in past time; comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries*. Cambridge, Cambridge University Press, 1972. (Richard Wall-lal közösen szerkesztve.)

kai statisztikai módszerek történeti demográfiai alkalmazására vonatkozó kutatásban, könyveket szerkesztett a házasságon kívüli születések kérdéséről és élete utolsó másfél évtizedében stílszerűen az öregedés demográfiai és társadalmi hatását kutatta.³ Egész életében nem tudott és nem is akart megfelelni a tudományos elittől elvárt viselkedési modellnek, így nem meglepő, hogy szemlélete, gondolatai népszerűsítésére olyan eszközöket is igénybe vett, melyekre a hivatásos tudósok nem ritkán gyanakodva tekintenek. Évekig foglalkozott tudomány-népszerűsítéssel a médiában, az 1960-as években közreműködött a brit szabadegyetem (Open University), az 1980-as években pedig ennek időskorúak számára szervezett változata létrehozatalában. Mindezek mellett a filozófus John Locke máig egyik legjobb szakértőjeként tartják számon.

Sok tekintetben tehát reneszánsz személyiségnek tekinthetjük. Nemcsak könyvei, tézisei – melyeket már megjelenésük után közvetlenül és azóta is sokan vitattak – hanem egész életfelfogása példája annak, hogy az eredményes tudós létnek nemcsak akadémiai modellje létezik. Peter Laslett közvetlenül – és ami talán még fontosabb – másokat ösztönözve közvetve is mély nyomokat hagyott maga után a brit és a nemzetközi tudományban. A történeti demográfia külön hálás lehet neki azért, hogy segítette e kutatási terület elfogadottságát megalapozni, majd népszerűségét növelni. Köszönjük, hogy Peter velünk volt.

Faragó Tamás

³ Fontosabb munkáinak felsorolását l. Melegh Attila Peter Laslettel készített interjújának végén. (*Aetas*, 2001/3–4. sz. 289.)

Tamara Hareven (1937–2002)

Ez év október 18-án a történeti demográfia és a családkutatás ismét szegényebb lett egy meghatározó személyiséggel. Tamara Hareven időnek előtte eltávozott az élők sorából. Pályája több szempontból is nagy ívet írt le. Romániában született, Jeruzsálemben kezdte, Ohióban fejezte be egyetemi tanulmányait. 1969 és 1988 között a Clark egyetem, 1988-tól haláláig a Delaware-i egyetem tanára, de vendégoktatóként számos más amerikai egyetemen (Harvard, Stanford, Boston), Angliában (Oxford, Cambridge), Franciaországban (EHESS, Sorbonne), Ausztriában (Salzburg), Kínában, Indiában és különösen Japánban számos szemesztert töltött, ezen kívül vendégoktatóként megszámlálhatatlan helyen jelent meg. 1998-ban a svédországi Linköping egyeteme díszdoktorává választotta.

Meghatározó személyisége volt a családtörténeti kutatásoknak az 1970-es évektől kezdve. Alapítója és szerkesztője 1975-től 20 évig a *Journal of Family History* című folyóiratnak és 1976–1995 között tagja a Harvard egyetem népeségtudományi kutatóközpontjának (Harvard University Center for Population Studies). A kiadóval történt összeördülés után 1996-tól ismét új családtörténeti folyóirat (*History of the Family*) alapítója és társszerkesztője lett, mely szinte csak formailag maradt amerikai. Tamara szerkesztősége a szakterület legjobbjait gyűjtötte maga köré szerkesztőként és szerzőként. Mindkét lapnak alapvető a szerepe abban, hogy a túl sok intézménnyel és tanszékkel nem rendelkező történeti demográfiai és családtörténeti kutatások és kutatók helyzete stabilizálódott a társadalom- és történeti tudományok sorában. Már ezzel is beírta volna nevét a tudománytörténetbe, azonban Tamara Hareven tudományszervező tevékenysége itt nem ért véget. 1978–1988 között a Social Science Research Council, 1975 óta az International Commission for Historical Demography és az amerikai Social Science History Association, az 1990-es évek közepe óta pedig a H-Demog internetes vita- és levelezőforum vezetőségi tagja, a szakmai közélet állandó és markánsan megnyilatkozó személyisége. Tucatnál több konferenciát szervezett, több mint tíz tanulmánykötet szerkesztésében vett részt, amellet, hogy személyes tudományos teljesítménye is kiemelkedő. Két monográfiája is nagy siker lett (*Amoskeag: Life and Work in an American Factory City*. New York: Pantheon Books, 1978, 1979, 1980, reprint 1995; *Family time and Industrial Time: The Relationship Between the Family and Work in a New England Industrial Community*. New York: Cambridge University Press, 1982, reprint 1993, japán fordítás 1990) és várhatóan az lesz Kyoto selyemszövő

iparáról hosszú ideig készített, sajtó alatt levő monográfiája is. (Érdekes részleteit már egy-egy előadás, folyóiratcikk formájában megismerhettük.) Munkásságát hetven körüli tanulmány és két (angol, illetve német nyelvű) tanulmánykötet örökíti meg, előadásainak száma követhetetlen. Ha a családi életciklus fogalmáról, ipari munkásnőkről hallunk, sokunknak eszébe fog jutni Tamara Hareven neve. Hiányozni fog élénk kritikai szelleme, gyakran éles nyelvű, de mindig előre vivő hozzászólásai, szokatlan ruhákban megjelenő siető kis alakja, ahogy új szerzőket, új tanulmányokat keres ismerősök és ismeretlenek, „nagyok” és „kezdők” között.

Faragó Tamás

ISMERTETÉSEK

Beluszky Pál: *Magyarország településföldrajza. Általános rész.* Dialóg Campus Kiadó, Területi és Települési Kutatások, 13. kötet, Budapest–Pécs, 1999, 584 oldal.

Jelentős összegző művet készített Beluszky Pál, a magyar társadalomföldrajz kiemelkedő alakja. A kötet egyértelmű állásfoglalás a tér és az idő mesterkélt szétválasztása ellen. A szerző ugyan mentegetőzik, hogy a matematikai földrajz, a regionális modellek korában kronologikus sorrendet használ egy földrajzkiadványban, ám amikor ő koptatta az egyetem padjait, a történelem és a földrajz – a tudomány és a diákok szerencséjére – még kéz a kézben járt a honi felsőoktatásban. (Franciaországban ma sem lehet valaki földrajztanár anélkül, hogy történelemtanár ne lenne és fordítva.) Beluszky könyve ilyen értelemben hagyományörző és ízig-vérig „településföldrajzos”. Ezt jelzi az is, hogy írását nem budapesti, hanem Budapest-Víziváros-i otthonából ajánlja a kutatók, a hallgatók és a „művelt nagyközönség” figyelmébe.

A kézikönyvnek szánt mű mindhárom célközönség figyelmét megérdemli, és – merem állítani – le is köti. Az első két részben a szerző mesélő stílusa – a nagy tudású emberek könnyedsége –, finom humora szövi át és emeli magasabb régiókba a „földhözragadt” tényanyagot. A világos, jól felépített gondolatmenetekben értelmet nyernek az esetlegesnek tűnő kapcsolatok, feltárnak az összefüggések, például a politika és a természeti környezet, a tulajdonviszonyok és a gazdálkodás módja, a tanyásodás és a határhasználat között. A térképek, ábrák és egyéb illusztrációk, a magvas vagy színes idézetek, az olyan kifejezések, mint „az állatok enyhelyei”, „a Hegyalja felemelkedése és tündöklése”, „a megfelelően téres utca”, vagy hogy „hiányzott az alföldi városokból a belső tűz” megragadják a képzeletet. Földrajzusként Beluszky kiigazítja a történészek tendenciózus túlzásait, és mint történész a folyamatra, az átalakulásra irányítja a geográfus figyelmét.

A szerző tudatosan törekszik a tudás hatékony átadására. A fejezetek élén álló rövid és tömör megállapítások a tájolást segítik, az összegzések pedig az új ismeretek helyzetét, tárolását. Az olvasó kényelméért és annak érdekében, hogy az egyes szakaszok külön-külön is világosak és élvezhetők legyenek, Beluszky vállalja, hogy felidézi, ami az előzményekből már kiderült, illetve megelölegezi, ami a későbbiekben kerül sorra. A vissza- és előre utalások egyúttal hangsúlyozzák a folyamatot, és szorosan összefogják a terjedelmes anyagot. A körültekintő ismeretterjesztés szándékát mutatja az a gondoskodás,

amellyel a kötet elejére tájékoztató térképeket, a függelékben pedig tíz – önmagában is ragyogó – gyöngyszemből álló füzért helyezett el. Ezek az „esettanulmányok” egy-egy elméleti, történelmi, regionális vagy módszertani szempontból fontos témát emelnek ki, remekül kiegészítve a törzsanyagot, és mintegy felkínálva a hallgatónak a lehetőséget a további elmélyülésre, kutatásra. Földrajzi- és helynévmutató is segíti – sajnos nem hibátlanul – a tájékozódást, ám a személynév- és tárgymutató hiányzik. Ezekre különösen azért lett volna szükség, mert az irodalom – egyébként követendő példaként – fejezetenként csoportosítva szerepel. Más tekintetben is gondosabb szerkesztést és kivitelte érdemelt volna a mű. Elemi hiba, hogy a tartalomjegyzékben feltüntetett oldalszámok használhatatlanok, és súlyosbító körülmény, hogy kézikönyvről van szó. Sok az alig olvasható térkép (sajnos a tájékoztató térképek is ide tartoznak), előfordul következtelen fejezetszámozás, illetve betűtípus-használat (lásd várostípusok-falutípusok), és az sem válik a szakkönyvsorozat dicséretére, hogy már néhány kézbevétele után meglazult a kötés.

Térjünk át azonban a tartalmi kérdésekre: miről szól a mű? A magyar településállomány küzdelmes történetét meséli el a honfoglalástól napjainkig, rendszerezetten, következetes horizontális és vertikális tagolásban. A történet három nagy részből tevődik össze.

Az első közel ezer évet fog át (896–1848), száz oldalon, röviden és velősen. Ezen belül a 896–1526 közötti időszak a Kárpát-medencében való „megtelepedés” körülményeiről, a „Kelethez” vagy a „Nyugathoz” való csatlakozás dilemmájáról, a városodás és a városiasodás „nyugatis” és „keleties” jegyeiről, a városfal sokoldalú jelentőségéről, a „Nyugat”-hoz való felzárkózás esélyeiről és sikereiről szól. A szerző a későbbi időszakok tárgyalásánál is kitekint az ország határain túlra, kellő távlatot adva a hazai folyamatoknak. A következő, „A településállomány helyzetének alakulása 1526–1688 között” című alfejezet például ezzel indít: „A címben megadott évszámok azt sugallják, hogy az oszmán birodalom előrenyomulása nyitott új korszakot a magyarországi településtörténetben. Pedig abban, hogy a „Nyugathoz” való felzárkózás folyamata torzó maradt, több ok játszott közre. Mindenekelőtt Európa gazdaságának regionális átrendeződése, súlypontjának fokozatos áthelyeződése Észak-Itáliából (s általában a Mediterráneumból) „Atlanti Európába” ...” (37. oldal). A királyi Magyarország és Erdély városi és falusi viszonyainak áttekintését a hódoltság területén lejátszódott településfejlődés részletesebb taglalása követi. Ha az Alföld társadalma, sajátos viszonyai kerülnek szóba, Beluszky megtáltosodik. Szerencsénkre nem rejti véka alá, hogy ebben a témában kiváltképp otthonosan mozog, és rengeteg a mondanivalója. Úgy írja le az alföldi mezővárosok kialakulását és jellemzőit, hogy azt örökre – de a téma következő érintéséig feltétlenül – az emlékezetünkbe véssük. Az első rész záró fejezete a „Településfejlődés a török kiűzése és a polgári forradalom között” elosztatja a korszakban járhatlan olvasó esetleges illúzióit: „A másfél évtizeden át tartó felszabadító

hadjáratok betetőzték a hódoltság korának *pusztításait*. Jónéhány, addig minden vihart átvészoló *település ... elnéptelenedett...* A népesség pusztulásának méreteiről eltérően vélekednek a korszak kutatói. ... Még nehezebb megvonni a hódoltság korának *vagyoni mérlegét*, az ország s polgárai vagyoni veszteségét ... A 18. század *az újjáépítés százada*. Ennek leglátványosabb eredménye – és feltétele! – az elnéptelenedett területek újratelepítése volt.” (75–80. oldal). Merenghetnénk a jelenkorral vonható párhuzam lehetőségén, de nem tesszük, mert a következő oldalakon újabb lehetőség kínálkozik arra, hogy elmerüljünk az alföldi problematikát, a mezővárosok sorsának sajátos alakulását és a tanyák keletkezését vizsgáló – lassan önállóuló – tudomány rejtelseiben. A tengersík vidék után futólagos látogatást teszünk a dunántúli és a felvidéki városokban és a falvakban.

A második rész „A településállomány formálódása a polgári korszakban” az abszolutizmus és a dualizmus emberöltőnyi (1849–1918) időszakát viszonylag bőven, a két világháború közötti éveket röviden tárgyalja. Az arányokat indokoltan érezzük. A településfejlődés polgári forradalmat követő politikai, gazdasági és népesedési feltételeinek áttekintése után (amelyben kiemelkedő szerepet kap a vasút) a századfordulóra kialakult városhálózat taglalása kerül a középpontba. Beluszky megmutatja termékeny munkássága másik szívesen művelt területét, méri a városok fejlettségét, szenvedélyesen rangsorol és csoportosít. Felidézi Keleti Károlynak az 1869. évi népszámlálás adatai alapján tett kísérletét a városfejlettség mérésére, majd bemutatja a saját módszerével kapott eredményeket. „Jelen sorok írója a századforduló hierarchiájának feltárására ún. „leltározó módszert” alkalmazott. ... Felfogása szerint a városok hierarchikus rangját a *városi alapfunkciók* („központi helyi” funkciók) *menyisége és sokfélesége*, az egyes településekben előforduló városi alapfunkciókat pedig a tágran értelmezett szolgáltatások hierarchiájának felsőbb szintjein elhelyezkedő szerepkörök, intézmények testesítik meg (tehát pl. az oktatás terén a közép- és főiskolák, egyetemek, a szakoktatás stb.). A települések hierarchikus rangja elsősorban a városi (alap)funkciók differenciáltságát, az ellátott feladatok szintjét, az ellátott szerepkör „gyakorosságát” fejezi ki (a magasabb hierarchikus szintű egyetem ritkábban fordul elő, mint a középiskola). A kiválasztott városi szerepköröket (intézményeket) előfordulás-gyakoriságuk alapján rangsoroltuk. A különböző intézmények összemérhetőségét az ún. „diszperziós érték” (előfordulás-gyakoriság) tette lehetővé; annak figyelembevételével, hogy adott településállományon belül hány település rendelkezik valamelyik intézménnyel. Minél ritkábban fordul elő valamely indikátor, annál magasabb hierarchikus szintet jelöl.” (154. oldal). Az így kapott eredményekből merített megállapítások közül kettőt emelünk ki:

„... a városiasodási mutató kiugróan magas alföldi értékei figyelmeztetnek: nem lehet az Alföld városhálózatát sommásan elmaradottnak ítélni, az Alföldet falusi tájként kezelni; sőt; az Alföld településhálózata sajátos urbanizálódás

lehetőségét hordozta, még a századfordulón is.” (158. oldal). A másik: „A századforduló magyarországi városhálózatának szemrevétele egyértelműen arra utal, hogy annak kiépülése-átformálódása számottevő mértékben „külső tényezők”, államhatalmi beavatkozások eredménye. E „beavatkozás” leghatékonyabb eszköze az államigazgatási, közigazgatási funkciók letelepítése volt.” (159. oldal). A városok hierarchiájának felépítését a piramis csúcsán álló Budapest, a regionális centrumok, a funkcionális és a komplex várostípusok, majd a faluállomány bemutatása követi. Külön alfejezetet szán a szerző annak érzékeltetésére, hogyan sínylette meg a településhálózat a trianoni határmegvonás után kialakult helyzetet.

A harmadik rész „A magyarországi településállomány mai állapota” kerekén ötven évről szól. A szerző önkritikusan állapítja meg, hogy „az egyes témakörök kidolgozottsága egyenetlen; különösen hiányos a településhálózat legszorosabb értelemben vett *jelen* állapotának leírása-elemzése; pl. a településtípusok meghatározása többnyire az 1990 előtti, vagy az 1990. évi adatok, ill. ismeretek alapján történt; a pillanatnyi helyzetről, különösen annak területi-táji vonatkozásairól csak elnagyolt képet adhattunk.” (10. oldal). Az egyenetlenségek a recenzens számára is feltűntek, ami pedig a legutóbbi évek településföldrajzát illeti, úgy véli, az meghagyható lett volna egy következő kötet, s egyben az elmélyültebb elemzése javára. A „szocializmus” településföldrajzát Beluszky-nál jobban senki sem tudná megírni, a rendszerváltással kezdődött új fejezet értelmezése és értékelése viszont még érlelődhetne.

A mai állapot leírása a kötetben bő teret – háromszáz oldalt – kapott, amelynek szerkezete a korábbiaknál bonyolultabb. Áll egy viszonylag rövid kronologikus fejezetből, amelyet a szűkebb értelemben vett mai állapot sokoldalú leírása követ.

A történeti fejezet öt időszakot különböztet meg: a második világháborút követő évek (1945–1948); a szocializmus első „hosszú évtizede” (1948–1960/1963); a településhálózat formálódásának feltételei 1961–1974/1979 és 1975–1989 között, illetve 1990 után. Itt is érvényesül az elbeszélő stílus, ugyanakkor a „mese” fonalának szigorú kézen tartása, a lényeg kiemelése. A „koalíciós évek” időszakából a földosztás és az újjáépítési terv sokrétű hatásáról, a „szocialista” korszakból az ideológiai váltásról, a hadigazdálkodás jellemzőiről, a mezőgazdaság (falvak), az infrastruktúra és az emberi erőforrások feléléséről, a hatalmi koncentrációról, a társadalom amorffá válásáról, majd a piaci elemek gazdaságba csempészéséről esik többek között szó. A századfordulón tapasztaltakhoz hasonlóan az öntörvényű belső fejlődés hiánya jellemzi a településeket: „A területfejlesztés (fejlődés) *külső tényezők* függvényévé vált. Az újracsztási rendszerben elfoglalt pozíció, az egyes ágazatok fejlesztésének központi szabályozása, az ugyancsak központilag készített és elfogadott terület- és településhálózat-fejlesztési tervek előírásai határozták meg egy-egy térség, településfejlődési lehetőségeit. E szisztémából kimaradt a helyi erőforrások hatása, a helyi jövedelemtermelő-képesség, innovációs készség, a helyi társadalmak törekvései, a „sza-

bad verseny” a fejlesztési forrásokért és így tovább.” (216. oldal). Az 1990 után megváltozott feltételeket Beluszky a következőképpen csoportosítja: társadalmi feltételek (tömeges elszegényedés); gazdasági feltételek (recesszió, a piacgazdaság kiépülése); közigazgatási feltételek (önkormányzati törvény); terület- és településfejlesztési feltételek (1996. évi XXI. törvény, Területfejlesztési koncepció) és demográfiai feltételek (népességcsökkenés, öregedés).

A magyarországi településállomány mai állapotát bemutató harmadik rész második (hosszú) fejezete különböző rendszerekben tárgyalja a Magyarország településföldrajzát. Az első a – némiképp hevenyészett – regionális megközelítés. Szó van két- és háromsztatú modellről, megyékről és kistérségekről/kisrégiókról, fejlettségi szint szerinti zónákról. Ez utóbbi szerint Beluszky három nagy térséget különböztet meg: I. Északnyugat-Magyarország és a budapesti agglomeráció régiója; II. Északkelet-Magyarország és III. Dél-Magyarország. Ezeket a következőképpen tagolja: I. Budapest és agglomerációja, Balaton környéke, Bécs–Budapest tengely; II. Észak-Magyarország és Észak-Alföld; III. Dél-Dunántúl és Dél-Alföld. A régiók és alrégiók ismertetése után maradt hiányérzetünket nem módosítja az 1960-as évekkel kezdődő három évtized településfejlődés szempontjából történő jellemzése (281–284. oldal), ami mintha figyelmetlenségből került volna a regionális tagolódást tárgyaló szakasz végére.

A következő húsz oldal a települések számát, sűrűségét és nagyságrendjét jellemzi, mintegy bevezetéképpen az egyes településtípusok részletesebb leírásához. Magyarország városainak bemutatása előtt az urbanizálódás, a városodás folyamatával és a magyarországi városok hierarchiájával ismerteti meg a szerző az olvasót. A századforduló városaira is alkalmazott „leltározó módszer” segítségével napjaink városhierarchiájának vizsgálatakor Beluszky „174 mutató meglétét vagy hiányát regisztrálta városenként. ... A kategóriák számát előző vizsgálataink alapján, tapasztalati úton határoztuk meg. Budapesttel nem számolva az alábbi szintek kerültek meghatározásra:

I. Regionális központok; jellegzetes intézményeik: MTA területi bizottságai, egyetemek ...

II. Megyeközpont intézmények; pl.: megyei bíróság, megyei földhivatal, cégbíróság, ...

III. "Középvárosi intézmények; pl.: onkológiai gondozóintézet, kórházak ... osztályai, ...

IV. Kisvárosi intézmények; pl.: városi bíróság, rendőrkapitányság, földhivatal, közjegyző, ...

V. További városi jellegű intézmények; pl.: munkaügyi kirendeltség, középiskola, ügyvéd, ...” (315–316. oldal).

A városhierarchia egyes szintjeihez tartozó városok bemutatását a hozzájuk tartozó vonzáskörzetek, majd a városok dinamikai típusainak (nem túl izgalmas) leírása követi. Kellemeesebb olvasmány a városok funkciócsoportok (köz-

ponti, ipari, agrár, közlekedési, üdülési-idegenforgalmi és lakófunkció), illetve komplex jellemzők (funkció, hierarchia, lélekszám, várostörténeti jellegzetességek és dinamika) szerinti osztályozása és ismertetése. A legkidolgozottabb a Budapestről alkotott kép. Adódik ez a főváros fontosságát, vitathatatlan elsőbbségét kiemelő súlyozásból, de Beluszky szakmai érdeklődéséből és személyes kötődéséből is.

A falvak tipizálásához használt faktor- és klaszteranalízis bemutatása (435–436. oldal) arra int, hogy az elvont matematikai-statisztikai módszerek sem (teljesen) idegenek a szerző számára.

„A tipizálás során a következő nyolc tényezőcsoport adatait használtuk:

1. *A falvak természeti környezete (...).*
2. *A falvak helye a településszerkezetben (...).*
3. *A falvak gazdasági szerepköre (...).*
4. *A falvak alapfokú szolgáltató szerepkörének kiépültsége (...).*
5. A településfejlődés üteme (...).
6. A falvak forgalmi helyzete (...).
7. Lakásfelszereltség (...).
8. A községek általános fejlettsége.”

„A klaszteranalízis során nyert 25 klaszterből végül 7 falutípust alakítottunk ki. Ezen falutípusok a „kései” szocializmusban kialakult falusi (település) viszonyok leírására alkalmasak.” (434–435. oldal).

A kötet három záró fejezete a települések sajátos együtteseit tárgyalja. Az első a tanyás településrendszer helyzetének alakulásáról szól a második világháború után, a második a magyarországi településegüttesekről. A településhálózati régiókról szóló zárófejezet enyhíti azt a hiányérzetet, amelyet a településfejlődés regionális keretei taglalásánál érzett a recenzens.

A mai állapot leírása az első két fejezetnél kevésbé olvasmányos. Itt inkább a kutatási eredmények sokoldalú bemutatásának szándéka dominál, mintsem a figyelem ébren tartásáé. A szakember számára kétségtelenül rendkívül értékes információ tananyagnak nehézkes.

Összefoglalásul annak az elégedett örömnök szeretnénk hangot adni, hogy ez a kötet napvilágot látott. A kiadó remélhetőleg érdemesnek találja arra, hogy javított változatát is megjelentesse. Az anyag feltétlenül megérdemli. Várjuk továbbá az Előszóban beharangozott következő kötetet, amely a településállomány regionális sajátosságait fogja elemezni.

Daróczi Etelka

Monográfiák és tanulmánygyűjtemények a történeti földrajz köréből.

A történettudomány és a földrajztudomány határvidékén mozgó történeti földrajz a XX. század utolsó harmadának Magyarországon kétséget kizáróan több impulzust kapott a geográfia irányából. Ezen állítás érvényességét kívánjuk igazolni az alábbi könyvismertetésekkel. Az ismertetések egy része a szakma által jól ismert és több kiadás során tankönyvvé nemesedett mű¹ esetén nyilvánvalóan megkésett, ezért nem is követhetjük a klasszikus recenziók jól kitaposott ösvényeit. Ehelyett inkább a tárgyalt témákkal, és azok szerkezeti elrendezésével kapcsolatos általános észrevételeinket szeretnénk megosztani az Olvasóval, kiterjesztve ezt a megközelítési módot a később megjelent könyvekre is.

Földrajztanárok (és remélhetőleg történelemtanárok) nemzedéke nőtt fel Frisnyák Sándor „*Magyarország történeti földrajza*” című, fentebb beharangozott művén. A nyíregyházi földrajzprofesszor évtizedes iskolateremtő munkájának eredményeképp jelent meg ez az ok-okozati összefüggéseket feltáró és egyfajta szintézisre törő tankönyv. Ehhez hasonlatos igényű próbálkozásról azóta sincsenek információink Magyarországon, tehát az egyediségénél fogva nagyszerű könyvet vehetünk a kezünkbe. A szerző talán sugallta a tipográfusnak, hogy a könyv borítóján a történeti Magyarország keretébe illessze bele a mai Magyarországot, utalva a monográfia legnagyobb hiányosságára, nevezetesen, hogy a mai ország területére szorítkozva nem lehet hitelesen összefoglalni múltunk történeti-demográfiai összefüggéseit. Hiányérzetet támaszt az olvasóban az, hogy a Kárpát-medence magyarok előtti történelmének tárgyalása meglehetősen hézagos és nincs szó a magyarok bejövetele körüli interetnikus kapcsolatokról. Az eredeti természeti táj részletes bemutatása azt a tévképzetet ébresztheti az olvasóban, hogy a kultúrtáj formálódása a honfoglaló magyarok idejövételével vette kezdetét. Kétségtelen, hogy a Kárpát-medence történeti földrajza nem a magyarok megjelenésével kezdődött, és a honfoglalás előtti időszak viszonyai még feltárára és megírásra várnak. A könyv a második világháborúval záródik, mely kétségtelenül korszakhatárnak tekinthető, azonban kérdésként vethető fel, hogy eltelt-e már elegendő idő ahhoz, hogy legalább 1956-ig vagy 1967-ig ki lehessen terjeszteni a záró időszakot? A mű érdemait elismerve a továbbiakban két apróbb megjegyzést szeretnénk tenni. Az első a „Magyarország bányaipara és kohászata (az államalapítástól a 16. század közepéig)” című fejezettel kapcsolatos. Megítélésünk szerint az e témának szánt terjedelem a korai és virágzó feudalizmus idején a valós jelentőségén, gazdasági súlyán messze túlmutat, ugyanakkor a korszak uralkodó gazdasági ágáról, annak térszerveződési típusairól kevés szó esik. A második megjegyzésünk az,

¹ Frisnyák Sándor: *Magyarország történeti földrajza*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995, 3. kiadás, 213 old.

hogy talán túlzás az 1541 előtti Magyar Királyságot egységes nemzetgazdaságnak tekinteni. (Vélhetően egy később keletkezett fogalom visszavetítéséről, helytelen használatáról van szó.) Sokkal valószínűbb, hogy akkoriban a lokális és regionális szerveződések domináltak, és az egységes nemzetgazdaság a tőkés fejlődés korának terméke.

Talán a tankönyv újabb és újabb kiadásain felbuzdulva, talán a szerző igényességéből és egy könyv befejezhetetlenségéből adódóan 1996-ban, a millicentenáriumi alkalmából konferenciát szerveztek Nyíregyházán „*A Kárpát-medence történeti földrajza*” témakörében. A hazai szerzők kiegészültek határon túli magyar előadókkal, és új kutatások eredményei is megjelentek.² Példa gyanánt megemlíthetők az éghajlatváltozásokkal, az etnikai térszerkezet módosulásaival, a történeti régiókkal, a történeti kultúrföldrajzzal, a közigazgatás történeti földrajzával kapcsolatos előadások. Ezek mellett még sok színes és érdekes eredmény is publikálásra került, melyeknek következtetése hasznosak lehetnek a szintézisre törekvő elme számára. A konferencia sikeressége ellenére nyilvánvalóvá válhatott a rendezők számára, hogy egyetlen rendezvénnyel nem lehet lefedni az összes releváns témakört, és nem lehet kitölteni a meglévő fehér foltokat sem, tehát túl nagy fába vágják a fejszéjüket. A továbblépésre többféle út kínálkozott. Meg lehetett volna hirdetni bizonyos standard történeti földrajzi tárgykörökkel kapcsolatos konferenciákat. Ki lehetett volna emelni bizonyos időszakokat (keresztmetszeteket), melyek során a történészsakma és egyéb tudományok képviselői is nagyobb számban juthattak volna szóhoz. E lehetőségek helyett, tipikusan földrajzos megoldásként az egyes történeti országrészek mélyfuratszerű vizsgálatára került sor. Két évvel az első rendezvény után, 1998-ban „*A Felvidék történeti földrajza*” című konferenciát rendezték meg (mondanunk sem kell, hogy Nyíregyházán) és az elhangzott előadásokat tanulmánykötetben tették közzé.³ A megelőző konferenciához képest sokkal világosabban különültek el egymástól az egyes részterületek. Külön egységet szántak a természetnek, társadalomnak, gazdaságnak, településnek, közlekedés-kereskedelemnek, közigazgatásnak, politikai földrajznak és a tudománytörténeti csemegéknek. A földrajzi tárgykörök bővülésével párhuzamosan ezek is betüremkedtek a történeti földrajzi vizsgálódások közé. A kötetben szereplő témák közül példa gyanánt a vallásföldrajzot említjük meg, továbbá Csüllög Gábor kísérletét, melyben szociálgeográfiai és regionális tudományi kategóriákat igyekszik adaptálni történeti földrajzi keretek közé. Négy évvel az első és két évvel a második rendezvény után 2000-ben „*Az Alföld történeti földrajza*”

² Frisnyák Sándor (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke, Nyíregyháza, 1996, 388 old.

³ Frisnyák Sándor (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke, Nyíregyháza, 1998, 538 old.

címmel szerveztek konferenciát Nyíregyházán.⁴ Az előadásokat a két éve bevált mederbe terelték, tehát a tájváltozások (természet), társadalom, gazdaság, település és tudománytörténet tárgyköröket különítették el. Közlekedésföldrajzi témák is voltak a gazdaság szekcióban, viszont közigazgatási-, politikai-, és vallásföldrajzi témák elkülönülten nem szerepeltek.

Egy rövid statisztikát készítettünk a három tanulmánykötetben szereplő szerzőkről aszerint, hogy ki szerepelt csak egy kötetben, ki írt bármelyik kettőben és kik azok, akik mind a három tanulmánykötetben publikáltak. Eszerint 59 szerző egyszer, 12 szerző kétszer és 9 szerző mind a három alkalommal időt szánt publikációja elkészítésére (formába öntésére). A kilenc eminens kutató-oktató között volt Beluszky Pál professzor, aki 1996-ban „*Változó helyünk Európában*”, 1998-ban „*A Felvidék városhálózata a 20. század elején*”, 2000-ben pedig „*Talányos táj – az Alföld*” című tanulmányaival szolgáltatott szellemi csemegét a szakmai közélet számára. Nem lehetetlen feltételezés, hogy a nyíregyházi konferencia-sorozat is közrejátszott abban, hogy 2001-ben „*A Nagyalföld történeti földrajza*” című monográfiával rukkolt elő.⁵ A könyv erénye, hogy a konferencia-kötetekkel szemben még áttekinteni sem próbálta a teljes történeti földrajzi képet. Valószínűleg belátta, hogy egy szerző számára megvalósíthatatlan ez a vállalkozás. A teljességre törekvés helyett kísérletet tett az alföldi sajátosságok elméleti magyarázatainak summázására és az alföldi településhálózat jellegzetes elemei, a mezővárosok és a tanyak átalakulásainak áttekintésére. A jelenkort is kutató geográfusként témája tárgyalásakor nem állt meg a 19. század végénél, hanem az epilógusokban a 20. század releváns történéseire is igyekszik rámutatni, sőt a könyv utolsó bekezdésében a terepbejáró geográfus erényeit is csillogtatva felveti, hogy a „vízivilág” esetleges visszatérésével az Alföldnek újra lehetősége lesz sajátos fejlődési útja folytatására. Biztos vagyok abban, hogy ha a jelenleg kidolgozás alatt álló Nemzeti Fejlesztési Program készítői megkeresnék a szerzőt, akkor eredeti ötletekkel és javaslatokkal szolgálhatna a jövőbeli sajátos alföldi fejlődési pálya csomópontjaival kapcsolatban.

Most, 2002. november havában nincsenek információink arról, hogy a nyíregyházi konferenciasorozat az eddig megszokott ütemben folytatódna, pedig Erdély, a Délvidék és a Dunántúl sajátos történeti földrajzi viszonyainak feltárása logikus folytatása lehetne az eddigi tevékenységnek. Már csak azért is szükség lenne a konferenciák folytatására, mert azok alkalmat adnának a fiatalabb tudósjelölt nemzedék számára a klasszikusoktól való tanulásra, egymás munkájának megismerésére. Továbbá arra az elengedhetetlen összefogás és

⁴ Frisnyák Sándor (szerk.): *Az Alföld történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke, Nyíregyháza, 2000, 509 old.

⁵ Beluszky Pál: *A Nagyalföld történeti földrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2001, 274 old.

együttműködés kialakítására, melynek eredményeként csakis team-munkában⁶ születhetne meg a rokon tudományok új eredményeit is beépítő, az idő múltával egyre szükségesebbé váló új történeti földrajzi szintézis.

Illés Sándor

Für Lajos: *Magyar sors a Kárpát-medencében. Népesedésünk évszázadai 896–2000*. Kairosz Kiadó Bp. 2001. 472 o.

A recenziók elején gyakorta szoktak pár mondatos bevezetést írni arról, hogy miről szól az ismertetendő könyv. Nos, őszintén bevallva, egy efféle bevezetés megírása rendkívül nehéz feladat elé állítja a recenzenst. Mert arra a kérdésre, hogy miről szól Für Lajos legújabb könyve, egész egyszerűen nem adható pár mondatos válasz. A könyv alcíme a magyarság népesedéstörténeti monográfiáját ígéri, a tartalomjegyzék pedig – kiváltképp a „Történeti demográfia” címet viselő (egyébként példaértékűen tömör és világos) bevezető fejezet miatt – szintén megerősíthet minket ebbéli hitünkben. A főcím azonban már egy kissé bizonytalanná tesz bennünket. Hiszen a „sors”, kiváltképp a „magyar sors” semmi esetre sem tartozik a történeti demográfia fogalomkészletébe. Persze – félreértés ne essék – a történeti demográfia legitim módon vizsgálhatja egy adott etnikum, így például a magyarok népesedéstörténetét, de abban a pillanatban, amikor már nem trendekről, hanem némileg teátrális módon sorsról vagy valami hasonlóról kezd beszélni, szükségszerűen kilép az adott tudományterület diskurzusából. Az Olvasóhoz címzett előszó egyébként arról tanúskodik, hogy mindezt egy tudatos választás eredményeként is felfoghatjuk: *„A könyvet ... történész írta ... megírására azonban nem szakmai szempontok készítették”*. A következő mondatokban azt is megtudjuk, mit kell értenünk ezeken a nem szakmai szempontokon: *„Nem a céhbelieknek: demográfusoknak és kutató történészeknek készült a könyv ... A nagyközönségnek íródott ... hogy fölmérjék a lesekedő veszélyeket.”* Ebből következően – és ezt még mindig az előszóból idézem – *„a népesedéstörténet síkján (is) megragadható sorsról, sorsunkról kívánt történeti és mai láttelelet készíteni.”*

Mit is jelent mindez? Ahelyett hogy eltévednénk a fent idézett előszó dzsungelében (hiszen igen nehéz bármit is kezdeni az afféle ars poeticákkal,

⁶ A kiváló történész Norman J. G. Pounds *„Európa történeti földrajza”* című monográfiájában (Osiris Kiadó, Budapest, 1997, 532 old.) bevallotta csak bizonyos jellemző vagy fordulópontnak számító időmetszetekben (az athéni demokrácia fénykorában, a Római Császárság hatalmának csúcspontján, Nagy Károly idején, a reneszánsz delelőjén, az ipari forradalom idején, a 20. század elején), csak bizonyos témák (népesség, település, mezőgazdaság, ipar, kereskedelem) felvázolására törekszik. Hozzá kell tennünk, hogy még így sem egyszerű feladat ennyi témakört ekkora időtávon keresztül következetesen tárgyalni.

amelyek a nagyközönség felé a „történész” tekintélyére apellálnak, a céhbellek kritikáit pedig a „népszerűsítő mű” titulussal igyekeznek eleve kivédeni), próbáljuk megértve értelmezni a szerző koncepcióját. Ehhez először is álljon itt Hayden White egy gondolata a valós (történeti) szövegek narrativizálásáról. *„Ebben az esetben mit jelenthet az „igaz történet” megtalálása, a „valóságos történet” felfedezése mindazon események mögött, melyek számunkra „történeti források” kaotikus sorában jelennek meg? Vajon milyen akarat valósul meg, milyen vágy teljesül abban a képzelgésben, hogy a valós eseményeket akkor jelenítjük meg helyesen, ha bemutatjuk, hogy képesek egy történet formális koherenciáját mutatni? Az akarat és a vágy e talánya mögött felfedezhetjük a narratív diskurzusok általános kulturális funkcióját, megsejthetjük az eseményeket nem csupán elbeszélni vágyó, hanem azoknak a narrativitás jellemzőit is kölcsönző akarat mögött rejtőzködő pszichológiai motivációt.”*⁷ Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a könyv egyik legfőbb jellemzője – a szerző magyarság iránt érzett erős felelősségtudatától indítva – „a történeti források kaotikus sorának” (a szerző önálló kutatásai ebben az esetben alárendelt szerepet játszanak, így helyesebb a feldolgozott primer irodalomra gondolnunk) erős narrativizálása. Ez önmagában persze nem baj, már csak azért sem, mert valamilyen mértékben minden történeti munka él a narrativizálás bizonyos elemeivel. A következőkben inkább azt kellene megvizsgálnunk, hogy milyen hatásfokkal valósította meg a könyv azt a kettős célt, amellyel minden narrativizált történeti munkának szembe kell néznie. Egyrészt sikerült-e a szerzőnek – választott narratívájának súlya alatt – a vonatkozó primer irodalom tömör, világos és szabatos összefoglalása? Másrészt sikerült-e a szerző által választott narratív stratégiának beteljesítenie a könyv szándékolt célját?

1.

Először tehát fordítsuk figyelmünket arra, mennyiben sikerült tömören, világosan és szabatosan összefoglalnia a szerzőnek a vonatkozó népesedéstörténeti szakirodalmat. Ez már csak azért is megkerülhetetlen kiindulópont, mert Für Lajos – noha kétségtől nyilvánult már ebben a témában, például II. világháborús demográfiai veszteségeinkről⁸ – nem tartja magát szakdemográfusnak, másrészt még egy szakdemográfustól sem lenne elvárható, hogy a Kárpát-medence ezeréves népesedéstörténetét túlnyomórészt saját kutatásai alapján ismertesse. Először is a könyv végén található egy válogatott-ajánlott bibliográfia, komoly segítséget adva a nagyközönség (és az egyetemisták, főiskolások)

⁷ Hayden White: A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében. In Hayden White: *A történelem terhe*. Osiris-Gond Bp. 1997. 103–142. o. 108–109. o.

⁸ Így pl. Für Lajos: *Mennyi a sok sírkereszt? Magyarország embervesztesége a II. világháborúban*. New York 1987.

azon tagjainak is, akik még tényleg csak most ismerkednek a történeti demográfia hazai alapműveivel. Persze néhány kritikai megjegyzés már itt is szükségeltetik. Ezek közül a kisebbik – inkább megdöbbenő, mintsem lényegi – probléma Baráth Tibor⁹ könyvének szerepeltetése. Félreértés ne essék, Baráth Tibor a két világháború között tényleg jó nevű történész volt, noha publikációiban sosem foglalkozott magyar őstörténettel, pláne nem a történeti demográfia aspektusából. A második világháború után azonban egy sajnálatos pálfordulás eredményeképp az ún. „tengerentúli emigráns őstörténészek” egyik vezéralakjává vált, akinek főműve – benne a hun-magyar rokonság igazolásával, magyar nyelvű óegyiptomi feliratokkal és más hasonlókkal – leginkább a science-fiction kategóriájába sorolható be, de egy olyan munkában, amelyik nem kívánja feladni „*a szaktudományosság alapvető követelményeit*” (9. o.), végképp semmi helye sincs. Főleg azért, mert Für maga is „*képtelen túlzásnak*” (34. o.) minősíti a honfoglalás kori magyarság létszámára vonatkozó becslését. Innen persze adódhat egy másik kérdés, nevezetesen az, hogy miért kerül a „képtelen túlzásokkal” zsúfolt mű a „válogatott-ajánlott” bibliográfiába? Az a némileg érthetetlen tény, hogy bizonyos történeti demográfiai összefoglalókba eddig is belekeveredett már Baráth Tibor – valószínűleg Kézai krónikájának kritikátlan átvételén alapuló – „becslése”¹⁰, meglátásom szerint még nem menti fel a szerzőt.

A bibliográfiával kapcsolatos további megjegyzéseim talán már komolyabb problémákat vetnek fel. Az elmélyültebb olvasók dolgát roppantmód megnehezíti, hogy pontos hivatkozásokat egyáltalán nem tartalmaz a könyv, ráadásul a főszövegben érintett irodalom néha egész egyszerűen hiányzik a bibliográfiából. A külföldi (idegen nyelvű) szakirodalom például legfeljebb az említés szintjén bukkan fel. Ez persze menthető azzal, hogy a könyv elsősorban a nagyközönségnek szól és csupán válogatott-ajánlott bibliográfiát ígér, hiszen a nagyközönség úgysem fogja elolvasni példának okáért a szomszédos országokból való (román, szlovák stb.) történészek munkáit¹¹. Valószínűleg így van, de amíg a könyvbe olyan hibák csúsznak, mint a dáko-román kontinuitás elméletének egészen felszínes interpretációja (57. o., ahol egy az egyben kimarad az elmélet sarkpontja, a dák nép romanizációjának tézise), addig könnyen olyan érzésünk támadhat, hogy maga a szerző is csak hallomásból és pontatlanul ismeri az illető munkákat. Ebben az esetben viszont Für Lajos irányukban tanúsított megfellebbezhetetlen – és gyakran kifejezetten ellenséges – hangneme a nagyközönség egyik fele számára még ott is komolytalan színben tüntetheti fel a szerző érveit, ahol azok tökéletesen védhető álláspontokat hangoztatnak. A

⁹ Baráth Tibor: *A magyar népek őstörténete*. Bp. 1993. A könyv valójában Montrealban jelent meg először, 1968-ban.

¹⁰ Így pl. Kovacsics József: Történeti demográfia. In Klinger András (főszerk.) *Demográfia*, KSH Bp. 1996. 444–445.

¹¹ Mellesleg nyugati (történeti) demográfiai szakirodalom szintén nem szerepel a bibliográfiában.

másik fele pedig amúgy sem azért veszi kezébe a könyvet, hogy egy racionális alapokon nyugvó történeti diskurzusba kapjon betekintést, de ez már tényleg egy másik probléma.

De mit válaszolhatunk arra a kérdésre, hogy sikerült-e Für Lajosnak tömören, világosan és szabatosan összefoglalnia a vonatkozó hazai szakirodalmat? Mindenekelőtt emlékezzünk vissza: a könyv történeti demográfiáról kíván szólni, de bevallottan egy narratíva (az úgynevezett „magyar sors”) érdekében. Ilyenkor pedig könnyen előfordulhat, hogy a szerző a szakirodalmat is szelektíven, vagyis a narratíva logikájának megfelelően fogja beépíteni munkájába. S hogy sikerült-e a könyvnek elkerülnie ezt a csapdát? A recenzens szerint erre a kérdésre inkább negatív válasz adható. Igaz ugyan, hogy Für Lajos mindent elkövet annak érdekében, hogy a történeti demográfia minél szélesebb spektrumát beépítse munkájába, és ezek az erőfeszítések helyenként érezhetőek is. Így a 160. o. környékén, ahol a mikroszinten folytatott történeti demográfiai elemzés egyik legfontosabb módszeréről (a családrekonstrukcióról) is megemlékezve néhány valóban érdekes ténnyel (pl. a házasságkötési életkor és a termékenység regionális különbségeivel a XVIII. századi Magyarországon) ismerteti meg az olvasót. Sajnos azonban hasonló részek aránylag ritkán fordulnak elő a könyvben. A „történeti demográfia” fogalma Für olvasatában többnyire a magyarság és a nemzetiségek korszakonként változó arányára, illetve az arányok megváltozásának dinamikájára korlátozódik. Emiatt pedig az egyéb, nem kevésbé fontos történeti demográfiai problémákat tárgyaló munkák gyakran elsikkadnak, vagy csak annyiban kapnak hangsúlyt, amennyiben azok segítséget adhatnak a „magyar sors” értelmezéséhez. Legfőbb talán a demográfiai folyamatok társadalmi, gazdasági összefüggéseinek elhanyagolása a nemzeti elkötelezettségű narratíva érdekében. Nem hiszem például, hogy a „*nagyszámú délről betelepülő szerbség többgyermekes 'szokásvilágára'*” való hivatkozás a Vajdaság XX. századi etnikai arányváltozásainak magyarázata kapcsán (405. o.) valamit is meg akarna értetni – pláne nem a gazdaság-, illetve a társadalomdemográfia szigorával – az olvasóval. Legfeljebb a populáris diskurzusban lépten-nyomon felbukkanó „Balkán”, illetve a „balkániak” képzetét erősítheti meg. Ha azonban a „történeti demográfia” Für Lajos olvasatában valóban ennyire egydimenziós jelleget ölt, akkor kérdéses, mennyiben nevezhető a könyv szoros értelemben vett „történeti demográfiai” monográfiának? Nem lenne-e helyesebb inkább a „népiségtörténet” nehezen definiálható, de ennek következtében sokkal megengedőbb kategóriájába sorolni?¹²

Legyünk azonban mi is kissé megengedőbbek. Hiszen a könyv elsődleges témájára, vagyis a magyarság lélekszámának és a Kárpát-medence etnikai arányainak változásaira vonatkozó szakirodalmat Für Lajos alapjában véve biztonságosan kezeli. Ez különösen a könyv első felében nagy szó, hiszen a II. József

¹² Miként a szerző által egyébként is példaképnek tekintett könyvet: Szabó István: *A magyarság életrajza*. (Magyar Történelmi Társulat könyvei VIII.) Bp. 1941.

idején végrehajtott első népszámlálás előtti korokra vonatkozóan csak különféle bizonytalan becsléseket végezhet a történeti demográfus, és ezen bizonytalan becslések tengerében akár el is veszhetne, ha nem vigyázna. Für Lajos azonban megfelelő óvatossággal járt el. Nemcsak hogy jó érzékkel választotta ki a legszínvonalasabb becsléseket (Baráth Tibor példáját inkább kivételként jegyeztük meg az előbb), de legtöbb esetben közérthetően és követhetően adja vissza a becslések logikáját, legyen azok alapja akár a középkori temetők összetétele, akár a tizedlajstromok. A legkomolyabb kritikai megjegyzéseket itt azzal kapcsolatban kell megemlíteni, hogy Für Lajos néha saját becslésekkel is előáll, de ezek a becslések (leginkább azért, mert nem áll mögöttük kimunkált és önálló kutatás) gyakran nem közelítik meg a feldolgozott irodalom színvonalát. Ezt alátámasztandó két példát szeretnék bemutatni. Az első Magyarország 1240-től 1330-ig tartó népességváltozására vonatkozik (44–45. o.). Itt Für Lajos Györffy György XI. század végi népességszám-becsléséből (kb. 1 millió fő) indul ki, majd – feltételezve, hogy a tényleges szaporodást figyelembe véve 1240-ig ez az érték 2 millió főre nőtt – a tatárjárás embervesztésének Szűcs Jenő-féle 20%-os arányát (kb. 400 ezer fő) kivonva ebből, a XIII. század közepének Magyarországra nézve 1,6 milliós értékkel számol. A „java” azonban csak ezután következik. A tényleges szaporodás XIV. századig tartó értékeit Für a Györffy–Szűcs–Kristó triász becsléseinek (9, 8, illetve 7%) „középarányosából”, vagy pontosabban számtani átlagából határozza meg (a különféle „középarányosokon” alapuló számítások egyébként nemcsak itt fordulnak elő a könyvben, erősen vitathatóvá téve a Für által alkalmazott becslések komolyságát). Ez persze még önmagában nem olyan nagy baj, de amikor legjobb szándékkal is csak kompilációnak – Für inkább a fent említett szerzők becsléseinek kombináción alapuló változatáról beszél – nevezhető adatait a 45. oldalon található táblázatban, mint egy a Györffy, Szűcs és Kristó kutatásaival tökéletesen egyenrangú eredményt tünteti fel, akkor már erős a gyanúnk, hogy a szerző idegen tollakkal ékeskedik. Persze idegen tollak segítségül hívása a monografikus, pláne a nem elsősorban szakmai céllal íródó könyvekben elkerülhetetlen, de legfeljebb „középarányosokon” alapuló számításainkat ennek ellenére sem szabadna úgy bemutatni, mintha az korrigálná a témában jóval kompetensebb szerzőket.

A másik példánkban már szó sincs idegen tollakról, itt egész egyszerűen egy hibás eljárás logikáját kívánom vázolni. A 132. oldalon a szerző kísérletet tesz arra, hogy – egy hosszabb, itt most nem ismertető népességbecslés keretében – meghatározza a majdani királyi Magyarország és a Hódoltság lakosság-számát a XV. század végére vonatkozóan. Eszerint „*Mivel ... e két hatalmas terület hozzávetőlegesen azonos nagyságúnak mondható ... talán megközelíthető az a másik föltételezés is, hogy a rajtuk élő népesség száma megközelítően ugyancsak azonos lehetett.*” Akiket pedig ez a tökéletesen elhibázott – mert a „népsűrűség” fogalmának problematikus voltát teljes mértékben figyel-

men kívül hagyó – érv nem elégít ki, azok a következő mondatban (mintegy ráadásképpen) ezt a kiegészítő megjegyzést olvashatják: „*Hiszen a királyi Magyarországának éppen úgy, mint a török uralom alá vetett hatalmas országdarabnak – amennyire ez utólag megítélhető – a XV. század végén voltak sűrűbben és voltak ritkábban lakott pontjai (sic!!!).*” Az még a kisebbik probléma, hogy „pontokhoz” nem, csupán területekhez szoktunk népsűrűségi értékeket rendelni. Csupán azért tartottam fontosnak megjegyezni ezt az elírást, mert a könyv – annak ellenére, hogy a magyarságról íródott – sajnos igen gyakran megsérti a magyar nyelv szabályait, és itt nem csupán a tudományos nyelvre gondolok. Erre a továbbiakban nemcsak a szerzőnek, de a Kairosz Kiadó olvasószerkesztőjének is komolyabb figyelmet kellene fordítania. Az igazi baj az, hogy Für Lajos egy tautologikus és semmilyen bizonyító erővel nem rendelkező kijelentést – vagyis azt, hogy vannak kisebb és nagyobb népsűrűségű „pontok” (pontosabban területek) – használ fel arra, hogy igazolja előbbi hibás eljárását, vagyis a népsűrűség esetleges különbségeiből eredő népességszám-különbségek figyelmen kívül hagyását. További kommentár ehhez – úgy vélem – nem szükségeltetik. Legfeljebb annak örülhetünk, hogy Für Lajos könyvében aránylag ritkán vállalkozik ehhez hasonló önálló kalandokra.

2.

És most az egész műben fel-felbukkanó narratíva elemzése következik. Ezt a narratívát – így előjáróban – úgy foglalhatjuk össze, mint a magyarság sors-tragédiáját, amely a közeljövőben elvezethet a nemzethalálig is, és amelyet nem elhanyagolható mértékben a nem-magyarok számlájára írhatunk. A következőkben először ezt a kijelentést kívánom igazolni, majd pedig azt mutatom be, hogyan ássa alá maga a narratíva a mű célját, vagyis azt, hogy a magyarság megmeneküljön a „fenyegető katasztrófa” elől.

Elsőként a félreértéseket elkerülendő szögezzük le, hogy a magukat magyarnak vallók tatár- és törökdúlásig visszavezethető népességcsökkenése vitathatatlan tény, és ezt a vitathatatlan tényt egy nemzeti elkötelezettségű narratíva keretein belül – például azért, hogy felrázzuk a nagyközönséget – nyugodtan nevezhetjük sors-tragédiának is. Azt sem tagadjuk, hogy a Für-féle narratívában döntő súllyal szereplő XX. századi népességcsökkenés okai messze nem magyarázhatók csupán a fejlett országok csökkenő népszaporulati trendjeivel, s erre bizonyos helyeken jó érzékkel tapint rá a szerző, például a háborús embervesztés (ide értve a születések kimaradását is) kiugróan magas számának, az egyke vagy az egyse terjedésének kapcsán (302. o.). De a könyv elolvasása után mégsem ezek az okok maradnak meg legerőteljesebben az olvasó emlékezetében. Hogy megmaradjunk a 302. oldalon, „*végül nem tudjuk és aligha tudhatjuk valaha is megmondani, hogy a háború és a trianoni trauma, a*

körülöttük fölcsapó fölfordulás, a megrázkódtatások milyen rejtett utakon, és milyen mértékben ették bele magukat – ha sejtéseink elfogadhatóak – az ún. fajfenntartó ösztönökbe, s kezdték meg ott „irracionális” ténykedésüket.” Most mellőzzük azt a kérdést, hogy mennyiben helyes egy demográfiai munkában bizonytalan sejtésekre támaszkodni. Szögezzük le inkább a tény: Für Lajos narratívájában a magyarság sorstragédiájának centrális eleme a trianoni tragédia. A tragédia, aminek elsősorban a nem magyarok az okozói. S ez utóbbi kijelentést alátámasztandó – sajnos ez egy igen ellenszenves vonása a könyvnek – a szerző igen gyakran diabolizálja a hazai nemzetiségeket. Kezdve már – rendkívül történelmietlenül visszavetítve – az Árpád-korral, ahol a betelepülő idegen anyanyelvűekről (talán hogy már itt se legyen kétsége senkinek) megtudjuk, hogy: *„az újkori nemzeti újjászületés idején súlyos, országon belüli konfliktusok előidézői lettek. Magyar szemmel nézve az sem túlzás, ha azt mondjuk: ország és államromboló tényezőkké váltak.”* (55. o.) A nemzetiségek szerepének és a trianoni tragédiának ilyesfajta direkt összekapcsolása egyébként meglehetősen ritkán fordul elő a könyvben. Für Lajos inkább indirekt módon – egyfajta érzelmi ráhatás segítségével – próbálja elősegíteni azt, hogy az olvasó Trianonhoz érve már maga is hasonlóan gondolkodjék. A XVIII. századi sváb betelepülők kapcsán olvasható sommás ítélete legalábbis megerősíti véleményünket: *„a tízezerszám érkező parasztok, szemben a századokkal korábban érkező nyelvtestvéreik zömével, nemigen emelték az ország és a társadalom belső minőségét.”* (181. o.) Für Lajos biztos meg tudná magyarázni, mit is ért az ország és a társadalom belső minősége alatt. Mindenesre a volt hódoltsági földek benépesítése és termékenyítése, az új mezőgazdasági technológiák meghonosítása – ha hitetünk neki – bizonyára nem tartozik ide. A mélypont szomorú titulását azonban a XIX. században bevándorló zsidókkal kapcsolatos megjegyzések érdemlik ki. Eszerint *„A magyarországi zsidóság döntő hányadát kitevő keletiek, szemben a nyugatiakkal, lényegesen elmaradottabb, igen nyomorúságos körülmények közül kerültek az országba. Következésképpen ők maguk is elmaradottabbak, műveletlenebbek voltak a nyugatról érkezett társaikhoz képest. Talán ebből fakadhatott a mohóságuk. Sokak nyughatatlansága már-már az izgágaság határait súrolta. Egy részüket nagyfokú türelmetlenség jellemezte, a könnyen kockáztató hazárdírozás sem volt idegen tőlük. Egyesek a kis- és nagykereskedelem területeit és a pénzpiacot szállták meg, s futottak be széleseben fölüvelő karriert. A kereskedelmi és banktőke azután átlépett a gyáriparba, majd a földbérletekbe (nagybérletek) területén terjeszkedett tovább.”* Ez még csak a kezdet, de már itt felmerülhet néhány kérdés. Hogyan voltak képesek az „elmaradott”, „műveletlen” keleti zsidók megszállni a kis- és nagykereskedelem, valamint a pénzpiac komoly intelligenciát igénylő területeit? Egyáltalán, miért gondolja Für Lajos, hogy főleg az ekkor betelepülőkhöz fűződik a kis- és nagykereskedelem, a pénzpiac és a gyáripár megszállása, hiszen a régebb óta Magyarországon élő zsidókra talán

inkább jellemző lehetett mindez? És miért a „mohóság”, az „izgágaság” fogalmaiból (amelyeknek így véleményem szerint semmilyen szalonképes diskurzusban nincs helyük, de egy történeti munkában talán a legkevésbé) vezeti le a zsidók kereskedelembé áramlását? Hiszen mindannyian tudjuk, az emancipáció előtt gyakorlatilag rákényszerültek a zsidók az efféle foglalatosságokra. De menjünk tovább. Mert hát mit is adtak – Für Lajos interpretációjában – ezek a zsidók a magyar kultúrának? *„Lázás izgalommal vetették rá magukat s karolták fel a valóban fontos szellemi-politikai, de a meghökkenteni akaró vásári produktumokat is – szinte azon nyomban, hogy ott megjelentek. Így lettek az ún. modernség néha bizony igen harsány, olykor egyenesen ellenszenves propagálói.”* Szóval lehet, hogy a zsidók „valóban fontos” dolgokat is felkaroltak, de mi emlékezzünk inkább a „vásári produktumokra” (akármik is legyenek azok) és vonjuk le a konklúziót: *„Amíg a nyugati, askenázi (sic!!!) zsidók betelepülése szinte minden tekintetben az ország és a népközösség javát szolgálta, addig a beözönlő keletiek jó részéről ez már távolról sem mondható el.”* (263–264. o.) Nos, Für Lajos legalább annyit megtehetett volna, hogy utána néz az „askenázi” kifejezés pontos jelentésének (a keletről betelepülő, ún. „lengyel zsidók” – Für osztályozásával szemben – igenis az askenáziak közé sorolandók), de még jobb lett volna, ha könyvéből egészében kihagyja a zsidóság szerepének iménti, előítéletektől és pontatlanságoktól hemzsegő fejtegetését.

De ne is töltsük tovább időnket a nemzetiségek szerepének nem túl árnyalt leírásánál, vessük inkább tekintetünket magának a trianoni békediktátumnak bemutatására. Ezzel kapcsolatban szintén nem árt néhány kritikai megjegyzés. A békediktátummal foglalkozó fejezet – most fogadjuk el a Für Lajos által diktált játékszabályokat, és ne is érintsük azt a kérdést, hogy mi szükség van erre ilyen mélységben egy „történeti demográfiai” munkában – szinte teljesen kimerül a döntés igazságtalan voltának innen-onnan összeollózott fejtegetéseivel. Ezek között megtalálhatjuk az egészen jó érveket (mint például a Kárpát-medence gazdasági egységére vonatkozó argumentumot) és a kevésbé sikerülteket is (mint például azt a tényt, hogy 1910-ben a magyarság részaránya akkor már – persze az egész, de Horvátországot nem tartalmazó országra, s nem az elszakított területekre külön-külön nézve – már elérte az 55%-ot). Mindent összevetve azonban az érvelés teljesen alárendelődik a retorikának, és egészen felszínes. Leginkább abban merül ki, hogy a nehezen gyógyuló sebeket tépdesse fel, és indulatot keltsen a „békecsinálók” iránt, ami már csak azért is furcsa, mert az 55. oldalon Für még nem őket, hanem a nemzetiségeket tartotta „ország- és államromboló tényezőkné”. Persze össze lehetett volna kapcsolni a kettőt (pl. az első világháború alatt nemzetiségi emigráció szerepére kitérve), de erre már nem volt ereje a szerzőnek. De nem is ez a legnagyobb baj. A diabolizáció logikájának megfelelően kísérlet sem történik arra, hogy a nemzetiségek szeparatisták törekvéseit – kérdés persze, mennyiben voltak ilyen törekvések, de emellett a valóban fontos kérdés mellett megint csak elsiklik a

szerző – valamiképpen megértve mutassa be. Szó sem esik arról, miért érezheték sérelmesnek a nemzetiségek azt, hogy az 1868-as nemzetiségi törvény nem ismerte el a nemzetiségek kollektív létét, pedig a dualizmus megszületésének miliójében talán nem volt véletlen a nemzetiségek részéről egy efféle várakozás. Azután a magyarosítási törekvésekre – amelyek közül a leghírhedtebbeket talán az iskolareformok kapcsán ismerhetjük – Für Lajos csak annyi szót veszteget, hogy „*talán nem is volt lángja, csak füstje*”. (275. o.). Mellőzve a láng és a füst kifejezések szemantikai problémáit, csak annyit kell megjegyeznünk, hogy a nemzetiségi elit nagy részét az efféle erőszakos intézkedések minden bizonnyal szembefordították a magyarokkal, és emellett érzéketlenül elmenni legfeljebb az önigazolást és a magamentegetést szolgálja. A magyarok felelőségéről legfeljebb „*a Kormányzó Úrról meg hetyke tisztársairól*” szóló megjegyzések kapcsán tájékozódhatunk, „*akik katonai „erényeiket” nem az ország megmentésében, hanem már egy összezsugorított ország részben, az ún. belső sőpredék kitakarításában tudták, merték megfitogtatni*”. Az efféle szövirágokból a 446. oldalon találunk egy impozáns listát, de ez persze sokat nem változtat az összképen.

Végül essék néhány szó a szerző által levont konklúzióról. A konklúzióról, amely a recenzens meglátása szerint teljesen alkalmatlan arra, hogy segítsen a magyarság demográfiai problémáin. Először is azért, mert Für Lajos narratívájának súlya alatt képtelen arra, hogy a jelenlegi valóban súlyos helyzetből reális kiutat találjon. Hiszen hiába írja le néha egészen jó érzékkel a probléma bizonyos (családszerkezeti, egészségügyi stb.) összetevőit, ha lényegében egy dolgot vesz belőlük komolyan: Trianont, amelynek árnyékában minden más probléma egyszerű derivátummá válik. Márpedig az effajta leegyszerűsített diagnózisokat általában nem kíséri megfelelő gyógymód. Ennek megfelelően Für Lajos is csak egyfajta gyógymódot tud elképzelni, amivel megoldhatná a rendkívül bonyolult problémát: „*...egyesíteni kell a magyarok nemzetét! Mert különben elveszünk. Egyesíteni pedig csak egyféleképpen lehet: gyökeres határmódosításokkal!*” (458. o.) Ami nemcsak azért tűnik átgondolatlan kijelentésnek, mert úgy véli, a határon belüli magyarság fogyása is megállítható lenne az ezeréves Magyarország visszaállításával (ez több mint igazolhatatlan kijelentés), de mintegy ráadásaként tovább élezi viszonyunkat – és főleg határon túli magyarjaink viszonyát – a szomszédos államalkotó nemzetekkel. Az efféle mondatok: „*miért gondolják derék szomszédaink, hogy ha a szlovákoknak, ruszinoknak, románoknak, délszlávoknak annak idején nem volt jó a kisebbségi sors minálunk, akkor a magyaroknak miért, mitől lenne jó ugyanaz a sors önáluk?*” (457. o.) – igen-igen veszélyesek, főleg akkor, ha olyan megjegyzésekkel fejeli meg a szerző, ami bizvást tekinthető a szomszédos államok elleni burkolt hadüzenetnek. Mert a „*mi miért nem lövünk?*” kérdésére (449. o.) a szerző – az egyvalami, ami a javára írható, hogy némi erőlködés után – nem tud /nem akar elutasító választ adni. Így végül is a következő zavaros gondolat-

tal zárul le a könyv: „... eszem, ágában sincs senki emberfiát, főként nem, ha „fajtámbeli”, arra buzdítani, hogy fejjel menjen a falnak. Nem kell attól tartani, hogy kiadnám a parancsot: „Fegyvert fogj! Tölts! Tűz!” Ha „helyzetben” lennék, akkor sem. De ha a küzdelem a halvány siker reményével biztathat(na) megismétlem: akkor minden eszköz alkalmazható. Megfordítva ugyanezt: ha már pusztulnunk kell, akkor miért pusztulnánk el birkamódra?” (460. o.) És itt be kell fejeznünk a recenziót. Mert ha folytatnánk, végérvényesen ki kellene lépünk a történettudományi diskurzusból, és ehhez – Für Lajossal ellentétben – a recenzensnek semmi kedve sincs.

Buskó Tibor László

Sonkoly Gábor: *Erdély városai a XVIII–XIX. században*. L’Harmattan – Atelier, Budapest, 2001.

Sonkoly Gábor könyve, mint a bevezetőben olvashatjuk, a kvantitatív történetírás módszereit alkalmazza. Itt a kvantifikáció módszertani, és nem paradigmatiszós nézőpontot jelent. Bár a szerző szerint a kortárs nemzetközi történettudományban a kvantitatív elemzések divatja már lejárt, Magyarországon „a kvantifikáció sosem vált a magyar történetírás olyan integráns, (...) domináns metodikai megközelítésévé”, mint más, nyugati társadalomtörténetírásokban. Ezért munkája nem csupán szükséges, hanem hiánypótló is a maga nemében. A mű francia szakirodalmi ihletésű doktori disszertáció, amelyet mind Magyarországon, mind pedig Franciaországban megvédett a szerző. Ugyancsak a bevezető részből megtudhatjuk, hogy az újkori Erdély városi társadalmáról Makkai László rövid, leíró jellegű műve kivételével a tízkötetes *Magyarország történetében* és a háromkötetes *Erdély történetében* olvashatunk áttekintő összefoglalást, amelyekben egy kivétellel „leegyszerűsített és negatív kép” bontakozik ki az olvasó előtt a korabeli erdélyi városokról.

Véleményünk szerint azonban a kutatás egyik hiányossága, hogy nem tekinti át a vonatkozó román szakirodalmat.

A dolgozat fő kérdéscsoportjaiként felveti, hogy „létezett-e a Habsburg Birodalomba autonóm jogi egységként betagoló Erdélyi (Nagy) Fejedelemségben egy önálló városrendszer?” Milyen történeti városdefiníció használható az elemzés során? Hogyan adaptálja a különálló városi jelleg az egységesítő jogi, gazdasági, társadalmi, kulturális tendenciákat?

A szerző az erélyi városdefiníció kapcsán megkülönböztet (erdélyi) magyar, székely és szász várost abból kiindulva, hogy a városok a vármegyék, Székely- vagy Szászföld területén helyezkedtek el. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a vármegyék „magyar vármegyék”-ként is használt formája alapján a szerző végig

magyar városokról beszél. Ám ezek a vármegyék a tárgykorokban, már mind román többségűek, de még közigazgatás-történeti szempontból is, a háromkötetes *Erdély történetében* Makkai László egy 1376-ból származó forrás alapján az erdélyi vármegyék és a Partium területén fekvő „oláh (román) kerületek régi és jóváhagyott – *antiqua et approbata* – törvényének” alkalmazásáról ír¹³. Megfontolandó tehát az erdélyi vármegyéket „magyar” jelzővel ellátni Székely- és Szászföld mintájára egy 21. századi tudományos elemzésben, hiszen az újabb, mértékadó történelmi összefoglaló kézikönyvek, amelyekre a szerző hivatkozik is, nem teszik ezt.

A kutatás forrásait tekintve az 1720–21-es Acsády-féle adóösszeírás volt időben a kiindulópont. Kiemelendő az 1750. évi adóösszeírás, amely mindmáig kiadatlan, ennek felhasználása külön érdeme a dolgozatnak. Sonkoly a forrást „Európában egyedülálló”-nak nevezte, amellyel a településeket a központi szerep és a földrajzi távolságok alapján „klasszifikálta”, komplex képet adva az akkori városok közigazgatási és gazdasági hierarchiájáról, a korabeli szempontok alapján. Az időbeli elemzést az 1785/86-os, 1850-es és az 1857-es népszámlálások alapján folytatta a szerző.

A kutatás módszertana az, ami elsősorban méltatásra ad okot. Sonkoly Gábor az urbanizáció demográfiai szempontú elemzésével a könyv önálló kutatáson alapuló részét szakszerűen készítette el. Az összeírások vonatkozó adatait adatbázisba összesítve a rank-size analízis segítségével dolgozta fel. Háromféle módon is elemzi az újkori erdélyi városfejlődést, ezen a szinten kizárva az etnocentrikus megközelítések ingoványát.

Az „*Erdélyi város a XVIII–XIX. században*” című alfejezetben az erdélyi városdefiníció keresése kapcsán a szerző osztja Miskolczy Ambrus nézetét, miszerint „Erdély ha ausztriai mértékkel nem is, de kelet- és délkelet-európaival valóban <<a városok földje>>, nemcsak várossűrűségével, hanem elsősorban társadalomszerkezetével és urbanizációs fokával”¹⁴. A korszak erdélyi városának definíciójával kapcsolatban Sonkoly megállapítja, hogy ezek önálló entitásként, privilegizált közösségként, valamint rendi alapokon sorolhatók csoportokba.

A szerző úgy próbálja kiküszöbölni a 18. század első felének adóösszeírásaiban alapuló háztartásszámok szorzószám-vitáit, hogy közvetlenül a háztartásszámokkal operál, arra hivatkozva, hogy „a városok belső arányai az abszolút értékek esetleges megbízhatatlansága ellenére is jól mutatják a városok egymáshoz viszonyított nagyságát és szerepét”. A szerző bár jelzi, hogy Acsády népességszámai „nem megbízhatók” és valóban nyilvánvaló, hogy a városok esetében a 18. század eleji adózó és a teljes népesség közötti eltérés igen érzékenyen kiütözközik, lévén, hogy a városi szegények és a városban élő nemesség az amúgy is gyengén urbanizált korabeli Erdélyben jelentős arányt tehettek ki,

¹³ Makkai L. – Mócsi A. (szerk.): *Erdély története I*, 1986. 308 oldal.

¹⁴ Miskolczy Ambrus (szerk.): *Erdély története II*, 1986. 1236.

mégis jó lett volna figyelembe vennie, hogy az eredeti, 1720–21-es összeírás városi népességszámát (a háztartásszám alapján 5-ös szorzóval) Acsády az első körben a városok esetében 20 százalékkal, a falvak esetében ötven százalékkal, majd Dávid Zoltán a magyarországi népességet még további, átlagosan 64 százalékkal megnövelte. Bár Erdély esetében Dávid Zoltán ezt a korrekciót nem tette meg, az e kötetben szereplő Erdély 18. századi népesedésére vonatkozó tanulmányunk következtetései alapján Erdélyben is kb. 30–32 százalékkal meg kellene emelni az 1720/21-es Acsády-féle adatokat a reális népességszám megragadásához¹⁵. Így a 18. század során meghatározható lett volna a városi népességnövekedés, ugyanis az 1785/86-os józsefi népszámlálás már minden rétegre kiterjedt, nem csupán az adózókra.

A könyvben leírt kutatás központi részét egy háromszintű kvantitatív elemzés képezi. Az „*Erdély urbanizációja I.*” című fejezetben a háztartásszámok, illetve később a lélekszámok alapján történik a városszerkezet-elemzés. Az 1720/21-es összeírásból – amit a szerző jogosan *XVIII. század eleinek* nevez, mert Acsády egyes települések adatait korábbról, másokét későbből gyűjtötte – az elemzésbe a 100 háztartás fölötti városi, kiváltságos településeket, és a 400 háztartás fölötti falvakat veszi be, ami reális, ha az eredeti háztartásszámra rászámolunk, mint említettük, még további, kimaradt háztartásszámokat. Az elemzésbe a szerző így 38 települést vont be. A városok hierarchiáját Brassó vezeti, amely nem főváros, és nem is válik azzá, bár a népességszám és más mutatók alapján is vezető helyet foglal el egészen 1857-ig, ameddig a kutatás terjed. A 18. század elején három nagy, 11 közepes és 15 kisvárost különít el a szerző a népességszám alapján. Megtudhatjuk leírásából, hogy az erdélyi város lakók egynegyede egy kis területen, a Barcaságban élt, itt külön kiemeli a brassói román kereskedőpolgárság gazdasági szerepét a korabeli Erdélyben (amely kiegészült más, görög vallású délkelet-európai etnikumokéval a szászság mellett). Az első adatbázis összeállítása során a szerző észreveszi, hogy egyes hegyvidéki folyóvölgyek bizonyos falvai elnéptelenedtek (az Aranyos, Beszterce, Tatrang, Zajzon völgyeiben), szerinte onnan Erdély belsejébe vándoroltak. Ennek kapcsán felismeri, hogy mennyire fontos Erdély demográfiai és főleg migrációs viszonyainak szakszerű feltárása még az urbanizációs változások elemzéséhez is (59 old). A 19. századra városi küszöbértéknek a 2000-es lélekszámot tartja. Ennek következtében 1850-ben már 90 település került a városállományba.

Az „*Erdély urbanizációja II.*” című fejezetben az előbbi fejezet városállományát úgy próbálta korrigálni, hogy a minimális háztartás- vagy lélekszám mellett azt is figyelembe vette, hogy volt-e a településnek városi kiváltsága. Ezzel a módosítással számolva is, a vizsgált korszakban végig, majdnem ugyanaz az eredmény. Az „*Erdély urbanizációja III.*” című fejezetben már komplexebb szempontok szerint történik a városdefiníció, amelyet az előző fejezetek

¹⁵ Veres V.: Adalékok Erdély 18. századi népessége etnikai összetételének kérdéséhez.

osztályozásai „segítenek”. A városok hierarchiája a központi hierarchia, jogállás, népességszám, nem agrár népesség és az idegenek aránya segítségével számolt „városi mutató” alapján történt. A szempontok a maguk rendjén a különböző szociológiai városdefiníciókban is megjelennek. Ezzel a módszerrel 1750-ben a listát Nagyszében vezeti, a három nagyvároshoz (Szeben, Kolozsvár, Brassó) a szerző „teljesen városi” kategóriája szerint felzárkózik még három szász város, a székely „főváros” Marosvásárhely, és az „örmény” Szamosújvár. Ezt követi 12 „nagyon” városi település, amelyek az előbbiektől az urbanizáció fokában elmaradnak, végül a sort 15 „elégge” városi település zárja. Ide egy falu, Bucsony került be, és több kiváltságos „kisváros” kimaradt, nem teljesítve a minimális urbanizációs kritériumokat. Bár a Királyföld relatív városűrűségét itt is nyomom követhetjük, a városhálózat mégis kiegyensúlyozottabb, mint az előbbi két, a népességszámra épülő módszer esetében.

A 19. században, az 1857-es népszámlálás adatai alapján – a minimális lélekszámot 3500 lakosra emelve – 38 település került a városok adatbázisába, a többi kritériumok esetében is minimális értékeket jelölt meg a szerző. A kiváltságos városoknak kevesebb, mint fele jutott az így definiált városok közé. Fontos észrevétele a szerzőnek, hogy a városrendszer az 1786-os tendenciákhoz képest visszatérni látszik a 18. század első felének városszerkezetéhez. A szerző a 19. századi városok lakosságának már nem a rendi nemzetek szerinti, hanem a modern értelemben vett nemzetiségi hovatartozását is megvizsgálja az 1850-es népszámlálás adatai alapján. Megállapítja, hogy a városokban élő románok aránya elmarad az össznépességen belüli számarányukhoz képest, ám fölhívja a figyelmet arra, hogy ugyanakkor „szerepüket sem szabad lebecsülnünk, hiszen több városban is relatív többségre jutottak a XIX. század közepére” (131–132. oldal). Nem tudjuk meg azt, hogy mire utal a „jutottak” kifejezés, ugyanis a könyvben korábbi időszakról nem közöl etnikai megoszlást, még Acsády nemzetiségi statisztikáit sem ismerteti. Ugyanis ha ennek alapján összehasonlítjuk a városok etnikai-nemzetiségi összetételét 1720 és 1850-ből, akkor láthatjuk, hogy lényeges átrendeződések nem történtek, igaz ugyan, hogy a 18. század eleji etnikai megoszlás nem minden településen ismert, még az Acsády-féle statisztikában sem.

A szerző elemzésének egyik fontos tanulsága, hogy Kolozsvár mint erdélyi „magyar” típusú város nem áll sem jogi, sem adminisztratív viszonyban a vidékével, szemben a „szász típusú” Brassóval és Szebennel. Ennek a különbségnek máig érő következményeként is értelmezhető, hogy Kolozsvár ma is kevésbé „illeszkedik” a szomszédságához, mint például a hasonló méretű Brassó. Ennek egyik közvetlen bizonyítéka, hogy Kolozsvár helyi tömegközlekedési hálózata kevés kivétellel „megáll” a város közigazgatási határán, amíg Brassóban a környező településeket szervesen beépíti a helyi közszállítás a város urbanizációs rendszerébe. A szerző az eltérő hagyománnyal magyarázza, hogy a dualizmus idején csak Kolozsvár és Marosvásárhely lett törvényhatósági jogú város, míg

az arra érdemes dél-erdélyi nagyvárosok nem, bár ebben a korabeli nemzetiségi politika is szerepet játszhatott.

Módszertanilag a tanulmány csak részben elégítette ki a támasztott elvárásokat, Erdélyben egységes városrendszer úgy tűnik, nem létezett, de ezt a szerző a részleges forráshiánynak tudja be. Továbbá a más régiókkal való összevetésre sem tűnnek alkalmasnak az Erdélyre egyénített módszertannal kapott eredmények, ezt maga a szerző is belátja.

Végül egy más jellegű hiányosságra is rá kell mutatnunk. Az Erdély általános demográfiai viszonyaival foglalkozó fejezet beismerten az 1986-os *Erdély története II* és a Trócsányi – Miskolczi-féle *Fanariótáktól a Hohenzollernekig* című művek megfelelő részeinek kritikátlan átvételével íródott, ami azt jelenti, hogy olyan becslésekre alapozza az újkori Erdély népességszámát és etnikai összetételét, mint *Vasile Lupu* moldvai fejedelem 1650-es becslése, illetve az összeírást nélkülöző 1712–13-as osztrák kormányhatósági becslés, és nem használja az – egyébként a városok népességszámához felhasznált – 1720–21-es Acsády-féle összeírás eredményeit. Az ide vonatkozó részletes kritikát lásd e kötet előző részében levő tanulmányban¹⁶. A kötet ezen hiányossága azonban nem érinti az önálló kutatáson alapuló rész értékét, amely kétségtelenül fontos hiánypótló szerepet tölt be az erdélyi városok történetének korszerű módszerekkel történő feltárásában.

Veres Valér

Ismertető a kolozsvári történeti demográfiai kutatásokról

Ioan Bolovan: *Transilvania între Revoluția de la 1848 și Unirea din 1918. Contribuții demografice.* (Erdély az 1848-as Forradalom és az 1918-as Egyesülés között. Demográfiai adalékok.) Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, 2000.

Sorina Paula Bolovan: *Familia în satul românesc din Transilvania. A doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX.* (A család az erdélyi román faluban a XIX. század második és a XX. század első felében.) Cluj-Napoca, Centrul de studii Transilvane, Fundația Culturală Română, 1999.

„Annak ellenére, hogy az egyházi anyakönyvek nagyon gazdag demográfiai, társadalmi, toponímiai és egyéb adatokkal rendelkeznek, nálunk sajnos kevésbé kutatták és hasznosították őket. A francia történetírás által ajánlott módszertan

¹⁶ Veres V.: Adalékok Erdély 18. századi népessége etnikai összetételének kérdéséhez.

*alapján történő feldolgozásuk halaszthatatlan feladata és egyben kötelessége is marad a román történetírásnak.*¹⁷ 1991-ben, áttekintve az Erdéllyel kapcsolatos történeti demográfiai kutatásokat, Ioan Bolovan¹⁸ és Sorina Paula Bolovan¹⁹ közös tanulmányukban többek között ezekkel a szavakkal hívták fel a figyelmet az egyházi anyagok fontosságára, és egyben új kutatási irányokat is kijelöltek a különböző tematikai és módszertani újításokkal kísérletező fiatal történésznemzedék számára. A felhívás nagy jelentőséggel bír, ugyanis a román történeti demográfia nem mutathat fel jelentős eredményeket, a francia nyelven megjelent európai népességtörténeti összefoglalóban Románia térsége fehér foltként szerepel a megfelelő szakemberek és kutatások hiányának következtében.

Jelen írás célja, hogy áttekintést nyújtson a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen és a kolozsvári Erdélyi Tanulmányok Központjában (Centrul de Studii Transilvane) az utóbbi években folytatott történeti demográfiai kutatások legfontosabb eredményeiről. Annál is inkább indokoltnak látszik egy részletes ismertetés, mivel a kilencvenes évek folyamán jelentős forráskiadási munka folyt a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Szociológia Tanszékén, amely munka keretében Traian Rotariu szerkesztésében napvilágot láttak román nyelven az 1850, 1857, 1880, 1890, 1900 és 1910-es Erdélyre vonatkozó népszámlálási adatok,²⁰ Ioan Bolovan ezen adatok részleges feldolgozásával próbált átfogó képet rajzolni Erdély népességének fejlődéséről a XIX. század második felében (Bolovan, Ioan 2000a; Bolovan, Ioan 2000b;) 1999-ben pedig megjelent Sorina Paula Bolovan munkája, az első, családrekonstrukciós módszert is felhasználó, három erdélyi falura kiterjedő monográfia (Bolovan, Sorina 1999).

A következőkben megpróbálom felvázolni azt az intézményi és szellemi légkört, amelyben létrejöhettek történeti demográfiai kutatások Kolozsvárott, röviden kitérek az előzményekre, majd részletesen bemutatom Ioan Bolovan és Sorina Paula Bolovan fent említett munkáit.

Az 1989-es fordulatot követően Kolozsvár egy dinamikus, a különböző európai kultúrhatásokra különösen nyitott értelmiségi központ képét nyújtotta, és egyben a román historiográfia szimbolikus térképén is jelentős helyet foglalt el. A kilencvenes években tehát új historiográfiai törekvéseknek lehettünk szemtanúi, amelyek – Constantin Iordachi és Trencsényi Balázs szavaival élve – *„az etnikai és kulturális identitásválasztás ambivalenciáit dokumentálva az egységes nemzet mítoszát törekedtek „dekonstruálni”, és a regionális kulturális plu-*

¹⁷ Sorina Bolovan-Ioan Bolovan 1991: 102.

¹⁸ Ioan Bolovan a újkori történelem tanszék tanára a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetemen. Fő kutatási területe a történeti demográfia. Fontosabb kötetei: (Bolovan, Ioan 2000a és 2000b).

¹⁹ Sorina Bolovan az „Erdélyi Tanulmányok Központ” főállású kutatója. Érdeklődési területe a történeti demográfia. Nemrég megjelent munkája (Bolovan, Sorina 1999) itt kerül bemutatásra.

²⁰ Rotariu 1996–1999; A kiadványsorozatról részletesen beszámolt Varga E. Árpád, lásd Varga 1998 336–354. így ennek ismertetésétől jelen írás keretei között eltekintünk.

*ralitás historiográfiai felértékelésére irányultak.*²¹ Ezeknek a törekvéseknek egyik legjelentősebb képviselője Sorin Mitu, akinek az erdélyi románság 19. századi identitástudatáról írott munkáját (Mitu 1997) sokan az elmúlt évtized egyik legnagyobb historiográfiai teljesítményének tartják. Mellette és körülötte csoportosulva ott találunk néhány fiatal történészt (hogy csak néhány nevet említsünk: Maria Crăciun, Ovidiu Pecican, Toader Nicoară, Ovidiu Ghitta, Ioan Bolovan, Sorina Paula Bolovan), akik egyfajta mérsékelt generációs váltást is képviselnek, és többek között alapvető problémának tartják a román történetírás művelőinek elméleti képzetlenségét és a nyugati tudományos közzel való kommunikáció hiányát. Ezt az alapvető kihívást vállalva, és némiképp erre adott válaszként jelentkezett Kolozsvárott a francia Annales-iskola szellemiségének elsajátítására való törekvés, és ebbe a folyamatba illeszthető a történeti demográfiai kutatások szorgalmazása is. Ugyanakkor természetesen érdemes kihangsúlyozni azt a tényt, hogy a történeti demográfiai kutatások Kolozsvárott nem előzmény nélküliek, ugyanis a hetvenes években már voltak hasonló próbálkozások Ștefan Pascu irányítása alatt.

Mielőtt rátérnénk tehát a tényleges eredmények ismertetésére, érdemesnek tartjuk felhívni a figyelmet a romániai történeti demográfiai kutatások előzményeinek néhány aspektusára. Romániában az egyházi anyakönyvek első, részleges és nem szisztematikus feldolgozásai a két világháború közötti, Dimitrie Gusti által irányított „monografikus iskola” nevéhez fűződnek. Az anyakönyvek hasznosítása elsősorban a vizsgált falvak demográfiai fejlődésének feltáráshoz nyújtott segítséget. Ezt követően a Louis Henry és Michel Fleury által kidolgozott családrekonstrukciós módszerre Romániában legelőször a levéltári szférában figyeltek fel, 1952-től ugyanis egy román belügyminisztériumi rendelet értelmében a különböző egyházközségi levéltárakból begyűjtötték az egyházi anyakönyveket, és a Román Állami Levéltár fiókszervezeteiben helyezték el azokat.²² Liviu Moldovan levéltáros több tanulmányában is felhívja a figyelmet az egyházi anyakönyvek fontosságára,²³ és ő az, aki a „*Népesség és társadalom*” című, Ștefan Pascu által szerkesztett népesedéstörténeti kiadvány második kötetében röviden ismerteti a családrekonstrukciós módszert²⁴.

Annak ellenére, azonban, hogy 1977 szeptemberében Kolozsvárott zajlott le egy nemzetközi történeti demográfiai konferencia, amelyen többek között olyan prominens személyek vettek részt, mint J. Dupâquier, S. Sogner, A. La Rose, G. Cabourdin, E. Helin és mások, érdemleges kutatások nem történtek az elkövetkezendő időszakban.

²¹ Iordachi – Trencsényi 2000 172–173.

²² Sorina Bolovan – Ioan Bolovan 2002 31.

²³ Liviu Moldovan 1958; Liviu Moldovan 1969;

²⁴ A romániai kutatók helyzetét jól szemlélteti az a tény, hogy mivel a szerzőnek nem volt hozzáférése a francia nyelvű irodalomhoz, egy magyar nyelvű ismertetés alapján mutatja be a módszert, lásd Liviu Moldovan 1977.

A kolozsvári próbálkozások mellett érdemes röviden megemlítenünk a jászvásári és bukaresti kutatásokat. A jászvásári A. D. Xenopol Történeti Intézet tudományos kutatójának, Ecaterina Negruținak ismeretes egy bukovinai faluról (Horodnicul de Jos) írott munkája (Negruți 1984). Bukarestben, a Nicolae Iorga Történettudományi Intézetben belül Ștefan Ștefănescu, Paul Cernovodeanu és Louis Roman létrehozták a Történeti Demográfiai Műhelyt (Laboratorul de demografie istorică), amelynek keretében végzett kutatások Louis Roman révén váltak ismertté a nemzetközi tudományos életben²⁵. A különböző teoretikus munkák mellett²⁶, statisztikai jellegű forráskiadásra is sor került a Bukaresti Állami Levéltárban végzett munka eredményeként.²⁷

Az 1989-es fordulat után a kolozsvári történészek érdeklődése a történeti antropológiai, a mentalitástörténeti és a történeti demográfiai kutatások felé fordult.²⁸ Ez utóbbiakat 1995-től elősegíti az Aurel Răduțiu és Ladislau Gyemant által szerkesztett statisztikai források repertóriumja is (Răduțiu – Gyemant 1995).

Ioan Bolovan „Erdély az 1848-as Forradalom és az 1918-as Egyesülés között. Demográfiai adalékok” című munkája ebbe a kutatási vonulatba illeszkedik, és az első román nyelvű összefoglaló Erdély népességének fejlődéséről 1849 és 1918 között. A mű egyfajta szintézis próbál lenni, amely néhány általános problémát érintve összegzi az eddigi kutatási eredményeket, és egyben kijelöli az új kutatási területeket is. Amint a szerző könyve előszavában írja: „a román történetírásban relatíve kevés tanulmány van, amely akár csak érintőlegesen is foglalkozna a témával vagy a vizsgált időszakokkal. Éppen ezért vállalkozásunkat megnehezítette egy elméleti modell és hasonló kutatási téma feldolgozásának hiánya.” (4. old.)

Az 1850 és 1910 közötti számos közigazgatási átszervezés következtében Ioan Bolovan figyelme az 1867 előtti Erdélyi Nagyfejedelemség területére terjed ki, a dualizmus időszakára pedig az erdélyi 15 vármegyét és Szilágy vármegye adatait tekintő vizsgálati egységnek. Ez nagy vonalakban kb. 60 000 km²-nek felel meg.

A könyv szerkezetileg hat fejezetre oszlik, amelyekben a szerző ismerteti az általa használt forrásokat, a vizsgált terület kiterjedését és közigazgatási változásait, bemutatja Erdély népességének növekedési ütemét, érintve a migráció kérdéskörét, foglalkozik a falusi településszerkezet változásaival, majd rátér, és részletesen elemzi a természetes népmozgalom adatait. Befejezésül az etnikai, felekezeti és társadalmi szerkezet kérdéskörét tárgyalja.

²⁵ Roman 1988a; Roman 1988b;

²⁶ Roman 1991; Roman 1992;

²⁷ Feneșan 1986; Adam – Pușcaș 1987;

²⁸ Megemlítünk néhány családtörténeti és a történeti demográfia témakörébe tartozó megközelítést, anélkül, hogy a teljességre törekednénk: Bolovan, Sorina – Bolovan Ioan 1990–1991; Bolovan 1994; Bolovan 1998; Bolovan 1996; Munteanu 1994; Munteanu 1995; Munteanu 1999; Munteanu 2002; Vári 1995–1996; Crăciun 2000.

Legfontosabb forrásai az 1850 és 1910 között lezajlott népszámlálások és a magyar statisztikai hivatal által közölt népmozgalmi és migrációra vonatkozó adatok, emellett Ioan Bolovan a brassói és marosvásárhelyi kereskedelmi és ipari kamarák jelentéseit, egyházi anyakönyvek adatait és a Magyar Miniszterelnökség iratait is felhasználja.

1850 és 1910 között Erdély népessége 2 073 737 lakosról 2 908 507 lakosra emelkedett, ami 40,2%-os összes és 0,56%-os évi átlagos növekedési ütemnek felel meg. Ez a növekedési ütem természetesen nem volt egyenletes, ennek megfelelően Ioan Bolovan két nagy periódust különít el. Véleménye szerint az 1850 és 1880 közötti időszakot az *ancien régime*-re jellemző demográfiai viszonyok határozták meg. Többek között ebben az időszakban jelentkezett három súlyos következményekkel járó kolerajárvány 1855-ben, 1866-ban és 1872–1873-ban (legpusztítóbb hatású az 1872–1873-as), amelyeket különböző helyi járványok (himlő, toroklob, szamárhurut stb.) és élelmezési válságok egészítettek ki, megnehezítve és lelassítva a demográfiai növekedést. 1880 és 1910 között az egész régióra kiterjedő nagy járványok megszűntével kedvezőbb gazdasági feltételek mellett a népesség növekedése is látványosabb. Véleménye szerint az 1880-as évektől kezdve beszélhetünk tehát a demográfiai átmenet kezdetéről Erdélyben.

A migráció kérdéskörét elemezve Ioan Bolovan a belső vándorlás egyik jellegzetességének tartja a falusi lakosságnak a városokba irányuló mozgását, amit többek között néhány város (Kolozsvár, Marosvásárhely, Déva, Csíkszereda) lakosságának látványos növekedése bizonyít. Az erdélyi népesség bekapcsolódását a tengeren túlra történő migrációba a XX. század első éveire teszi a szerző, törvényhatóságokként elemzi az elvándorlók számát, és felhívja a figyelmet arra, hogy Erdélyből a kivándorlás nagyobb mértékű volt, mint Magyarországról, s a kivándorlók között a magyarok jóval erdélyi arányszámuk alatt, a németek és a románok pedig afölött voltak képviselve. Azzal együtt, hogy kihangsúlyozza az elvándorlás elsődleges gazdasági és társadalmi okait, egy népesedéspolitikai szempontra is felhívja a figyelmet, szerinte ugyanis a magyar kormányok tudatos népesedéspolitikát folytattak, és általános törekvésük volt a magyar etnikum gazdasági és társadalmi megerősítése Erdélyben.

Településszerkezet tekintetében a falvak számának lassú csökkenését érzékelhetjük, amit a tanyák és különböző külvárosi negyedek megszűnése magyaráz, ugyanakkor látható tendencia a kis és közepes falvak számának csökkenése és ezzel egy időben a nagyobb falvak számbeli és területi növekedése is.

A könyv ötödik fejezetében Ioan Bolovan a természetes népmozgalom adatait (születések, halálozások és házasságkötések dinamikáját) elemzi, és felhívja a figyelmet a regionális eltérésekre. A születési arányszámok törvényhatóságok szerinti összehasonlítása alapján 1881 és 1913 között három nagy csoportot különböztet meg: alacsony születési arányszámot állapít meg Nagy-Küküllő, Brassó, Beszterce-Naszód és Hunyad vármegyékben, közepes születési arány-

számot Fogaras, Háromszék, Udvarhely, Szolnok-Doboka, Kis-Küküllő és Alsó-Fehér vármegyékben, végül harmadik csoportként magas születési arányszámmal Csík, Maros-Torda, Kolozs, Torda-Aranyos és Szilágy vármegyéket azonosítja. Véleménye szerint Erdélyben egyértelműen etnikumhoz kötni a születési arányszámokat bizonyos fenntartásokkal is csak a szászok esetében lehet. Szerinte nem annyira önmagában az etnikum magyaráz meg bizonyos demográfiai magatartásokat, mint inkább az a társadalmi és kulturális modell, amely egy adott földrajzi régióban érvényesül (amelyhez természetesen hozzájárulhat egy etnikum jelenléte is). Elveti azt a feltételezést, amely szerint lényeges eltérések lettek volna Erdélyben a román és magyar lakosság születési arányszámai között, és hogy úgymond ez magyarázná a magyar etnikum térvesztését a XVIII. században.

A halandóság elemzésekor részletesen kitér az 1870-es évek demográfiai válságaira, részletesen ismerteti az 1872–1873-as kolerajárvány hatásait, és felhívja a figyelmet a különböző helyi, lokális járványok jelenlétére. Kisebb mikrorégiók szintjén végzett elemzések, egy-egy település anyakönyveinek feldolgozásai ugyanis azt mutatják, hogy számos lokális himlő és toroklob járvány nagyobb áldozatokat követelt, mint az országos szintű kolerajárvány.

Erdély népességének nemzetiségi megoszlását tárgyalva a magyarok számarányának növekedési okaként több tényező együttes hatására utal a szerző. Rámutat a magyarok nagyobb természetes szaporodására, alacsonyabb arányú részvételükre a kivándorlásban, a népszámlálások torzításaira, de úgy véli, hogy legjelentősebb szerepet ebben a folyamatban a román és más nemzetiségek magyarok általi asszimilációja játszotta.²⁹

A társadalmi szerkezet, foglalkozási megoszlás vizsgálata azt jelzi, hogy a századfordulón Erdélyben is felgyorsult a gazdaság modernizálása, iparosodása, s előrehaladt a társadalmi szerkezet polgári átalakulása. A foglalkozási statisztika szerint növekedett az iparban, a kereskedelemben és szállításban dolgozók száma. Az elemzés alapvető hiányaként említjük meg azonban, hogy elmaradt a társadalmi szerkezet és foglalkozási megoszlás nemzetiségek szerinti bemutatása, noha a korabeli statisztikák ezt lehetővé tették volna.

Sorina Paula Bolovan úttörő jelentőségű művet alkotott, amelynek témája, felhasznált forrásai, valamint megközelítése és módszerei még nem voltak ismertek a román olvasóközönség számára. „*A család az erdélyi román faluban a XIX. század első és a XX. század második felében*” az első, román nyelven megjelent, három erdélyi falura (Ardeova görög-katolikus, Așchileul Mic ugyancsak görög-katolikus és a kalotaszegi Kőrösfő református egyházközségek) kiterjedő monográfia, amelyben először kerül bemutatásra a francia családrekonstrukciós módszer. Újdonsága, hogy egyszerre végzett nominatív és

²⁹ A dualizmus kori magyar kormányok népesedéspolitikáját tárgyalja, és részletesen beszámol az ún. nyelvhatár akcióról egy másik könyvében, lásd Bolovan, Ioan 2000b.

nem nominatív elemzést, az eddigi román publikációk ugyanis csak nem nominatív elemzésekre szorítkoztak.

A szerző munkájában célként tűzte ki egyrészt, hogy bemutassa az egyén életének legfontosabb eseményeit (születés, házasságkötés, halál), választ keresve a különböző viselkedési formákra, ugyanakkor egy konkrétbb szinten az erdélyi falusi család rekonstrukcióját próbálta megvalósítani. Véleménye szerint a téma annál is inkább felkeltheti a kutatók érdeklődését, mivel az erdélyi térség intézményi, etnikai, nyelvi, vallási és kulturális sokszínűségével valódi kihívást jelenthet mindazoknak, akik valamely korszak történetét próbálják megérteni.

Alapvető forrásanyagként az egyházi anyakönyveket, az ortodox és görög-katolikus egyházi iratokat (körrendeletek, engedélyek, válási akták stb.) használja. Kezdetben ugyan az egész XIX. századra próbálta kiterjeszteni kutatásait, azonban az egyházi anyakönyvek nem megfelelő állapota miatt (csak 1840-től álltak rendelkezésre jól megőrzött és forráskritikai szempontból teljesebb anyakönyvek) csak az 1850 és 1914 közötti időszakot vizsgálja.

A könyv tagolása könnyen áttekinthető. Az első rész tartalmazza a módszer és a forrásanyag bemutatását, ezt követi egy vázlat Erdély népesedési viszonyairól 1850 és 1914 között, majd a demográfiai jelenségekre vonatkozó állami és egyházi törvénykezésre találunk átfogó elemzést. A negyedik rész tartalmazza a családrekonstrukciós eredményeket, amelyeket a családdal és házasságkötéssel kapcsolatos jelenségek bemutatása követ. A könyv táblázatokkal és a 75 családlapból álló függelékkal zárul.

Sorina Bolovan a foucault-i gondolatmenetet követi, amely szerint a XVIII. századtól kezdve az állam hatalomgyakorlási formája megváltozik, a halál feletti jogok gyakorlása helyett az élet feletti jogok birodalmába helyezi át uralmát. Az élet feletti uralom (biopolitika) részeként foglalkozik a tömeges népesedési folyamatokkal, amelyeknek pontos ellenőrzése érdekében szüksége van az egyházak segítségére. Állam és egyház törekény „dualizmusát” az egyháznak az emberek ellenőrzése fölötti fokozatos térvesztése jellemzi, amelyet végül az 1894-es törvények szentesítenek. A szerző az állami szervek által kibocsátott, a népesedési folyamatok pontos regisztrációjára vonatkozó rendeletek és szabályok ismertetésével tekinti át ezt a folyamatot. Az elemzésből többek között megtudhatjuk, hogy a legrégebbi román egyházi anyakönyvek a katonai határőrvidékek falvaiban maradtak fenn (Monor 1771; Gledin 1773).

A következő fejezetben, Sorina Bolovan ismerteti a vizsgált falvak demográfiai, gazdasági és társadalmi helyzetét, majd rátér az anyakönyvek nominatív és nem-nominatív feldolgozásainak eredményeire. Külön elemzi a házasságkötés, születés és halálozás problematikáját mindhárom falu esetében. Átlagos első házasságkötési életkort (férfiaknál 24–25, nőknél 19,2 és 20,6 év) számol, elkészíti a születések, házasságkötések és halálozások szezonális tábláit, majd érinti az illegitimitás és a csecsemőhalandóság kérdéskörét. Az elemzés

értékét jelentős mértékben csökkenti, hogy kismintás, töredékes családrekonstrukciónak van szó (75 családlapot állít össze a három falu esetében), amely alapján nem tudhatunk meg érdemlegeset a házaspárok termékenységéről (tényleges gyerekszám, korszakspecifikus női termékenység, a nő életkora az utolsó szülésnél stb.) vagy a gyermekhalandóságról.

A család és házassági kapcsolatok című utolsó fejezetben Sorina Bolovan a házassággal kapcsolatos kérdésekre hívja fel a figyelmet, külön hangsúlyt fektetve az átlagostól eltérő magatartásformákra. A Szamosújvári Görög-Katolikus Püspökség különböző iratait (statisztikák, jegyzőkönyvek) feldolgozva érdekes képet nyújt a válás és vadházasság XIX. századi problematikájáról. Úgy véli, hogy a XIX. század második felétől az erdélyi falvakban is apró mentalitásbeli változásoknak lehetünk tanúi, amelyeknek során az egyén életében a vallás, a közösség vagy a család általi ellenőrzés mértéke csökken. Ebben a folyamatban, paradox módon, jelentős szerepet játszott az állam, és az egyén bizonyos mértékű „felszabadulása” is az állam érdekeinek szem előtt tartásával történt.

A romániai hasonló kutatások hiányában csak üdvözölni lehet Ioan Bolovan és Sorina Paula Bolovan vállalkozását. Nagy szükség lenne ezeknek a kutatásoknak a további mélyítésére. Erdélyben legelőször is talán az egyházközi monográfiák számának a növelése lenne a legfontosabb, amivel egy időben a forrásadottságok feltérképezése lenne időszerű feladat. Nem utolsósorban egyfajta szakmai együttműködésre, párbeszédre lenne szükség román és magyar szakemberek között. A fenti ismertető is ehhez próbált hozzájárulni.

IRODALOM

- Adam, I. Iosif – Pușcaș, I. 1987. *Izvoare de demografie istorică. Vol. II. Secolul al XIX-lea – 1914. Transilvania*, București.
- Bolovan, Sorina – Bolovan, Ioan 1990–1991. Considerații demografice asupra localităților Brăișor și Iclod în a doua jumătate a sec. al XIX-lea. *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj* 30. 267–269.
- Bolovan, Sorina – Bolovan, Ioan 1991. Cercetările de demografie istorică a Transilvaniei (1945–1990). *Revue de Transylvanie* 1. 101–109.
- Bolovan, Sorina – Bolovan, Ioan 1995. Registrele parohiale de stare civilă din Transilvania – izvoare de demografie istorică. *Revista arhivelor* III. 1–2. 47–51.
- Bolovan, Sorina – Bolovan, Ioan 2002. Istoria familiei și demografia istorică în România la început de mileniu, *Caiete de antropologie istorică* I. 1. 23–35.
- Bolovan, Sorina 1994. Aspects of the family life cycle in north-western mid 19th Century Transylvanian villages. *Transylvanian Review*. 3. 1. 101–107.
- Bolovan, Sorina 1996. Familia și relațiile matrimoniale în satul românesc transilvănean în a doua jumătate a sec. al XIX-lea. *Anuarul Institutului de Istorie Cluj* 35. 209–224.

- Bolovan, Sorina 1998. Reconstituirea familiei în satul românesc din Transilvania în a doua jumătate a sec. al XIX-lea. In: Nicolae Edroiu (szerk.) *Studii istorice. Omagiu Profesorului Camil Mureșanu*, Cluj-Napoca, 329–350.
- Bolovan, Sorina 1999. *Familia în satul românesc din Transilvania. A doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX*, Cluj-Napoca.
- Bolovan, Ioan 2000a. *Transilvania între Revoluția de la 1848 și Unirea din 1918. Contribuții demografice*, Cluj-Napoca.
- Bolovan, Ioan 2000b. *Transilvania la sfârșitul sec. al XIX-lea și începutul sec. XX. Realități etno-coonfesionale și politici demografice*, Cluj-Napoca.
- Crăciun, Bogdan 2000. The Transylvanian Saxon Community of Șaeș in the 19th Century. *Transylvanian Review* IX. 2. 40–57.
- Feneșan, Costin 1986. *Izvoare de demografie istorică. Vol. I. Secolul al XVIII-lea. Transilvania*, București.
- Iordachi, Constantin – Trencsényi Balázs 2000: A megújulás esélyei: a román történetírás tíz éve (1989–1999). *Replika* 41–42. 165–194.
- Munteanu, Adriana Florica 1995. Considerații privind problema familiei și a structurii ei de-a lungul sec. al XIX-lea în satele Gilău și Alunișu (jud. Cluj). In: *Sabin Manuilă. Istorie și demografie*. Cluj-Napoca, 135–143.
- Munteanu, Adriana Florica 1994. Divorțul la românii ortodocși din protopopiatul Turzii (sfârșitul sec. XIX). In: Mitu, Sorin – Gogăltan, Florin (szerk.) *Studii de istorie a Transilvaniei. Specific regional și deschidere europeană*, Cluj-Napoca, 176–178.
- Munteanu, Adriana Florica 1999. Familia și ciclul vieții familiale în zona rurală a comitatului Sătmar: a doua jumătate a sec. XIX. In: Năstasă, Lucian (szerk.) *Studii istorice româno-ungare*, Iași, 139–151.
- Munteanu, Adriana Florica 2002. Condiția femeii măritate în societatea tradițională transilvăneană din a doua jumătate a sec. al XIX-lea. In: Cosma, Gizela – Magyar-Vincze Enikő – Pecican, Ovidiu (szerk.) *Prezențe feminine. Studii despre femei în România*. Cluj-Napoca, 157–167.
- Mitu, Sorin 1997. *Geneza identității naționale la românii ardeleni*. București.
- Moldovan, Liviu 1958. Registrele confesionale de stare civilă din Transilvania. *Revista arhivelor* 1. 159–185.
- Moldovan, Liviu 1969. Registrele confesionale de stare civilă din Transilvania (1607–1942). In *Din istoria statisticii românești. Culegere de studii*. București, 273–296.
- Moldovan, Liviu 1977. Registrele parohiale de stare civilă. Izvoare de date demografice. In: Ștefan Pascu (szerk.) *Populație și societate 2*. Cluj-Napoca, 45–50.
- Negruți, Ecaterina 1984. *Satul moldovenesc în prima jumătate a sec. al XIX-lea. Contribuții demografice*. Iași.
- Răduțiu, Aurel – Gyemant, Ladislaw 1995. *Repertoriul izvoarelor statistice privind Transilvania, 1690–1847*, București.
- Roman, Louis 1988a. Le laboratoire de Démographie Historique de Bucarest. *Annales de Démographie Historique* 360–361.
- Roman, Louis 1988b. Fécondité et statut de la femme en terre roumaine et européenne, XVIIe-XIXe siècles. In: *Conference On Women's position and demographic change in the course of development*, Asker (Oslo).
- Roman Louis 1991. Genealogie și demografie istorică. *Revista istorică* serie nouă. 2. 2–3. 183–198.

- Roman Louis 1992. Latioistoria și demografia istorică. *Revista istorică* serie nouă. 3. 3–4. 212–219.
- Rotariu, Traian 1996–1999. *Recensământul din 1850, 1857, 1880, 1900, 1910. Transilvania*, București.
- Varga E. Árpád 1998. Erdélyi népszámlálási idősorok román nyelven. In: *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből. Tanulmányok*. Budapest, 336–354.
- Vári Sándor 1995–1996. Alice în oglindă sau repere pentru o imagologie a femeii în mediile urbane transilvănene de la sfârșitul sec. al XIX-lea. In: Mitu, Sorin – Gogâltan, Florin (szerk.) *Viață privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*, Cluj – Oradea, 284–292.

Pakot Levente

Saskia Sassen: *Guests and Aliens*. (Vendégek és idegenek.) The New Press, New York, 1999. 202 o.

Saskia Sassen nem történész, sőt még csak nem is a migrációs kutatás szakembere, hanem kritikai társadalomtudományt űző értelmiségi, aki a globalizációs folyamatok elemzése kapcsán jutott el a nemzetközi vándorlás témaköréig. Más szavakkal nem egy szakma lépcsőinek végigjárása révén vált nemzetközileg elismert migrációs szakemberré, hanem problémái és világlátása révén ütközött ebbe a „globális” témakörbe. Sőt mint bevezetőjében írja, megütközve vette Eric Hobsbawm azon kérdését, hogy megírná-e az elmúlt kétszáz év európai migrációjának történetét. Olvasva az így született könyvet, úgy tűnik, éppen ezen „furcsa” háttér és a kapcsolódó belső indíttatás teszi ezt a művet értékkessé és a népesedéstörténet művelőinek kötelező olvasmányává. A migráció valós történetét ugyanis aligha írhatja meg egy, a nemzeti intézményesült keretekben gondolkozó és általában kormányzatának vándorlási szakértőjeként tevékenykedő szociológus vagy történész, hiszen ő elsősorban a „nemzeti” népességbe „bevándorló” tömegekre fog koncentrálni. Ugyancsak elveszne a részletekben a mikroközösségeket tanulmányozó történész is, aki ugyan nagyon fontos észrevételeket tenne a vándorlók részletes forrásokban való megjelenéséről, de mit sem tudna mondani az állandóan felbukkanó és eltűnő idénymunkásokról, kézművesekről és „csavargókról”. És még ha lenne is mondanivalója, akkor is mindig hozzátenné, hogy ez csak erre a térségre igaz. A migráció világtörténetét csak a világrendszer egészében gondolkodó kutató képes vizsgálni. De miért is? Erre választ maga a könyv és a könyvben feltárt folyamatok adhatnak. Nézzük ezeket egy kicsit részletesebben.

Az ENSZ-szakértő és a London School of Economics-tól a University of Chicago-ig tanító Sassen elsősorban a globális városok hálózatának elemzőjeként és a kapcsolódó tőke-, munkaerő-mozgások szociológiai összefüggéseinek elemzőjeként vált ismertté. Fő területe a „nemzetállami kontroll” olyan elemzé-

se, amely a nemzetállamokat is aktorrá teszi a globalizációs folyamatokban. E téren a transznacionális migránsoknak is fontos szerepet szánt e történetekben, mégpedig vagy egy olyan menedzser elitként, amely ma már a városok belső szerkezetét is saját „globális” igényeinek tudja alávetni, vagy a globális üzlet szegény és többnyire illegálisan bevándorló „kiszolgáló” személyzeteként. Ezeket a tendenciákat főképp a bevándorló társadalomként ismert Amerikában lehet kimutatni, miközben e kérdések a háttérbe szorulnak olyan globalizációs „csomópontok” elemzése kapcsán mint az Európai Unió. Ebből ered Sassen azon igénye, hogy történetileg megvizsgálja, Európában mekkora szerepe volt az elmúlt háromszáz évben a munkaerő mozgásának, milyen szabályszerűségek voltak megfigyelhetők a munkaerő-vándorlásban, milyen folyamatok irányították azokat? És a kép mennyiben tér el az amerikai nagy vándorlási történethez képest? Mennyiben igaz, kérdezi Sassen, hogy Amerika a bevándorlás hazája, míg Európa a kivándorlás, a politikai és háborús menekültek világa? Milyen migrációs politikai leckék tanulhatók el Európa története kapcsán? Mi volt az egyes európai „nemzetállamok” szerepe? Mennyiben érvényesült a migránsok rasszizálása, amely, mint tudjuk az egyik legalapvetőbb szociológiai folyamat és diskurzus Amerikában, ahol mind a mai napig a bevándorlás története a rassz története? És nem utolsó sorban Sassen arra is rákérdez, hogy ezek az amerikai és európai folyamatok mennyiben függték össze egymással?

Sassen legfontosabb állítása az, hogy akárcsak Amerika, Európa is a bevándorlók és vándorlók hazája legalábbis a 18. századtól, azaz az európai népességrobbanás és a modern-koloniális rendszer megszilárdulásától. Ebben az időszakban rövid és hosszú távú migrációs minták keveredéseként hihetetlen tömegekben mozdultak meg az emberek Európán belül. És mozgásuk nemcsak az óceánon túlra irányult, hanem igen fontos migrációs utak alakultak ki keletnyugati és észak-déli irányokban. Olasz területekről nemcsak Amerika kapott bevándorlókat, hanem hasonlóan több milliós számban érkezett innen mezőgazdasági vagy ipari munkás Németországba és Franciaországba, amely utóbbi ország olasz bevándorlók révén tudott valamit javítani európai összehasonlításban hihetetlenül visszafogott népességnövekedési eredményein. Ugyancsak nagy jelentőséggel bírt az olasz bevándorlás Németországban is, ahol a 19. század végén még olasz szakszervezeti mozgalom is alakult a szervezkedni éppen nem túlságosan akaró olasz „vendégmunkások” között. Bár megjegyzendő, hogy ez utóbbi országban számbelileg nem az olasz migráns népesség jelentette a legfontosabb csoportot és különösen nem a politikai diskurzusok szintjén. E téren az első világháború előtti „keleti” bevándorlók sokkal nagyobb jelentőséggel bírtak, sőt úgy tűnik, hosszabb távon „megalapozták” a német birodalmi fóbiákat és hisztériákat, hogy Bibó István méltatlanul elfelejtett megközelítésére utaljunk. Ezen „zavaró” keletiek pedig nem mások voltak, mint a keleti „Auspolen” és „Ostjuden” csoportok, amelyek „elérték”, hogy külön törvények foglalkozzanak velük, vagy még pontosabban távozásukkal. A nem

porosz területeken élő lengyel agrár idénymunkásoknak ugyanis minden év végén el kellett hagyniuk Németország területét, hogy néhány hónap múlva visszatérhessenek kizsákmányoltatni magukat a szociálisan nem túlságosan érzékeny porosz nagybirtokosoktól, akik rengeteg „honos” agrármunkást vesztettek el a nyugati területekre, illetve az Amerikába irányuló kivándorlás során.

A lengyelekéhez hasonlóan keserű történet a 700 ezer főre tehető Ostjuden csoportok hányattatása is, akiket Németország egészen addig „tudott” befogadni, amíg tovább küldhette őket Amerikába. Jellemző, hogy a 19. század közepétől az első világháborúig beérkező 700 ezer főből körülbelül 70 ezer maradt Németországban. És itt nem a kelet-konstrukcióba (értsd orientalizmusba) ágyazott antiszemitizmus a legérdekesebb, bár fontos momentumként mutatja a főbia történeti folyamatosságát, hogy a náciok egyik első törvénye az első világháború után bevándorol keleti zsidók megfosztása volt az állampolgárságtól. Hanem az a Sassen által nagyon finoman leírt migrációs rendszerbeli váltás, amely a felszínre hozta a fentihez hasonló kizárési reflexeket és az első világháború utáni nacionalista őrtöngést. Ugyanis Németország esetében jól nyomon követhető, hogy Észak-Amerika bezáródása hogyan vezetett el az addig „liberális” módon nem igen definiált állampolgárság aprólékos meghatározásához, illetve ezzel összefüggésben a határellenőrzés és az ehhez természetesen kapcsolódó nemzetállami kontroll megteremtéséhez. Tehát más szavakkal a transzatlanti migráció mint az európai kolonizációs „népességfelesleg” lecsapolása a 19. század végén megnehezült, és az 1920-as években szinte leállt legalábbis a korábbi szintekhez képest (National Quotas Act, 1924). És ez Európát is befelé fordította, illetve bezárkózóvá tette. Így alakult ki az első világháború után az a helyzet, amelyben, Sassen leírása szerint, a nemzetállam mint migrációs aktor aktív szerepet vállalt széles tömegek mozgatásában. Az első „etnikai tisztogatási” jelenet a Balkánon zajlott még az első világháború előtt, majd onnan tevődött át Európa más részeire. Magyar példáinkat e népességmozgatásra talán nem is kell felidézniük.

Ezen összefüggések feltárása után pedig már csak fél lépés, hogy meglássuk a kapitalista modern-koloniális rendszer migrációs történeti szociológiai összefüggéseit. Felsejlik ugyanis, hogy például a kelet-európai agrárnépesség „kitántorgása”, sőt a kelet-európai lakosságcsere-rémtörténet összefügg az afrikai rabszolgák több mint 10 milliós tömegének Atlanti-óceánon való áthurcolásával, illetve az indiai „kulik” és kínai bányamunkások vándorlásával, és kizárásával. Vagy más oldalról ugyanígy az angol, francia, belga társadalmi csoportok elvándorlása a gyarmati területekre szociológiailag összefügg a német telepesek kelet-európai megjelenésével. Ugyanis a transzatlanti migráció fentebb már említett lelassulásával, és a 19. század végi birodalmi mámorban a vérségi állampolgárság fogalmára építő Német Birodalom például a szó legszorosabb értelmében (az 1913-as állampolgársági törvényben) a közép-afrikai német gyarmati népesség jogállásához kötötte a kelet-európai „aussiedler” népcso-

portok állampolgári státuszát. Úgy tűnik tehát, hogy saját közvetlen környezetünk megértéséhez is túl kell lépünk az európai történelem ma már zavaróan szűkös fogalmi rendszerén, és ideje már a modern-koloniális világrendszer tükrében szemlélni magunkat. Nos, ebben a folyamatban segíthet Sassen könyve.

Melegh Attila

SZERZŐK JEGYZÉKE

Benda Gyula – történész, ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék

Buskó Tibor László – történész, MTA – NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport

Daróczi Etelka – demográfus, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet

Elter András – történész, néprajzkutató, Kispesti Deák Ferenc Gimnázium

Faragó Tamás – történeti demográfus, tanszékvezető egyetemi tanár, BKE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet

Illés Sándor – demográfus, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet

Melegh Attila – szociológus, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet

Őri Péter – történész, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet

Pakot Levente – történész, magiszteri hallgató, Babes-Bolyai Tudományegyetem, Történeti Szociálintropológia Szak, Kolozsvár

Sebestény István – statisztikus, KSH Társadalomstatisztikai Főosztály

Veres Valér – szociológus, Babes-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár

**KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET TÖRTÉNETI
DEMOGRÁFIAI FÜZETEK**

Sorozatszerkesztő: DÁNYI Dezső (1–15.), FARAGÓ Tamás (16.)

1985

1.

KÁRMÁN Tamásné: A népmozgalmi statisztika fejlődése Magyarországon I. A hivatalos népmozgalmi statisztika fejlődése Magyarországon a statisztikai szolgálat megalakulásától a polgári anyakönyvezés elrendeléséig (1867–1894)

2.

FARAGÓ Tamás: Házasság, család, háztartás és munkaszervezet a hagyományos falusi kézművességben. (Pilis-Budakörnyék 1724–1779) 7–45.

ANDORKA Rudolf: Az európai nagy pestisjárványok. 47–70.

DÁNYI Dezső: Az első magyarországi népszámlálás kétszáz éves évfordulójára. 71–97.

1987

3.

NYÁRÁDI R. Károly: Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig. 7–55.

ANDORKA Rudolf: Adalékok az ormánsági egyke történetéhez Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstrukciós vizsgálata alapján. 57–96.

KOMLOS, John: A gyermek testmagasságának növekedési sémái Kelet-Közép-Európában a 18. században. 97–117.

KOHUTOVA, Maria: Történelmi demográfiai kutatások Csehszlovákiában. 119–125.

1988

4.

ANDORKA Rudolf: A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei.

1989**5.**

HORVÁTH Róbert: Fáy András népességtudományi és népességstatisztikai munkássága.

6.

BOGDÁN István: Magyarország kézművesmesterei 1828-ban.

HUNYADI István: XVI. századi török és magyar adójegyzékek összehasonlítása Esztergom és Komárom megyék adatai alapján.

7.

KÁPOLNAI Iván: Barsy Gyula biográfia.

1990**8.**

MÁDAI Lajos (szerk.): Schneller Károly népességtudományi életműve.

1991**9.**

DÁNYI Dezső (szerk.): Demográfiai átmenet Magyarországon.

SZENTGÁLI Tamás: A demográfiai átmenet elmélete. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 21–34.

ANDORKA Rudolf: Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok egyes eredményei. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 35–41.

HABLICSEK László: Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 43–97.

DÁNYI Dezső: Regionális családrekonstrukció 1830–1839, 1850–1859. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 99–156.

KAMARÁS Ferenc: A magyarországi demográfiai átmenet sajátosságai. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 157–187.

DÁNYI Dezső: Demográfiai átmenet 1880–1960. (Princetoni indexek) (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 187–231.

1992**10.**

FÜGEDI Erik: A középkori Magyarország történeti demográfiája. 7–60.

ÁJUS Ferenc – HENYE István: Orozva csinált kölkök. (A házasságon kívüli születések története Magyarországon, 1880–1910.) 61–113.

11.

MÁDAI Lajos: Az 1945-ös nemzetgyűlési képviselőválasztási eredmények demográfiai összefüggései.

1993**12.**

DÁVID Zoltán: A magyar-szlovák nyelvhatár 1664-ben az érsekújvári ejalet területén. 7–31.

KOLLEGA TARSOLY István: Német bevándorlók II. József korában. 33–55.

VÉCSEI Károly: A migráció és urbanizáció egyes vonatkozásai Romániában. 57–106.

DÁNYI Dezső: A hazai népesség- és népesedésstatistika kezdetei. 107–290.

1994**13.**

KÁPOLNAI Iván: In memoriam Horváth Róbert (Kísérlet Horváth Róbert tudományos munkásságának vázlatos áttekintésére) 9–11.

GYURGYIK László: Adalékok a szlovákiai magyarság asszimilációs folyamatainak vizsgálatához, 1950–1991. 13–42.

ŐRI Péter: Pest megyei járások lélekösszeírásai. 43–80.

VÉCSEI Károly: Vándorlás, nemzetiségi és demográfiai struktúrák Erdélyben. 81–108.

DÁNYI Dezső: Magyarország termékenységének csökkenése, 1910–30. Néhány területi, foglalkozási jellemző. 109–200.

1995**14.**

DARÓCZI Etelka: A halandóság törvényhatóságok közti eltérései és társadalmi-demográfiai összefüggései a magyar korona országaiiban 1900–1901. 7–62.

MELEGH Attila: Népesedés, házasság és háztartáskialakítás Kiskunhalason és Tapolcán a 18. és 19. században. 65–105.

KOVÁCS Béla: A házasságkötések néhány jellemzője Bélapátfalván. 109–142.

DÁVID Zoltán: Sáros vármegye magyar településeinek pusztulása. 143–180.

1996**15.**

DÁNYI Dezső (szerk.): II. József népszámlálásának községi adatai.

1997**16.**

DÁVID Zoltán: A székelyek száma 1567–1992. 7–73.

BENDA Gyula: Keszthely népessége, 1696–1851. 75–143.

**A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK
TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI ÉVKÖNYVE**

Szerkesztők: FARAGÓ Tamás, ŐRI Péter

2000

GRANASZTÓI György: Történelem és történetírás. Jegyzet arról, hogyan változik az ország lélekszáma hosszú időtartam alatt. 9–20.

DÁNYI Dezső: A 19. század végi hazai belső vándorlás néhány jellemzője. 21–121.

BENDA Gyula: A halálozás és halandóság Keszthelyen, 1747–1849. 122–165.

POZSGAI Péter: Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. 166–224.

HEILIG Balázs: Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlőszárdon a 19. század második felében. 225–265.

MELEGH Attila: Házasságtörés Halason a 17–18. században. 266–291.

2001

FARAGÓ Tamás: Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. 19–63.

KEMÉNYFI Róbert: A mérés lehetőségei az etnikai, vallási és a nemzetiségi kisebbség fogalmában. 65–77.

VÉKONY Gábor: Népesedési viszonyok az Árpád-korban. 81–103.

KUBINYI András: A késő-középkori Magyarország történeti demográfiai problémái. 105–119.

KOVÁTS Zoltán: A Kárpát-medence népesedési viszonyainak alakulása (900–1870). 121–127.

- H. NÉMETH István: Háború és népesség a kora újkori Magyarországon (16–17. század). 129–141.
- DÁNYI Dezső: Somogy megye népessége a 18. század második felében a lélekösszeírások tükrében. 143–192.
- ŐRI Péter: A természetes szaporodás alakulása és helyi változatai a 18. századi Magyarországon. 193–222.
- BENDA Gyula: Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai. 223–249.
- DÖVÉNYI Zoltán: A migráció szerepe Budapest és környéke népességfejlődésében a XVIII. század végétől az első világháborúig. 251–264.
- POZSGAI Péter: Család- és háztartásciklusok vizsgálatának eredményei a történeti demográfiai kutatásokban. 265–281.
- HABLICSEK László: Népességreprodukció: múlt és jövő. 285–303.
- DARÓCZI Etelka: A halandóság alakulása Trianontól napjainkig. 305–326.
- TÓTH Pál Péter: A nemzetközi vándormozgalom szerepe a népességfejlődésben. 327–341.
- SZARKA László: A kisebbségi magyar közösségek fejlődési feltételei Trianon után. 343–351.
- GYURGYÍK László: A (cseh)szlovákiai magyarság lélekszámának és településszerkezetének alakulása (1918–2000). 353–370.
- SEBŐK László: Trianon hatása a jugoszláviai magyar kisebbség demográfiai alakulására. 371–388.
- STARK Tamás: Háborús népességmozgás a Kárpát-medencében (1938–1948). 389–411.
- KARASSZON Dénes: Demográfiai mutatóink történelmünk korszakai szerinti ingadozása – orvostörténelmi megvilágításban. 415–422.
- KAPRONCZAY Károly: Népesség – járványok. 423–431.
- MOHOS Márta: A demográfiai magatartás alakulása a XIX–XX. század fordulóján. Anya-, csecsemő- és gyermekvédelem. 433–443.
- STRAUB Ilona: A közegészségügyi-járványügyi struktúra és a járványügyi helyzet változása Magyarországon Trianontól napjainkig. 445–457.
- GÁRDOS Éva – JOUBERT Kálmán: A csecsemőhalandóság és az anyai halálozások alakulása századunkban. 459–479.
- EIBEN Ottó: A magyar gyermekek biológiai állapota a XX. században. 481–502.
- JOUBERT Kálmán – GYENIS Gyula: A fiatal felnőttek biológiai állapota a sorkötelesek és az egyetemi hallgatók adatainak tükrében. 503–526.

SZERZŐINKNEK

A kéziratokat Microsoft Word programban kettes sorközrel gépelve, szerkesztetlenül kérjük, nyomtatva és lemezen, az ábrákat és táblákat az eredeti programban (lehetőleg Word vagy Excel), szerkeszthető változatban is. Kérjük ne alkalmazzanak gépi szóelválasztást.

A kéziratokat a szerkesztőség címére küldjék: Óri Péter, KSH Népeség- tudományi Kutatóintézet, 1149 Budapest, Angol utca 77. tel.: 251 0288/117, fax: 383 3111, e-mail: oripeter@mailop.ksh.hu

A kézirathoz kérünk egy-két oldal terjedelmű, magyar nyelvű összefoglalót. Ebben röviden ismertessék kérdésfeltevésüket, főbb eredményeiket és hivatkozzanak fontosabb táblázataik, térképeik, mellékleteik számára is.

Formai ajánlások

1. A szöveget lehetőleg harmadik személyben írják. Kivéve, ha valakinek köszönetet mondanak átengedett információért vagy egyéb segítségért.
2. Helykímélés céljából ajánlott a szövegközi jegyzetek használata, mely a szerző(k) vezetéknevét, a kiadás évét, esetenként a hivatkozott oldalszámot tartalmazhatja. Azonos szerző ugyanazon évben megjelent hivatkozását kurrens betűkkel különböztethetik meg.

Pl. (Dányi 1991a)

(Andorka 1992, 25–27)

3. Háromnál több szerző, illetőleg magyarázó szöveg esetén használjanak lábjegyzetet. Hivatkozásnál azonban itt is tartsák magukat a szerző vezetékneve, a kiadás évszáma, az oldalszám feltüntetésének elvéhez.
4. A szövegközi rövid hivatkozások feloldását az irodalomjegyzékben végezzék el. Ennek főbb formai megoldását az alábbiakban adjuk meg.

Könyvek: Livi-Bacci, Massimo 1999. *A világ népeségének rövid története.* Osiris, Budapest

Tanulmányok konferencia vagy gyűjteményes kötetben: Dányi Dezső 1998. Regionális vándorlás, urbanizáció a XIX. század végén. In Illés Sándor–Tóth Pál Péter (szerk.) *Migráció. Tanulmánygyűjtemény I.* KSH Népeség- tudományi Kutatóintézet, Budapest, 87–114.

Folyóiratok: Dányi Dezső 1977. Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. *Demográfia* 20. 1. sz. 56–87.

Kéziratok: Husz Ildikó: Háztartás- és családszerkezet Zsámbékon a 18–19. században. *Kézirat*

5. A jegyzetekben hivatkozott levéltári források rövidítéseinek feloldását – esetleg az átnézett/felhasznált levéltári fondok felsorolásával együtt – az irodalomjegyzék előtt sorolják fel.
6. Táblázatokat, ábrákat, térképeket szöveg közben is elhelyezhetnek, de terjedelmesebb adathalmaz esetén tegyék azt függelékbe. Mindegyiket lás-
sák el címmel, számmal, forrásmegjelöléssel. Indexek, százalékos adatok
esetén jelezzék az alapul szolgáló esetszámot.